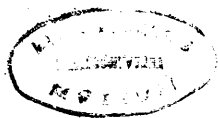

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1968

SZEGED, 1968

E 75.5392
1898

JAHRBUCH DES FERENC MÓRA MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Dömötör János, Juhász Antal és Trogmayer Ottó
közreműködésével

szerkeszti:
BÁLINT ALAJOS

A fényképeket és rajzokat a szerzők, illetve
Égető János, J. Gräber, Havranek László, Hernádi Oszkár, Keszei Péter
és Lády Győző, valamint a Kunsthistorisches Museum (Wien)
készítették

A borítólapon *Horváth Mibály* munkája
(makói keresztszemes párnavég)

Kiadásért felel a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatója
Példányszám: 600 — Terjedelem (A/5) ív
68-6034 — Szegedi Nyomda

DUGONICS ANDRÁS

Az Etelka írója halálának 150. évfordulója alkalmat ad arra, hogy emléket felidézzük, és életművének másfélszázados útjára egy rövid pillantást vessünk az irodalomszociológia szemszögéből. A köztudatban úgy élt, mint író, pedig igazában agitátor volt; regényeiből, drámáiból is hiányzik mindaz, ami az író íróvá teszi.

Az 1788-ban megjelent Etelka című regényének sikere – az akkori magyar viszonyokat tekintve – rendkívülinek mondható. És a ma embere értetlenül áll e jelenség előtt, és keresve-keresi a siker okát. (Az író életében a regény három kiadást ért meg ezer-ezer példányban, s mind elkelt.) E regény ugyanis az író minden más művével együtt – a Példamondások és jeles beszédek kivételével – ma már elolvashatatlan, de úgy véljük, olvashatatlan volt már 100 évvel ezelőtt is. A korabeli dicsőítő kritika, mint Péczeli Józsefé is, nagyon is megmosolyogtatón túlzó, amikor azt írja, hogy „Dugonics András úr ezen Etelkája még olly kipallérozott nemzetek könyveik közibe is méltán bérlik.”¹

Csokonainak Dugonicsot dicsőítő verse is az alkalmi versek udvariaskodó túlzása:

Most még az idők és, kik tsak emésztenek,
Művek fenn maradtán ők majd versengenek:
Melyik magasztallya jobban munkáidat?²

Az első magyar regény közönség sikere elnémítja a józan kritikát, és Kazinczy Ferenc is, az „idegen szép” remek művelője csak bizalmas levélben meri hangoztatni a műről vallott véleményét:

„En ennek a könyvnek látásán nagyon megörültem... ah, de mint szomorkodtam el, midőn a legíztelenebb galantériát, a legalatsonyabb popularitást s gyermeki affectatiót, hogy *Magyar vagyok* találtam benne... Elhallgatom azt, hogy a könyv, ha úgy tekintjük tsak mint Románt, tsak nem az Argirus és Stilfrid classisába való...”³

Ebben az állásfoglalásban benne van Kazinczy egész életcélja: az alacsony magyar közízlés felemelésének szándéka.

Kármán finom rajzú Fannija és Dugonics tenyeres-talpas Etelkája nagy-szerűen példázza a XVIII. század végi magyar műveltség és közízlés két végét. Későbbi irodalomtörténészeink és kritikusaink: Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt, Bodnár Zsigmond, Bayer József és mások – Dugonicsról szóló kritikáik-

¹ Minden Gyűjtemény 1789. IX. levél p. 130.

² A Dugonics oszlopa.

³ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése t. I. p. 191.

ban lényegében azt mondják, amit Kazinczy, és nem szívesen látják az Etelka című műben az első magyar regényt. Kazinczy-ék magas szintű irodalmi törekvésének sikertelenségét éppen az Etelka népszerűsége magyarázza. Buffon sokat idézett mondása: „A stílus az ember” a társadalomra is érvényes, mert így is mondhatjuk: a stílus a társadalom. Ugyanis, a stílust a társadalmi valóságoknak formákba, témákba, képekbe, alkotásokba áttett összességének tekinthetjük. És bármily nagy legyen valamely író alkotótehetsége, a közönségízlésre füttyülhet, de azt mégis tudomásul kell vennie.

Dugonics regénye a korabeli beszűkült nemesi világnézet tükörképe, a honfoglalás korába vetített, ismeretlen forrásból merített történet, az elképzelt ősi dicsőség naiv igazolása, az Extra Hungariam non est vita-mos nemzeti öntudatnak, a II. József németellenes érzelmeknek a Kartigámok és a Kasszandrák irodalmi szintjén való kifejezése.

Azaz: Dugonics írói sikerét elsősorban annak köszönhetjük, hogy a korabeli magyar nemes a maga sajátos problémáit, heveskedő érzelmi világát a hősi múlt hamis, de tetszetős díszleteivel fejezte ki úgy, hogy az írói szándék alkalmas időpontban találkozott az olvasóéval.

Dugonics, az író és olvasóközönsége, a magyar nemesség – azonos kultúrájú és világnézetű volt. Minden azonos szintű, kultúrájú közösség azonos ízléssel, eszmével, hittel, ítélőképességgel, törekvéssel rendelkezik. Dugonics Etelkáját tehát kultúrközössége úgy fogadta, mint amelynek írói világa magától értetődő, evidens, nem szükséges annak bizonyítása. A magyar nemesség maradi és alacsony szintű, orthodox világnézete, amely a regényben kifejezésre jutott, nem tűrte a kritikát, de önmagával szemben sem tudta volna alkalmazni anélkül, hogy az alapjaiban ne rendült volna meg. Dugonics tehát olvasóközönsége ideológiájának vált öntudatlan és tudatos kiszolgálójává.

A korabeli olvasó hamis, de valóságnak vélt történelmi illúziójával hitt az ősi magyar dicsőségben, mint a máglyákat rakató inkvizíciós pap a boszorkányok létezésében. Az irreális világban élőknek nincs szüksége sem az idő, sem a tér logikára kényszerítő igazságára, sőt menekül előle. Ezért is volt oly kedves sok, korabeli olvasónak Dugonics regénye.

Minden író addig él, ameddig a műveiben megalkotott világ időszerű tud maradni az utókor számára. Dugonics hősei figurái voltak az élet teljes valóságától távol élő alkotójuknak és vele együtt szálltak a sírba.

Miért mégis, hogy Dugonics csaknem egy évszázadon át maradt ihletője szülővárosa népének? Miért mégis, hogy neve porából megélemedett Főnix mádként támadt fel s szimbóluma lett a XIX. században, de különösen a Bach-korszak idején, a haladásnak és a német elnyomó hatalommal való szembeállásnak?

Fentebb már említettük, hogy Dugonics rendkívüli írói sikere a kritikát is elnémitotta, viszont éppen ez a tény tette lehetővé, hogy neve túlélte műveit. Dicsőítették, de műveit nem olvasták. Nem is annyira művei tartották fenn nevét, mint inkább neve adta át műveit az utókornak.

Vannak könyvek, melyeket a körülmények portálnak és amelyek portálják azután a könyvek szerzőit is.

Azon túl, hogy valamely író neve fennmaradásában nagy szerepet játszik a „hazánk nagyjai” közé való hivatalos besorolása, a szülőváros tiszteletnyilvánítása azzal, hogy nevéből utcát nevez el, Dugonics hírnevének frissen tartásában, növelésében döntő szerep jutott a nevéből elnevezett szegedi piarista gimnáziumnak, róla való tanítása hatásának, különböző szegedi írói csoportoknak,

az 1892-ben megalakult Dugonics Társaságnak és nem utolsósorban a nagy szegedi írók Dugonics-kultuszának.

A szegedi polgárság a XIX. század elején olyan kulturális és gazdasági eredményekkel dicsekedhetik, amilyennel kevés, török iga alól felszabadult magyar város. Dugonics születésének évében (1740) Szeged alig 1500 házból áll, lakosainak száma tízezerre sem tehető, és annak ellenére, hogy a várost gyakori tűzvész, árvíz, megújuló pestises járvány, sáskajárás és különböző elemi csapások sújtják⁴ s elképesztő, nyomorúságos állapotok uralkodnak, 1820-ban a város már azzal büszkélkedhetik, hogy „nem csak tudós Hazafiak által kormányoztatik, hanem máshová is értelmes Papokkal, Földmérőkkel, Orvosokkal szolgál; jól tanult mester emberekkel és legényekkel maga is bővelkedik, más Városokat is segít: halász hajók mellett leg szebb' s leg híresebb gálya hajókat épít; száraz és vízi malmokkal Bánátot és Bátskát meg rakja: zsindelt, létzet, deszkát milliomként készít és adogál az idegeneknek: szekeresseinél az Ausztriai Tartományoknak nagy része esméretes. Még tsudálatosabb ezeknél a' népszaporodás, mellyből minden szomszéd Vármegyékbe a' kertészségek elterjedtek, és gyarapodtak. Közönséges mondás az: hogy ha Szegednek szállítványi összevegyülénnek, három Szeged kerekedne belőlük. Piatza ennek a Városnak termékenyebb esztendőben, a' kellemetesebb s ritkább gyümölcsök mindenféle nemeivel Olasz országot inkább, mint az Alföldet ábrázollya. Egy szóval: Szeged duplázta lakosságának számát, s egy két száz mester embereit ezekkel szaporította.”⁵

Mennyi öntudat és jogos, gazdasági és kulturális eredményekkel megalapozott lokálpatriotizmus árad e sorokból. A város hagyományainak tudatos ápolása polgárainak hősi erőfeszítéséből következik, akik a kiművelt fők mind nagyobb számában látják a város gazdasági fejlődését. S innen ered azoknak tisztelete, kik Szeged lakóinak műveltségét előbbre vitték, hírnevét gyarapították.

A város számára a Dugonics-hagyomány ápolása nemcsak lokálpatriotizmus, annál sokkal több: a szellemi szabadság követelésének szimbóluma. Már az 1830-as években megszületett az a gondolat, hogy Dugonicsnak szobrot emelnek, de a terv terv maradt.⁶ Sőt, 1830-ban írói kört akart létrehozni a város ifjúsága azzal a céllal, Dugonics ama gondolata megvilágításának szándékával, mely szerint: „Vajha mindeneket magyarul olvashatna a magyar. Anyai nyelven békőszöntött igazságok hamar gyökeret verhetnek a termékeny magyar szívekben!” A kör megalakulását nem engedélyezték.

Az írói kör megalakítása csak 1867-ben sikerült „Ifjúsági kör” elnevezéssel.^{6a} Programja Dugonics elképzelését és óhaját veszi alapul, mely szerint nemcsak szépirodalmat, de a tudománynak több ágát is szeretné művelni. A körnek tagjai értelmiségi és iparos ifjak voltak”, kik a város népének minden rétegével kapcsolatot tudtak teremteni. 1873-ban a kör Dugonics nevét veszi föl, és a jóváhagyott alapszabályok szerint működik; célja: „A szellemi erő és tevékenység fejlesztése s gyakorlása irodalmi téren; a korszellem igényelte üdvös s szabad eszmék s elvek terjesztése, a magyar nyelv s irodalom fejlesztése s tökélyesbítése.”⁷

⁴ Vö. Reizner János: Szeged története, Szeged, 1889. I. köt. p. 362—367.

⁵ Dugonics András: Magyar példabeszédek és jeles mondások, Szeged, 1820. I. rész, p. XIV.

⁶ Vö. Nacsády József, A szegedi parasztnovella keletkezése, Irodalomtörténeti dolgozatok, Szeged, 11. sz. p. 74.

^{6a} Reizner János: Szeged története, Szeged, 1900, III. k. 151. l.

⁷ Vö. Nacsády József, i. m. p. 76.

A kör részt vesz a Dugonics-szobor felállításának munkájában, (még Liszt Ferenc is megígéri, hogy „hangversenyt ad a szoboralap javára”), továbbá ébren tartja az 1848-as szabadságharc eszméit, felkelti a város érdeklődését az irodalom, a művészetek iránt nagy költőink, íróink évfordulóinak megünneplésével, felolvasó ülések rendezésével, cikkeket, tanulmányokat írnak haladó hagyományainkról, és a szellemi élet megpezsdülésében mindenütt Dugonics neve szerepel. A Dugonics-szobor leleplezése alkalmából Dugonics-album-ot adnak ki (1876), melyben az író műveiből válogatott szemelvényekkel igyekeznek népszerűsíteni Dugonics életművét, sőt, a Szegedi Híradóban állandóan cikkeznek Dugonicsról.

A Dugonics-kultusz egyik legérdekesebb eredménye az, hogy a város polgárságának a figyelmét a parasztság életére, problémáira irányítja. Megkezdődnek Kovács János és Kálmány Lajos néprajzi kutatásai, és tanulmányaik az 1870-es évek második felében és a 80-as évek elején egymás után jelennek meg, ugyanakkor a közérdeklődés központjába kerül a szegedi népköltészet Szeged haladó hagyományaiival. Ebbe a sajátosan szegedi, a „néppel a népért” munkálkodó légkörbe kerül 1788-ban Mikszáth, ebben a légkörben talál magára Gárdonyi, s ebben válik a Szeged környéki szegény parasztság legnagyobb és legművészebb ábrázolójává: Tömörkény István.

Az 1892-ben megalakult Dugonics Társaság a Dugonics Kör programjának egyenes, szellemi örököse, csakhamar az ország vidéki irodalmi társaságainak legtekintélyesebbje lesz.

Ezek után, a XIX. század távlatából világosan látszik, hogy az egymást követő generációk milyen módon igyekeztek modernné tenni Dugonics életművét, neve dicsőségéhez felemelni műveit, Dugonics személyiségét és érdemét szinte legendává avatni, a mindenkori társadalmi és politikai körülményeknek megfelelően. Íróink esetében nem az életmű hatott, hanem neve – a személyes példaadás emlékével: „Magyar könyveket írt, pedig a köznép számára s ízlésére; mivel gondolta, hogy ha az egyszer a mulatságos könyveket megszereti, majd a hasznosabbakat is előveszi, és a szükséges világosodásra s kiderülésre vezető hasznos esméreket gyűjtögetni fogja.”⁸

Ugyanis, világosan látta, hogy a „deákos tudományok mellett Nemzetünknek tsak parányi része juthat a kulturára, arra is erőltetettre, minthogy ami nem sajáttya a nemzetnek, az nem is válhat természetessé: a köznép pedig, vagy dereka a nemzetnek, mellytül ennek ereje és hathatossága fűg, leg kisebb vétke nélkül a hasznos esméretekül örökre megfosztatik, és az országnak irtóztató kárával a legügyetlenebb tudatlanságra kárhoztatik.”⁹ Ezen a fogyatkozáson akart Dugonics segíteni.

Szeged város sajátos gazdasági és politikai helyzeténél fogva már a XIX. század elején Dugonicsot választotta hőséül, eszményképéül, kiben megtestesítette mérsékelt, de határozottan megformált kulturális és szabadságtörékvéseit. A rendszer szempontjából nem volt veszélyes „szent”, hiszen a Martinovics-féle összeesküvést elítélte, de idővel, kultusza révén, nevének mozgósító ereje támadt, és sokkal nagyobb lett a „legenda” segítségével, mint azt életműve megérdemelte volna. Minden közösség a kor szükséglete szerint adoptál egy-egy író, s a maga arcára formál, hogy mint tükörben lássa önmagát; így aztán megtörténik, hogy kicsi írókat tesz nagygyá és nagyokat kicsivé. Vergilius – többek között – volt varázsló, keresztény, allegorikus moralista; Goethe az optimizmus mestere és

⁸ Magyar példabeszédek és jeles mondások, i. m. p. XXIV.

⁹ I. m. p. XXIII.

az öngyilkosság professzora; Victor Hugo a költészet folyamainak forrása és a nagy republikánus.

Virág Benedek a Kazinczyhoz írt 1803. február 9-én kelt levelében a magyar egyetemi ifjúság megmentőjét látja Dugonicsban: „Ha őt nem adta volna a Gondviselés Universitasunknak, oda lett volna a magyar ifjúság.”¹⁰

A XX. század elején Prónay Antal számára „az erények összességét jelenti ez a halhatatlan nagy név: Dugonics”.¹¹ 1918-ban, halálának századik évfordulójának rendezett szegedi ünnepségeken: „a magyarság erős oszlopa”.¹²

Móra Ferenc alig néhány évvel később már csak „A jó öreg Dugonicsot”, a tréfacsinálót, a „Magyar Példabeszédek és jeles mondások összegyűjtőjét” látja benne, kit – szerinte – ez a műve „teszi halhatatlanná”, ami egyebet írt, az már régen „ereklyévé száradt minden”.¹³

Dugonics és hívei azt hitték, hogy nevét az Etelka című regénye teszi halhatatlanná a kései utókor számára, valójában – Móra Ferenc tanúsága szerint is – a Magyar példabeszédek és jeles mondások című gyűjteménye tartja fenn az idő rostáján.

Madácsy László

ANDRÁS DUGONICS

Le cent cinquantième anniversaire de la mort d'András Dugonics, écrivain hongrois, né à Szeged en 1740, donne lieu à évoquer sa mémoire et à étudier les causes de son succès littéraire.

C'est son roman, intitulé Etelka, paru en 1788, d'ailleurs très médiocre qui l'a rendu célèbre. La critique hongroise en a démontré les faiblesses, mais le public hongrois l'a accueilli ce qu'il avait cherché dans le roman de Dugonics.

Les intentions du public et de l'auteur coïncidaient. Dugonics a été l'„écho sonore” de son temps.

Le phénomène de sa renommée se présentait d'une façon intéressante au cours du XIXe siècle.

Au lieu que l'oeuvre rende l'auteur toujours vivant, c'est à vrai dire le nom de l'auteur que fait durer son oeuvre.

Le nom de Dugonics déjà connu entraîne après soi un grand respect traditionnel.

Un nom littéraire une fois repris et enchaîné dans la série des illustrations nationales, a des chances d'y rester longtemps maintenu.

La fidélité des admirations de groupe, l'hommage de la ville de Szeged, l'influence de l'enseignement assuraient les garanties de durée du nom de Dugonics.

László Madácsy

¹⁰ Perényi József, Dugonics András „Tudakossága”, Sátoraljaújhely, 1904. p. 3.

¹¹ Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. p. 228.

¹² Dugonics András halálának századik évfordulóján, A Dugonics Társaság kiadása, Szeged, 1918. p. 30.

¹³ Napok, holdak, elmúlt csillagok, A jó öreg Dugonics, Szeged, 1936. p. 4.

DIE HAUPTFRAGEN DES NEOLITHIKUMS DER UNGARISCHEN SÜDTIEFEBENE

I

Nach den Ergebnissen der ungarländischen archäologischen Forschungen, die in den letzten Jahren veröffentlicht wurden, können die frühneolithischen Kulturen von eigenartigen wirtschaftlichen Systemen von den übrigen Komplexen der neolithischen Gruppen bzw. Kulturen abgesondert werden, zufolge der wirtschaftlichen und stratigraphischen Beweisen. (Ältere Linienbandkeramik in Trasdanubien, Alföldkeramik, Körös-Gruppe.)

In unserem Aufsatz beschäftigen wir uns mit dem Frühneolithikum der Ungarischen Südtiefenebene. Dieses Gebiet ist in Norden von der Köröslinie, in Westen von der Donau, in Süden und Osten von den Landesgrenzen umgeschlossen. In der behandelten Periode war es von dem Volk der Körös Gruppe belagert, bzw. die Träger der Alföldkeramik konnten an dem nördlichen Rand des Gebietes erscheinen. Damit die vorwiegende Mehrheit des Fundmaterials durch die Funde der Körös Gruppe repräsentiert wird, werden wir hauptsächlich die Fragen dieser Gruppe behandeln.

Die ausführliche Zusammenfassung des charakteristischen Fundekomplexes kam mehr als vor 25 Jahren an die Reihe.

Sowohl die bis Jetzt zum Vorschein gekommenen Fundekomplexe, als auch die während der mit heutigen Methoden durchgeführten Ausgrabungen verschaffenen Beobachtungen bieten uns die Möglichkeit das seit einem Vierteljahrhundert ausgeformte Bild bedeutsam erweitern zu können. Aufgrund der Beobachtungen der letzteren Jahren wurde es klar, dass wir die Körös-Gruppe (früher Körös-Kultur) als die Lokalvariante einer, auf einem breiten geschlossenen Gebiet erscheinenden Kultur ansehen können.

Die Grenzen dieser Kultur bedeuten in Osten das Rechthof der Prut, in Westen das Linkufer der Donau, in Norden die Szolnok-Berettyóújfalú Linie und in Süden die thessalische Ebene. Dieses Verbreitungsgebiet wird nur auf eine bestimmte Zeitspanne beziehen können, mit anderen Worten, unsere Kultur konnte in gewissen Gebieten weitaus länger leben als die der Territorien von Thessalien oder von griechisch-Makedonien, deren Entwicklung ein weitaus schnelleres Tempo hatte.

II

Wenn wir die Fundorte der Körös-Gruppe kartographisch aufnehmen, können wir sehen, dass sich ihre Siedlungen dem linken Ufer der Donau entlang bis zur Höhe von Szakmár strecken. Vermutlicherweise folgten sie der Linie von Körösér bis zum Gebiet von Kelebia auf dem Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. An beiden Ufern der Theiss sind die Spuren der Ansiedlungen bis

zur Höhe von Szolnok sehr dicht erweisbar. Die Körös-Gruppe streckte sich längs der Körös – bzw. Berettyó-Linie bis zum Bezirk von Berettyóújfalu, Zsáka. Wenn wir die Landesgrenzen als die Linie unseres Forschungsgebiet betrachten, wollen wir nur darauf hinweisen, dass man das Fundmaterial der Körös-Gruppe zu dem früher skizzierten Gebiete eng verknüpfend, auch an den angrenzenden Gebieten Rumäniens und Jugoslawiens erweisen kann.

Die Hauptmasse der bisher bekannten 156 Siedlungen stammt von eingehend durchgeforschten Gebieten. Es ist annehmbar, dass die Anzahl der Siedlungen in der Wirklichkeit weitaus grösser gewesen sei. Diese Erscheinung bedeutet aber nicht eindeutig, dass die Tiefebene im Laufe des Frühneolithikums so dicht besiedelt wäre. Damit das Gebiet sehr lange unter der Herrschaft der Träger der Körös-Gruppe stand, und die einzelnen Siedlungsorte nur für eine kurze Zeit bewohnt waren, betrachten wir als vermutlich, dass die gesamten Siedlungsspuren nicht aus der gleichaltrigen Periode stammen.

III

Bezüglich der inneren Einordnung der Siedlungen haben wir sehr wenige Daten. Die Mehrheit der bisher bekannten Siedlungen ist einschichtig. Bei mehrschichtigen Siedlungen müssen wir zwischen den Bauperioden mit dem Verlauf einer grösseren Zeitspanne rechnen. Tellartige Siedlungsformen konnten wir am Fundort der Körös-Gruppe bis jetzt nicht aufweisen. Diese Erscheinung ist mit der Lebensführung der Gruppe zu erläutern.

Die Ausdehnung der Siedlung variiert sich von 150–400 m. bis 24–40 m.

Die Dörfer lagen immer an den Ufern der Flüsse oder auf den Inseln der Hochwassersgelände.

Man kann für wahrscheinlich halten, dass die Häuser entweder in einer einzelnen Linie oder in zwei Reihen, sozusagen eine Gasse ausgebildet, standen.

Aufgrund der bisherigen Ausgrabungen können wir zweierlei Haustypen rekonstruieren. Der erste ist eine Feldhüttenform, der andere erweist sich aber als ein eigentliches Haus mit ascendenten, senkrechten Wänden und Satteldach. Die Wände des letzteren wurden als eine Konstruktion aus Pfosten, Reisig und Lehmewurf verfertigt. Nach dem heutigen Zustand der Forschung können wir Wohngruben gar nicht annehmen.

Von Feuerstellen in den Hausinneren können wir nur aufgrund der Analog-funden sprechen.

Ein Teil der umfangreichen Vorratsgefässe befand sich in den Siedlungen ausser den Häusern, im Boden eingetieft. Die umfangreichen Abfallgruben, die zu den allgemeinen Siedlungserscheinungen gehören, konnten Lehmgruben sein.

IV

Die eingehende Untersuchung des von uns gefundenen Tierknochenmaterials ermöglicht uns ein ziemlich genaues Bild von der Lebensführung der Gruppe zu schaffen. Die Tierzüchtung ist mit der Züchtung der Kleinwiederkäuer (Schafe, Ziege) charakterisiert. Die Schafe- bzw. Ziegeknochen bedeuten den weitaus grössten Teil der Haustierreste (um 70%). Die Bedeutsamkeit der Viehzucht rückt in den jüngeren Perioden der Gruppe immer mehr in den Vor-

dergrund. Das Gepräge der Tierzucht war mit dem der gleichaltrigen Kulturen Thessaliens oder Kleinasiens wesengleich. Die Jagd und das Sammeln weisen aber auf eine wesentliche Abweichung hin. Unter den Funden der Körös-Gruppe machen die gefundenen Überreste der gejagten Tiere mindestens 40% der sämtlichen Tierknochen aus. Innerhalb der vorher erwähnten Daten tritt die Wichtigkeit der Fischerei vor. Die Muscheln und Schneckenschichten weisen darauf hin, dass die Träger der Kultur während gewisser Jahreszeiten zur Nahrung im überwiegenden Teil durch Sammlung kamen. Um die Bedeutung des Bodenbaues erwägen zu können, verfügen wir mit solchen messbaren Materialdaten, wie bei der Untersuchung der Tierzucht nicht. Die dünn-schichtigen, kurz bewohnten Siedlungen weisen darauf hin, dass die Bedeutsamkeit des Bodenbaues noch nicht so gross war, wie während der Zeit des mittleren Neolithikums, das die Tellsiedlungen hinterliess. Die Körös-Gruppe ist in erster Linie für eine Kultur von Viehzucht und beweglicher Lebensform zu halten, in deren Leben die Jagd, die Fischerei, das Sammeln eine sehr wichtige Rolle spielten. Der Bodenbau spielte besonders in den Frühperioden nur eine sekundäre Rolle.

V

Auch die Bestattungssitten sind von den bekannten der Zeit des Mittelneolithikums abweichend.

Die bisher erschlossenen Gräber wurden ausnahmslos in den Siedlungen zum Vorschein gekommen. Die Skelette wurden in jeden wohl beobachteten Fällen in den Abfallgruben gefunden. Charakteristisch ist die starke Hockerlage. Auch rote oder gelbe Ockerspuren zeigen sich selten. Die Gefässbeigabung des Grabes Nr 5., der auf dem Fundort von Deszk-Ölbrunnen Nr 1. erschlossen wurde, beweist, dass der Gebrauch der Grabbeigabung ebenso bei den Trägern der Körös-Gruppe, als auch bei der benachbarten Starčevo-Gruppe bekannt war.

Aufgrund der vorherigen Untersuchungen des anthropologischen Materials können wir den Menschen der Körös-Gruppe als einen graziilen, mediterranen Typ bezeichnen, bei dem auch die anderen dolichocranen (cromagnon-nordoid) Rassbestandteile ebenfalls nachweisbar sind.

VI

Innerhalb des Fundmaterials der Gruppe können wir die verschiedenen Varianten der bemalten Keramik als Novum nachweisen. Deshalb beschäftigen wir uns mit den Typen, die schon monographisch bearbeitet wurden, nicht eingehender. Der vermutete Mangel der bemalten Keramik bildete die Grundlage zur Schaffung mehrerer falscher Hypothese.

Im Laufe unserer Ausgrabungen haben wir zahlreiche bemalten Gefässbruchstücke gefunden, die den folgenden Typen nach gruppiert werden können.

a., Auf den Gefässen von grober, brauner oder hellgrauer Oberfläche befindet sich eine geradlinige, vertikal bzw. schräg laufende, schwarze Bemalung. Seltener kommt das Muster auch auf der geglätteten Oberfläche vor. Sie ist in mehreren Fällen mit anderen Motiven (mit gezwickter, eingeritzter Verzierung) kombiniert.

b., Auf den Gefässen von geglätteter brauner, rotbrauner Oberfläche be-

findet sich schwarze Bemalung in parallel-laufenden, dünnen Linien. Diese Verzierungsart wird auch auf dem Inneren der Schüsseln beobachten können.

c., Auf dunkelrotem Grund gibt es weisse Bemalung. Sie kommt auch auf dem Inneren der Schüsseln vor. Die Muster sind geradlinige oder zickzackartig.

d., Auf rotem Grund sind schwarze geradlinige Muster. Die kommen auf den Gefässinneren ebenfalls vor.

e., Auf hellbraunem, gelbbraunem Grund ist geglättete, gebogene oder geradlinige Bemalung von rötlicher Farbe. (Red on cream.)

Diese Bemalungstypen beweisen eindeutig, dass die Körös-Gruppe mit der Starčevo-Gruppe zumindest gleichaltrig ist. Unter den Bemalungsmustern fehlen nämlich die Spiraloidformen, die aufgrund der bisherigen Funden zu einer jüngeren Periode verbindet werden können.

Im Mangel der Polychromie weicht das heimische Fundmaterial von den transsylvanischen Funden ab. Aufgrund gewisser neuen Jugoslawischen Funde kann auch dieser Bemalungstypus mit einer Periode verbunden sein, die zum Mittelneolithikum nahe stehen konnte.

Wenn wir annehmen, dass die Kultur von Zwickenkeramik in ihrer früheren Periode die bemalte Verzierung noch nicht kannte, müssen wir einen Teil der heimischen Fundorte mit dieser Periode parallelisieren. Diese Hypothese wird durch die Funde von Gyálarét unterstützt, wo die Radiokarbondaten und der Mangel der Barbotinverzierung bzw. der Vinčaformen beweisen, dass wir auf eine der ältesten Siedlungen der Körös-Gruppe gestossen sind. Die Fundekomplexe, die man nach der vorher erwähnten Periode datieren kann, sind mit den oben angeführten Typen der Bemalten Keramik charakterisiert.

VII

Die relative Zeitstellung der Zwickenkeramik und damit die der Körös-Gruppe werden auf Grund der bisher bekannten Schichtenreihen ziemlich genau bestimmen können. Nach den einschlägigen heimischen Daten ist sie älter als die Szakálhát-Lebő Gruppe (Szentcsanak, Dévaványa-Simasziget). Bezüglich des chronologischen Verhältnisses der älteren Linearkeramik und der Körös-Gruppe (Alföld der Linearkeramik-Protobükk, ältere Linearkeramik in Transdanubien) besitzen wir wenige Daten.

Es ist möglich, dass man sie mit den vorliegenden Kulturen zumindest teilweise als gleichzeitig betrachten kann.

Auf den Gebieten Südosteuropas, wo die Forschung das geeignete Niveau schon erreichte, wird es auch durch Stratigraphien beweist, dass unter den folgenden neolithischen Kulturen: Zwickenkeramik, Vinča-Kultur, Notenkopfkeramik, Veselinovo-Kultur die älteste die Zwickenkeramik ist.

Auf dem benachbarten Ostgebiet (Süd-Bug, Ostufer der Prut, Dniester), bildete sich gleichzeitig mit der von uns behandelten Kultur eine Kultur von örtlichen Wurzeln aus. Aufgrund der charakteristischen Importstücke können wir die zwei Fundekomplexe wohl parallelisieren. Die Spuren des ältesten Kontaktes können in der Sokoletz-Phase der Süd-Bug Kultur bewiesen werden. Die Samtschin-Phase ist mit der Notenkopfkeramik bzw. mit der Vinča B-Periode gleichaltrig. Auf Grund der vorher erwähnten ist die Petscherski-Phase Vinča A-zeitig. Diese Annahme wurde auch durch einige Vinča-artigen doppelkonischen Gefässbruchstücke bestätigt.

Bei der Bestimmung der relativen Zeitstellung unserer behandelten Kultur sind die neolithischen Schichtenfolgen in Griechenland (Mazedonien, Thessalien) von Schlüsselstellung. Nördlich von dem mazedonischen Gebirge bedeuten nämlich die gefundenen Gefäßbruchstücke mit Zwickenverzierung allerorten den ältesten Horizont der Schichtenfolge, südlich von dem aber sind noch mehrere vorangehende Horizonte nachzuweisen. Der älteste Auftritt der Zwickenkeramik kann in der Proto-Sesklo-Zeit beobachtet werden (Nea Nikomedeia).

In der Vorsesklo Periode, die dieser Periode folgt, meldet sich die Zwickenkeramik selbstständig, doch sie ist von der Impresso-Cardium Keramik, die sich an mehreren Fundorten stratigraphisch auch jünger beweist, wohl abzusondern.

Die Importkeramik der Sesklo Kultur (solid style) wurde in dem untersten Horizont der Tell von Karanovo gefunden, den man wahrscheinlich mit einer jüngeren Stufe der Körös-Gruppe parallelisieren kann. Wie wir schon gesagt haben, hatte die Vinča-Veselinovo Kultur in Jugoslawien bzw. Bulgarien der Zwickenkeramik gefolgt.

Nur mit der Hilfe der heimischen Funde können wir diese Kulturen mit den thessalischen Schichten parallelisieren. Die eigenartigen porösbemalten Bruchstücke der Szakálhát-Lebő Gruppe wurden nämlich unter den Funden des Otzaki I (Dimini III.) Horizontes erschlossen. Die Bruchstücke von solcher Prägung treten in Vinča selbst in der Vinča B-Stufe auf. Es ist also unzweifelhaft, dass der Beginn der Vinča A-Periode mindestens bis zum Beginn der Dimini-Periode zurückreicht. Diese Voraussetzung ist auch durch die Gefäße von Elateia befestigt, die zur Danilo-Kakanj-Kultur geknüpft den Anfang der Vinča-Kultur zwischen die Sesklo- und die Dimini-Periode legen.

Aus den vorgeführten folgt sich, dass wir aufgrund der bisher zur Verfügung stehenden Daten die Spätphase der Körös-Gruppe mit einem Teil der Sesklo-Kultur parallelisieren können. Der Beginn der Dimini-Kultur ist wahrscheinlich mit dem Anfang des mittleren Neolithikums der Süd-Tiefebene gleichaltrig.

VIII

Bezüglich der inneren Chronologie der Körös-Gruppe stand uns zur Verfügung sozusagen gar keine Angabe bis zu den letzten Jahren. Die Werke, die die innere Chronologie erforscht haben, erwiesen sich nicht für dauerhaft. Ihre Festsetzungen können keinesfalls auf die Körös-Gruppe bezogen werden.

Da wir bis heute keine Tell-artige frühneolithische Siedlung in Ungarn kennen, haben wir zur Erklärung der inneren Chronologie eine eigenartige Methode gewählt.

Voraussetzend, dass in einem Bezirk von etwa 30 km. Umfang die Siedlungen nicht gleichzeitig bewohnt waren, haben wir auf dem dicht besiedelten Marosmündungsgebiet an vier Körös-Siedlungen kleinere Ausgrabungen durchgeführt. Das Material, das in den geschlossenen Fundekomplexen (in den Gruben) gefunden war, wurde aufgrund der Verzierungselementen statistisch analysiert.

Während der Untersuchung des Materials (etwa 50 000 Gefäßbruchstücke) es sich erwiesen hat, dass man einen Unterschied nicht nur unter den verschiedenen Fundorten erweisen kann – was sicherlich als keine örtliche Variante zu betrachten ist – sondern die Funde von mehreren Perioden auch innerhalb der einzelnen Siedlungen absonderbar sind.

Es ist die Proportion der Barbotinverzierung die sich unter den verschiedenen Verzierungsmethoden (roter Überzug, Bemalung, gezwickte Verzierung, Netzmuster, Barbotinverzierung, Schilfrohrabdrücke, Muschelspitzeindrücke, grobe oder feine Keramik) als determinabel erwiesen hat. Diese Verzierungsart fehlt nämlich auf dem Fundort von Gyálarét der nach den Radiocarbonaten als ältester betrachtet werden kann. Ebenfalls fehlten die Vinčaartigen bikonischen Formen. Mitsamt dem Auftreten der Vinča-Typen können immer mehrere Gefäßbruchstücke mit Barbotinverzierung nachgewiesen werden. Aufgrund dieser Beobachtung versuchte ich die Fundekomplexe dem Proportionwachstum der Barbotinverzierung nach zu systematisieren.

Aus den zwei Varianten der Barbotinverzierung (angesetzte Barbotin und die beschmierte bzw. Schlickwurf-Barbotin) erscheint die beschmierte Variante später, als die, an welcher kleine aufgesetzten Kugeln sind. Unter den jüngsten Fundekomplexen werden Vinča-Elemente nachgewiesen können, die zugleich auch die starken örtlichen Gründe der Vinča-Kultur bezeichnen.

Hinsichtlich der Verteilung der Barbotinverzierung zeigen die Funde von der Umgebung von Szabadka (Subotica, Jugoslawien) ein ähnliches Bild.

Unsere Behauptung wurde durch die Beobachtungen unterstützt, die während der Ausgrabung bei der Tell von Vršnik angestellt wurden. Laut der Ausgrabungsleiter, während in der untersten Schicht die Barbotinverzierung fehlte, erhöhte sich die Zahl der Bruchstücke von solchartiger Verzierung in den jüngeren Schichten. Die spiraloide Bemalung tritt in Vršnik in dem jüngsten Horizont auf, die eine charakteristische Bemalungstypus des Fundortes von Starčevo selbst ist. Auf diesem Fundort ist das Prozentverhältnis der Barbotinverzierung über 30%, was auch das beweist, dass die Fundekomplexe, die mit spiraloider Bemalung kennzeichnet sind, sind jüngere als die bisher erschlossenen Fundekomplexe der Körös-Gruppe. Das chronologische Verhältnis der Körös-Gruppe mit dem gleichalten Kulturen Kleinasiens wird durch die östlichen Verbindungen der Protosesklo-Kultur bestimmen können. Die Frühphase der Körös-Gruppe kann also den oben erwähnten zufolge mit der Zeit von Hacilar VI. wahrscheinlich beinahe gleichaltrig sein.

IX

Die Frage der absoluten Chronologie untersuchend müssen wir das vor Augen halten, dass die mit absoluten Jahreszahlen ermöglichte Bestimmung solcher Fundekomplexe, die man mit der Praedynastischen Zeit parallelisieren kann, sich hauptsächlich auf Schätzungen begründet. Die Ergebnisse der Radiokarbon-Untersuchungen kann man aufgrund reiflicher Erwägungen nicht für allgültig betrachten. Diese Daten weisen auf eine Periode hin, die um 1000 Jahre älter ist als die Schätzungen, die durch traditionelle Methoden durchgeführt wurden. (Gyálarét-Szilágyi major 5332 ± 100 ; [Bln. 75.], Hódmezővásárhely Kotacpart 4693 ± 100 ; [Bln. 115.], Katalszeg 4611 ± 100 ; [Bln. 86.] mit einer Halbwertszeit ~~5760~~ Jahren berechnet. Noch weitere Angabe gibt es von Dévaványa-Atyaszeg: 4640 Jahren v. u. Z.)

Diese Jahreszahlen bestimmen in grossen Zügen die Lebensdauer der Gruppe, bzw. die relative Chronologie der untersuchten Fundorte zu einander auch wenn sie im absoluten Sinne des Wortes dem Kalenderjahr nicht entsprechen.

Auf den von uns südlich liegenden Gebieten gab sich eine Möglichkeit zur

C 14–Untersuchung grösserer Serien, deren Material aus den Schichten der Tellsiedlungen zum Vorschein gekommen war.

Diese Ergebnisse stimmen mit den Daten überein, die während der Untersuchungen der heimischen Fundorte gewonnen wurden. Das Zeitalter des Vinča-A Horizontes, das unseren vorherigen Festsetzungen nach die Zeit der Körös-Gruppe abschliesst, kann aufgrund der C 14 Untersuchung um 4426 ± 60 (Grn. 1526) datiert werden. Nach den vorher erwähnten können wir die absolute Zeitdauer der Körös-Gruppe etwa um 900 Jahren schätzen. Die Tontafeln von Tărtăria, die sich zu den Vinča B zeitlichen Funden gesellten, bieten uns die Möglichkeit diese Periode genauer datieren zu können. Es scheint, dass wir den Beginn der Vinča B Periode an die Wende des IV–III Jahrtausends legen können. Wir wissen aber nicht, wie lange wir die Zeitdauer der Vinča A Periode schätzen dürfen. Wenn wir eine Durchgangsperiode (Protovinča) zwischen den Fundekomplexen von Spätkörös bzw. Vinča A in Betracht nehmen, können wir für wahrscheinlich halten, dass die Zeit der Körös-Gruppe sich in den letzten Jahrhunderten des vierten Jahrtausends abgeschlossen hatte. Wenn wir zu dieser Zeit eine Zeitdauer von 900 Jahren aufgrund der Radiokarbondaten zugeben, scheint es als annehmbar, dass die Wurzeln der Gruppe bis die letzteren Jahrhunderte des fünften Jahrtausends zurückreichen.

X

Ohne die Rekonstruktion der Entfaltung des südosteuropäischen Neolithikums, mit anderen Worten die des Neolithisierungsprozesses der sich auf diesem Gebiet abspielte, können wir weder den Ursprung der Zwickenkeramik und selbstverständlich innerhalb der Zwickenkeramik noch den der Körös-Gruppe keineswegs bestimmen. Im Besitz des geringen Fundmaterials das zur unseren Verfügung steht, müssen wir uns selbstverständlich auf sehr viele Voraussetzungen beschränken.

Der grundlegende Punkt dieser Voraussetzung ist die Ausfüllung dieser Periode, die zwischen der Zeit der ersten Gemeinschaften, die unzweifelhaft eine produktive Lebensweise führten (thessalisches akeramisches Neolithikum) und dem Mesolithikum (Băile Herculane, Crvena Stijena, Hont usw.) verlief.

Der Schlüssel zur Auflösung der Frage ist die neuerschlossene Siedlung bei Lepenski Vir.

Im Laufe mehr als zweitausend Jahre gaben die graduelle Besserung der Klimaverhältnisse, die intensive Ausbreitung der Laubwälder, die Verstärkung der Vegetation, die feuchte warme Witterung dem Menschen des Frühneolithikums die Möglichkeit ein neues Wirtschaftssystem auszubilden.

Wir müssen voraussetzen, dass in dieser Periode die Domestikation gewisser Tiere – zuerst die des Hundes – und die methodische Sammlung einiger Samen – der Hirse, des Weizens – schon begann. Die ist die Periode die wir wirtschaftlich mit dem Begriff „food collector“ bestimmen könnten. Bezüglich des Beginns dieses Prozesses besitzen wir keine Daten. Vorläufig ist es noch ungeklärt ob die Domestikation solstiger Tiere in dieser Zeit schon begonnen hätte. Theoretisch können wir als Möglich halten, dass die Wurzeln der Züchtung des Rindes und die des Schweines bis zu dieser Zeit zurückgehen. Solch eine eigenartige örtliche Entwicklung kann während der Ausbildung des Neolithikums von Südukraine nachgewiesen werden.

Der Ursprung der Ziege ist noch nicht beruhigend geklärt. Es gibt Auffassungen, die für Möglich halten, dass in Südosteuropa eine Tierart leben konnte woraus die Urform der heutigen Ziegenarten hochgezüchtet wurde. Man kann eindeutig beweisen, dass das andere wichtigste Haustier keinen europäischen Ursprung hat. Es ist unmöglich vorauszusetzen dass am Beginn des Holozens in SO-Europa eine solche Muflonart gelebt hätte, woraus man die neolithischen Schafearten ableiten könnte, damit in den frühneolithischen Schichten von Argissa keine einzige wilden Individuen gefunden wurden.

Auch die Funde der La Adam Höhle bestimmen nicht eindeutig dass solche wilden Individuen lebten woraus die fraglichen domestizierten Formen hätten hochgezüchtet können.

Die Gemeinschaften (hierher können wir die Funde des thessalischen akera-mischen Neolithikums gesellen) die sich vorerst mit Schafezüchtung und Ackerbau beschäftigten – folgerungsweise davon lebten, die Keramik nicht kannten, waren in Südosteuropa von fremder Herkunft. (Damit kann von einer „Kultureinwirkung“ keine Rede sein.) Ihr Ausgangsgebiet wird durch die Urheimat des Schafes und der Gerste bzw. durch das Gebiet der Vorformen gewisser Kulturgegenstände bestimmt. Diese kleinere Volksgruppen wanderten aus Kleinasien nach Südosteuropa vermutlicherweise um Klimaoptimum des Atlantikums. Es war die hier lebende Urbevölkerung die sich mit den Ankömmlingen assimilierend in Thessalien die eigenartigen vorkeramischen bzw. frühkeramischen Kulturen ausformte.

Die Erscheinung der eingewanderten Bevölkerung hat das Leben der Bewohner von Thracien, von dem unteren Donauland und vielleicht von dem südöstlichen Teil des Karpatenbeckens in eine eigenartige Richtung gelenkt. Obwohl die Schafezücht einen sicherer Unterhalt sicherte, brauchte der vollständige Bruch mit den alten Lebensweisen eine sehr lange Zeit.

Diese lokale Bevölkerung, obwohl sie die Errungenschaften der sich auf dem fruchtbaren Halbmondgebiet abgespielten neolithischen Revolution – samt mit deren einigen Gegenständen – übernommen hatte, bewahrte noch für eine lange Zeit ihre örtlichen Lebensarttraditionen. Während nämlich in Thessalien seit dem Beginn des akera-mischen Neolithikums eine mit der kleinasiatischen beinahe in Einklang stehende, doch provinziellere, sesshafte, aus Ackerbau und Viehzucht lebende, nahrungsproduktive Kultur sich auszubilden im Gange war, lebte ein Volk, das eine ganz eigenartige gemischte Wirtschaft führte, nördlich von den makedonischen Gebirgen. Sie waren die Träger der Zwickenkeramik. Der Ursprung dieser Keramik ist zu einem von den griechischen festländischen Keramiktypen differierenden Vorbild zurückzuführen, in deren Herausbildung und Verzierungs-motiven die Formen und Verzierungs-elemente der in den frühesten Perioden gebrauchten Vorrätsgeräte eine entscheidende Rolle gespielt hatten. Die zweite Welle der kleineren ethnischen Einheiten, die von Kleinasien ankamen, die davon ausschwärmten, brachte die Keramik und zahlreiche charakteristische Züge der Protosesklo Kultur mit. In dieser Periode konnte sich schon die Keramik der Kultur von Zwickenkeramik ausbilden. Diesen Satz, der wie ein Paradox zu klingen scheint, sollen wir aufgrund dieser Voraussetzung erklären, wonach die einzelnen Volksgruppen, die auf einem einheitlichen Gebiet eine einheitliche Wirtschaft führten, bildeten eine umgrenzbare Einheit im Begriff der Kultur schon bevor dem Auftritt der Keramik. Infolge der günstigen klimatischen Verhältnisses, mit der wirtschaftlichen Entwicklung schritthalten-den Bevölkerungszunahme und der eigenartigen, sich bewegenden Lebensweise,

erscheinen die sich von Norden nach Süden ziehenden Gruppen der Kultur zuerst in griechischem Mazedonien dann später in Thessalien.

Die Spuren der ersten Kontakte mit der Protosesklo Kultur können auf dem Fundort von Nea Nikomedeia bewiesen werden, später wurden auch jene Siedlungen von ihnen besetzt, die die Protosesklo Bevölkerung liegenlassen hatten; das von Thessalien südlich liegende Gebiet erreichten sie aber nicht. In Thessalien ist ihr Material nur während einer ziemlich kurzen Periode nachzuweisen. Ihr Nachlass wurde durch die hinterlassene Schicht der Träger der Impresso-Cardium Keramik bedeckt. Man kann als wahrscheinlich halten, dass sich die Gruppen beider Kulturen in die von dem Ethnikum der Protosesklo-Kultur herausgebildete Sesklo-Kultur verschmelzten.

Die Körös Gruppe ist also nicht anders als ein Teil der frühneolithischen Kultur, die sich auf dem Gebiet von Südosteuropa ausbildete. Diese Kultur ist im Vergleich mit den gleichzeitigen und vorangehenden Kulturen Kleinasien sekundär. Die örtliche vorneolithische Urbevölkerung übernahm die zahlreichen Errungenschaften der neolithischen Revolution, die sich dort früher abgespielt hatte, von den aus Kleinasien eingewanderten benachbarten Stämmen, und sie diese auf die örtliche Wirtschaftsmethode adaptierend eine eigenartige Wirtschaft ausgestaltete. Im Sinne dieser wurde also aus diesem Gebiet eine eigenartige von Kleinasiatischer abweichende Entwicklung, die Entfaltung der neolithischen Wirtschaftsmethode stattgefunden.

Die letzte Periode dieser Entwicklung bedeutet die Erscheinung der Zwickenkeramik. Aufgrund des jetzigen Zustandes der Forschung können wir das älteste Zentrum (oder Zentren) der Herstellung dieser Keramik innerhalb des behandelten Gebietes nicht absondern. Wir können auch die Körös-Gruppe im Sinne der oben gesagten von örtlichen Ursprung betrachten, weil die Vorformen der Zwickenkeramik bzw. der Verzierung ausserhalb des oben schilderten Gebietes nicht nachzuweisen sind.*

Ottó Trogmayer

* Die oben vorgeführten wurden als Thesen eines umfangreichen Aufsatzes, der sich mit den behandelten Fragekomplexen eingehender beschäftigt, zusammengestellt.

A BETEMETETT VERMEKBE VALÓ TEMETKEZÉSEK KÉRDÉSE

Egyre gyakrabban hallunk és olvasunk arról, hogy az őskor egyik „horizontját” az jellemzi, hogy az akkori lakosság halottjait a lakótelepeken, és nem külön erre a célra használt helyen temette el. E nézet hirdetői arra hivatkoznak elsősorban, hogy az egykori temetkezéstről tanúskodó emberi csontvázak szeméttet, törmelékét tartalmazó „hulladékgödörből” kerülnek elő az „ásatások” során.

Eltekintve a kérdés érdemi részétől, bevezetőben az idézőjelbe tett szavakkal kell foglalkoznom. Tapasztalataim szerint ezek ugyanis igen sok félreértésre adnak alkalmat, s még zavarosabbá teszik a képet, ha netalán hagyományossá válnak és „hulladékgödör” lesz belőlük.

A horizont szó használata ebben az esetben teljesen indokolatlan. A „horizont” látóhatárt jelent s ennél fogva a vízszintes síkban megfigyelhető terület nagyságára vonatkozik.

Allítólag időhöz kapcsolható jelenségről lévén szó, ebben az esetben nyilván függőleges irányban történő tagolásra kell gondolnunk. A bonyolult kifejezéseket azonban azért is kerülnünk kell, mert ezen az úton haladva könnyen azt a látszatot keltjük, hogy közönséges halandó részére megfoghatatlan megállapításokkal kódosítunk. – Mennyivel egyszerűbb és érthetőbb az „időszak” kifejezés használata! (Az ilyen időszak létezését természetesen részletesen meg kell indokolnunk.)

A „hulladékgödör, Abfallgrube” régi, örökségként ránkmaradt kifejezés. Értelme csak annyi, hogy bizonyos földbe ásott gödrökben a mai régész törmelékét, szemetet, több-kevesebb cseréptöredéket, néha majdnem ép, vagy összeállítható edényeket talál. Ilyenekből kerülnek ki a kérdéses csontvázak is, de a régebbi és részben a mai ásatások feljegyzéseiből rendesen semmit sem tudunk meg arra vonatkozóan, mit tett az ásató a betemetés körülményeinek tisztázása érdekében, mik a konkrét megfigyelései, illetve feltételezései.

A hulladékgödör elnevezés helytelensége egyetlen tény alapján sem vitás. Újkőkori lakótelepeinken nem működött semmilyen köztisztasági hivatal, nem ismertek a szemet tárolására vonatkozó szabályrendeletet. Tény ezzel szemben, hogy az ásatások során megfelelő módszerek alkalmazásával számos esetben sikerült kimutatni, hogy melyik gödör volt eredetileg termények tárolására használt verem, hízalógödör, munkagödör, vagy éppenséggel halfüstölő földbe ásott része.¹ Ugyanígy megállapítható az is, hogy a bizonyos körülmények folytán feleslegessé vált gödröket természeti erők temették-e be, szándékosan húz-

¹ Szegvár-tűzkövesi ásatásaim során a következőkben leírt módszer alkalmazásával 30-nál több, különböző rendeltetésű gödröt sikerült feltárnom. Az eddigi részpublikációk helyett az összefoglaló feldolgozás befejezés előtt van.

ták be, vagy öntötték teli azokat egy-egy tereprendezés alkalmával törmelékkel. Az elhelyezkedésből, a töltelékföld rétegződéséből az esetek többségében az is megállapítható, hogy a gödörben talált csontváz utólagos betemetés, vagy egyszerűen a szeméttel együtt a gödörbe dobott hulla maradványa-e. – Mindennek megállapítása érdekében azonban két részletben, metszet mentén kell a gödört kibontanunk, mert a töltelékföld rétegződését, az utólag készült sírgödör határát csakis így sikerül megállapítanunk. Amennyiben a profil elkészítését elmulasztották, a feltárást csak jószándékú, de hibás „ásatásnak” lehet nevezni.

A gödör alakját, mélységét, betemetésük körülményeit kedvezőtlen talajviszonyok és forró nyári hőségben néha eléggé nehéz felismernünk. A kiszáradt föld színét veszíti, a rétegződés olykor teljesen eltűnik. Sok profil készítésével; ezeknek és az időnkint símára lenyírt szelvény aljának permetezővel történő megnedvesítésével azonban igen sokat javíthatunk. (A rózsás öntözőkanna használata nem válik be, mert helyenkint eliszaposítja a felületet. – Célszerű színszűrő, színes üveglemezen, vagy szemüvegen át megfigyelni a permetezés eredményét. A permetező egyébként szőlőben, vagy gyümölcsösben használt kézi-, vagy magasnyomású készülék lehet.)

Alapos megfigyelés esetén így máris három lehetőség között választhatjuk ki a tényeknek megfelelőt: A csontváz a törmelékkel egyidőben került a betemetett gödörbe; a csontváz a gödör töltelékföldjébe beásott sírgödörben feküdt; vagy nem sikerült a földbejutás körülményeit megállapítanunk. – Ez utóbbi esetben a leletből sztratifikai következtetéseket nem szabad levonnunk.

Az említett két első lehetőséghez néhány megjegyzést fűzünk:

A gödör betemetésével egykorú csontváz nem tekinthető feltétlenül sírnak. A csontváz helyzete ilyen esetben is elárulja, hogy temetkezésről, vagy a telepért rombolás után a törmelékkel együtt elföldelt hullákról, ellenséges támadóknak minden kegyelet nélkül a gödörbe dobált testmaradványairól van-e szó. Egyik korábbi cikkemben részletesen bizonyítottam azt, hogy a Hódmezővásárhely – kotacparti ún. hármassír is ilyen volt.²

Nem perdöntő ebben az esetben az sem, hogy az egyik Zsoldos-tanyai csontváz karján kagylókarperectet találtak. Ezt az ékszer talán észre sem vették és rajta felejtették az oszlásnak indult hullán.³

Az említett Zsoldos-tanyai csontvázat Trogmayer Ottó 1968. május 23-án, a szegedi Tud. Ülésszakon tartott előadásában, korábban megírt ellenvetésemet figyelmen kívül hagyva, sírnak nevezte és abból következtetéseket vont le. Konkrét adatokat, pontos sírleírásra támaszkodó cáfolatot nem tartalmazó megállapításainak ezzel a részével tehát nem értek egyet és ismételten hangsúlyozom, hogy az állítólagos Körös-temetkezésekre vonatkozó hazai adatokat kivétel nélkül megbízhatatlannak tartom. Továbbra is fenntartom azt a véleményemet, hogy rendszeresen feltárt teljes Körös-telepet ezidőszere sem ismerünk, s így nem mondhatjuk ki, hogy a Körös-népnek nem voltak külön temetői.

Nem dönti el a kérdést az a két újabban talált sír sem, amelynek a hallgatóság körében kézzől-kézre adott fényképét az említett előadás alkalmával megvizsgálhattam. A csontvázak kétségtelenül sírban feküdtek. A sírgödöröket Körös-cserépanyagot tartalmazó gödör töltelékföldjébe ásták bele. Ilyen kö-

² Csalog J. Móra F. Múz. Évk. 1964—65, 42—43.

³ Csalog J. i. m. 42.

rülmények között tehát későbbi őskori betemetkezések is lehetnének, ha eltekintünk a „mellékletektől.”

A mellékletekkel kapcsolatban azonban komoly ellenvetéseim vannak:

Az egyik sír *fenekén* valamilyen edény szája, illetve szájpereme látszik. Feltételezem, hogy ép, vagy málott Körös-típusú edény része. Azt azonban, hogy sírmelléklet lett volna, nem látom bizonyítottnak. A sírmelléklet ugyanis a halott mellé helyezett edény lett volna és így szája nem kerülhetett volna a sírgödör fenekének nivójába. Az edényt teljes egészében a csontváz mellett és nem alatt kellett volna megtalálni. – Az edény „lesüllyedésére” sem gondolhatunk, mert a csontváz nehezebb részei is a helyükön maradtak. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a temetkezés idején a sírfenék talaja már összetömődött és eléggé szilárd volt. – Minden esetre kíváncsian várom az edény fényképét, mert abból is sokra lehet következtetni. Véleményem így is az, hogy az edény a gödör töltelékföldjéhez tartozik.

A második „Körös-sír” fényképe hasonló tévedésről tanúskodik: Ennek is volt egy edény „melléklete”, de lehet, hogy csak valamilyen fél edénnyel van szó, amely darabokra törött, s a sír földjében, a csontváz *felett* feküdt. Ez sem a mellékleteknek megfelelő helyen állt, vagy feküdt, s mindenhogyan azt a benyomást kelti, hogy a sírgödör betemetésekor a visszahányt földdel került megtaláláskori helyére.

Az adatok, amelyek általános érvényű szabály megállapítását tennék lehetővé ezidőszent nagy óvatosságra intenek bennünket. Sok megfigyelés utólagos helyreigazítására sincsen lehetőség, mert a régi leírások zöme hiányos, s mert megszövegezésükkor az ásató valamilyen előre helyesnek tartott elgondolás hatása alatt állott. Az irodalomban nyilvántartott magyarországi Körös-„sírok” feltárása az alföldi őskorkutatás hőskorára esik, s így nem véletlenség, hogy nagyrészüket csak azért minősült Körös-sírnak, mert az emberi csontvázat Körös-cserepeket tartalmazó gödörben, vagy kultúrrétegben találták. Igen jó példa akad erre a Hódmezővásárhely-bodzásparti 1937–1938. évi ásatás publikációjában,⁴ Ebben, a 14. oldalon a következőket találjuk:

„A Pap-féle földön négy sírt találtunk. Ezek közül háromban melléklet nélküli zsugorított csontváz volt. Ismerve a Körös-kultúra temetkezési szokásait, valószínűnek látszik, hogy a csontvázak ebbe a kultúrába tartoznak. Ezt bizonyítja az a nagy mennyiségű, töredék is, ami úgy a sírok környékén, mint általában az összes árkokban előkerült.”

Az a megállapítás, hogy a Körös-kultúra temetkezési szokásait ismerjük, csak feltételezés. Láttuk, hogy Banner a betemetett vermek töltelékföldjében kettesével és hármasával talált csontvázakat is Körös-temetkezéseknek tartotta, sőt azokat is zsugorítottak nevezte. Kutzian Ida az említett csontvázakat már biztos Körös-leleteknek tartotta.⁵

A törmelékanyaggal betemetett gödrökben talált csontvázak eredetének és korának meghatározása nemcsak a Körös-kultúra vonatkozásában problematikus, hanem a Hódmezővásárhely környékén végzett régebbi feltárásokról több más esetben is ez állapítható meg. Kritikai megtárgyalásuk sok év távlatában, ma, amikor általános érvényű megállapításokra törekszünk azért rendkívül fontos, mert az állítólagos Körös-temetkezések zömét is ezen a vidéken, ugyanaz az

⁴ Banner J. Bádeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton, FA. I—II. (1939) 13—18, 19—23.

⁵ Kutzian Ida, A Körös-kultúra. Din. Pann. Ser. II. No 23. 97.

ásató tárta fel. E feltárások módszertani hibáival eléggé későn ugyan, de végre mégiscsak meg kell ismerkednünk.

A bodzásparti 10 edényt tartalmazó állítólagos bádénai sír kérdésével más helyen foglalkozom. E mellékletek nélküli sír gödrét olyan bádénai kultúrrétegbe ásták bele, amely egy leégett bádénai ház omladékát rejtette magában. A 10 edény kivétel nélkül ehhez a házhoz tartozott.

A 3., ugyancsak bádéninek nevezett sír leírását fontosságára való tekintettel szószerint közlöm:

„A Banga-féle földön, egy 190 cm mélységű 290x150 cm átmérőjű, szabálytalan alakú, ellipszis formájú gödör fenekén volt. A gödörből a bádénai kultúra ismert cserepei közt egy – a Pap-tanya sírjából ismert – kannelurás edény is előkerült. A csontváz alig volt zsugorítva. Teljes hossza 160, zsugorítva 132 cm. Hogy valóban ezt a ritust követi, mutatja határozott jobboldalas fekvése. A koponya töredékein kívül a felsőtestből még a kerek csontok is csak rossz töredékben maradtak meg. A lábszárcsontok elég épek voltak s azok elhelyezkedése is a zsugorított helyzetet mutatja, bár az alsó lábszár csak alig volt behajlítva. A csontváz a gödör alján feküdt. Irányítása Ék–Dny. Feje Dny-on volt.

A csontvázhhoz néhány edény és töredék tartozik. Hogy csakugyan sírmellékletek, azt az is bizonyítja, hogy a gödör alsó részében ezeken kívül semmi-féle töredék nem volt s ezek mind egy szintben feküdtek a csontvázzal.

Valamennyi melléklet tört állapotban került a sírba s még az összetartozó részek sem voltak közvetlen egymás mellett.”⁶

E leírás alapján joggal kétségbevonható, hogy a csontvázat bádénai ember maradványnak kellene tekintenünk.

A nagyon mérsékelt kuporítás még nem lenne kizáró ok, de az állítólagos mellékletek állapota és helyzete feltétlenül az. A gödörben talált edénytöredékek semmi esetre sem tekinthetők sírmellékleteknek, mert az összeillő, összeragasztható darabok nem egymás mellett, hanem a gödör töltelékföldjében, különböző helyen feküdtek.⁷ Ezek a darabok nyilván a betemetett gödör töltelékföldjéhez tartoztak, s akkor kerültek megtaláláskori helyükre, amikor a feleslegessé vált régi vermet teliholdták valamelyik leégett bádénai lakóház romanyagával. Az ásató, aki nem földprofil mentén, két részben bontotta ki a vermet, nem ismerhette fel a töltelékföldbe utólag beleásott sírgödör alakját, illetve határát. – Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az idézett publikációban leírt állítólagos bádénai temetkezési rítus az azóta feltárt számos bádénai sír egyikeben sem volt megfigyelhető.

A már betemetett gödrök lazább, többnyire a felszínen is felismerhető meg-süppedt földjébe könnyebb sírgödört ásni, mint bolygatatlan talajba. Az ilyen helyek felkutatása aligha lehetett nehéz feladat, ha tekintetbe vesszük, hogy a süppedés folyamata máig sem szűnt meg, s a simára lapátolt ásatási szelvények helyén az őskori gödrök helye olykor szombatról hétfőre is észrevehetően leszáll.

A sírgödörnek utólagos beásása azonban mást is elárul. Ez pedig még a Körös-gödörbe beleásott Körös-sírokra is vonatkozik: A temetkezés idején a kérdéses hely – az elpusztult falurész – aligha volt lakott.

A kétségtelenül szabályos temetkezés maradványának minősülő csontváznak és környezetének pontos megfigyelése tehát elsőrendű feladat. Ezt semmi-

⁶ Banner J. i. m. 15.

⁷ A leletek leírásában, — uo. 15. — erre is megtaláljuk a megfelelő utasítást: Az egyik edény részei pl. „a combcsont közepe táján”, „az arc előtt, de attól kissé távolabb”, majd ennél is „távolabb” találták meg.

lyen elmélet sem befolyásolhatja. Még az sem, hogy kivételesen némelyik ún. természeti nép halottait a hulla teljes felbomlásáig a lakóházban tartja, vagy a ház, illetve a tűzhely alá temeti feltehetően azért, hogy a kihűlt tetemnek viszszaadja az élet elvesztett melegét. Ismeretes és egyben figyelmeztető példa, hogy ebből a helyenkint előforduló szokásból G. Childe⁸ sem mert általános érvényű szabályra következtetni.

Csalog József

⁸ V. Gordon Childe, Az ember önmaga alkotója. Magyar kiad. Bp. 1968, 55.

ÚJABB HUNKORI LELETEK CSONGRÁD MEGYÉBEN

Indokolt érdeklődés kíséri a Csongrád megyében előkerülő hunkori régiségeket. Az újabban feltalált Hódmezővásárhely-szikáncsi aranyérem lelet is arra mutat, hogy a jelzett korszak történetének egyik, ha nem a legfontosabb súlyponti területéről van szó. Ez magyarázza azt a törekvésünket, hogy a kisebb jelentőségűnek látszó leleteket is közöljük, gyűjtve az adatokat egy jövőendő történeti szintézis számára.

Kétegyháza. A szegedi Móra Ferenc Múzeum őriz Kétegyházáról egy szürke, jól iszapolt, korongon készült amphora formájú edényt. Teste gömbölyű. Az előfordulás körülményeiről semmit sem tudunk. Elégge kihajló, kissé duzzadt peremű. Jellemzője az egymással szemben az edény vállán elhelyezett egy-egy vízszintes helyzetű fül, kerek metszetűek. A nyakhajlásban borda van. Az ez alatti edénysávot függőleges besimított vonalkázás díszíti. Majd négy körbefutó, erősebben mélyített párhuzamos vonalakkal egymástól elválasztott három sáv következik. A legelső már a legnagyobb öbölösödésen van. Valamennyinek a felületét egymás mellé sorakozó bemélyített, egymásban levő ketős körök díszítik. Talpa tagolt, alul a perem mellett árok halad körbe (2. kép 13 a–b). Magassága 17,1, szájmérete 10,2, öblének átmérője 16,6 és fenékátmérője 2,5 cm.¹

A kétegyházi amphoraszerű edény típusa hazai emlékeink között eddig ismeretlen. A Csongrád-laktanyai (Kender földek) sírok ismertetésekor éppen e temető agyagedény készlete tette lehetővé a korszak keramikai típusainak összeállítását.² A formakészlet igen változatos, s a legnagyobb részüknek eredete is megállapítható volt. A vizsgálatok kiderítették, hogy a Fekete tenger északi és keleti partvidékének gyarmatvárosai a késő hellenisztikus idők óta ismerik e formák jelentős hányadát. Tulajdonképpen az itt szóbanforgó, vízszintes fülű amphora esetében is elsősorban azért gondolunk a hunkorszakra, mert típusának eredetét ez alkalommal is a jelzett területen véljük felfedezni.

B. F. Gaidukevics a boszporuszi Iluratról közöl az i. u. III. századból származó három, igen erős hasonlóságot mutató amphorát.³ Ugyaninnen bemutatott egy i. u. II–III. századokból származó, az előbbiekkal teljesen azonos formájú amphorát is.⁴ Mind a négy edénynek jellemzője a vállon egymással szemben elhelyezett egy-egy fül. Az edények teste karcsúbb, de még mind a négy elég

¹ Az edény adatait és fényképét Dr. Bálint Alajosnak, a Szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatójának köszönöm.

² M. Párducz: Acta Arch. Hung. U. (1959) 309–398 11 (továbbiakban: Párducz 1959); 335. l. 1–27, 337. l. 28–39, 341. l. 40–49. ábrák.

³ B. F. Gaidukevics: MIA 85, Moszkva, 1958, 9–148. ll.; 39. l. 23. kép 3–4, valamint 103. l. 102. kép.

⁴ B. F. Gaidukevics i. m. 101. l. 98. kép 2.

öblös formának tekinthető. Felhívnam a figyelmet arra is, hogy az ilurati edények vállán vízszintes sávokra osztott hullámvonalakkal, benyomott ferde vonalkázással, kis körökkel díszített felületek vannak. A kétegyházi edény vállát körkörös díszítés élénkíti.

Itt említeném meg azt is, hogy a hunkorszakunk nagyméretű, tölcsérszájú amphoraformájú edényének eredetéről semmit sem mondhattunk.⁵ Felhívnam a figyelmet egy csaknem teljesen azonos amphora típusra, amelyet Gaidukevics ugyancsak az Iluratról ismertet.⁶ Kora i. u. III. század.

Hasonló probléma adódott a korszak legjellemzőbb és legelterjedtebb típusával kapcsolatban is. A korongon készült hengeres, vagy tölcséres szájú gömbölyű edényekre gondolunk.⁷ Eredetéről csak annyit állapíthattunk meg, hogy hasonló típusok a Volga vidék szarmata sírjaiban találhatók. Ezt a megállapítást most csak annyival egészítenénk ki, hogy Baskíria szarmatakori sírjaiban az ilyen gömbölyű, hengeres nyakú edények gyakoriak. Itt durva anyagúak és hiányzik a hangsúlyozott fenékrész is.⁸

Csongrád, Iskola utca. A 8. számú ház előtt, árokásáskor csontvázas sírt dűltak fel. Valószínűleg nőé volt. Az előfordulás körülményeiről pontosabban nem tudunk. A sír megmentett mellékletei az alábbiak: 1. Római kisbronz érem, felfüggesztésre szolgáló átlukasztással. Erősen kopott (I. t. 4). Constantinus családjának a kora (i. u. IV. század második fele). 2. Oldalt lehajlított lábú ezüst fibula pár, felső hurkolású, négy tekercses (I. t. 1 a–b, 2 a–b). Kengyele 0,8 cm széles lemez, hosszuk 4,5 és 4,3 cm. 3. Kifliformájú ezüst függőcske. Nyitott, kerek metszetű huzalból (I. t. 3). Átmérője (továbbiakban: *átm.*) 1,5x1,4 cm. 4. Egyélű vaskés, három darabban, hossza 16 cm, ebből a nyélnyújtvány kb. 4,2 cm, a legnagyobb pengeszélesség 2,7 cm (I. t. 9). 5. Ismeretlen rendeltetésű, lapos, kissé trapézformájú csontlapocskák (I. t. 5). Szélesebb vége a vastagabb. Méretei: 2,4x2,1x1x0,6 cm. 6. Gyöngysor: Ez áll 1 hatszegletű csont (átm. 1,3, magassága (továbbiakban: *m*) 0,8 cm), 1 gömbölyű kéküveg, 2 nagyobb kettőskúp alakú karneol, 10 kisebb kettőskúp formájú karneol, 1 hasábformájú karneol, 1 kisebb szabálytalan gömbalakú zöldüveg, 1 kisebb gömbölyű kéküveg, 1 nagyobb lecsiszolt sarkú, hasábformájú kéküveg, 2 kis hengeres kéküveg, 1 háromszor és 2 kétszer tagolt fehérüveg, továbbá 11 kis gömbölyű fehérüveg gyöngyből (ez utóbbiak többször tagolt gyöngyök szét tört részei (I. t. 8). 7. Gyöngysor: Ez áll 3 nagy, gömbölyű kéküveg, 1 nagy hordóformájú zöldüveg, 3 nagy nyomott gömbalakú fekete paszta(?) gyöngyből (I. t. 7). 8. Fekete színű, egyfűlű korsócska formájú üveggyöngy, belül üres (I. t. 6). A fenék tömör, tehát hosszában nem függeszthető fel. M. 3,4, szájátm. 1,2, fenékátm. 1,1 cm. A testen ferdén haladó világos erezés látható.

Csongrád, Mátyás király utca. Ülve eltemetett csontváz mellől (valószínűleg nőé volt) kerültek elő az alábbi mellékletek. Az előfordulás pontosabb körülményeiről semmit sem tudunk. 1. Téglapiros, kettős kúp alakú orsógomb (II. t. 12). M. 2, átmérője 3,6 cm. 2. Igen oxidált állapotú, egyélű vaskés töredéke (II. t. 1). A vége felhajlik, jelenlegi hossza kb. 8 cm. 3. Madár lábszár-csontjából kivágott tubus (talán gyöngy). M. 1,8, átm. 1,5x1,3 cm (II. t. 3). 4. Félkorongos, lemezesfejú fibula, gombos díszű, peremet szegő lécdíszítése

⁵ Párducz 1959, 341. l. 44. ábra, 363. l.

⁶ B. F. Gaidukevics i. m. 37. l. 21. kép 1–2.

⁷ Párducz 1959, 335. l. 1. ábra; 336. l.

⁸ M. X. Szdolikova: MIA 115 Moszkva, 1962, 264. l. 2. kép 10; 267. l. 5. kép 1; 268. l. 6. kép 8; 270. l. 8. kép 8.

(II. t. 2 a–b). Bronzból. A kettős sodronytekercs beerősítésére szolgáló lyukacs-kák is megvannak. A vasrozsdanyomok azt mutatják, hogy a sodronytekercsek vasból készültek. 5. Gyöngysor. Ez áll: 1 lapos kerek borostyán (II. t. 8), hiányos, 1 kúpalakú borostyán (II. t. 4), alapátm. 2,3, m 1,2 cm, 1 lapos, alacsony-henger alakú borostyán (átm. 1,3, m 0,6 cm; II. t. 5), 1 nagyobb borostyángyöngy töredéke (II. t. 9), 1 nagyobb és 1 kisebb gömbalakú kéküveg, 1 nagyobb karikaalakú kéküveggyöngyből (II. t. 7, 11, illetve 6).

Csongrád városának hunkori településéhez nyújtanak újabb adatokat az Iskola és Mátyás király utcai sírok leletei. Nem kétséges ugyanis, hogy a fenti két lelőhely hunkori. Emellett szól a Mátyás király utcai sír csontvázának sírbahelyezési módja, az ülve eltemetés. Éppen Csongrádon, a laktanya építésekor előkerült sírok túlnyomó részében az ülve, guggolva és állva eltemetett holttestek voltak. Így az első ásatás 122 sírja közül 99 sír esetében lehetett a temetkezés módját megállapítani, s ezek közül 33-ban a csontvázakat hanyatt fekvé, kinyújtóztatva, 55 esetben guggolva, 5 esetben ülve és 1 esetben állva találták.⁹

De ugyanerről a korról tanúskodnak a sír leletei is. Így az Iskola utcai sír oldalt lehajlított lábú ezüst fibulái (I. t. 1 a–b, 2 a–b) jellemző mellékletei a korszak sírjainak.¹⁰ Ugyanezt mondhatjuk az I. t. 3. ábráján bemutatott kifli alakú ezüst fülönfüggőről is. Boszporuszi eredetét J. Werner kielégítően igazolta.¹¹ Jellemzőnek lehet tartani a korszak szempontjából a sír gyöngykészletét is: a különböző színű, néha hullámvonalas inkrustációjú, nagy gömbölyű üveggyöngyök (I. t. 7) együttes előfordulását a kettőskúpos nagyobb karneol és apró üveggyöngyökkel (I. t. 8). Ilyen összetételben gyakoriak a gyöngyök a korszak sírjaiban.

A hivatkozott korhatározást jelzi az I. t. 6. számú egyfűlű korsócska formájú gyöngy is. Hazai, eddig ismert lelőhelyeinkről ezt a gyöngyformát nem ismerjük. Azonban legújában közöltek a Ptuj (Poetovio) melletti Zgornji Breg lelőhelyen talált, illetve feltárt sírok leletei között a miénkkal teljesen egyező formájú gyöngyöt.¹² A ptuji sírok üvedényei, egy-két besimított díszű füles korsó, bronz csatok, hagymafejes fibulák nem hagynak kétséget afelől, hogy legkorábban a IV. század második felére tehető temető sírjairól van szó. Az Iskola utcai sírunk érme, amely nyakék részeként jelentkezett, kopottsága miatt pontosan nem volt meghatározható. Az azonban igen valószínű, hogy a Constantinusok családjának valamelyik császára verette.¹³ Ez a IV. század közepét, második felét jelzi. S ha figyelembe vesszük az érem másodlagos rendeltetését, erősen kopott voltát, a sír korát a század legvégére helyezhetjük.

A Mátyás király utcai sír korát a már tárgyalt ülve eltemetett csontváza eleve meghatározza, amikor az analógiául említett Laktanya területén feltárt temető körébe sorozza. Ezt a korhatározást támogatják a sír megmaradt nagyobb méretű borostyángyöngyei, továbbá a nagyobb karika és gömbölyű kéküveggyöngyök. Hasonlóan e korszak mellett szól a II. t. 2 a–b. ábrákon bemutatott, bronzból készült fibulafej peremdisz is. A félkorongos, lemezes fejű fibulák kis és közepes nagyságú változatai az alföldi hunkori sírjainknak jellemző mellékletei.¹⁴

⁹ Párducz 1959, 379. l.

¹⁰ Párducz 1959, 339. l. 80. ábra.

¹¹ Párducz 1959, 372. l.

¹² I. Mikl-Curk: *Casopis za zgodonino in narodopisje* NS. II. Maribor, 1967, VI. t. 20.

¹³ Az érem meghatározását dr. Bíró Katalin, a MNM Éremtárának tudományos dolgozója végezte. Fáradozását itt is köszönöm.

¹⁴ Párducz 1959, 339. l. 78. ábra.

Csongrád és közvetlen környékének településtörténeti jelentősége az újabb sírok nyomán még az eddigieknél is hangsúlyosabbá válik. A város területén, vagy közvetlen a szélén, az alábbi lelőhelyek (1. ábra) ismeretesek: Dohánybe-

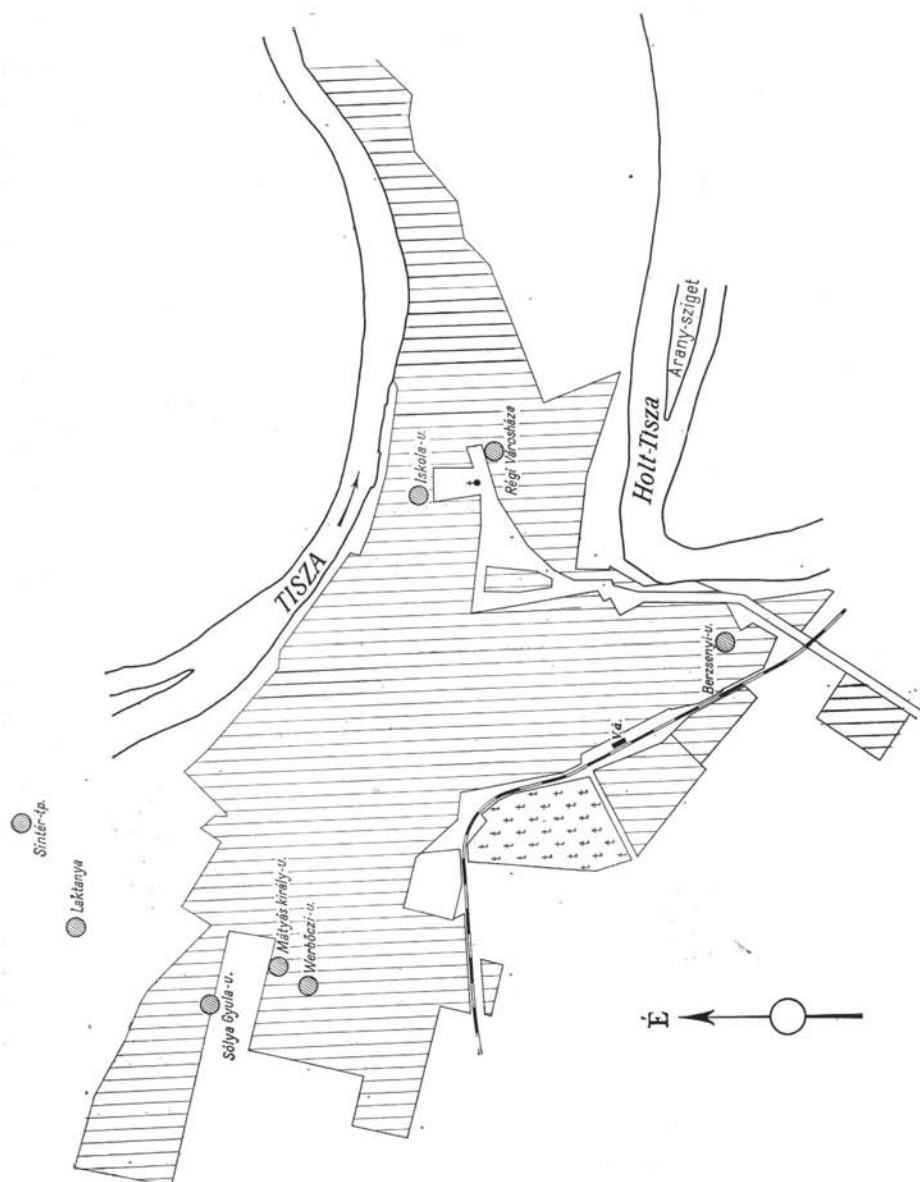

Abb. 1. ábra

váltó,¹⁵ amely azonos a Berzsényi utcai temetővel, ahol 1959-ben ásatásokat végeztünk és azok eredményeiről be is számoltunk;¹⁶ Laktanya első ásatás 1–122 sír,¹⁷ második ásatás 12–138. sírok;¹⁸ Sintértelep;¹⁹ Werbőczy utca;²⁰ Piroska város;²¹ Régi városháza;²² Solya Gyula utca.²³ A közvetlen környék hunkori lelőhelyei: Vendelhalom;²⁴ Geda halom;²⁵ Tisza part;²⁶ Határút.²⁷

Mai adataink szerint nincs az Alföldnek olyan pontja, ahol a hunkori lelőhelyeknek ilyen nagy számáról tudnánk. Azt természetesen nehéz lenne megállapítani, hogy a város belterületén egyik-másik lelőhely nem tartozik-e ugyanahhoz a temetőhöz (vagy sírcsoporthoz). Mindenesetre nagyon érdemes figyelemmel kísérni a város területén előkerülő leleteket. Nem kétséges hogy ezen a területen a hunkor idején jelentős számú lakosság él, talán politikai jellegű központ is volt. Ennek határozott kimondására azonban az eddigi adatok nem elégségesek.

Párducz Mihály

NEUE HUNNENZEITLICHE FUNDE IM KOMITAT CSONGRÁD

Die zweihenkelige Amphore von Kétegyháza im Móra Ferenc Muzeum steht allein was den Typus betrifft unter den archäologischen Funden in Ungarn. In der Herkunftsfrage kann man den vier Amphoren von Ilurat am Bosporus (eine aus den II.—III.,⁴ drei aus dem III. Jh.³ n. u. Z. nach Gaidukevitsch) eine entscheidende Bedeutung beimessen. Sie sind mit dem grössten Teil der ungarländischen Keramiktypen der Hunnenzeit parallelisierbar,² somit kann man auch das Exemplar von Kétegyháza in die Hunnenzeit datieren. Damit stehen die anderen Charakterzüge der Amphore, wie die Herstellung auf der Drehscheibe und die Verzierung nicht in Widerspruch. Die ziemlich zahlreichen verwandten Exemplare unserer grossen Amphore stammen nach Gaidukevits ebenfalls aus dem III. Jh.

Die veröffentlichten Gräber wurden in der Innenstadt von Csongrád (Taf. I. = Iskola utca, Taf. II. 1—2 = Mátyás király utca) erschlossen. Sowohl das Skelett in sitzender Lage des Grabes von Mátyás király utca, als auch die Beigaben beweisen, dass die Gräber hunnenzeitlich sind. Zu den datierenden Beigaben kann man folgende zählen: zwei Silberfibel mit seitlich umgeschlagenem Fuss (Taf. I. 1—2), der Plattenfibelteil (Bronze Band der Kopfplatte (Taf. II, 2a—b), der halbmondförmige silberne Anhänger (Taf. I, 3), die kleine Bronzemünze der Constantinzeit (Taf. I, 4) und die Perlen. Unter diesen letzteren ist die krugförmige blaue Glasperle mit einem Exemplar der Spätkaiserzeit von Zgornij Breg bei Ptuj¹² vergleichbar. Auf Grund der Funde kann das Alter der Gräber frühestens in das letzte Drittel des IV. Jh. n. u. Z. datiert werden. Bis heute waren sechs Fundorte in Csongrád bekannt und diese Zahl vermehrte sich jetzt durch zwei. Dieser Tatsache beweist, dass dieses Gebiet und die nähere Umgebung der Stadt in der Hunnenzeit eine bedeutsame Siedlung war.

Mihály Párducz

¹⁵ Párducz 1959, 395. I. 37. lelőhely.

¹⁶ M. Párducz: *Studia Archaeologica* I, Budapest 1963 (továbbiakban: *Studia* I), 19—21. II.

¹⁷ Párducz 1959, 310—318. II.

¹⁸ *Studia* I, 47—52. II.

¹⁹ M. Párducz: *Archaeologia Hungarica* XXX, Budapest 1950. (továbbiakban: *Szarmatakor III*), 138. lelőhely.

²⁰ *Szarmatakor* III, 141. lelőhely.

²¹ *Szarmatakor* III, 136. lelőhely, valószínűleg azonos a sintértelepi lelőhellyel.

²² *Szarmatakor* III, 137. lelőhely.

²³ *Szarmatakor* III, 139. lelőhely.

²⁴ *Szarmatakor* III, 21. lelőhely.

²⁵ *Szarmatakor* III, 135. lelőhely.

²⁶ *Studia* I, 20. lelőhely.

²⁷ *Szarmatakor* III, 201. lelőhely.

1a

1b

2a

2b

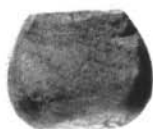
3

4

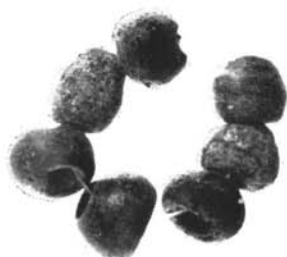
9

5

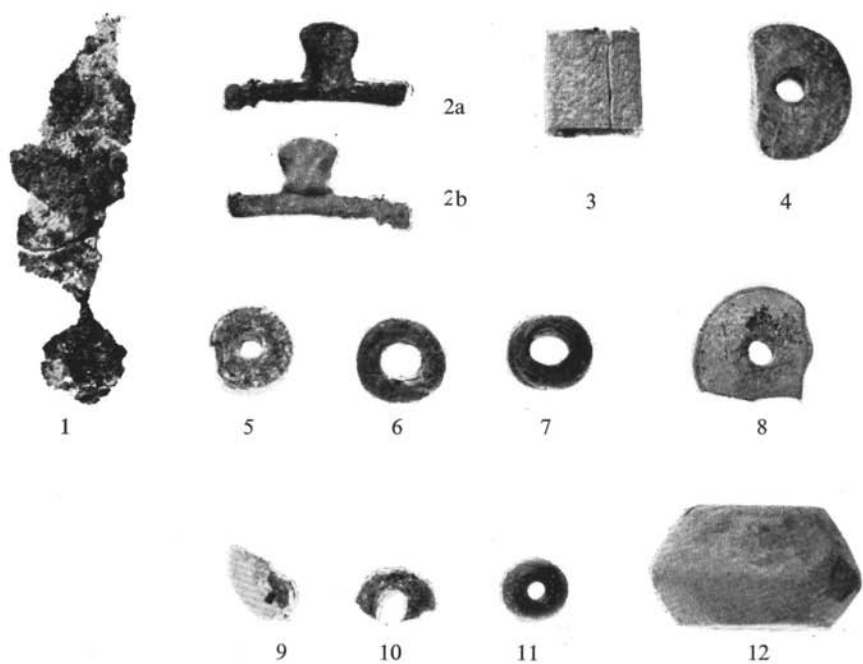
6

7

8

13a

13b

A NAGYSZENTMIKLÓSI „ATTILA KINCS” LELET-KÖRÜLMÉNYEI

1799. szeptember 18-án a bécsi császári és királyi Régiségtár igazgatója, *Neumann abbé*, levélben értesítette az udvari kabinetiroda főnökét, hogy Magyarországon, a Bánátban, párját ritkító gazdag aranyleletre bukkantak. Kérte őexcellenciáját, vegye rá a császárt, hogy ezeket a drágaságokat, melyek most Budára kerültek, hozassa Bécsbe, s a Régiségtár részére szerezze meg.

Neumann abbé mindmáig megőrzött levelében szószerint így olvasható: „... die Kostbarkeiten von Ofen, wo sie hingebraucht worden, hieher gesendet und der k. k. Antikensammlung einverleibt werden.” „Abbé Neumann”¹

Jelezte a Régiségtár igazgatója egyben azt is, hogy ilyen rendkívüli esetekben a lelet megszerzésére elsőbbségi joguk van. „Da er einzig in seinem Wert ist, habe das k. k. Antikenkabinet den Vorzug der Erwerbung.”²

Egy hét múlva – szeptember 25-én – a kabinetiroda értesítette az abbét, hogy Ferenc császár máris intézkedett.³ S a kincs néhány nap múlva megérkezett Bécsbe. Ezt a Régiségtár igazgatójának most is meglevő pénztárkönyve árulja el. Bejegyezte ugyanis könyvébe, hogy október 1-én borraivalót adott annak, aki az aranykincset a helyi pénzverdéből – „aus dem hiesigen Münzhause” – áthozta az udvari kabinetirodába.⁴

De megvan Bécsben az az elismervény is, melyben másnap igazolta, hogy a kincset átvette. „Die zu St. Miklos in Banate gefundenen Antiquitäten von Gold... hat Unterzeichneter gestern aus dem k. k. Hauptmünzante für das Hofkabinet übernommen.” „2. Oktober 1799.” „Abbé Neumann”⁵

Így került Európa egyik legjelentősebb és leggazdagabb régészeti lelete, a nagyszentmiklósi „Attila kincs” Magyarországról – Bécsbe. Most is ott van, s a Kunsthistorisches Museum legszebb ékessége.

A lelet huszonhárom pompás aranyedény: hét díszes korsó; egy ovális és négy kerek tál; három nautilus-kagyló alakú mély csésze; két talpas kehely; egy ivókürt; egy különös gazdagsággal mintázott kis szelence és két aranypohár. Együttes súlyuk: 9925 g.

Hét edény páros. Ezek vagy teljesen azonosak, vagy csak alig-alig különböznek egymástól. Kilencnek nincsen párja. Anyaguk csaknem színarany. Csu-

¹ Rudolf Noll, *Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós*. Kézirat. (14.)

² Neumann abbé levelét az Österreichisches Staatsarchiv, OKäA őrzi. Nyilvántartási száma: Z 202/799.

³ Hampel József, *A nagy-szent-miklósi kincs*. AÉ. 1884. 1—117.

⁴ Rudolf Noll i. kézírata nyomán. Neumann pénztárkönyvét a Kunsthistorisches Museum őrzi. Archiv-Nr. der Antikensammlung: 40.

⁵ Rudolf Noll i. kézírata nyomán Akt Österreichisches Staatsarchiv, OKäA: Z 290 1/2/799.

pán egy ivókürt 12 karátos. Finomságukat és súlyukat az alábbi táblázat mutatja.⁶

Nyilvánt. szám	Az edény alakja	Finomság karát	Súly gramm	Súly gramm
1.	Korsó	22		2149
2.	„	18		608
3., 4.	„	19,5	656	631
5.	„	20		710
6.	„	21		956
7.	„	21		733
8.	Ovális tál	22		337
9., 10.	Kerek tálak	22	287	305
11., 12.	Poharak	19–20	74	70,08
13., 14.	Naut.-csészék	20,5	283	284,4
15., 16.	Tálak nyéllel	21	103	104
17.	Ivókürt	12		117
18.	Nautilus-csésze	22		483
19.	Szelence	22		217,5
20., 21.	Kerek tálak	22	179	212
22., 23.	Talpas kelyhek	20,5	213	213

A huszonhárom edény együttes súlya: 9924,98 gramm.

A nyilvántartási számok egyeznek a Kunsthistorisches Museum számozásával. Ezek egyben Hampel számai is.

A kincsről az elmúlt másfél évszázad során igen sokat írtak. Az első értékezés már 1801-ben megjelent.⁷ Legrészletesebben Hampel József ismertette 1844-ben. Eredetének megfejtését is megkísérelte, de nem sokra jutott. Mások sem.

Legutóbb László Gyula foglalkozott a nagyszentmiklósi lelettel,⁸ s a „csodálatos szépségű és értékes aranykincs” huszonhárom edényét – formáik és mű-

⁶ Az edények súlyát s az arany finomságát Hampel J. közölte AÉ 1884. 1–166. i. m. és a Régibb középkor emlékei Magyarhonban c. könyvében (Budapest 1894) I. Ez utóbbiban a 3. és 4. számú korsók súlya 50 és 831 g. Nyilvánvalóan téves. Csallány D. az edények számát tévesen jelzi 21-nek: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Budapest 1956) 169.

⁷ Első említése: *Schoenwiesner*, St., Notitia Hungaricae rei numariae (Buda 1801) 1. rész. XLII. § 81.

⁸ Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. FA IX (1957) 141–151., valamint: Jegyzetek István királyról. Élet és Tud. 1959. évi kalendárium. — Itt tartjuk helyénvalónak megjegyezni, hogy a 2. korsón, ill. a 21. tálán levő állatküzdelmi jelenet (griff szarvast ragad meg) előzményét kaukázusvidéki, pontosabban azerbajdzsáni ezüstitálon láthatjuk (2. kép). A vésett ábrázolás háttére arannyal futtatott. A lelet Torpag-Kala lelőhelyen, katakombasírból került elő. A leletközlésben csak igen rossz képet közöltek róla, ezért szükségesnek láttuk jobb fényképet közreadni. A képet K. Aszlanovnak köszönjük. Publikációja megjelent az Azerbajdzsáni Tud. Akadémia Értesítője 1911. 8. kötetében: Археологические раскопки Торпагкала. 29–43. A katakombasír korát részben a benne talált kis mázas palack keltezi az i. u. V. századra, emellett azonban meg kell jegyeznünk, hogy hasonló típusú ezüstitálakat — állatküzdemi ábrázolások nélkül ugyan — már az i. u. IV. szdból ismerünk Grúziából (Racsa, közöletlen, a Grúz Nemzeti Múzeumban, G. F. Gobedisvili lelete 1953-ból).

vészi díszítésük szerint – két főcsoportba sorolta. Az egyik csoport – mondja – dél-kaukázusi eredetűnek látszik. „A másik azonban itt készülhetett hazánk területén, mert díszítményei erősen kapcsolódnak az avar és honfoglaló magyar ötvösök mintakincséhez.”

A déli eredetűnek látszó aranykorsók díszítéséből csodás világkép és ropant történelem sugárzik. De hogy kié volt ez a sok drágaság, arról mind ez ideig senki sem tudott semmi biztosat mondani.

A kincset ezért eleitől fogva rejtélyes titokzatosság vette körül. Az egyszerű nép Attila kincsének hitte, s így emlegették sokáig a tudományos irodalomban is, mert nyilvánvalónak látszott, hogy „ilyen páratlan nagyságú és szépségű kincs csak páratlan hatalmú uralkodóé lehetett”.⁹

A kincs rejtélyességét növelte az is, hogy az aranyedényeken fennmaradt írást nyelvészeink másfél évszázadon át nem tudták elfogadhatóan megszólaltatni.

Az egyik írás görögös jellegű, de nem görög. Hampel J. erről így ír: „Olyan egyén oly időben és helyen írhatta, midőn ingadozott a görög írás jellege, – vagy olyan, aki még nem ismerte a görög alfabetum művelt vidékeken közhasználatban levő formáit.”¹⁰

Ezzel a különös írással két tálat díszítettek. A tálak párosak, s feliratuk is azonos – amennyire szabadkézi munkák azonosak lehetnek. Megfejtésüket több kutató megkísérelte. Görögül próbálták betűzni, de a kísérletek nem voltak megnyugtatók.¹¹

Ugyanezek a tálakon ősi rovásírás is látható. A rovásbetűket beleverték az aranyba, de a feliratok nem díszítő jellegűek. Csupán megjegyezték velük az edényeket. Oda verték, ahol legjobban a kezükre esett.¹²

E két tálon kívül még tizenkét aranyedényen maradt fenn rovás. Egy ovális tál szép felirata beleillik az edény díszítésébe, a többi azonban ugyancsak jelzés. Jórészüik vékony karcolás. Az ovális tál feliratát azonban mutatósan beleverték az aranylemezebe.

Az ősi rovások megfejtésével az elmúlt évszázadban is, s azóta is, sok kiváló kutató foglalkozott. Megnyugtató eredményt azonban nem tudtak elérni. Ennek ellenére – mintegy ötven évvel ezelőtt – kezdett megerősödni az a tudományos nézet, hogy a kincsen különleges jelekkel írt ótörök rovás maradt fenn. Ezt többen is bizonygatták, s a különböző megfejtésekről bő tanulmányok jelentek meg.

Hazánkban ez az irányzat győzedelmeskedett, s úgy látszott, hogy a rovások ügye a török megfejtésekkel – magyar szempontból – nyugvópontra is jutott.¹³

A lelet felfedezésének körülményeit még senki sem vizsgálta meg olyan tüzetesen, hogy a homályok és ellentmondások eltűntek volna. Mi magyarok

⁹ Hampel József, A nagy-szent-miklósi kincs. I. m.

¹⁰ Hampel J. az említett tanulmányában két görög megfejtést közöl. A harmadik megtalálható Hampel J. A régibb középkor emlékei, i. m. II. 255.

¹¹ 1950-ben Fehér Géza is bemutatott egyet: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. AE. 1950. 34–39.

¹² A körbefutó díszes felirat betűi közé is vertek rovásbetűket. Ezeket a megfejtéssel kíséreltezők beleolvastak a görög szövegbe. Ezzel a megfejtéssel Fr. Altheim nem ért egyet, szívesen a felirat bilingvis, az apró jelek rovásjelek: La Nouvelle Clio. 1951. 70–76.

¹³ Hans Jensen, Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, 1958. „A feliratok rövidek, s megfejtésük eddig még nagy nehézségekbe ütközött. Az ó-magyar írásemlékek között kétségtelenül ezek a legrejtélyesebbek. ... Én az eddigi megfejtési kísérletekben még sok bizonytalanságot látok.”

sem, bár a kincs problémái magyar problémák voltak. Ebben a dolgozatban ezt a mulasztásunkat óhajtjuk pótolni.

Rudolf Noll professzor kérésünkre előkerestette a százhatvan éves aktákat, s ezekből „Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós” címen egy gyűjteményt állított össze és azt Pataky Lászlóhoz juttatta. Nagyon megsegített abban a törekvésünkben, hogy végre megnyugtatón tisztázzuk a nevezetes magyarországi lelet felfedezésének történetét.¹⁴

A Bécsből kapott adatokat – nagy szerencsénkre – hazaiakkal is ki tudtuk egészíteni. Pulszky Ferenc ugyanis, Magyarország Archeológiája című nagy művében a kincs felfedezéséről sok lényegeset elmondott. Adatait „Az ingó emlékek” című kéziratos füzetből vette, melyben valaki – 1888-ban – névtelenül közzétette a kincssel kapcsolatos hivatalos hazai iratok másolatát.

Azt írja Pulszky, hogy a füzet tartalmát a következő évben – 1889-ben – az Archeologiai Évkönyv is közölte. De könyvtárainkban sem egyiknek, sem másiknak nem akadtunk nyomára. Sajnálatos, hogy ezek elvesztek, de megnyugtató, hogy a bécsi iratok kiegészítésére az is elegendő, amit Pulszky megmentett.¹⁵

Fel tudtuk még használni Hampel J. egy-két adatát is. Egyébként éppen azt kell helyreigazítanunk, amit Hampel J. a kincs napvilágra kerülésének körülményeiről Arneth nyomán írt.¹⁶

Egybevetettük a bécsi adatokat a hazaiakkal, s gondosan mérlegelve minden mondatot, a kincs felfedezésének történetét új mozaikképbe foglaltuk. Ez a kép sokkal részletesebb, mint az előbbi, s ellentmondások már nincsenek benne. Íme a hiteles történet:

1799. szeptember 10-én Csapó szolgabíró helyszíni vizsgálatot tartott Nagyszentmiklóson, hogy „a tömérdék arany” megtalálásának körülményeit tisztázza.¹⁷

Abban az időben Nagyszentmiklós már városias jellegű település lehetett. A földesúr Nákó Kristóf volt. Ez a gazdag család 1780-ban költözött Macedóniából Magyarországra. Itt idővel olyan rangra emelkedtek, hogy hosszú időn át vezető szerepet vittek hazánk életében.

Nákó Kristóf egyik jobbágya, Vuin Nérú „parasztgazda” jegyzőkönyvbe mondotta Csapó szolgabíró előtt, hogy a kincset ő találta július 3-án.¹⁸ Házuk udvarán, a szomszédos szőlőskert mellett árkot ásott fiával, hogy a kerítést megigazítsák, s alig egy ásonyomnyi mélységben az árok oldalából egy nagy

¹⁴ Rudolf Noll, Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós c. gyűjteményének eredeti kézirata Pataky László tulajdonában van. Másolata: Kunsthist. Museum Antikensammlung. Wien: ZL. 126 (AS) 1965. Noll professzor e gyűjteményről 1965. II. 19-én kelt Pataky Lászlóhoz írt levelében így írt: „Diese sind das Ergebnis langwieriger Nachforschungen, an denen vor allem mein Assistent, Herr dr. Wolfgang Oberleitner, beteiligt war, sowohl im Archiv der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums als auch im Staatsarchiv (OKaA = Obertskammeramt). Manches lässt sich freilich — nach rund 160 Jahren — nicht mehr in der gewünschten Weise klären, doch hoffen wir ... auch so nützliche Angaben in die Hand gegeben zu haben.” — E helyen is köszönjük szívességét és köszönjük munkatársai fáradozását is. Olyan iratokat is felkutattak, amelyekről eddig semmit sem hallottunk, s ezzel igen elősegítették, hogy kitűzött célunkat elérjük.

¹⁵ Pulszky Ferenc, Magyarország archaeológiája. (Budapest 1897) II. kötet.

¹⁶ Hampel József, i. m.

¹⁷ Pulszky Ferenc, i. m. 55.

¹⁸ Hampel J., a megtalálót Nera Vuin parasztgazdának írja. Pulszky F. pedig Néza Vuinnak nevezi. Fischer K. megállapította, hogy a férfinév Nérú, a női pedig Néza. A név tehát helyesen: Vuin Nérú. Neumann irataiban Neva is olvasható. A hibákat a kézírás okozza.

aranycsésze fordult ki. Végül huszonhármat számláltak össze. Véletlenül náluk volt ekkor két görög kereskedő: P a n d o v i c s Trandafil és D i m i t r i e v i c s Márk. Felesége, Ikonía, hogy a kereskedőket titoktartásra bírja, öt edényt nekik ajándékozott. De ők megvásároltak még ötöt „320 forinton”. További négyet Ikonía Jankovich aranyművesnek adott el, de Jankovich ezekért csak nyolc forintot fizetett.¹⁹

Alighogy a kincs napvilágra került, betévedt Vuínékhoz V i t t a Naum bécsi gyapjúkereskedő is. Megnézegette az aranyedényeket, s kérés nélkül kétezzer forintot ígért értük. Ikonía azonban ennyiért nem adta oda. Ezt a bécsi iratokból tudtuk meg. „Als sie die Gefässe einigen Griechen zeigte, kam dazu der Wiener Wollhändler Naum V i t t a, der sich ebenda in seinem Geschäften aufhielt. Diese zusammen eigneten sich – ohne dass Ikonía einen Preis nannte – dem Schatz zu 2000 f an – 1000 f bar, 1000 in einem Schuldschein . . .”

Érthetetlennek látszik, hogy Ikonía, ha előbb nem adta oda a kincset Vittának 2000 forintért, röviddel ezután miért ajándékozta csaknem egyharmadát ingyen a két görögnek és Jankovichnak. De ha tovább olvassuk a bécsi iratot, ez is megvilágosodik. Vitta ugyanis megijesztette őket – és elment. „. . . und geboten ihr das tiefste Stillschweigen, sonst werde ihr Sohn sicher zu den Recruten genommen werden.”

De távozása előtt „Auch beruft sie sich darauf, dass sie vor 30 Jahren eine im Flusse Haranga von Dieben geborgene, mit barem Gelde beladene Truhe gefunden, dies dem Cameral-Verwalter-Amte angezeicht und den Fund übergeben habe, ohne irgend etwas dafür zu er . . .”²⁰ (Az írás itt megszakad.)

A bécsi kereskedő szavai bizonyára gondolkodóba ejtették Vuínékat. Tudatlan szegény parasztok voltak. A kincssel nagy szerencse érte őket. De most mit tegyenek vele? Ha beszolgáltatják, talán semmit sem kapnak érte. Ha eladják, abból is baj lehet. Mégis – talán az lesz a legjobb, ha titokban eladják. De egyrészből talán lehetne apróságokat is készíttetni. Azokat könnyű eladni. És – hallgatási jutalékként – csaknem egyharmadát elajándékozták.

A görög kereskedők Pandovics és Dimitrievics, a kezükbe került tíz aranyedénnyel Péterváradra siettek, hogy ott értékesítsék. Velük ment Viunék nagy fia is, hogy ő is eladja azt a kilencet, melyek még a kezükben voltak. A péterváradai vásár azonban nem sikerült. Vevő nem akadt.

Eközben visszatért Nagyszentmiklósról Vitta Naum, a bécsi gyapjúkereskedő is, aki megvette Jankovichtól az aranyműves kezébe került négy aranyedényt, majd felkereste újra Vuínékat, s tőlük is megvásárolta a maradék kilencet, mellyel a fiú Péterváradról haza érkezett. Ez utóbbiakért 1472 forint 20 krajcárt fizetett. S nyomban Pestre vitte valamennyit, hogy ott eladja.

A fővárosban azonban meghallotta, hogy a kincznek már „híre kelt”. Jobbnak látta hát bejelenteni Boráros polgármesternek, hogy a Bánátban felfedezett kincs egyrésze nála van.

Pestre érkezett közben Péterváradról a másik két kereskedő is, s meghallván hogy mi történt, ők is a városházára siettek. Ott pedig mindhárom kereskedőtől átvették az edényeket, és 1799. augusztus 3-án leltározták. A leltárban huszonnégy aranytágyról van szó. A huszonnegyedik egy aranyrúd, mely beolvasztásból keletkezett.

¹⁹ Pulszky F., i. m. 56.

²⁰ Rudolf Noll kézírata. Az akta nyilvántartási száma OKäA, Z. 1596/1807. Ebben a bécsi kereskedő neve Naum Nitta. Pulszkyknál V i t t a Naum. Pulszky egy hivatalos jegyzőkönyvből vette. A Haranga folyó neve ma Aranka. Átfolyik a Bánáton és a Tiszába ömlik.

Úgy látszik a beolvasztás gyanút keltett a hatóságban, s elrendelték a kincs napvilágra kerülésének helyszíni kivizsgálását. Ez volt az a vizsgálat, melyet Csapó szolgabíró vezetett, s amelyen Vuin Nérú azt vallotta, hogy a kincset ő találta.

A szereplők kihallgatása közben kiderült, hogy az aranyműves az egyik nautilus-csészéről, melyet bikafej díszít, a bika szarvait levette és beolvasztotta. Ebből keletkezett az az aranyrúd, mely a pesti leltárban a huszonnegyedik darab.

Ugyanakkor kiderült az is, hogy Vuinéknél néhány korsó fülét, s ezeket megtartották maguknak. Az uradalmi hivatal azonban tudomást szerzett a fülekről, s elvette tőlük és pótlólag Pestre küldte. A jegyzőkönyv négy fület említ.²¹ Ezek arannyal borított ezüst vagy rézrudak voltak.

A kincs ma is csonka. Az 1. és 2. számú korsók füle nincs meg, az 5. és 7. számú korsók füléről pedig hiányzik az arany.

A pesti leltár szerint a huszonnégy aranytárgy együttes súlya 17 font és 23/4 lat volt. A nyers aranyat a bécsi Főpénzverde 10 086 forint 25 krajcárra becsülte. Ebben az értékben természetesen benne van a bikaszarvakból olvasztott rúd értéke is.

A magyar tudósítások a 10 086 forint helyett tévesen 10 068 forintot közöltek. Az eredeti iratokban azonban az előbbi érték olvasható.

A korsófülek később érkeztek Bécsbe. Ezekből négy latnyi arany került elő, s ezt a Főpénzverde külön 67 forint 55 krajcárra becsülte. Az értékelés után az aranydarabokat átadták a pénzverőnek.²²

Neumann abbé feljegyzéseiből kiderült, hogy Vuinéknél még a nagy vizsgálat után is maradt arany. Ezt maga Ikonía vallotta be Neumannnak.²³ Az aszszony ugyanis szeretett volna a kincseért valami jutalmat kikönyörögni Bécsben, s ezért kétszer is felment az osztrák fővárosba, és felkereste Neumann abbét. Beszélgetéseikről később bővebben szólnunk. De már most megemlítjük, hogy hiányzik a legszebben díszített kis aranyselece füle is. Ez bizonyos – mondja Hampel J., – mert a fül nyoma a selecén jól látható. De talán födele is volt – fűzi hozzá. „Idoma megkívánni látszik a tetőszerű födelet, mint befejezést.”²⁴

Míg hazánkban a vizsgálat folyt, a kincs híre megérkezett Bécsbe is. De úgy, mintha évekkal ezelőtt találták volna. A Régiségtár igazgatója ezt így is jelentette szeptember 18-i levelében a kabinetirodának. „... vor einigen Jahren ... in Banat gefundenen Goldschatz im Werte 12 475 fl.”²⁵

A kincs felfedezésének történetét Neumann abbé is megírta: „Goldene Gefässe. Geschichte ihrer Entdeckung” címen. „Gefunden 1799 in St. Miklos, einem dem grichischen Handelsmann Nako gehörigen Ort in Banat. Dessen Untertan und Bauer Neru Vuin verheimlichte den Fund und verkaufte ihn an zwei griechische Handelsleute, die ihn auf den Pestermarkt zum weiteren Verkauf mitnahmen.”²⁶

Így ismertük mi a kincs megtalálásának körülményeit eddig, de most látjuk, hogy Neumann akkori értesülése nem volt elég pontos. Feljegyzett azonban

²¹ Pulszky, Ferenc, i. m. 56.

²² Uo.

²³ Rudolf Noll id. kézírata. Neumann, Manuskript. (Archiv-Nr. der Antikensammlung: 13/S. 165.)

²⁴ Hampel József, Arch. Ért. 91—95. oldal.

²⁵ Rudolf Noll id. kézírata. Neumannak ugyanabban a levelében.

²⁶ Rudolf Noll id. kézírata. Neumann, Manuskript. 163—165. oldal. A kincs megtalálójának neve Neumann kéziratában Nerá-nak vagy Nevá-nak is olvasható (23).

olyan részleteket is, melyekről másutt nem esik szó, s ezek írását igen becsessé teszik.

„Der Bauer fand sie im Hof seines Hauses, als er grub, um eine Mauer in seinem anstossenden Garten zu errichten. Die Gefässe lagen nur einen Schuh tief unter der Erde, in keinem Behältnisse.”

A feltárás utáni helyszíni szemlén megállapították, hogy: „Der Augenschein soll zeigen, dass da einstens schanzen gewesen seyen, auch sollen da vormals Weingärten gewesen seyen.”

„Später grub man in dieser Gegend und stellte Untersuchungen an, fand aber nichts mehr.”

Elmondotta Ikonia Neumannnak azt is, hogy a korsók füléről lehúzták az aranyat, beolvastották, s ebből fülbevalókat csináltatott: „Von einem Stück des Sängels liess sich die Bäuerin Ohrhänge machen.”

Tájékoztatta az abbét Ikonia arról is, hogy „Sie lagen alle auf einem Haufen beisamen, höchstens 2 1/2 Schuhe unter Erde, ganz ohne allem Behältnisse. Die kleinen Gefässe unten, die grossen oben, das grösste zuoberst.”

De bevallotta azt is, hogy „Nebst hierher gebrachten waren noch andere goldene Kleinigkeiten dabei, z. B. Ohrgehänge. Diese Kleinigkeiten theils verheimlicht und zurückbehalten, theils eingeschmolzen.” „Dies habe ich aus dem Munde der Finderin selbst,” – írja Neumann.

Neumann írásából kitűnik, hogy Ikonia önmagát mondotta előtte a megtalálónak. Az abbé ezt tudomásul vette, nem kételkedett benne. De ez a csere a magyar tudósításokban zavart okozott. Férfi találta, vagy asszony? Ha férfi, akkor Nérú, ha nő, akkor Néra – mondja Fischer Károly. S 1889-ben így kezdte leírni a történetet: „Vuin Néra paraszt asszony...” Hampel J. pedig 1884-ben így írt: „Néra Vuin parasztgazda...”

Valószínű, hogy a gödröt Vuin Nérú ásta a fiával, mert ha férfiak vannak a háznál, nem az asszony állítja a kerítést. De amint az első aranyedény kifordult a földből, oda szaladt Ikonia is, s a többiek feltárásában már ő is segédkezett. Ő volt az élelmesebb. Ezért ment Bécsbe is ő, s nem pedig a férje.

Neumann és Ikonia beszélgetéséből meg lehet fejteni, hogy az arany fülbevalók készítését Jankovich vállalta, s a négy aranyedényt hallgatási díj és munkadíj fejében kapta. A 8 forint, amit fizetett, csak valami elszámolási különbözet lehetett, hiszen ez csak fél latnyi arany ára volt.

Valószínű tehát, hogy az aranyműves nemcsak a bikaszarvakat olvasztotta be, hanem a nautilus-csésze lábait, a korsófülek aranyát, a poharak és a szelence fogantyúit, s talán a szelence födelét is.

Hampel azt írja, hogy a nautilus-csészén nem látszik a lábak helye. Ezt nem tudta megfejtetni. Pedig nem kellett nagy ügyesség ahhoz, hogy egy aranyműves elsímítsa az aranyat.

Neumann abbé a kincs körüli dolgokról kezdetben a hivatalos tudósításokból értesült, majd egy olyan Nákó-féle irodatiszt mondott el neki egyet-mást, aki a helyszíni vizsgálatokban is résztvett. Mikor végül Ikoniával is beszélt, teljesen megnyugodott, hogy az apróságokon kívül minden megkerült. Ezt az is bizonyítja – írja –, hogy a parasztok az urasági irodában szavaikat tüzes esküvel erősítették meg. „Sonst kein Stück gefunden oder auf irgendeine Art veräussert: Versicherung der Bauersleute durch feierlichen Eid in Herrschaftlicher Kanzlei.”

Van azonban iratai között – 1805-ből – egy olyan feljegyzés is, melyben

leírja, hogy egy szemtanú szerint a kincs eredetileg több volt. Ez a tanú azt mondotta, hogy ő látta a hiányzó edényeket, s azok igen nagyok voltak. A kincs teljes aranyértékét 24–25 ezer aranyra becsülte.²⁷

Ez a szemtanú nem lehetett más, mint Vitta Naum, a bécsi gyapjúkereskedő. A kincset ugyanis csak ő látta együtt, nyomban a megtalálása után – hiszen nem sokkal később a két görög kereskedő tíz edényt már elvitt. Éppen ezért ezt a vallomást tüzetesebben is meg kell vizsgálnunk.

Eddig azzal a megjegyzéssel ütötték el, hogy éppen olyan mesés túlzás, mint amilyen minden talált kincsről általában mindig felröppen. Ezt azonban csak akkor mondhatjuk, ha a kincs aranyban kifejezett súlyát²⁸ a tanú 24–25 aranyával vetjük egybe. De ha feltesszük, hogy Neumann tévedett, s a forint helyére véletlenül aranyat írt, akkor a mesés túlzás azonnal kereskedelmi értékre csökken. A kereskedő a művésziesen megmunkált aranyedények értékét 25 ezer forintra becsülte. S ez nem túlzás, hiszen a meglevők nyersanyagát is 10 086 forintra értékelte a Főpénzverde. Ezen kívül a kincznek még régiségi értéke is van, ami olyan nagy, hogy nem is tudjuk felbecsülni. Ezért szólt a tanú csak az aranyértékről.

Szólni kell még az elrejtés módjáról is. Neumann két helyen is említi, hogy a tömérdek aranyat burkolat nélkül tették a földbe. Ez nem valószínű. Kézenfekvő, hogy egy vászonzsákban vitték oda és a zsákkal együtt került gödörbe. A zsákba legalul a legnagyobb darabokat rakták, s legfelül az apróságokat. Aztán a zsák száját bekötötték, s a gödörbe szájjal lefelé fordították. Így kerülhettek legalul a legkisebb darabok. A zsák természetesen nyolc évszázad alatt elenyészett.

Az elrejtésnek ez a módja nagy sietségre vall, és ideiglenességre. Aki elrejtette nem gondolt arra, hogy a kincs Nagyszentmiklós földjében marad nyolc évszázadon át.

Csapó szolgabíró vizsgálata és jelentése után még több nyomozás folyt. Úgy látszik gyanakodtak, hogy a megtalálók mégsem szolgáltattak be minden aranyat. Végül megállapították, hogy a kereskedők jóhiszeműen és jóakarattal jártak el, s az „első barátságos kérdésre” mindent őszintén elmondtak. A náluk levő régiségeket pedig hiánytalanul beszolgáltatták. Zár alá vették hát Vuin Nérú vagyonát, s ebből a kereskedőket kártalanították.²⁹

Nagyszentmiklós, (Sinnicolaul-Mare) község a Román Szocialista Köztársaság területén fekszik. A kincs megtalálásának körülményeivel román szerzők többször is foglalkoztak. Gh. Cotoşman, volt zsombolyai görögkeleti lelkész, könyvének vettük legnagyobb hasznát,³⁰ aki mind a helyi hagyomány adatait, mindpedig egy egész sor szerző munkáit felhasználta³¹ az Alsó-Maros mente románsága történetének megírásakor. Művében részletesen kitért a nagyszent-

²⁷ Hampel József, AÉ. 1884. i. m. 2. „Előtte egy szemtanú kijelentette, hogy saját szemével látta a hiányzó edényeket, hogy az általa látott edények igen nagyok voltak és hogy az egész kincs aranyértéke 24–25 000 aranyra mehetett.”

²⁸ Hampel József, AÉ. 1884. i. m. „...összes súlya 1678 8/16 arany.” A szám valószínűleg téves. A kincs csaknem 10 000 g.

²⁹ Pulszky Ferenc, i. m. 56–57.

³⁰ Cotoşman, Gheorghe, Din trecutul Bănatului. Comuna si bisericile din Sănnicolaul-Mare. II. (Timişoara 1934)

³¹ Az általa felhasznált munkák a következők: Grozescu, V., Istoria Românilor dela Măreşul de jos. (Nagyvárad 1887) 26–29; Borovszky, Samu, Torontál vármegye (Budapest, 1914) 313; Schreyer, Temişana (Bucureşti 1848) 71.

miklósi kincse is. Elmondja, hogy a község délnyugati, „Sziget”-nek nevezett részében, amit a magyar *sziget* szóval kell azonosítanunk, annál is inkább, mert régebben az Aranka folyó vadvizei kerítették azt, 1799-ben Peru Vuin nevű szerb földműves, más falusiakkal együtt, istálló építéséhez szükséges földet termelvén ki egy kertje közelében lévő gödörben 23 aranyedényből álló kincse talált. Fellelése az edényeket, megtakarításuk után, nem is sejtve, hogy azok aranyból vannak, a pitvar falára akasztotta, amint szokásos volt falra aggatni edényeket az ottani románok és szerbek körében.

Az edények felfedezése után *egy évvel*, – írja Cotoşman, – egy arrajáró és értéküket felismerő görög kereskedő potom áron megvette azokat és azonnal Pestre indult, hogy értékesítse. Kevéssel ezután, már a hatóságok tudomására jutott az ügy és keresni kezdték a görög kereskedőt. Meg is találták és a tárgyakat elkobozták. Egy másik hagyomány-változat szerint az emberek még a felfedezés napján értesítették Nákó (Nacu) grófot, aki elkobozta a kincset. A helyi birtokos gróf, a kincset talált parasztot két jobbágyteleknyi (64 hold) szántófölddel és négy ökörrrel jutalmazta, az illető kérésére.³² Azt is mondják, hogy a kincs mellett egy nagyértékű keresztet is találtak. Ezt Nákó gróf a bezdini kolostornak³³ ajándékozta, ahol „a mai napig ereklyeként őrzik a szerb szerzetesek”.³⁴ A kincs lelőhelyét egy 1881-ben állított emlékkő jelzi.³⁵

Az elmondottakkal kapcsolatban tudnunk kell azt is, hogy két testvér, Nákó Cirill és Kristóf voltak a Nagyszentmiklóson megtelepedett macedon-románok között a leggazdagabbak, akik közvetlenül Béccsel folytattak marhakereskedelmet. 1781-ben nyilvános árverésen vásárolták meg az államkincstártól a helyi uradalmat.³⁶ Nákó Kristófnak és Cirillnek II. József 1784. február 27-én adományozott Bécsben címeres nemesi levelet, melyet ugyanazon év május hó 28-án „nagyszentmiklósi” előnévvel egészített ki. Nemességüket 1807. július 27-én I. Ferenc császár erősítette meg. Nagyszentmiklósi *Nákó Sándor* (1785–1848), Nákó Kristóf fia, Bécsben 1813. február 26-án nyert grófi címet.³⁷ Tehát Cotoşman tévesen írta Kristófit grófnak, annak ellenére, hogy tudomása volt arról, mikor kaptak Nákóék grófságot.

Erdélyi István – Pataky László

³² Cotoşman, Gh., i. m. 142–143.

³³ A Bezdini zárdá Munár község határában van, a volt Temes megye újaradi járásában. Ma is működő görögkeleti szerb kolostor.

³⁴ Cotoşman, Gh., i. m. 144.

³⁵ Uo. 145. Ma ez már nincsen meg. A jelenlegi tulajdonos Kerpenişan Vitamir szerint a ház még lényegében az eredeti, csak modernizálták. (Str. Comorii 19, az első világháború előtt Aranyelet utca 19 volt.) Az adatokat Csátády Béla nagyszentmiklósi lakosnak köszönjük.

³⁶ Uo. 152.

³⁷ Illésy J.—Pettkó B.: A királyi könyvek. (Budapest 1895) 151., valamint Cotoşman, Gh., i. m. 152.

Abb. 1. ábra, A nagyszentmiklósi kincs lelőhelye

Abb. 2. ábra. A nagyszentmiklósi kincs 23 aranyedénye

Abb. 3. ábra. A Tordag-kalai ezüsttál (Azerbajdzsán)

ÜBER DIE FUNDUMSTÄNDE DES SCHATZES VON NAGYSZENTMIKLÓS

Die Verfasser wollten in ihrer Studie die Beiträge, die über die Fundumstände des Schatzes von Nagyszentmiklós berichten und in sich ziemlich zahlreiche Widersprüche enthalten, zusammenfassen und aufgrund des ursprünglichen Archivgutes von Wien lösen. Sie bearbeiteten die Fachliteratur des XIX. Jahrhunderts und diese haben sie mit den Angaben ungarischer und rumänischer Verfasser vom Anfang des XX. Jh. verglichen. An Hand dieser allen scheinen die Widersprüche heute schon genügend lösen zu können und die Fundumstände des sensationellen Schatzes stehen vor uns jetzt fast ganz klar. Der Fundort wird auch in seinem heutigen Zustand durch Photos vorgeführt.

Die Verfasser setzten sich diesmal zum Zweck weder die Frage der Belohnung für die Finder noch die weiterführenden wissenschaftshistorischen Beziehungen aufzuklären. Sie wollen diese Probleme bei einer anderen Gelegenheit behandeln.

Gyula László und andere ungarische Archäologen haben beleuchtet, dass der Schatz noch nicht in allen Einzelheiten bekannt sei. Ein Goldkreuz davon kann vielleicht im serbischen Kloster zu Bezdin verborgen vorhanden sein. Die Erforschung dieses Gegenstandes gilt auch für eine wichtige wissenschafts-historische Aufgabe der Zukunft.

Es gibt noch Streiten um das Alter und die ethnische Angehörigkeit des Schatzes von Nagyszentmiklós. An diese Frage strebte man sich in diesem Aufsatz nur mit dem Hinweis auf einen Fund aus Azerbaidshan als Vorbild anzunähern. Der Hauptzweck der Studie ist die Fundumstände des Schatzes b. w. wie es nach Wien geraten war zu behandeln. Die Verfasser haben aufgrund ursprüngliches Archivgutes gearbeitet, aus welchem auch Textteile zitiert wurden.

István Erdélyi—László Pataky

HONFOGLALÁS KORI SÍROK SZEGED-ÖTHALMON*

1879. március 12-én a Tisza elpusztította Szeged városát. A „nagy víz” elvonulása után megindított munkálatok közt egy, a várost körülvevő védőgát felépítése volt a legfontosabb. A gátakhoz szükséges földtömeg egy részét az Öthalomról hordták el. Az Öthalomnak nevezett dombcsoport Szegedtől ÉNy-ra, mintegy 3 km-re fekszik. Tőle nyugatra halad el a Budapestet és Szegedet összekötő országút. (1. ábra) A dombcsoport természetes alakulat, 430 cm vastag löszrétege alatt találták az első alföldi paleolit leletet.¹

A földmunkákat ugyanazon év májusában kezdték el a Szegedhez legközelebb eső halom északi és keleti oldalán. (1. kép 1.) A régészeti leletek előkerüléséről a Magyar Nemzeti Múzeumot értesítették. A leletmentést Varázsjéi Gusztáv, a MNM Régiségtárának gyakornoka végezte el.² A földet 500 m hosszú és 60 m széles területről hordták el. A halom megbontott részén, őskori telepmaradványok mellett Varázsjéi mintegy 100 sírt figyelt meg, melyekből 42-t tudott feltárni. Az őskori és késő szarmata temetkezések közt 5 honfoglalás

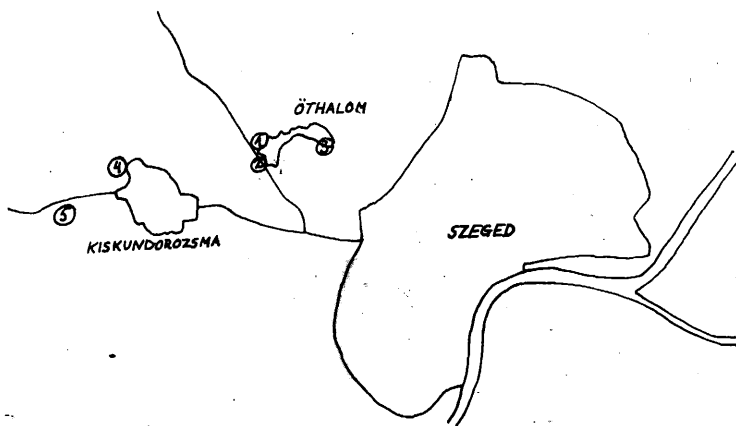

Abb. 1. ábra. Szeged. Öthalom

* Az 1966—67-ben, a Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale-ban (Poitiers) végzett munkám megkönnyítéséért M. E.—R. Labande-nak mondok köszönetet.

¹ Banner J.: Az első alföldi paleolit-lelet. *Dolg. (Szeged)* XII. 1936. 1—7.

² A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek (l. 66/1879. 1—282. lelt. sz.). Az ásatás eredményeit Varázsjéi Gusztáv ismertette: A Szeged-öthalmi őstelep és temető. *Arch. Ért.* 1880. 323—336. Az embertani leletek kapcsán Lenhossék József közölte másodszor: A Szeged-öthalmi ásatásokról. Budapest, 1882. (továbbiakban: Lenhossék 1882). Sírléírásai zavarosak,

lás kori sírról tudunk. Mivel nem összefüggő csoportban kerültek elő, a temető minden bizonnyal feltáratlan. Kérdés, hogy a többi, melléklet nélküli sír közt volt e még magyar temetkezés. Ez azért is elképzelhető, mivel Varázséji elsősorban a lócsontok jelenléte alapján határozta meg korukat, s ennek alapján sorolt ide két melléklet nélküli, de lócsontos, kutyás sírt.

A sírok leírása³

1 (14/1879). sír M:1 m Az 1–5. sírokban ló⁴, és kutyacsontok⁵ voltak, ezek előkerülési helyét közelebből nem ismerjük. Melléklet nélkül.

2 (18/1879). sír M:1,3 m. Ló- és kutyacsontok. Mellékletek: egy „cseréptöredék” és egy „tégladarab”. Mindkettő elveszett, egyéb adatunk nincs róluk.

s nem egyeznek a szemtanú Varázséji G. beszámolójával. Leletegyütteseibe XVI–XIX. századi patkókat és sarkantyúkat is belekevert (Dr. Temesvári Ferenc meghatározását és szíves segítségét ismét megköszönöm.), ezért a leletanyag szétválasztásánál az első közleményre támaszkodom. A földmunka avar sírokat is megbolygatott (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1/1884. lelt. sz.). A budapesti és a szegedi múzeumba bekerült anyag a leleteknek csak egy része volt, a többi a munkások kezén elkallódott (l. MNM Adattár 312. Sz. V.). A késő szarmata sírokat Párducz Mihály közölte: Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–1959. 71–98. — Itt is megköszönöm Dr. Dienes István baráti engedélyét, hogy hozzájárult a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött anyag publikálásához, s annak lefénnyképezéséhez segítséget nyújtott.

³ A lelőhely tévesen szerepel a X–XI. századi leletkataszterben Székkutas helységnév alatt, l. Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A.—Szőke B.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. 1962. 72. (továbbiakban: kataszter). — Az alábbiakban a két ásatás sírjainak közös számozást adok, mellette zárójelben feltüntetve az eredeti sírszám és az előkerülési év. Varázséji közleményében a táblán néhány tárgy rajza látható. A tárgyleírásnál először a szóban forgó tárgy táblai számát adom, majd a jelen feldolgozáshoz készített fényképes tábla megfelelő számára hivatkozom. A Magyar Nemzeti Múzeumban levő anyagról Karáth József készített fényképfelvételeket. Fogadja érte köszönetemet.

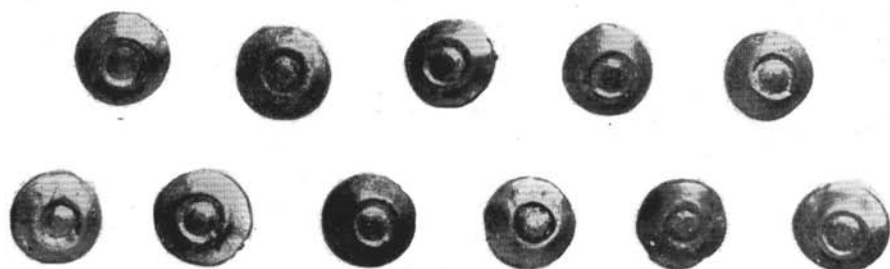
⁴ A honfoglalás kori lovastemetkezéseket és azok néhány kérdését szakdolgozatomban foglaltam össze (Bálint Cs.: Régészeti tanulmányok a honfoglalás kori lovastemetkezésekről. Budapest, 1966. Szakdolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetében). Értékelésüket a közeljövőben végzem el.

⁵ A X. századi sírokban talált kutya-temetkezések kérdése nem kidolgozott. Szőke Béla vadászkutyáknak tartja őket (Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. 1962. 15. — továbbiakban: Szőke 1962.), ami legalábbis nem minden esetben lehetett helytálló: a zalavári 154. sírban vadkutya vázát találták egy gyermekváz alatt (l. Dr. Á. Sós: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch. Hung. XLII. t., 74.). A zalavári sírral bővebben foglalkozott Fehér Géza (Fehér G.: Zalavári ásatások. Arch. Ért. 1953. 46–47.). A források beszélnek arról, hogy a bolgárok és a magyarok ketté vágott kutyára, ill. farkasra esküdtek (hasonlóképpen a kunok is, l. Györffy Gy.: Napkelet felfedezése. Budapest, 1966. 117. — továbbiakban: Györffy 1966.). Ennek kapcsán Fehér G. — valószínűleg joggal — a zalavári templom területén elföldelt, gyöngyökkel díszített kutyafejet a magyarok és a szlávok szerződésük emlékének tartja. A szénrétben talált kutya-koponya tehát ilyen áldozati szertartás nyoma, így a honfoglalás kori sírokban talált kutya-csontvázak mindenképpen másféle rendeltetéssel kerültek a föld alá.

Az alábbi X. századi sírokban figyeltek meg kutyacsontokat: Hódmezővásárhely—Kopáncs I. temető. 30. sírban az állatsontok az emberi lábaknál voltak (Párducz M.: Árpád-kori temető Hódmezővásárhely—Kopáncson. Dolg. (Szeged) XIX. 1943. 187. Az ásató szerint az állat fajtájának meghatározása nem bizonyos), Kóka (Frey I.: Kókai honfoglaláskori lovas sírok. Arch. Ért. 1906. 191), Nagyhalász—Kiszomborhegy: három sírban az emberi fejtől jobbra 20–30 cm távolságra voltak a kutyacsontok (Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 1914. 181. — továbbiakban: Jósa 1914.), Nagyhegyes—Mikélapos (kataszter 55.), Piliny-Leshegy 2. sír (Nyáry J.: A pilinyi Leshegyen talált csontvázokról. Arch. Közl. IX. 1873.

1—3

4—18

19

20

3 (39/1879). *sír* M:1 m. Ló- és kutyacsontok. Az embertani meghatározás szerint a csontváz 35 éves brachycephal férfihoz tartozott.⁶ *Mellékletek*: 15 db kerek, ezüst *pityke*. (Eredetileg 17 db került elő, a leltárkönyvbe már csak 16 db-ot jegyeztek be. Azóta még egy darab elkallódott.) Formára és minőségre nézve különböző minőségű öntvények. Felületük enyhén domború. Középen kiemelkedő mező, melyet aranyozott bemélyedés fog körbe. Valamennyi hátlapján 1 db szegecs. Méretek: átm.: 1,0–1,3 cm., m: 0,4–0,6 cm. (I. t. 4–18.) 2. 8 db ruhára varrott *ezüst szalag*. Valamennyi végén a felerősítésre szolgáló lyuk van. Az egyetlen megközelítőleg ép példány – feltehetőleg – külső széléhez közel két lyuk van egymás mellett, belső szélé szakadozott szegélyű, míg a külső egyenes vonalúra kiképzett. Néhány szalagot a találáskor kiegyenesítettek. Méretek: a) átm.: 7,2×7,5 cm; sz.: 1,0–1,2 cm. b/h.: 2,8 cm; sz.: 1,5 cm c) h.: 5,2 cm; sz.: 1,0–1,3 cm. d) h.: az erős görbület miatt nem mérhető; sz.: 1,3 cm. e) h.: 7,0 cm sz.: 1,0 cm. f) h.: 4,5 cm; sz.: 1,1 cm. (II. t. 1–6, 8–9.) 3. Deltoid alakú vas *nyílhegy* felső részének töredéke. Közepén hosszában enyhén kiemelkedő borda húzódik. Méretek: mérhető h.: 2,6 cm, mérhető sz.: 2,1 cm. (I. t. 19.) 4. Hosszúka, enyhén görbe henger alakú *vastöredék*, mely feltehetőleg az előbbi nyílhegy tuskéje volt. Felületén hosszanti irányban farostnyomok láthatók, a felső, szélesebbik vége töredékes. (lelt. száma nincsen. I. t. 20.) 5. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*. Elveszett. Varázséji 5. sz. alapján nyílhegynek tűnik. Szerinte lándzsacsúc volt, mely meghatározás szemmel láthatólag téves az aránylag kis méret és az eltérő forma miatt.⁷ 6. Erősen elrozsdásodott, körte alakú vas *kengyelpár*. Csak az egyik rajza jelent meg a közleményben, a hasonló megtartás alapján azonosítottam párját a 66/1879. 273. lelt. számú darabbal. a) Négyszögletes fülén a függesztőszíj számára téglalap alakú nyílást készítettek. Szárai szimmetrikusan íveltek; talpa széles, borda nélküli. Három töredékben van meg, kissé hiányos állapotú. Méretek: sz.: 12,6 cm; fül sz.: 3,8 cm; talp sz.: 4,3 cm. b) Párja megnyúlt körte formájú, a villásszerű kengyeltípushoz áll közel. Csak a felső része és a talptöredék van meg. Négy-

19–22.), Székesfehérvár-Szabadság tér: három sírban kutya fogakat találtak (Rég. Fü. 19. 1966. 77.).

A sírokba tett kutyák esetében nem nehéz a ma élő „kutyahűség” gondolkörrel magyarázni e temetkezési szokást (pl.: Nagy J.: Bácsmegyei mondák. Ethn. 1896. 181., Berze—Nagy J.: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III. 238.) — A kutya kapcsolata az emberrel: I. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 483. (továbbiakban: László 1944.) További párhuzamok: a jyrkáknál I. Hérodotosz, IV. 21. (vö. Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1958. 21. — továbbiakban: Györffy 1958.), csuvasoknál (vö. Munkácsi B.: Mutatványok csuvas népköltési gyűjteményemből. Ethn. 1908. 291.). kutyatemetkezés igen gyakori a Volga-menti normann—szláv temetkezésekben: E.Г. Андреева: Фауна Ярославского Поволжья по костным остаткам из курганных погребений X-X вв. Ярославское Поволжье, ред. А. П. Смирнов. Москва, 1963. 93. A kutyának Belső-Ázsiában betegség elhárító ereje is van, I. D. Zélénine: Le culte des idoles en Sibérie. Paris, 1952. 44–45. A kutya szerepe Szibéria ÉK-i lakóinál: M. A. Czaplicka: Aboriginal Siberia. A Study in Social Anthropology. Oxford, 1914. 149, 152, 155, stb. Mandzsú-tunguz népeknél: V. I. Cincius: Manchutunguz Data on the Word „Horse”. Central Asiatic Journal, X. 1965. 155–156. 19. j. A mongoloknál: J. R. Krueger: The *Altan Saba*. (The Golden Vessel). A Mongolian Lamaist Burial Manual. Monumenta Serica, XXIV. 1965. 249. Tibetben: R. B. Ekvall: The Role of the Dog in Tibetan Nomadic Society. Central Asiatic Journal, VIII. 1963. 163. 173. Nem tudtam hozzájutni: В.Мюллер: Значение собаки в митологических верованиях. Древности, 1876. c. tanulmányhoz.

⁶ Lenhossék 1882. 32. — Lenhossék többi embertani meghatározását nem ismertetjük, mert a sírokkal való azonosítás bizonytalan.

⁷ A honfoglalás kori lándzsáról Kovács László készít tanulmányt. Az öthalmi lándzsával kapcsolatos tájékoztatást köszönöm.

szögletes füléből egy darab letörött, a szíjbújtató nyílás keskeny téglalap alakú. Egyenes szárai hegyesszögben nyílnak szét. Talpa széles, enyhén ívelt. Méretek: mérhető h.: 10,7 cm; mérhető sz.: 10,8 cm; talptöredék h.: 8,2 cm; talptöredék sz.: 2,7 cm. (III. t. 1–2.) 7. Valószínűleg e sírhoz tartozott még több *ruhapánt dísz* is, melyeket a temető leleteivel együtt őriznek. 3 db ezüst lemez-töredék, és bronz szalag, töredékes állapotban. (I. t. 1–3.)

4 (40/1879). *sír* Az emberi-, ló- és kutyacsontok 1 m mélyen feküdtek. Mellékletek: 1. *Kengyelpár*. Rajzuk nem szerepel a közleményben, Varázséji leírásában az előző kengyelpártól való eltérésüket hangsúlyozza. Ennek alapján a 66/1879. 266–267. lelt. számú kengyelekkel azonosítottam. a) Trapéz-alakú vállas kengyel, kissé aszimmetrikus kiképzésű. (A III. táblán a hátsó oldala látható.) A kengyel egyik válla magasabb, és talpa a másik irányban kifelé öblösödve ível. Füle négyszögletes, szárai téglalap-metszetűek. Méretek: h.: 17,0 cm; sz.: 12,2 cm; talp sz.: 2,7 cm; fül sz.: 4,1 cm. (III. t. 4.) b) A másik példány azonos típusú. Bal szára és a talpa hiányzik. Méretek: mérhető sz.: 12,8 cm. (III. t. 5.) 2. *Csikózabla* egymásba kapcsolt szájvása és egy oldalkarikája, töredékes állapotban. Méretek: a zablatagok mérhető h.: 5,8 cm, ill. 9,9 cm. (IV. t. 6.)

5 (41/1879). *sír* 1,3 m mélyen volt az ember váza, mellette ló és kutya csontjait bontották ki. Mellékletek: 1. Jó minőségű ezüsből készült, nyitott végű *lemezkarperec*. Végei enyhén lekerekítettek, keresztmetszete téglalap alakú. Méretek: átm.: 6,7×6,5 cm; pánt sz.: 0,8 cm; vast.: 0,3 cm; súlya: 36,7 g. (IV. t. 1.) 2. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*, melyet Varázséji hibásan lándzsa-csúcsnak határozott meg. Hosszúka, henger alakú. Teste a felső harmadnál négy lapos élt alkot, melyek téglalap keresztmetszetű hegyes csúcsban találkoznak. Tompa végénél nyakszerű bevágás látható. Varázséji elgondolása hibás, mivel tárgyunk enyhén görbült alakja, tompa, köpü nélküli vége ellentmond, hogy lándzsaként használták volna. Bartha A. véleménye szerint csontfaragó eszköz volt.⁸ (IV. t. 2.) 3. *Kengyelpár*. Rajzuk nem jelent meg a közleményben, leírásuknál Varázséji a 3 (39/1879). sírban talált kengyelek formájához hasonlítja. Ennek alapján egyikük a 66/1879. 253. lelt. számú kengyellel azonosítható. Párja elveszett. A megmaradt példánynak csak a fül-része és talptöredéke maradt meg. Eredetileg körte alakú kengyel volt. Függesztőfüle téglalap alakú, ívelt szárú. A talptöredéken hosszanti irányban húzódó borda figyelhető meg. Méretek: mérhető talp sz.: 3,2 cm. (IV. t. 3.) 4. A közleményben említett *zabla* rajzát nem ismerjük, a tárgy elveszett. Esetleg ennek töredéke a Dienes I. által zablatöredéknek meghatározott kis vasdarab. (III. t. 3.) 5. (Erősen elrozsdásodott, téglalap alakú vas *hevedercsat*. Pecekje hiányzik. Méretek: h.: 6,5 cm; sz.: 5,6 cm; vast.: 1,3 cm. (IV. t. 4.)

Varázséji közléséből nem derül ki, melyik sírhoz tartozott a 66/1879. 174. lelt. számú öntött ezüst *csat*. Felületét bemélyített indák díszítik, melyek alapja aranyozott. A minta a felső részen két elnyúlt félkörből indul ki, majd a csat hosszában haladva kettéválik, és az alsó harmadnál ívelten szétnyílván véget ér. Az inda felső kinyílásánál két kisebb szár nyúlik ki; a nagyobb szárak közti térben hasonlóképpen. Ez utóbbi részbe nyúlik bele két egyenes vonalban haladó inda, mely a csat alsó, háromszög alakúra kiképzett végét két oldalról

⁸ Bartha A.: Honfoglaláskori kovácmesterségünkről. Történeti Szemle I. 1958. 317. A tárgy technikai elemzését és a fémvizsgálat előtti fényképét l. Fuchs E.—Nándori Gy.: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. Uott, 328—330., 1. ábra.

1

2

3

4

5

6

fogja közre. Az ily módon kialakult egyenlőszárú háromszöghöz hasonlítható területet egy erősen bemélyített, négyes levél formájú, szabálytalan alakzat tölti ki. A csat felső részéből két csukló emelkedett ki, egyikük letörött. A fel-erősítésre a hátlapon három, elkalapált végű aklaszeg szolgált, ezek egyikén bronz ellenző lemezke van. Kettétörött. Méretek: h.: (a szalagfűl nélkül) 3,0 cm; sz.: 1,5 cm; vast.: (az aklaszeggel együtt) 0,5 cm. (I. t. 21.)

A sírleletekkel együtt őrzött, bizonytalan hovatartozású tárgyak: 1. *Vas karika* erősen elrozsdásodott töredékei. 5 db. (V. t. 4–8.) 2. *Vas csat* töredékei, pecekkel. 3 db. (V. t. 1–3.) 3. Lant alakú *csiholóvas* két töredéke. Majdnem egész felületét textilmaradványok borítják. Méretek: mérhető h.: 4,5 cm; sz.: 1,0 cm. (V. t. 9–10.) 4. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*, hosszúkás alakú. Esetleg nyílcsúcs tuskéje volt. Méretek: mérhető h.: 6,0 cm; sz.: 1,1 cm. (V. t. 13.) 5. Ismeretlen rendeltetésű *vastöredék*. 2 db. V. t. 11–12.)

Valószínűleg újkori eredetűek a VI. t. 8–11. alatt látható, ismeretlen rendeltetésű tárgyak. Varázsjéi közleményében nem esik szó róluk. Az Óthalomról származó sírleletekkel együtt beletárolzott más, újkori tárgyakkal együtt kerülhettek a régészeti leletek közé.

1950 májusában ismét sírokra bukkantak az Óthalom. Sajnos a legújabbban megtalált temetkezésekről sem áll rendelkezésünkre hiteles dokumentáció. A leletek katonai építkezések során láttak napvilágot, így a leletmentést végző Bálint Alajos semmilyen mérőeszközt vagy fényképezőgépet nem használhatott. Előfordult, hogy az előző napon kiásott sír helyét másnapra betonnal kiöntötték és beépítették, ezért a sírok egymástól való távolságát sem ismerjük. A 13 feltárt sír közül nyolcraól készülhetett feljegyzés. A meglevő jegyzetek a napi munka befejeztével, utólag készültek.

Az 1950-ben kibontott sírok az Óthalom nyugati, az országút mellett fekvő dombjáról származnak.⁹ (1. kép 2.) Az ásatóval folytatott megbeszélés alapján úgy látszik, hogy a második ásatás az 1879-ben megbontott temető újabb sírjait hozta felszínre. Noha Varázsjéi és Lenhossék a „Szegedhez legközelebb eső”, „első” dombról beszélnek, térképük alapján a helyszín csakis az országút melletti *első* dombbal azonosítható. Itt van a Lenhossék térképén látható dőlőút, mely Kiskundorozsma és nyugat felé vezet, s nem utolsó sorban a „Szatymazra vezető út” is. Következésként 1950-ben a temető déli részéből tártak fel sírokat, maga a temető Ny–K-i irányban húzódhatott.

A két temetőrészlet egymáshoz való viszonyát ma sem tisztázhatjuk megnyugtatóan, mivel nem végezhetünk tájékozódó helyszíni szemlét. Az Óthalom ma már erősen lekopott. Igen hosszú ideig homokbányának, téglaverőnek használták. Bálint A. leletmentő ásatását kb. 20×10 méteres területen, közvetlenül az országút mellett vezette. Igen részletes szintvonalas térképen azonosítottuk a két leletmentés helyét: az 1879-es földmunkák az országút mellett elterülő első nagy halmot bontották meg, míg a második temetőrészlet ugyanezen dombnak kisebb, önálló kiemelkedésén terült el. (Könnyen tévútra vezethet Móra Ferenc ásatási beszámolója az 1917-ben az Óthalomon végzett kutatásairól.¹⁰ Irodalmi hangvételű jelentésében megtévesztő lehet azon megjegyzése, hogy az ásatását Domonkos András földjén kezdte meg, akinek – úgymond – földjén Móra szerint a lovas magyar sírokat találták. Móra F. háromnapos próbaása-

⁹ A közölt térkép fentemlített okok miatt csak tájékoztató vázlat. — A második ásatás leleteit a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzik 53.455.1—26. lelt. sz. alatt. A fényképfelvételek elkészítését Keszei Péter baráti segítségének köszönöm.

¹⁰ Feljegyzése a szegedi Móra Ferenc Múzeum leltárkönyvében az 1917. esztendőnél.

1

1977

2

3

4

tása eredmény nélkül zárult. – A Csongrád megyei telekkönyvi hivatalban megállapítottam, hogy Domonkos András földjének helyrajzi száma 44 131 volt. A parcella 1946-ig a Domonkos-család birtokában volt. Ez a föld az Őthalom másik, keleti végében volt, (l. 1. kép 3. szám) Móra F. ásatása ezért volt eredménytelen.

Az Őthalom középső dombcsoportját soha nem kutatták át. A halmon valószínűleg nagy középkori temető is helyet kapott: az 1879-es leletmentés alkalmával több XI–XIII. századi pénzt gyűjtöttek össze.¹¹

6 (1/1950). *sír* Bolygatott, melléklet nélküli *sír*. Ny–K-i irányban feküdt benne a csontváz. A halottat hátára fektetve nyújtóztatták ki, karjait a test hosszában helyezték el.

7 (2/1950). *sír* Melléklete nem volt. Ny–K-i irányítású *sír*. A halott helyzete az előbbivel azonos volt.

8 (3/1950). *sír* Ny–K-i irányban, kinyújtott helyzetű emberi csontváz feküdt benne. Sírházban nem találtak mellékletet.

9 (4/1950). *sír* Ny–K-i irányítású sírban kb. 1 m mélyen hátán fekvő férfi csontváz, karjai a test mellett voltak. A sírgödör alsó harmadát megbolygaták. A lókoponya eredetileg a halott jobb alsó lábszára mellett, annak külső oldalán feküdt. A ló lábcsontjai közül kettőt a lókoponya mellett találtak, a másik kettő az emberi lábfejek között feküdt. Mellékletek: 1. A medence jobb oldalán került elő I. Berengár (888–924) itáliai uralkodó jó minőségű ezüstből vert *dénárja*. (A restaurálás alkalmával egy kis darab letört belőle.)

Abb. 2. a–b ábra. I. Berengár *dénára* (9. *sír*)

A pénzt 1,5–2 mm vastag, lekerekített téglalap hegyű eszközzel az előlap felől négy helyen átyukasztották. E művelet alkalmával a pénzt aránylag puha anyagra helyezhették, mert a hátapon a lyukak környéke magasan kitüremlik. Példányunkat Gedai István meghatározása szerint¹² Milánóban, I. Berengár uralkodásának első periódusa alatt verték (888–915 között). Mérete: átm.: 2,1×2,2 cm. (2. kép a–b). 2. Az alsó lábszárak közt és a jobb combcsonton tegez vasalásai voltak, néhány töredéke a bokacsontok tájáról került elő. Némelyik darabon megmaradt a rögzítő szegecs. Mérete: a hosszanti merevítő pántlemezek jelenlegi szélessége: 1,1–1,3 cm. 23 db. (VI. t. 5.) 3. A csontból

¹¹ Varázseji 1880. 335–336. jegyzet.

¹² Szíves segítségért itt fejezem ki köszönetem.

1

2

3

4—8

9—10

11

12

13

faragott *tegezfedő* mintegy fél töredéke a jobb medence alatt volt. Állati bordacsontból készítettek, felülete gondosan megmunkált. Felszíne lesimított, a tegez szájának külső oldala felé eső része ívesen hajlik. Hátlapja irdalt. Méretek: mérhető h.: 6,4 cm; sz.: 2,3 cm; vast.: 0,3 cm. (VI. t. 4.) 4. A *csontlemezes íjat* a halott lábain keresztbe fektették. Csak három lemeze maradt meg. A markolatmerevítő a bal felső lábszáron haránt irányban feküdt. Igen jó állapotú, szélein az irdalás nyomai látszanak. Méretek: h.: 17 cm; sz.: 2,8 cm; vast.: 0,8 cm. – Az íj alsó karját borító enyhén ívelő csontlemezek a jobb bokacsontoknál feküdtek. Az ideg befogására szolgáló bevágások ellipszis alakúak. Az egyik lemez alsó részén irdalás látható. Méretek: h.: 22,2 cm ill. 21,8 cm; sz.: (az alsó, kiszélesedő végnél mérve): 2,6 cm ill. 2,55 cm; vast.: 0,3 cm. (VI. t. 1–3.) 5. A tegezben 2 db vas *nyílcsúcs* volt, a két felső lábszár közül kerültek elő. A két nyilat a sír tengelyére merőlegesen, hegyükkel kifelé (azaz jobbra és balra) helyezték el. Csak az egyik darabnak ismerjük formáját, a másik példánynak mindössze néhány töredéke van meg. Formáját illetően a Sebestyén-féle „E” típushoz áll közel, annak egy megnyúltabb változata.¹³ Hampel szerint e nyílfajtákat vadászaton használták, Sebestyén lehetségesnek tartja, hogy pl. kifeszített zsinórokat lőttek el vele.¹⁴ Méretek: jelenlegi h.: 5,8 cm; sz.: 2,7 cm; túske átm.: 0,7 cm. (VII. t. 1–2.) 6. Vas *karika* 3 db töredéke került elő a bal bokacsonttól kb. 50 cm-re É-ra. Mivel a lócsontok egy része is e tájon fordult elő, arra gondolhatunk, hogy a vastöredékek egy hevedercsat maradványai. (VIII. t. 3.)

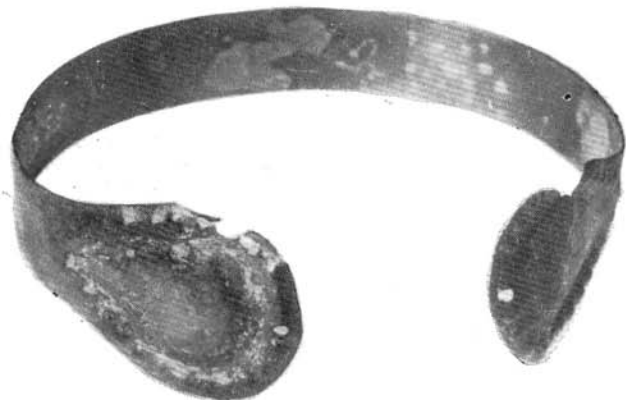

Abb. 3. ábra. A 10. sírban talált pántkarperec

10 (5/1950). *sír* Mintegy 1,2 m mélyen Ny–K-i irányban, nyújtott helyzetben fekvő női csontváz, karjai a test hosszában kinyújtva. A sír kissé bolygatott. Mellékletek: 1. A bal halántékcsonthoz igen vékony, kerek metszetű ezüst *hajkarika* kis töredéke. A karikára 1 db sötétszürke színű, bikonikus *pasztagyöngyöt* fűztek. (VII. t. 4.) 2. Az egyik nyakcsigolyán átfúrt *kauri kagylót* találtak. (VII. t. 5.) 3. A bal kulcsfontnál nyitott, öntött bronz *pánt-*

¹³ Cs. Sebestyén K.: A magyarok íja és nyila. Dolg. (Szeged) VIII. 1932. 194. 12. ábra. (továbbiakban: Sebestyén 1932.).

¹⁴ Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. 38., Sebestyén i. m. 199.

1—3

4—5

6

7

8

9

10

11

gyűrű feküdt. Végei egymásra hajlanak, külső felületén kiemelkedő borda fut körbe. Méretek: átm.: $1,8 \times 2,0$ cm; sz.: 0,5 cm. (VII. t. 6.) 4. A bal alsókaron kiszélesedő végű, nyitott, rosszezüstből készült *pántkarperec* nyugodott. Végei egymással szemben álló ponton átfurtak. A kiszélesedést poncolt díszítés hangsúlyozza. A poncolást tompa végű, kb. 1 mm átmérőjű poncolóvassal készítették, a hátoldalról kifelé ütögetve. Az elnyúlt csepp alakú poncolt rész belső területét ma már alig látható aranyozás díszítette. Az arany nyomai legjobban a ponc-sor mellett húzódó bemélyedésben maradtak meg. Ezt az árkolást az előlap felől, tompa végű eszközzel állították elő. Méretek: átm.: $8,0 \times 7,1$ cm; sz.: 1,4 cm. (5. kép) – Több apró töredék a mellkas jobb oldalán levő földből került elő: 5. Öntött bronz *ruhadíszveret* töredéke, belső részén feltehetőleg szív alakú bemélyedés volt. Ebben aranyozás nyomai figyelhetők meg. Hátlapja sima. Méretek: átm.: $1,5 \times 1,1$ cm. (VII. t. 7.) 6. *Kétrészes csüngő* felső tagjának töredéke. Öntött bronzból készült. Pereménél köralakú bemélyedés van, aranyozás nyomai láthatók. Hátlapja sima. Méretek: átm.: $1,3 \times 1,0$ cm. (VII. t. 8.) 7. 2 db bronz *lemezke*, ruhadísz veretek felerősítésére szolgáltak. Az egyik a szegecs számára készített lyuk, a másikon a rögzítő szegecs maradt meg. Méretek: átm.: $0,6 \times 0,8$ cm; ill. $0,9 \times 0,6$ cm. (VII. t. 9.) 8. Nyitott végű, ovális keresztmetszetű öntött bronz *gyűrű* kis töredéke. Méretek: mérhető h.: 1,1 cm; vast.: 0,3 cm. (VII. t. 10.) 9. Ismeretlen rendeltetésű *vastöredék*. Kovácsolt vasból készült, háromszög keresztmetszetű, egyik vége felé elkeskenyedik. Kettétörött. Méretek: h.: 3,3 cm; sz.: 0,4 cm. (VII. t. 11.) 10. 14 db meghatározhatatlan bronz- és vastöredék.

11 (6/1950). *sír*. Kb. 1 m mélyen Ny–K-i irányban fekvő bolygatott női sír. Bal alsókarja a medencére hajtván, jobb karja a koponyához emelve. Az állkapcsa bolygatás folytán a bal bordacsontokra csúszott. Mellékletek: 1. A bal csukló táján öntött bronz *karperec*et találtak. Kerek keresztmetszetű, nyitott végű, végei függőleges és ferde rovátkolással díszítettek. Méretek: átm.: $6,5 \times 6,8$ cm; vast.: 0,3 cm. (VIII. t. 1.) 2. A jobb alsókaron a csukló táján a csontokon bronz *patinanyomok* voltak, feltehetőleg karperec nyomai.

12 (7/1950). *sír*. Erősen bolygatott, kb. 1,6 m mélyen fekvő DNy–ÉK-i irányítású női sír. A csontváz nyújtott helyzetű, a karok a test hosszában feküdtek. Nem tudni, hogy a bolygatás okozta-e, hogy a bal combcsont a jobb felső combcsontot keresztelte; a halott lábait esetleg egymással keresztben helyezték el? Melléklete: A sír földjéből került elő egy kerek metszetű bronz *hajkarika* töredéke. Méretek: átm.: 2,0 cm; vast.: 0,2 cm. (VII. t. 12.)

13 (8/1950). *sír*. Kb. 1,2 m mélyen nyújtott helyzetben fekvő, mintegy 160 cm hosszú férficsontváz. A sír tájolása DNy–ÉK-i volt. A bolygatatlan sírban mellékletet nem találtak.

14 (9/1950). *sír*. Kb. 1,3 m mélyen Ny–K-i irányban fekvő, kinyújtott helyzetű csontváz. A lábfejekon lókoponya volt, mely részben a bokacsontokra és részben az alsó lábszárcsontokra hajlott rá. Közvetlenül a lókoponya alatt 2 db lólábsontot találtak. A másik két lólábsontot az emberi bal alsó lábsontok külső oldalán bontották ki, egyikük arra majdnem merőlegesen, a másik lólábsont pedig hasonlóképpen a sírban keresztben feküdt. Mellékletek: 1. A mellkas közepéről került elő 2 db öntött bronz rozettás *ruhadísz*. Felszínük erősen domború, közepén sima mező gömbölyödik ki. Ezt gazdagon aranyozott tojás-minta keretezi. Peremük sima. Felerősítésükre a hátlapon levő két visszakalapált végű akaszték szolgált. Méretek: átm.: 1,5 cm, ill. 1,4 cm; m: 0,45 cm, ill. 0,5 cm (IX. t. 1–2.) 2. A jobb medence mellett egyenes, egyélű

vaskés feküdt. Fa markolatát két szegecs rögzítette. A kés formája és mérete a honfoglalás kori leletek közt nem általános, rendeltetésük feltehetőleg nem hétköznapi volt. (Hasonló, csont nyélborítású kést találtunk Maroslele–Temetőben végzett leletmentésünkön.¹⁵) Kettétörött. Méretek: h.: 10,7 cm + 7,1 cm; sz.: 1,8 cm (IX. t. 3.) 3. Szintén a medencén találták az erősen elrozsdásodott *csibolóvasat*, mellette pedig egy nagy méretű *kovakövet*. Méretek: h.: 4,8 cm; sz.: 2,9 cm; vast.: 1,2 cm; ill. 3,8×3,2×1,7 cm (IX. t. 7–8.) 4. A jobb könyökcsontról 3 db igen töredékes állapotú levélalakú vas *nyílcsúcs* volt. Méretek: (csak egy darab mérhető): h.: 3,5 cm; sz.: 1,9 cm. (X. t. 4–6.) 5. A nyílcsúcsok környékén 18 db kisebb *vastöredéket* szedtek össze. Nyilvánvalóan a nyílcsúcsok és a tegez töredékei voltak. 6. A jobb bokacsontnál és a bal alsólábszár külső oldalán vas *kengyelpár* töredékeit találták. Erősen elrozsdásodott voltak miatt eredeti alakjuk nehezen állapítható meg. Valószínűleg négyszög alakú fülék voltak, a kengyelek talpát pedig bordásra képezték ki. (VI. t. 6–7.)

A 15 (10/1950)., és a 16 (11/1950). sírokról nincsen adatunk, mivel ezeket földmunkák alkalmával dúlták szét. Mindkettő Ny–K-i irányban feküdt, és feltehetőleg nem volt mellékletük.

17 (12/1950). sír Kb. 0,8 m mélyen bukkantak egy 10–12 év körüli gyermek erősen feldúlt, Ny–K-i irányítású sírjára. A csontváznak csak a felső része maradt meg, az alsó állkapocs a bordákra csúszott. Melléklete: A bal alsókaron kerek keresztmetszetű öntött bronz *karperec* töredékei voltak. A karperecen aranyozás nyomai látszanak. Méretek: mérhető h.: 5,3 cm; átm.: 0,3 cm. (VII. t. 13.)

18 (13/1950). sír Kb. 1,2 m mélyen, Ny–K-i irányban hátán fekvő női csontváz. Karjait a test hosszában kinyújtották. Mellékletek: 1. A halánték-csontok mellett egy-egy öntött bronz *fürtdíszes függő*. A felső ívet az alsótól egy-egy díszes gyűrű választja el. A felső ív erősen ívelt, a kerek, beakasztásra szolgáló lyukba kampós véggel kapcsolódik. Alsó ívének belső karéján félhold alakú dísz ül, melynek végei gömbökben végződnek. Az alsó karéjról fürtdísz csüng le. Ez az ékszerfajta a Kárpát-medencében igen ritka típus.¹⁶ Hasonló, gyengébb kivitelű fülbevalót ismerünk a Székesfehérvár-demkóhegyi 36. sírból.¹⁷ Méretek: h.: 4,6 cm; felső ív h.: 2,0 cm; alsó ív h.: 1,4 cm; fürtdísz h.: 1,2 cm; sz.: 2,6 cm. (X. t. 1–2.) 2. A nyak körül *gyöngysort* találtak. a) A nyakék nagyrészt „S” alakú díszből állt. A díszeket bronz lemezből sodorták. Az átlag 1 cm széles bronz szalagokat ellentétes irányban, kétszeresen felcsavarták. Ily módon két, mintegy 0,3 cm átmérőjű nyílással ellátott hengeres testet nyertek, melyet valószínűleg két szárra felfüggesztve viseltek a nyak körül. Némelyik bronz lemezke erősen rossz állapotú. 13 db. Méretek: h.: 1,8 cm; 1,8 cm; 1,7 cm; 2,3 cm; 2,7 cm; 1,7 cm; 1,9 cm; 1,5 cm; 1,3 cm; 1,7 cm; 1,7 cm; 1,6 cm; 1,5 cm. (X. t. 3–16.) b) 4 db *pasztagyöngy*: 1. négy körrel tagolt felszínű, felülete kopott. A négy bemélyedésben piros berakás nyomai láthatók. Mérete: átm.: 1,15 cm. 2. szintén gyenge megtartású, a gyöngy felületén cikcakk irányban körbefutó bevágásban piros színű berakás volt, körülötte fehér és kék pettyek. Mérete: átm.: 0,9 cm. 3. az előbbivel azonos típusú. Valamennyi színes berakása kiesett. Mérete: átm.: 0,9 cm. 4. erősen bemélyített vonallal három részre tagolt felszínű gyöngyszem. Berakása kiesett. Mérete: 0,9 cm. c) 1 db átfúrt *kauri*

¹⁵ A temető anyaga a szegedi Móra Ferenc Múzeumban van.

¹⁶ Szőke 1962. 49–50.

¹⁷ K. Bakay: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der Fürstlichen Residenz. Alba Regia, VI–VII. 1966. XXX. t. 1.

kagyló. (X. t. 17–21.) 3. A jobb és a bal alsókaron egy-egy öntött bronz *karperec* volt. Kerek keresztmetszetű, végei elhegyesednek, belső oldalukon erősen kopottak. Az egyik kettétörött, az ép példány felülete pedig megrongálódott. Méretek: átm.: $6,5 \times 6,7$ cm, ill. $6,5 \times 5,8$ cm; vast.: 0,4 cm. (VIII. t. 2–3.) 4. A jobb válltól kb. 10 cm távolságban 1 db levél alakú vas *nyílcsúcs* bukkant elő. Törédes állapotú. Méretek: h.: 6 cm, sz.: 2,1 cm. (VII. t. 14.)

Az előkerült sírok értékelését nehezíti, hogy a két ásatás egy valószínűleg nagyobb kiterjedésű temető egymástól távolieső részeit tárta fel. Így jóllehet ugyanazon temetkezési helyről van szó, a halottaknak a nemzetségben elfoglalt különböző rangja, a sírok megásásának kora eltérő lehet. Hasonló, csoportos temetőket ismerünk Hódmezővásárhely-Kopáncsról,¹⁸ Kenézlőről,¹⁹ Szentes-Szentlászloról,²⁰ Tiszaeszlár-Bashalomról,²¹ tehát társadalmi hovatartozástól és országrésztől függetlenül. Az öthalmi sírmellékletek azonos társadalmi réteghez tartoznak. Még a melléklettel ellátott férfiak is csak a legszükségesebbeket kapták a másvilági útra; a nyerges, íjas mellékleteken kívül mindössze néhány ruhadíszük volt (3, 5, 9, 14. sírok). A nők is pusztán néhány szerény ékszert viseltek (10, 11, 12, 18. sírok). A két temetőrész közti különbségre utal, hogy a második csoportban 13 sír közül kettőben volt lócsontos temetkezés, míg az 1–5. síroknál valamennyi esetben. Érdekes megfigyelni, hogy a 9. sírba fektetett idős férfi nem kapott lószerszámot. A tegezére tett két nyílvessző, csontlemezekkel borított íja és a nyugati kalandokra utaló milánói veretű érem azt mutatják, hogy családjának egykor megbecsült, katonáskodó tagja volt. A család vezetését valószínűleg a nyergével, tűz- és szerszámkésztségével eltemetett férfi gyakorolhatta, kinek rangjára a három nyílvessző és a loáldozat figyelmeztet. (14. sír.) A 18. sírban fekvő középkorú nő a felesége lehetett, ki mellé gyermekét helyezhették. (17. sír.) Ezt az asszonyt valamilyen oknál fogva különös gonddal óvták a rontástól: sírjába nyilat is raktak. Női sírokban ritkán találnak nyílcsúcsot (pl. Hódmezővásárhely-Nagysziget „m” sír,²² Koroncó-Bábota.²³) Előfordulásuk a vas körüli babonákkal,²⁴ vagy a tárgy hegyes voltával magyarázható, mint a gonoszt távoltartó eszköz.²⁵

Említésre méltó, hogy az első ásatás alkalmával talált egyetlen övcsaton kívül több övveretről nem tudunk, ami a kibontott férfisírok alacsony társadalmi rangjára mutat.²⁶ A melléklet nélküli sírok viszonylag nagy száma mellett erre utalnak a köznépre jellemző öntött bronz karperecek is (11, 17. sírok).

¹⁸ Dr. Párducz Mihály szíves tájékoztatása szerint a közölt temetőtől (l. 5. j.) kb. 20 méterre egy másik X–XI. századi temetőt tárt fel. A leleteket dr. Dienes István készíti elő közlésre.

¹⁹ Jóna 1914., Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. Arch. Ért. 1931. 78–102. A két temető egymáshoz való viszonyát l. Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Folia Arch. XVI. 1964. 83–87. Ugyanitt szól a közel egymás mellett levő temetők kérdéséről.

²⁰ Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén. Folia Arch. III–IV. 1941. 235. 2. kép.

²¹ I. Dienes: Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. Acta Arch. Hung. 7. 1956. Rég. Füz. 11. 1959. 55.

²² MNM Adattár 207. H. III. Dr. Gazdapusztai Gyula engedélyét a dokumentációba való betekintésre itt köszönöm meg.

²³ László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 7.

²⁴ A magyarság néprajza. Budapest, é. n. IV. 348–362.

²⁵ László 1944. 254–255.

²⁶ A honfoglaló magyarok öveire vonatkozó irodalmat l. Dienes I.: A karancslapújtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása, Arch. Ért. 1964. 18–39.

1—2

4—6

7

8

Az 5. sír öntött ezüst karperece, valamint a 10. sír lemezkarperce és a 3. sírban talált ruhaszalag-díszek az eddigi megállapítások szerint a középréteg viseléséhez tartoznak.²⁷

Honfoglalás kori régészetünk finomabb időrendi kérdései még nem megnyugtatóan tisztázottak. A korábbi egyszerűsítő képletben ma már túlhaladtunk, miszerint a magas technikai kivitelű tárgyak állnak közel a honfoglalás időpontjához, míg a X. század vége felé haladva a tárgyak minősége csökken. Egy-egy sírlelet esetében azonban ma is csak a X. század első vagy második felébe való sorolást vehetjük bizonyosnak. A szegényes, hajkarikás mellékletű sírokat sokszor könnyen keltezik az államalapítás korára, s így tulajdonképpen nem ismerjük a honfoglalást követő évtizedekből a köznép temetkezéseit. A magyarhomorogi köznépi temető kifejezetten késői periódusából Dienes István díszes mellkorongról ad jelentést.²⁸ (Néhány sírt eredményező leletmentés másutt ugyanezt a leletegyüttest a X. század első felére keltezné.) A Kolozsvár-Zápolya utcai temető 11. sírját a temetés után legfeljebb 80–100 évvel kirabolták,²⁹ s akkor nyilván használták is a benne talált tárgyakat. László Gyula keltezését alapul véve ez a XI. század elején történhetett! (Így találhatunk pl. övvereteket egy „sírrabló” mellékleteként, aki akár 40–50 évvel később halt meg a veretes öv igazi tulajdonosánál.) Tudjuk, hogy Vazul fia Levente életében és halálában egyaránt pogány volt, és pogányként is temették el³⁰ – a XI. század első felében. Várhatóan pompás mellékletekkel teli sírját ma jóval korábbra kelteznénk.

Ennyi figyelmeztető után felelősségteli az Őthalmon feltárt temetőrész használati korának meghatározása. Ehhez az alábbi támpontjaink vannak: 1. A leletanyagból hiányzik a köznép jellemző „S” végű hajkarika, mely 970 körül jelenik meg a Kárpát-medencében.³¹ 2. A 18. sír fűrdíszes csüngője Magyarországon igen ritka típus. Használatát a X. század második felére keltezik.³² 3. A 4. sírban talált vállas kengyelhez hasonló a X. század második felében, utolsó harmadában fordulnak elő, nyilván az államalapítás körüli hadseregbeli változások kapcsán. Érdemes még megjegyezni, hogy a többi sírban (3, 5, 14. sírok) talált kengyelek a korábbi, körtealakú típushoz tartoznak. 4. I. Berengár pénze (9. sír) uralkodásának első szakaszából való. A sírban idős férfi nyugodott, aki nyilván évtizedekkel korábban jutott valamelyik kaland során a milánói pénzhez. E körülmény is a X. század közepére utal, s mint az alábbiakban felvetjük, a nyugati pénzek nagy része egyéb szempontok alapján is erre mutat.

A leletanyag tanúsítja, nem köznépi temetkezés nyomaira bukkantak az Őthalmon. Jellegében nem különbözik az innen 700 méterre Kiskundorozsma-Gépállomáson feltárt temető anyagától.³³ Szintén Kiskundorozsmáról szablyakardot³⁴ ismerünk, (a lelőhelyeket lásd 1. kép 4–5.) melyet valószínűleg a Dorozsma-nem egyik embere viselt.³⁵ Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk,

²⁷ Szőke 1962. 26.

²⁸ Rég. Füzet. 19. 1966. 66.

²⁹ László Gy.: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 16.

³⁰ SRH. I. 344.

³¹ Kralovánszky A.: Adatok az ún. s-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Arch. Ért. 1957. 182–183.

³² Szőke 1962. 49–50.

³³ A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban vannak.

³⁴ Bálint A.: Kiskundorozsma-Vöröshomok dúlói leletek. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1963. 91–99.

³⁵ K. Bakay: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. Hung. 19. 1967. 163. (továbbiakban: Bakay 1967.).

1—2

3—16

17—21

hogy az Őthalomra 950–970 körül a Dorozsma nemzetség egy alacsony rangú, „szegény szabad” családja temetkezett.^{35/a}

Az Őthalmon talált I. Berengár – dénár kapcsán az alábbi gondolatokat szeretném fűzni a X. századi pénzleteinkről és a kalandozó hadjáratokról kialakult nézetekhez. A honfoglalás kori sírokból előkerült arab (4. kép), bi-

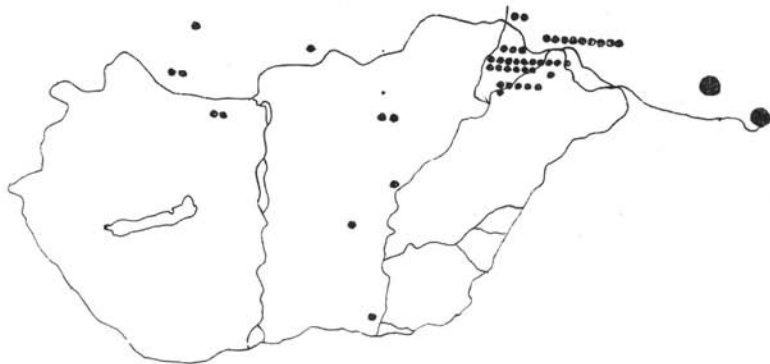

Abb. 4. ábra. A honfoglalás kori dirhem leletek

zanci (5. kép), és nyugati érmek (6. kép) területi elhelyezkedése más-más képet mutat.³⁶ Valóban a veretési helyüknek megfelelő égtáj felé sűrűsödnek, de ez nem minden esetben az érintett vidékek kereskedelmi érdeklődésével magyarázható.³⁷ Belső pénzforgalomról sem lehet szó, hiszen – elenyésző kivétellel – valamennyi pénz díszként szerepel.³⁸ Az arab dirhemek a bal mellkason Eger-Répás-tető,³⁹ Kenézlő 45. sír)⁴⁰ a bal medencén (Kenézlő 14. sír),⁴¹ a bal bordák közt

^{35a} Lektorai véleményében Dienes István elveti a Dorozsma-nemzetséggel való kapcsolat lehetőségét, s a Bor-Kalán nemzetségre, vagy a Szeged melletti Tarján helynév egykori lakosaira gondol. — A Bor-Kalán nemnek e tájon nem volt birtoka (l. Győrffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 885.). A Tarján helynév (első említése a XVIII. századból!) a Szegedről Hódmezővásárhely felé vezető út mellett van (l. Inczei G.: Csongrád megye nyugati részének földrajzi nevei. A szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1960. I. 58.), (Szeged e határát ma Tarjántelepnek hívják), így Győrffy térképén is tévesen szerepel északon, a Csongrádra menő út mentén. A Dorozsma nemre a fent említetteken kívül a lelőhelynek a mai Kiskundorozsma közvetlen szomszédsága, és a vidéknek a királyi birtokhoz való tartozása alapján gondoltam. Ez utóbbiról más helyen szeretnék szólni.

³⁶ A térképeken a pénzleteket darabszám-szerűen tüntettem fel. Több darab előkerülése esetén a balról jobbra haladó sorban az első pont felel meg a lelet földrajzi helyének.

³⁷ Kralovánszky A.: A papi honfoglaláskori temető. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, III. 1960. 34–36. (továbbiakban: Kralovánszky, 1960.) — Bakay K. érvelése teljesen helytálló. (Bakay 1967. 171. 80. j.)

³⁸ Másként látja László Gy.: A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok, 1963. 383–386. (a továbbiakban: László 1963.) — A kenézlői vászonba göngyölt pénzek a bal kéznél voltak és nem a rarsolyban, mert az a jobb derékon feküdt. (L. Jósza 1914. 322.) A németővári öntőminta dirhemutánzata is félhold alakú csüngővel, fülbevalóval: ékszerekkel van együtt.

³⁹ Szabó J. Gy.: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. Egeri Múzeum Évkönyve, III. 1964. 108.

⁴⁰ Fettich 1931. 95.

⁴¹ Jósza 1914. 322.

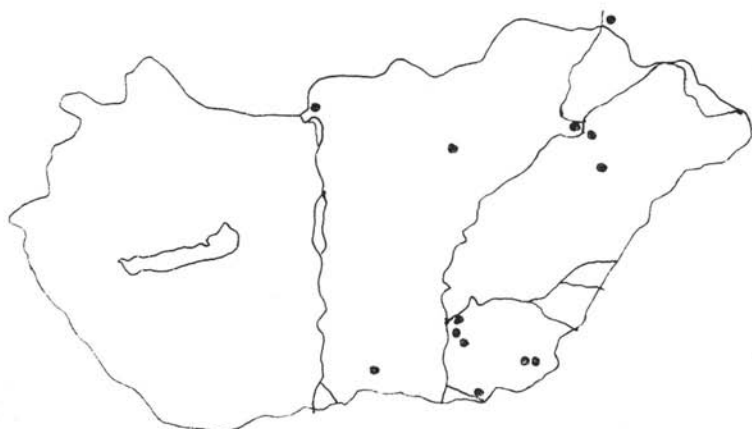

Abb. 5. ábra. X. századi bizánci pénzek lelőhelyei

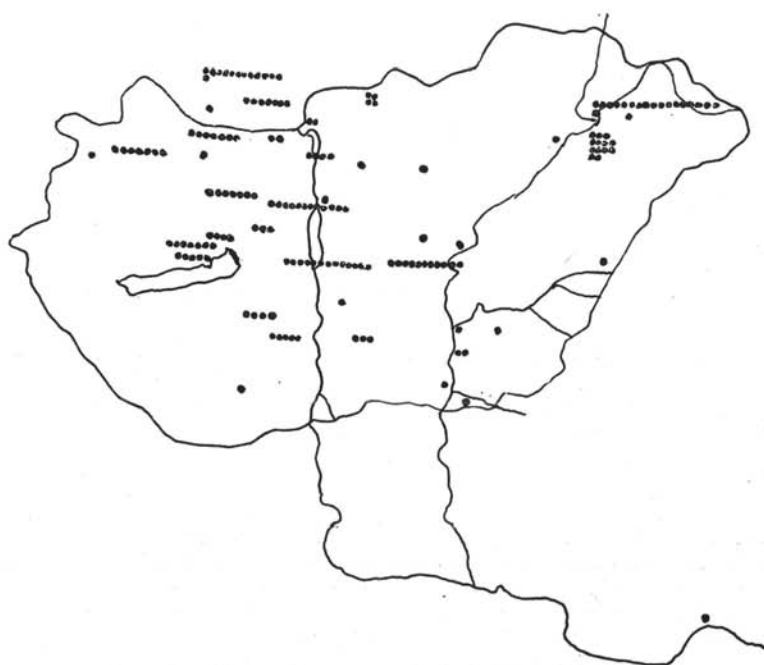

Abb. 6. ábra. Nyugati érmek X. századi sírokban

(Pap 7. sír),⁴² a nyakban (Perse-Bórszeg),⁴³ vagy a test hosszában haladó sorban (Kisdobra-Ligahalom 7. sír)⁴⁴ voltak. A *bizánci* solidusok közül csak a Szentes-borbásföldi (a jobb mellen),⁴⁵ Szob-kiserdei (a nyakban),⁴⁶ és Orosháza-Pusztai I. tanya 3. sír (a nyakban)⁴⁷ előkerülési helyét ismerem. A *nyugati* pénzek lószerszámot díszítettek (Bátorkeszi-Papajtó 5. sír,⁴⁸ Kenézlő 11. sír⁴⁹), a bal medencén, a bal bordán és a bal kulcsfontnál találták (Halimba-Cseres 775, 859, 917. sírok⁵⁰), vagy pedig a fej alól (Kenézlő 37. sír⁵¹), a nyak tájáról (Mindszent-Koszorúsdűlő 3. sír⁵²), a bal mellről (Nagykőrös-Feketedűlő 1. sír,⁵³ Orosháza-Nagy A. tanya 2. sír,⁵⁴ Piliny-Leshegy 2. sír⁵⁵) kerültek elő. Néha a deréktájra varrták fel őket, (Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 13. sír,⁵⁶ Szeged-Óthalom 9. sír). A felsorolt esetekből kiviláglik, hogy a két lószerszámdísz kivételével az arab, bizánci és nyugati pénzeket általában a ruházatra erősítve, legtöbbször a baloldalon viselték. Ha valaki csere vagy vásárlás útján hozzájutott néhány pénzdarabhoz, ezt nem az áruforgalom szüksége ösztönözte, hanem a viselet szépítésének vágya. Népünkönél sem lehetett másként a helyzet, mint amit Ibn Ruszta a bolgárokról ír: „... vagyunk nem pénzben van... a mohamedánoktól a fehér kerek dirhemet megveszik.”⁵⁷ Tehát az arab kereskedőktől pénzeket is szereztek, ill. keresték is azokat, jóllehet gazdasági életükben a pénz értékmérő funkcióját nem ismerték. — Következőként kétségbe kell vonni a X. századi Magyarországon a belső pénzforgalom meglétét. A magyar társadalom és gazdaság fejlettségi foka a X. század első két harmadában nem igényelhette a pénzt mint értékmérőt. Kezdetben még korai pénzverésünk sem a *belső* áruforgalom igényén alapult.⁵⁸ Az egykorú csehországi, lengyelországi vagy németországi több száz darabot tartalmazó kincsleletekkel szemben a Magyarországról ismert X. századi pénzek csekély száma sem tanúskodhat valódi forgalomról (234 darabból⁵⁹ 49 db arab, 14 db bizánci és 171 db nyugati érem).

⁴² Kralovánszky 1960. 30.

⁴³ Szőke 1962. 58.

⁴⁴ Dókus Gy.: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. Arch. Ért. 1900. 58.

⁴⁵ Szabó J. Győző szíves szóbeli közlése.

⁴⁶ Bakay Kornél szíves szóbeli közlése.

⁴⁷ Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza, szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965. I. 150. — továbbiakban: Dienes 1965.

⁴⁸ Z. Liptáková: Dve pohrebiská z X. storocia na juhozápadnom Slovensku. Studijné zvesti AU SAV. 14. 1964. 243. 4. kép. — továbbiakban: Liptáková 1964.

⁴⁹ Jóna 1914. 315.

⁵⁰ Gy. Török: Die Bewohner von Halimba im 10 und 11. Jahrhundert. Arch. Hung. XXXIX. 1962. 143—144.

⁵¹ Fettich 1931. 89.

⁵² Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. Folia Arch. III—IV. 1941. 189.

⁵³ Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. Arch. Ért. 1960. 178.

⁵⁴ Dienes 1965. 142. 2. ábra.

⁵⁵ Nyáry 1873. 22.

⁵⁶ Dienes 1956. 249.

⁵⁷ Györffy 1958. 56.

⁵⁸ Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest, 1949. 202. Huszár Lajos szóbeli közléséből tudom, hogy szerinte hazánkban rendszeres pénzforgalomról csak a XI. század végétől, a XII. század elejétől kezdve beszélhetünk.

⁵⁹ A népvándorlás kori sírok pénzmellékleteivel Huszár L. foglalkozott: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donau Becken. Acta Arch. Hung. 5. 1954. 61—109. — Adatgyűjtésembe az azóta előkerült leleteket is felvettem: Aldebrő—Mocsáros (Rég. Füzet. 9. 1958. 38.), Bátorkeszi—Papajtó 5. sír (Vojčice, Csehszlovákia. vö. Liptáková 1964. 243—244.), Eger—Répástető (Szabó J. Gy. 1964.), Jánoshalma—Kisráta (Tm.

Véleményem szerint csak a dirhemek kerülhettek hazánkba kereskedelmi tevékenység révén. A huszti⁶⁰ és a máramarosi⁶¹ lelethez hasonló kincsek hiánya az ország belsejében tagadhatatlanul mutatja, hogy a X. század első felében az arab kereskedők útja csak a magyarok határvidékén vezethetett. A Felső-Tisza vidékén lakók könnyebben juthattak a keleti árukhoz. Ezekben a sírleletekben több arab pénz is előfordul, míg az ország más tájain csak 1–2 darab jutott egy-egy sírba. A Kisalföldön, a Tisza mentén szórványosan fel-felbukkanó dirhemek a felső-tiszaival talán rokon népesség *azonos kereskedelmi érdeklődésére* utalnak. A régészeti anyagban feltűnő hasonlatosságok etnikai csoportokra mutatnak⁶² és nem kereskedelmi útvonalra. Alátámasztja ezt, hogy a Szabolcstól legtávolabbra eső valamennyi példány korai verésű (Szeged-Királyhalma: 906.; Szomód-Bocskahegy: 907.; Galgóc: 918–919. év). A keletnyugati kereskedelem főútjára egyébként is a Mainz–Prága–Krakkó–Kijev közt haladó út volt.⁶³ Társadalmi hovatartozásukat figyelve, a dirhem-mellékletes sírok a törökös vezetőréteg *egy részéhez* állnak közel, köznépi temetőben csak Persén és Papon fordulnak elő. A 17 sírlelet közül 11 nyerges temetkezés volt, melyek közt 6 esetben a halottnak lovat is áldoztak fel (Eger-Répastető, Eger-Almagyar, Galgóc, Karos, Kenézlő, 14, 45. sírok, Kisdobra, Sárospatak-Baksahomok 1, 2 sírok, Szeged-Királyhalom, Szomód-Bocskahegy). 3 sírban volt szablya (Eger-Répastető, Kenézlő 14. sír, Sárospatak 1. sír), 4 sírban pedig tarsolylemez (Bodrogvécs, Galgóc, Kenézlő 14. sír, Szolnok-Strázsahalom).

Az arab pénzek forgalma 960 körül szűnik meg,⁶⁴ ez azonban csak részben állhat kapcsolatban az önálló magyar pénzverés megindulásával. Lengyelországban még a XI. századból is találtak dirhemeket,⁶⁵ amikor ott már megvolt a saját verésű pénz. Úgy gondolom, Magyarországon a dirhem-forgalom megszűnésének egyik oka az, hogy az újonnan kiépülő kemény hatalmi rendszer nem kedvezett az átmenő kereskedelemnek. A dirhemek áramlása a 950-es évektől Európa-szerte visszahúzódik,⁶⁶ ami hihetőleg a szamanida hatalom csök-

19/1936. lelt. sz.), Orosháza (Dienes 1965.), Pap (Kralovánszky 1960.), Perse—Bozítapuszta (Prše, Csehszlovákia, vö. Szőke 1962. 58.), Rétközberencs—Paramdomb (Arch. Ért. 1958. 207.), Sárospatak—Baksahomok (TM. 59. 1—8. A.), Szered—Mácsadi dombok 8/55., 12/55. sírok (Sered, Csehszlovákia, vö. Szőke 1962. 17.), Szob—Kiserdő (Rég. Füz. 18. 1965. 53.), Tiszaeszlár—Bashalom, II. temető (J. Nemeskéri A. Kralovánszky—L. Harsányi: Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch. Hung. 17. 1965. 355. Dienes 1959. 149.), Veszvény (Rég. Füz. XI. 53.).

⁶⁰ Hampel 1907. 228—229.

⁶¹ Gohl Ö.: Éremleletek. Num. Közl. XIII. 1914. 21. — Értékuhöz hozzátartozó tájékoztatóként érdemes felidéznünk, hogy Ibn Khordadbeh korában Bizáncban egy rabszolga kb. 200 dirhembe került, vö. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1889. Brill. XXIII. 7.

⁶² Dienes I.: Honfoglaló magyarok. Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N.: A kisvárdai vár története. Kisvárdai, 1961. 134., Kralovánszky 1960. 36. — A népi kapcsolat feltételezését elfogadhatónak tartom, a kabarókkal való azonosításról egy bővebb dolgozatban szólok.

⁶³ T. J. Arne: Les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings. Le Mans, 1910. 2., H. Arbmán: Une route commerciale pendant les X. et les XI. siècles. Slavia Antiqua, I. 1948. 438., R. Jakimovicz: Kilka uwag nad relacją o slowianach Ibrahima ibn Jakuba. uott. 458., A. Czapkiewicz—T. Lewicki S.—Nosek—M. O. Czapkiewicz: Skarb dirhemów arabskich z Cechowa. Biblioteka Archeologiczna, 10. 1957. 263., E. Stattler: Kontakty handlowe ludności wczesnopolskiej z krajami arabskimi we wczesnym sredniowieczu. Slavia Antiqua, XIII. 1966. 250—251. kép. — továbbiakban: Stattler 1966.

⁶⁴ László 1944. 121—122.

⁶⁵ Stattler 1966. 225. A cikket Bakay Kornél baráti fordításából ismerem.

⁶⁶ M. Stenberger: Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Stockholm, I. 356., Stattler 1966. 268.

kenésével, a kazár állam katonai vereségével, valamint a keleti ezüstválságban leli magyarázatát.⁶⁷

A bizánci érme területi elterjedése világosan körvonalazható. Néhány kivételtől eltekintve a keleti országrészben csoportosulnak. A sírok zöme a X. század második feléből való. A főként gyermeksírokból ismert keresztetek⁶⁸ nagy része szintén e tájon figyelhető meg. A solidusok elterjedésére kézenfekvő magyarázatul kínálkozik a görög egyház térítő tevékenysége,⁶⁹ amint ezt a keresztetek esetében így is vélik.⁷⁰ Hasonlóképpen a bizánci érmekeket is inkább e folyamattal hoznám kapcsolatba, mint a keletrómai birodalom ellen intézett kiszámú támadás zsákmányaival. E lehetőség mellett szól, hogy majdnem kizárólag köznépi temetőkből ismertek,⁷¹ és legtöbbször csak egy-egy példány fordul elő. (Kivétel Kunágota ? db, Tokaj 2 db, Jánoshalma-Kisráta 2 db.) Ellene pedig az mond, hogy Erdélyből, Hierotheos patriarka, „Turkia püspökének” tevékenységi területéről egyetlen pénzt⁷² vagy keresztet sem ismerünk. A rendszeres régészeti kutatás hiánya miatt azonban az erdélyi leletekben jelentkező negatívumot nem szabad érvként felhasználni.

Ha fentebb nem tévedtünk abban, hogy a dirhemek, solidusok kereskedelmi, ill. egyházi tevékenység révén kerültek a Kárpát-medencébe, akkor a 60. éven át Európába indított kalandozó hadjáratok tárgyi bizonyítékként kizárólag a honfoglalók sírjaiból napvilágra került nyugati pénzek állnak a rendelkezésünkre.⁷³ Ezzel szemben a források gyakorta nagy mennyiségű zsákmányt

⁶⁷ László 1963. 386., Stattler 1966. 268—269.

⁶⁸ Csallány 1941. 189.

⁶⁹ A bizánci egyház magyarországi szerepére l. Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv, szerk. Serédi J. Budapest, 1938. (Továbbiakban: SzIE) I. 389—422. és Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA II. Oszt. Közl. II. 1952. 325—362.

⁷⁰ Z. Váha: Slované a Madari ve svetle archeologických nálezu X. a XII. století. Sl.A. II. 1954. 60. — A kereszt jelenléte még nem jelenti okvetlenül viselőjének keresztény voltát (l. László Gy.: Adatok az avarok műpar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest, 1935.). A bezdédi tarsolylemezen látható keresztalakú díszítés a vallási szimbólum (Moravcsik Gy.: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. SzIE. I. 211—212.) mellett lehet nemzeti jelvény vagy egyszerű térkitöltő dísz is (Dienes 1962. 142.). A X. században az első magyarországi hitértítők meglepő vallási rugalmassággal találkoztak (l. 5000 vezető ember megkeresztelkedése Wolfgang első útja alkalmával, vö. Csóka J. L.: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIE. I. 281.), bár maga Piligrim is kételkedett a felvett hit mélységében (A. Hauck: Kirchengeschichte Deutschlands. III. Berlin, 1952. 174. 4—5. j. továbbiakban: Hauck 1952.). A nomád népek vallásilag általában közömbösek, könnyen befolyásolhatók voltak a nagy világvallások befogadására (gondoljunk a kazár uralkodórétegnek a zsidó vallásra való áttérésére, a kazár kaganátus tarka vallási viszonyaira. Hasonlókat tapasztalt a mongol udvarnál Plano Carpini és Rubruk is.). Ezzel szemben az ősi hitvilág szívósan él tovább (legutóbb: B. Szőke: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica, II. 1956. 119—155. és irodalom.). Géza fejedelem közismert mondásához hasonló a votjakká lett tatár gondolkodása; amikor a votják Inmarhoz, a tatár Allahhoz és az orosz Boghoz imádkozik: „Ha az egyik isten nem ad jó termést, majd ad a másik!” vö. Krohn Gy.: A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908. 42. l. j.

⁷¹ Szőke 1962. 56. — Adatgyűjtéséből kimaradt a kunágotai és a jánoshalmi lelet, melyek inkább a vezető-, ill. középréteghez tartoznak.

⁷² Kralovanszky 1960. 36.

⁷³ A különböző beszerzési módra figyelmeztet az is, hogy a három pénzfajta soha nem jelentkezik egy sírleletben. — A Közép-, Kelet-, Észak-Európa és elsősorban Oroszország területéről előkerült X—XI. századi francia és itáliai pénzletekkel foglalkozik V. M. Potin. A magyarországi pénzletekekről annyit mond, hogy azok jellegük és összetételük alapján különböznek az oroszoktól. Az oroszföldről ismert francia és itáliai pénzeket kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázza (mindössze 15 ill. 16 darab éremről van szó). Sajnos a dolgozat nem részletezi, hogy ezek hol kerültek elő, és hogy mely nyugati uralkodók pénzei jutottak el

emlegetnek: 907-ben a bolgárok adót fizettek a magyaroknak.⁷⁴ Az Annales Alamannici szerint 909-ben végtelen számú ember- és állatszákmannyal tértek haza,⁷⁵ egy évvel későbbi portyájukról szintén értékes prédával vonultak hazájukba.⁷⁶ Ugyanezt tudjuk a 911-es hadjáratról is.⁷⁷ A 919-es szászországi támadás végtelen mennyiségű prédát és mindkét nemből való foglyot vitt el.⁷⁸ A Szászországra kivetett 924-es békében rendes évi adóként fémtárgyakat adtak a magyaroknak, mint ezt Henrik 933-as beszédében maga mondja.⁷⁹ Ugyanezen év márciusában Páviát az mentette meg a további pusztulástól, hogy 8 véka ezüstöt adtak az ostromló magyaroknak.⁸⁰ 926-ban Verdun-ból foglyok elviteleét jegyezte fel a krónikás.⁸¹ Aventinus írja, hogy 926 körül „Liutard vercellei püspököt, aki a leggazdagabb volt az összes püspökök között, s aki II. Károly császárnak volt egykor kancellárja, amikor óriási kincseivel együtt futásban keresett menedéket, magyarokba ütközött, azok megölik és birtokukba veszik kincseit.”⁸² 927-ben Arnulf fizetett adót a béke fejében.⁸³ 934-ben Kézai szerint Bizáncban „... aranyat, gyöngyöket, drágaköveket, számtalan foglyot és töménytelen lábasjóságot raboltak össze.”⁸⁴ 937-ben Montecassino-ból füstölt, gyertyatartót, oltárterítőt, szőnyeget, ruhát, ezüst poharakat hoztak el.⁸⁵ 954-ben Worms-ban arany- és ezüstdárgyak jutottak a kezeikbe.⁸⁶ Alighanem a sokszor tekintélyes terhet jelentő zsákmány okozta, hogy a már hazafelé tartó csapatokat könnyebben megszorongathatta a helyi lakosság.⁸⁷ – Ebből a jelen-

orosz területre. Ez azért is lényeges lenne számunkra, mert I. Berengár és Provencei Hugó verette pénzek nagyobb aránya esetén arra gondolhatnánk, hogy ezek magyar közvetítéssel jutottak tovább kelet felé. L. В.М. Потин: Французские и итальянские монеты из кладов X-X вв. на территории СССР. СА. 1963. 61-74.

⁷⁴ Helinandus monachus, A. 907.: „Ungari Bulgarios tributarios faciunt,” vö. Gombos A.: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapest, 1937. II. 1127. (Továbbiakban Gombos 1937.)

⁷⁵ Ann. Alamannici, A. 909.: „Ungari in Alamanniam et cum innumerabili preda hominum animaliumque reversi sunt.” MGH SS. I. 54.

⁷⁶ Ann. Alamannici, A. 910.: (Ungari) „... cum preda regressi sunt.” uott.

⁷⁷ Ann. Prumienses, A. 911.: „Ungari item totam orientalem Franciam devastantes nec non partem Galliae que citra Renum est cum preda magna sine damno ad propria sunt reversi.” MGH SS. XV. 1292.

⁷⁸ Ann. Corbeienses, A. 919.: „Ungarii Saxoniam crudeliter vastabant et cum infinita praeda et maxima captivitate utriusque sexus ad proprias reversi sunt terras.” MGH SS. III. 4.

⁷⁹ Widukind I. XXXVIII. SRG in usum scholarum, 55. — továbbiakban: Widukind.

⁸⁰ Flodoard: Annales, A. 924. MGH SS. III. 373.

⁸¹ Polupt. Virdunense: „... gens Hungarorum homines extra oppida repertos aut neci dedit aut captivitati destinavit.” MGH SS. IV. 38.

⁸² Aventinus: Bajor évkönyvek. Vö. Györffy 1958. 200.

⁸³ Ann. Ratisponenses, A. 927.: „Arnulfus cum Ungaris pacificatur.” MGH SS. XVII. 583. — Az adófizetésről l. R. Lüttich: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Historische Studien, LXXXIV. 1910. 73. — továbbiakban: Lüttich 1910.

⁸⁴ Kézai Simon: A magyarok története, 42. fejr. vö. Györffy 1958. 149.

⁸⁵ Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 72. — továbbiakban: Pauler 1900.

⁸⁶ Widukind III. XXX.: „Dominica ante pascha Wormaliae eis est publice ministratum, et muneribus auri et argenti plurimum donatum.” L. Widukind 118.

⁸⁷ 908-ban, miután Burghard thüringiai markgróf seregeit legyőzték, a hazafelé vonuló magyarok közül állítólag háromezret megölték a bajorok Abachnál, Regensburg mellett. (Pauler 1900. 54. — 166. 89. j.) 913-ban Burgundiából tartottak haza, amikor az Inn mellett Luitbold, Erchanger és Udalrich súlyos vereséget mért rájuk (Ann. Alamannici, A. 913., MGH SS. I. 56, Ann. Sangallenses maiores, A. 913., MGH SS. I. 77. Utóbbi kritikái kiadása: J. Duft: Die Ungarn in Sankt Gallen. Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Sanktgaller Stiftsbibliothek. Zürich, 1957. 12.). A veszteség mértékére mutat hogy Anonymus (55. fejr.) az augsburgi vereséget ezzel a csatával kapcsolja össze (Pauler 1900. 167. 91.

tős ékszer- és kincsmennyiségből mindmáig egyetlen darabot sem ismerünk. Ért-
hetetlen, hogy miért olvasztották, törték be *valamennyi* darabot?^{87/a}

A történészek – kevés kivétellel –^{87/b} megegyeznek abban, hogy az Európába
vezetett hadjáratokban a pásztortársadalom válsága jutott kifejezésre, a csap-
atok a termelésből és a legelőkről kiszorult szegény szabadokból tevődtek
össze.⁸⁸ Következésként azt várnánk, hogy a portyázásokban való részvételt
tanúsító érmekeket az alacsonyabb társadalmi helyzetű halottak sírjaiban, teme-
tőiben találták volna. Ezzel szemben az érem-mellékletes X. századi síroknak
legalább fele a középréteg, vagy még rangosabb családok temetőiben fordul elő.
Kevés azon sírok száma, melyek fenntartás nélkül a köznép soraiba sorolhatók.⁸⁹
Ezt a jelentős szempontot részben azzal a sokat emlegetett mozzanattal kell
értelmezni, amikor az elosztás alkalmával a vezetők részesedtek a zsákmány
nagyobbik feléből, így még inkább csak elmélyítve a fennálló gazdasági kü-
lönbségeket.⁹⁰

Mint az már másoknak is feltűnt,^{90/a} a honfoglalás időpontjától legtávolabb
vert pénzek azokon a vidékeken bukkantak elő, amelyeket a magyarság a IX.
század végén elsőnek vett birtokába. Így a Tiszaeszlár-újtelepi 2. sírban Kövér
Lajos (781–814) és Kopasz Károly (840–877) pénzeit találták. A Tiszaeszlár-
bashalmi I. temető 13. sírjában Jámbor Lajos (781–840) dénára volt. A Nyír-
ség a legkorábban megszállt területek közé tartozott.⁹¹ Előkészület alatt álló
dolgozatomban egyéb szempontok alapján ezen temetők halottait tartom kaba-
roknek, akik a 881-es bécsi csatában részt vettek.) – A magyar település másik
súlypontja a Tisza–Maros–Körösök köze volt. Korai megszállására mutat Ko-
pasz Károly Deszken és Mindszenten talált érme. – II. Lajos (855–875) pénze

j.) A 915-ös (a dátumot l. Pauler 1900. 167. 92. j.) csúfos kaland emléke ma is él a brémaiak-
ban: a középkor óta Marterburg néven hívják az óváros azon utcáját, ahol a hagyomány szer-
int a helyi lakosok a hivatlan vendégeket megszorították és forró vízzel stb. elűzték őket
(Martin Isenberg szóbeli közlését ismét köszönöm.) A 937-es nagy hadjárat végén az Abruzzok
táján sokan odavesztek (G. Fasoli: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945
170–171. továbbiakban: Fasoli 1945.)

^{87/a} Dienes István sajtó alatt levő tanulmányában (l. *The New Hungarian Quarterly*, 32.)
összefüggést lát a magyar ötvösművészetnek az új hazában történő felvirágzása és a kalandozó
hadjáratokban szerzett nemesfém tárgyak beolvasztása közt. — Fenti kérdésemre ez lehet a
megfelelő válasz.

^{87/b} Györffy Gy.: *A székely társadalom. Tanulmányok a parasztság történetéhez Ma-
gyarországon a 14. században*, szerk.: Székely Gy. Budapest, 1953. 110–111., uő: 1959. Bartha
A.: 1.127. j. Dienes 1961. 135–136, uő: *Vezető a Magyarországi története a honfoglalástól*
1849-ig c. kiállításhoz, honfoglalás kori része. Budapest, 1968., sajtó alatt.

⁸⁸ Molnár E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. Budapest, 1945.
114–117. — A későbbi munkák ennek változatai: Léderer E.: *A feudalizmus kialakulása*
Magyarországon. Budapest, 1959. 19–20. *Magyarország története*. Egyetemi tankönyv, I.
Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy. szerk.: Székely Gy. Budapest, 1961. 50–54., Elekes L.:
A középkori magyar állam története megalakulásától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 21–24,
33.

⁸⁹ Adatgyűjtésem szerint csak a bátorkeszi, deszki, halimbai, győri, szentesi és szobi sírok
sorolhatók minden fenntartás nélkül a köznépi temetők közé. A jobb minőségű mellékletekkel
ellátott, rangosabb családok temetőiben előforduló érem-mellékletes sírok száma ennek mintegy
háromszorosa. (A köznépi környezetben talált sírokkal azonos számúak azok a leletek, mely-
eket leletkörülményeik stb. miatt nem tudtam társadalmi réteghez kötni.) Leginkább figye-
lemre méltó a Hódmezővásárhely, Szentés, Csongrád környéki nagy köznépi temetők nem-
zetségeinek a kalandozásoktól való távolmaradása.

⁹⁰ Molnár 1945. 114–115.

^{90/a} Dienes 1961. 96.

⁹¹ Dienes 1962. 133. — Dienes I. felhívta a figyelmet, hogy a sírból utólag II. Lothar
érmét szolgáltatták be.

1

2

3

4

5

volt az orsovai leletben. A lelőhely oly messze esik a jelenleg ismert⁹² X. századi magyarlakta területektől, hogy földbekerülése csakis az aldunai beköltözéssel⁹³ magyarázható. Több figyelmet kellene szentelni a nyugati krónikák – sokszor későbbi időkből származó – híradásaira, melyek már a 880-as éveknél Pannóniában említene magyarokat.⁹⁴ Igen valószínű, hogy ezek a csoportok már nem mentek vissza Etelközbe.

Meglepő az itáliai veretű érmek túlsúlya honfoglalás kori sírjainkban. 172 nyugati származású pénz közül 138 darabot (80,2%) Páviában, Milánóban, vagy a pápai államban vertek. Ezek közt is a legtöbb I. Berengár (888–924) és Provencei Hugó (926–945) dénárja: 60, ill. 52 db, tehát összesen valamennyi nyugati pénzünknek mintegy kétharmada. Megfigyelhető, hogy I. Berengár pénze gyakran szerepel azonos sírleletben Provencei Hugó érmével (8 esetben: Bátorkeszi, Csorna, Halimba, Nagyvázsöny, Szekszárd, Szered, Győr, Kenézlő 11. sír), Provencei Hugó és II. Lothár pénzei is sokszor fordulnak együtt elő (8 esetben: az említett Győr, Bátorkeszi és Kenézlő 11. síron kívül Bakony-szombathely, Mindszent, Szabadbattyán, Tiszaeszlar, Veszprém). Következésként igen valószínű, hogy a Berengár-féle pénzek egy része a 940-es évekig használatban lehetett,⁹⁵ amikor Provencei Hugó és II. Lothár pénzveretési tevékenysége a tetőfokán állt. Ugyanakkor szembevetendő, hogy a többi uralkodótól csak egy-két példány került a honfoglalók sírjaiba. Ez nagy valószínűséggel arra mutat, hogy a magyarok a 940-es évek táján Itáliában egyszerre nagyobb mennyiségű pénzhez jutottak. Megítélésem szerint e hipotézis összekapcsolható Liudprand tudósításával: „Ebben az időben Hugó király tíz mérő pénzt adva, békét kötött a magyarokkal, és tuszokat kapva tőlük, kikergette őket Itáliából és vezetőt adván nekik, Spanyolországba küldte őket.”⁹⁶ Négy évvel később ismét tíz mérő pénzt kaptak a magyarok, ez alkalommal II. Berengártól (igaz, ez gyengébb minőségű volt): „Ez idő tájt Taksony, a magyarok királya nagy sereggel jött Itáliába. Berengár király tíz mérő pénzt adott neki, de nem a saját pénzéből, hanem abból amit az egyházaktól és a szegényektől begyűjtött ... mindkét nemhez tartozó ember ... egy pénzt adott magáért. Ebbe rezet keverve, néhány embertől behajtotta a tíz mérőt; a többit, és amit az egyházaktól elvett, magának tartotta meg.”⁹⁷ Liudprand Hugó adófizetését Berengár ivreai markgróf menekülése után (941) meséli el.⁹⁸ Ugyanezt az eseményt Lupus

⁹² Új irányba terelheti a kutatást a Batajnicán (Jugoszlávia, Zimony mellett) feltárt X–XI. századi magyar köznépi temető. Danica Dimitrievic szíves szóbeli közlését még egyszer megköszönöm.

⁹³ Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet. Budapest, 1935. I. 169., Dienes 1962. 133., László Gyula egyetemi előadásán hallottam, hogy Tóth Zoltán is a déli beköltözési irány híve volt.

⁹⁴ Az Ann. Bertiniani ismert adatán (MGH SS. I. 458.) kívül pl.: Catalogus archiepiscoporum Salisburgensium, A. 880.: „Dietmarus archiepiscopus Iuvavensem (!) rexit ecclesiam, qui sanctum Vincencium martyrem Salzburg detulit, et in bello Ungarico occisus est...” (l. MGH SS. XIII. 355.), Marinus Sanutus iunior; A. 881.: „In questo tempo Hungari venuti di Asicia in Panonia et li comenzono habitar et fino al presente (!) vi stanno...” (l. Gombos II. 1550.). 893-ban már a bajorokkal ütköztek meg: Ann. Althenses breves, A. 893. (MGH SS. XX. 774.), Lambertus Hersfeldensis monachus (Gombos II. 1389.). Ekkor támadták meg Arnulf hívására Szyatoplukot is (Györffy 1958. 168.).

⁹⁵ Huszár Lajos hívta fel a figyelmem, hogy a jó minőségű pénzek évtizedekig forgalomban maradtak.

⁹⁶ Liudprand V. 19. vö. Györffy 1958. 176. — Ezen adatot — más összefüggésben — László Gyula is idézi (1963. 386.).

⁹⁷ Liudprand V. 33. vö. Györffy 1958. 176.

⁹⁸ Pauler 1900. 171. 110. j.

Protospatarius 940 áprilisára helyezi.⁹⁹ R. Lüttich szerint 942 körül történt,¹⁰⁰ W. Giesebrecht,¹⁰¹ Köpke-Dümmmler¹⁰² és Györffy Gy.¹⁰³ 943-ra keltezik. Taksony hadjáratáról más források is megemlékeznek.¹⁰⁴ Ez Györffy Gy. szerint 947 körül zajlott le.¹⁰⁵ Mindenesetre a 947-es apuliai hadjárat után következhetett be, mert ez évben fosztották ki Larino városát,¹⁰⁶ dúltak fel mindent egész Otrantóig.¹⁰⁷

A nyugati pénzek előkerülési térképére pillantva igazoltnak bizonyul a megállapítás, hogy a Dunántúlon nagyobb számmal kerültek elő. Finomíthatjuk a megfigyelést, ha megnézzük, hogy a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon azokban a sírokbán, ahol nem csak egy darab érmet találtak, mindig rangos ember feküdt (Benepusztá, Kecel, Kenézlő, Piliny, Tiszaeszlár-Újtelep, Tiszaeszlár-Bashalom I–II. temető). Ezzel szemben a Dunántúlon a középréteg és a köznép sírjaiban is gyakran találunk 3–4 db itáliai vagy németországi pénzt. E tény is arra terelheti a kutatást, hogy a portyázások résztvevőit főként a Dunántúlt megszálló nemzetségek soraiban keressük, és ne teoretikus módon, egyetlen társadalmi rétegben. – Vizsgálódásunk folytatva, az ország nyugati és keleti fele közt e szempontból eltérés állapítható meg. A keleti országrészről ismert nyugati pénzek olyan leletanyaggal jelentkeznek, melyet egyértelműleg a X. század első harmadára szokás keltezni. (Aldebrő, Benepusztá, Bihar-keresztes, Deszk, Nagykovács, Rétközberencs, Szentes, Tiszaeszlár-Újtelep, Tiszaeszlár-Bashalom I.) Ezek esetében feltehető, hogy esetleg a 905-ben I. Berengárral kötött béke révén kisebb mennyiségű pénz jutott a magyarokhoz.¹⁰⁸ Más oldalról közelítve is e lehetőséget valószínűsíthetjük: korai jellegűek azok a sírok, amelyekben *csak* Berengár pénze volt (Benepusztá, Bihar-keresztes, Nagykovács, Nemesócsa, Neszmély, Piliny, Rétközberencs, Szered, Vereb, Veszény). Kivétel Kecel és – mint fentebb okát adtuk – Szeged-Óthalom. Az összes többi érem-mellékletes sírt, melyben Berengár dénárjai más itáliai vagy német uralkodók pénzeivel fordulnak elő, sejthetőleg a X. század első harmada után áshatták meg.

Számunkra most az lényeges, hogy forrásos bizonyíték szerint a magyarok 943 és 947 körül nagyobb tömegű pénzhez jutottak, míg a korábbi feljegyzések semmilyen adó, vagy zászmány tárgyaként pénzről nem tesznek említést. Ez magyarázná, hogy más uralkodók érmeiből csak néhány példány fordul elő, amelyeket alkalomszerűen szerezhettek.

Ha megvizsgáljuk az itáliai pénzek dunántúli elterjedését, véleményem szerint három tájegységen jelentkeznek: a Veszprémtől Székesfehérváron át Budapestig húzódó vonalban, a Kisalföldön, és Somogy-Tolna megyékben. Veszprém, Székesfehérvár környéke az Árpádok területe volt. Birtokuk a helynevek tanú-

⁹⁹ MGH SS. V. 54.

¹⁰⁰ Lüttich 1910. 137.

¹⁰¹ W. Giesebrecht: Die Geschichte der deutschen Kaiserzeit. Braunschweig, 1855. I. 822.

¹⁰² R. Köpke—E. Dümmmler: Kaiser Otto der Grosse. Leipzig, 1876. 130. 4. j.

¹⁰³ Györffy 1958. 226. 512. j.

¹⁰⁴ Pl. Helinandus monachus és Radulphus Niger 949-nél (Gombos II. 1128. és Gombos III. 2133.), valamint Troisfontaines-i Albert (MGH SS. XXIII. 765.), Ann. Magdeburgenses (MGH SS. XVI. 144.), Ann. Parchenses (MGH SS; XVI. 599.), Annalista Saxo (MGH SS. VI. 607.). Hermannus Cornerus 950-nél említi (Gombos II. 1154.).

¹⁰⁵ Györffy 1958. 226. 514. j.

¹⁰⁶ Lüttich 1910. 141. 111. j.

¹⁰⁷ Lupus Protospatarius MGH SS. V. 54.

¹⁰⁸ A gondolatot Dienes István vetette fel először a rétközberencsi temető kapcsán, vö. Dienes 1962. 173.

sága szerint a mai Budapest környékéig kiterjedt.¹⁰⁹ Maga a halimbai temető (három sírjában volt nyugati pénz!) Tormás és Fajsz helynevek mellett terül el.¹¹⁰ A somogyi és tolnai részek is a fejedelmi családhoz tartoztak, itt szította lázadását pár évtizeddel később Koppány.¹¹¹ A század közepére a Kisalföld és a Csallóköz is az Árpádok kezére juthatott, hiszen a legújabb kutatás ide helyezi Taksony fia Mihály birtokát.¹¹² A nyugati végek szintén a fejedelmi hatalom alá kerülhettek (Géza uralkodása vége felé birtokot ajándékoz Sopron közelében.¹¹³ Liutpald őgróf 984 körül a bécsi medencében egy erősséget foglal el egy Géza (?) nevű, nagy hatalmú embertől.¹¹⁴ Míg e gondolat több oldalról is megerősítést nyer, munkahipotézisként vetem fel, hogy a honfoglalás kori sírokban talált nyugati pénzek jó része: Provencei Hugó és részben I. Berengár dénárjai 943-ban és részben 947-ben kapott adóként kerültek az országba, ill. Taksony hozta haza zsákmányként, és hogy e pénzek ezekben a kalandokban részt vett harcosok, jórészt a fejedelmi törzs katonái birtokában voltak.

Bónis György úgy véli, az uralkodó család nem vett részt a kalandozásokban, a 947-es volt az egyetlen nyugati portyája.¹¹⁵ Felvetődik hát a kérdés, kik vettek részt a szinte évente idegenbe induló rablóhadjáratokban. A kutatók egy részének kézenfekvőnek látszik, hogy elsősorban az ország nyugati feléből toborzódtak a szerencsésüket próbálók.¹¹⁶ Mások a magyar társadalom fejlődését vizsgálva ezt a súlyos ellentmondásokkal teli korszakot a „pásztortársadalom válságával” jellemzik, mely krízis valamennyi átmeneti korszakát élő társadalmi forma esetében szükségszerűen jelentkezik.¹¹⁷ – A nomád életforma válsága az új hazába települt magyarságnál tagadhatatlan. Néhány meggondolás alapján azonban úgy vélem, a kalandozó hadjáratok nem kapcsolhatók ok-okozati összefüggésbe e folyamattal. A társadalom válsága ettől függetlenül és ennek ellenére volt meg, s nyilván annak megoldásában sem volt alapvető szerepe. Molnár Erik összegezte a kalandozások indítékait, köztük elsőnek ki-

¹⁰⁹ Más eredményre jutott Bakay Kornél sajtó alatt levő munkájában: *Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung*. II. Alba Regia 1968.

¹¹⁰ László Gy.: Gy. Török: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Századok, 1964. 804.

¹¹¹ Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959. 85. — továbbiakban: Györffy 1959.

¹¹² Sz. de Vajay: *Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft*. Südostforschungen, XXI. 1962. 64–66. — Mihály a fiának bizánci nevet adott. Vazul később keleti házasságot kötött (vö. László 1963. 387. 24. j.). Nem járhatunk messze a valóságtól, ha az ÉNy-Magyarországi lelőhelyű bizánci érmeket és keresztekert e kapcsolatokkal magyarázzuk.

¹¹³ László 1963. 387. 19. j.

¹¹⁴ A *Chronicon Breve Austriacum* szerzője Konrád, aki 1177–1203 közt apát volt Wizenberg-ben. Itt írja: „Ipse autem terram hanc cum multo comitatu adiens, castrum munitissimum in monte nostro situm, quod homo potentissimus nomine Gizo tenebat, magna vi cepit atque destruxit...” A krónikát kiadó W. Wattenbach (MGH SS. XXIV. 70., ill. 71. 4. j.) kétli a feljegyzés hitelességét. A meglepő adattal szemben szkeptikus Lüttich (Lüttich 1910. 166.) és M. Vancsa (*Geschichte Nieder- und Ober-österreichs I. Gorha*. 1905. 197–198.) is. Egy ausztriai monda mindenesetre arról beszél, hogy a mai Melk helyén a magyarok várat építettek. Ezt Nagy Ottó csellel elfoglalta, és a várat őrző Gizzo fejedelmet (!) embereivel együtt agyonütötték. L. Relkovic Davorka: *Hun és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál*. Ethn. L. 1939. 59. — Az összeütközések folytatódtak, 991-ben alighanem a nyugati határnál mért vereséget IV. Henrik bajor vezér a magyarokra l. *Auctarium Garstense* (MGH SS. IX. 567.), Ann. Sancti Rudberti Salisburgenses (uott. 772.), Ann. Ratisponenses (uott. 584.).

¹¹⁵ Bónis Gy.: István király. Budapest, 1956. 22.

¹¹⁶ Pl. Hóman B.—Szekfü Gy.: *Magyar történet*, Budapest, 1938. I. 133. skk., László Gy.: *Lehel kürtje*. Budapest, 1953. 4.

¹¹⁷ L. 88. j.

emelve a közrendű szabadok rendelkezésére álló földterület elégtelenségét.¹¹⁸ Nézetem szerint nem ez lehetett a legnyomósabb lökőerő, hiszen további foglalással újabb területeket hajthattak volna hatalmuk alá, amihez katonai erejük meg is volt. Egyébként is, a kutatás mai helyzetében úgy látszik, hogy a Dunántúl nyugati, déli részeit nem népesítették be a magyarok közvetlenül a bejövétel után.¹¹⁹ Egy megfontolandó ok magában abban a társadalmi berendezkedésben húzódik meg, mely valamennyi nomád nép sajátja. Engels megállapítására gondolok, miszerint a társadalmi fejlődés bizonyos fokán a külső hadjáratok vezetése rendszeres és szükségszerű.¹²⁰ Mindegyik nomád társadalom csak néhány vonatkozásban tért el e foktól. A környező népek folytonos támadása, adóztatása gazdasági életük élénkítője és a társadalmi elégedetlenségek állandó levezetője volt. Csak így tudtak hozzájutni számos termékhez, melynek előállítására a nomád társadalom gazdasági alapjából meghatározva nem volt képes. A hunok rendszeresen támadták a Balkánt,¹²¹ és nyilván nem értékelhetjük másként az avaroknak a frank és bizánci birodalom ellen intézett támadásait sem. Kül Tegin népét külső hadjáratokkal tette gazdaggá.¹²² A kazárok évente hadakoztak a besenyőkkel.¹²³ A mongol előkelők meghatározott időszakokban indultak harcba, hogy katonáskodó kíséretüket eltartsák.¹²⁴ A magyarok egykoron a honfoglalás előtt részt vettek a kazárok „valamennyi” hadjáratában,¹²⁵ megadóztatták a szláv törzseket¹²⁶ és talán az északi finnugor népek egy részét is. Tény, hogy a Kárpát-medencében letelepedve, több mint 60 éven át indultak csapataik nyugatra és délre. Ez az életmód állandó felkészülést és rendszeres nevelést kívánt. A katonai demokrácia fokán egy részüknek ez lett a foglalkozása. További példák sorával igazolható, hogy a szomszédos népekkel való hadakozás minden nomád nép sajátja. Nem a pozitivista és szellemtörténész kifejezéseket kívánjuk feléleszteni („harcra termett” stb.), de az egyén nem

¹¹⁸ Molnár 1945. 114—115.

¹¹⁹ L. Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája, keszthelyi és tapolcai járás. Szerk.: Sági K. Budapest, 1966.

¹²⁰ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Válogatott Művek, II. Budapest, 1949. 309. skk.

¹²¹ L. Halphen: Les invasions. Les vagues germaniques. Paris, 1965. 76.

¹²² Kül Tegin felirata, keleti oldal 28.: „Amikor kagán lettem, gyalogszerrel, lerongyolódva és haldokolva özlölött hozzám vissza a szétszóródott nép. Hogy a népet felemeljem, tizenkét nagy hadjáratot vezettem északra az oguzok ellen, keletre a kitajok és tatabik ellen, délre a kínaiak ellen...” vö. Orkhoni feliratok, Györffy 1958. 34. Ebben az összefüggésben idézi Molnár E.: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1954. 156.

¹²³ Ibn Ruszta és Gardizi: (a kazárok) „Minden évben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen.” Vö. Györffy 1958. 55.

¹²⁴ V. J. Vladimirtsov: Le régime social des Mongols. Paris, 1949. 110—123. Magyar fordítása: Németh Gy.: Kun László nyógerei. MNY. LXIX. 1953. 311.

¹²⁵ Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. 38. fej.: (a magyarok) „... minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.” Vö. Moravcsik Gy.: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 171.

¹²⁶ Az orosz krónika szerint a kazárok a szeverjánoktól és a poljánoktól adót szedtek (l. 859. év: „...хазары брали с помян и с северян, и с вятией, брали по серебрянной монете и по целке от дыма.” Повесть временных лет, I. ред.: Д. С. Лихачев — Б. А. Романов. Москва — Ленинград, 1950. 214. Ez esetben a kazárok alatt valószínűleg a magyarok értendőek (l. Perényi J.: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács E. Budapest, 1956. 12.), amit a keleti szláv törzsek déli részeinek dirhem-fogalma is bizonyít. A keleti pénz áramlása az intenzív VIII. századi forgalom után, a X. század elején (Bartha A.: A Kelet-Európai és a Belső-Ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok, 1963. 272. — Továbbiakban: Bartha 1963.), tehát a magyarok elvonulását követően kezdett kialakulni újból.

szakítható el az életformától, mely alakító, formáló hatást gyakorol rá. A zsákmanyszerzésre induló seregeknek tehát mindig a nép elitjéből kellett állnia, akiknek ez az életmód a létformáját jelentette. E réteg nem a termelésből kiszorult, ellenkezőleg; az ő részükről ez volt társadalmuk bizonyos szükségleteit biztosító termelési mód. Tagadhatatlanul idevonatkozik Bartha Antalnak átfogó marxista tanulmányában tett megállapítása: „... a valóban félelmetes hadjáratok szervezői és végrehajtói nem általában a „nomádok” voltak, hanem a nomád társadalom adott fejlődési szakaszában létrejött fegyveres kíséret, a nomád társadalom elenyésző kisebbsége.”¹²⁷ Arra a kérdésre, hogy a magyar társadalomban e törvényszerűség miként érvényesült, elegendő bizonyítóanyag hiányában egyelőre nem adhatunk határozott választ. A X. századi sírokban talált érmek földrajzi elterjedése alapján úgy gondoltuk, a nyugati pénzek nagy része a Dunántúlon, az Árpádok birtokai környékén fordul elő, az ország más részeiben pedig néhány rangos család temetőjében. Taksony vállalkozásán kívül a fejedelmi törzs más kalandokban is részt vett. A 924-es itáliai kaland egyik vezérére gondolok, Dursacra kinek neve Árpádfia Tarhossal vethető egybe.¹²⁸ Ismerjük a 926-os hadjárat vezetőjét, kinek nevét Salard elnevezéssel hagyták ránk a krónikák. Ugyanezt a formát a biharmegyei Salard község őrizte meg.¹²⁹ De az is lehetséges, a Zoárd nemzetség főnökének nevét írták el a nyugati évkönyvek: Lél vezér az ő leszármazottja volt, kinek vezértársa Bogát fia Bulcsu szintén „családi hagyományt” követett.¹³⁰

Összefoglalva: a fenti megfontolások alapján úgy vélem, a magyarok külföldi portyára induló csapatai a foglalkozásszerűen katonáskodók rétegéből toborzódtak, (esetleg az Árpádokhoz közel álló nemzetségek vezetése alatt¹³¹) akikhez csak kisebb számban csapódhattak a társadalom alsóbb rétegeiből is a szerencsét próbálók. Következésként a magyar kalandozó hadjáratokat nem a pástortársadalom függvényeként, a válság jelének kell megítélnünk, mivel e jelenség nem volt általános, a korabeli társadalom egészének jellemzője; hanem azonosnak kell vennünk valamennyi nomád nép zsákmanyszerű vállalkozásaival, melyek gazdasági életük szükségyszerű kiegészítői voltak.

Molnár E. észrevette, hogy a legtöbb hadjáratot koratavasszal indították, ami bizonyíték arra, hogy a seregek a termelésből kiszorult egyénekből álltak.¹³² (Valóban, a nomádok katonáskodó rétege soha sem vesz részt közvetlenül a termelésben.) Tőle függetlenül ugyanezt a megfigyelésem¹³³ a kalandozások

¹²⁷ Bartha 1963. 279.

¹²⁸ Györffy 1958. 226. 509. j.

¹²⁹ Uo. 510. j.

¹³⁰ Lél és Bulcsu tragikus végét elemezve K. Leyser rámutat, hogy Ottó a vezérek kivégzését elrettentő példának szánta, hiszen korábban — ő maga is — mindig szívesen tárgyaltak a foglyulejtett magyar főnökök megváltásáról (K. Leyser: *The Battle at the Lech*, 955. A Study in Tenth Century Warfare. History, L. 1965. 22.).

¹³¹ Ezt támogatják Vajay Szabolcs újabb kutatásai, aki új források bevonásával egy átfogó elemzésben a Nyugat ellen indított hadjáratokban a fejedelmi hatalom körületekintő politikai célkitűzéseit látja. (Szíves szóbeli közlését sajtó alatt levő munkájáról megköszönöm, vö. Sz. von Vajay: *Der internationale Hintergrund der ungarischen Streifzüge 862 bis 933*. Studia Hungarica, München. IV.). Nem illik e képbe Kézai krónikája (42. fej.): „A magyarok közössége kapitányai vagy vezérei vezetésével — ezeket időről időre szokták választani — egész Géza fejedelem koráig ... veszélyeztette ezt a világot.” (Vö. Györffy 1958. 149.)

¹³² Molnár 1945. 114—116., Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 49—50. Erre az adatra Dienes I. hívta fel a figyelmemet.

¹³³ 899: Itália: február vége, március eleje („A Nap még alig hagyta el a Hal csillagkép övét, s még alig foglalta el a Kos övét...” Liudprand II. 9. vö. Györffy 1958. 170.), Cat. Abb. Nonat.: „... in ipso anno venerunt Ungari in Italiam de mense augusto, indictione III.” vö.

céljával és a keleti–nyugati seregek eltérő hadkészültségi állapotával magyaráztam. Későnyáron vagy ősszel már a nyugatiak egész évi termését dezmálhatták volna meg, míg a tél végére mindig kifogytak a készletek. Mint azonban a források mutatják, érdeklődésük középpontjában a nemesfémek, ékszerek és esetleg rabszolgák álltak. Maguk a seregek, melyek a belpolitikai helyzettől függetlenül potenciálisan szembeszállhattak volna a magyarokkal, tavaszra még nem voltak harcrakész állapotban.¹³⁴ Ennek oka a takarmányozási módban és a nyugati lovak igényességében rejlett. A nagyarányú keveredés miatt hasonló nehézségek voltak a középkorban a magyar loállománnyal is, mely az istállózás miatt csak tavasz végére került használható állapotba.¹³⁵ A honfoglalás

Fasoli 1945. 92. 4. j.) Utóbbi már a brentai csatát megelőző hadmozdulatok része lehetett (vö. Gombos F. A.: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. 898–904. Hadtört. Közl. 1927. 459–462. — Liudprand időmeghatározásához áll közel a modenai helyi hagyomány, mely a város elpusztítását január 26-ra teszi (G. Tiraboschi: *Memorie storiche modenese*. Modena, 1798. I. 48. A város feldúlása Pauler (Pauler 1900. 40.) szerint a brentai csata után történt.) 900 június 29-én vereség Velencénél (Fasoli 1945. 97.) November 20-án vereség a bajoroktól („... XII. Kal. Dec. Ungarii a Baioariis peremti sunt die iouis.” Vö. Kalend. Frising., idézi Fasoli 1945. 113. 68. j.) 901 április 11.: Ratold, Karinthia grófja állítja meg őket („... in abbato pasche...” vö. Ekkehardus Uraugiensis, MGH SS. VI. 174.) 907 július 5. német ellentámadás: „... III. Non. Iul. Bellum Baioariorum cum Ungaris in Oriente.” (vö. Necrol. eccl. maioris frisingi., Necrol. Grem. III. 80.) 908 augusztus 3. Szászországban (III. Kal. Aug. Ungari Frisingam hora tertia invaserunt die Solis aunctis his locis manentibus incognitum. II. Non. Aug. Ungarii ecclesiam Sancti Stephani atque Sancti Viti hora 6 igni dederunt in die Veneris.” uott. 82.), 910. június 12.: „Junius, II. id. Alamanni ab Ungariis occisi sunt.” (Vö. Nocr. Aug. A. 910., Nocr. Germ. I. 276.) — Nocr. Romaric. (idézi Fasoli 1945. 124. 87. j.): „X. Kal. Iul. migravit Gebehardus dux de hac luce.” 912-ben Konrád ápr. 12 és aug. 1 közt hadjáratot vezetett Lotharingia ellen. Bár a feljegyzések nem elegendők a kérdés eldöntésére, éppenséggel lehetséges hogy hirtelen visszatérése Frankfurtba egy magyar támadással van összefüggésben (I. Lüttich 1910. 61. 73. j.) 917 Bázelt pusztítják: „Basilea ab Ungariis des truitur 12. Kal. Febr.” (január 21.) vö. Ann. Wirziburgenses A. 918. (=917.) MGH SS. II. 241., 920 februárjában Itáliára támadtak: „Introierunt Hungari id est Hunni in Italiam mense Februarii” (Vö. MGH SS. V. 53. Lupus Prot.), 922 februárban Apuliában jártak: „Quarto die stante mense Februario adventus Ungorum in Apuliam indictione X.” (vö. Cat. comitum Capuae, MGH SS. rer. Lang. 500., idézi Lüttich 1910. 128.), 924 március 12-én felgyújtották Páviát (vö. Lüttich 1910. 129., Fasoli 1945. 139.), 926 április 1-én holdfogyatkozás volt (vö. Lüttich 1910. 72.). Flodoard a magyarok lotharingiai támadásáról a természeti jelenség előtt beszél (Flod. Ann. A. 926., MGH SS. III. 376., Historia... IV. 21., MGH SS. XIII. 579.), 933 a merseburgi vereség március 15-én volt: „Heinrichus rex Ackarenos interficit idibus martiis,” (vö. Ann. Weingart. MGH SS. I. 67.), 934 áprilisában egy csapat Trákiába indult: „Turcorum autem adversus romanos irruptio prima indictionis septimae Aprilis mense contigit...” (vö. Leo Grammaticus, Gombos II. 1413.), 937 a nagy hadjáratot februárban kezdték meg: „9. Kal. Martii 3. feria, hora prima, venit gens Hungarieum circa patriam Francorum.” (vö. Ann. Laudunenses, MGH SS. XV. 2. 1295.), 942 áprilisában Itáliára törtek: „... intraverunt Hungari Italiam mense aprilis.” Lupus Protospat. i. hely), 943 augusztusában magyar vereség: „II. id. aug. Iterum bellum Baioariorum ad Trunam cum Ungariis...” (vö. Nocr. eccl. Frising. MGH Nocr. Germ. III. 82.), 954 Fasoli szerint (Fasoli 1945. 186. 94. j.) a Cont. Reg. megjegyzése („... appropinquante quadagesima...”) nagyjából február 12-re helyezhető, 955 Flodoard egy magyar támadást az év elején említ (A. 955., MGH SS. 403.), 959 húsvét (április 11.) táján Konstantinápoly körül kalandoztak (vö. Cont. Theoph. I. Pauler 1900. 91.), 962 tavaszán a Dunánál vereséget szenvedte a bizánciaktól (uott.) — Hasonló gondolatokat vet fel Bogyay Tamás — érdemtelenül — kevéssé ismert tanulmányában: Th. von Bogyay: Lechfeld Ende und Anfang. München, 1955. 19–20.

¹³⁴ Madarász Henrik télen is együtt tartotta a seregeit, így tudta 933 márciusában készen várni a magyarokat, vö. elsőnek L. Dussieux: *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France*. Paris, 1839. 41.

¹³⁵ Dr. Sinkovics István professzor szíves levélbeli tájékoztatásért itt mondok köszönetet.

korában azonban lovaink még őrizték a tarpán és a szívós taki¹³⁶ tulajdonságait. Közismert igénytelenségük¹³⁷ az ellenséggel szemben fokozta a magyarok erejét. A nomádoknál a hadjárat időpontjának megválasztása nem függött az évszaktól. A t'u-kiu seregek 552 februárjában indították meg támadásukat a zsuansuan nép ellen,¹³⁸ 564 első hónapjában indultak meg az északi Ts'i császár ellen.¹³⁹ Az orkhoni feliratokról idézzük: „Amikor Kül Tegin huszonhat éves lett (701 körül, B. Cs.), a kirgizek ellen vezettünk hadjáratot. Utat törtünk magunknak a lándzsa magasságú hóban...¹⁴⁰ A mongol seregek 1237–1238 telén özönlöttek el Oroszországot.¹⁴¹ Egy kínai feljegyzés, mely a tatárok lovas-tudományával foglalkozik, hangsúlyozza hogy a tatárok a tavasz kezdetekor hagyják abba (!) a harcolást.¹⁴² Az is lehetséges tehát, hogy a magyarok miután kitapasztalták a nyugati hadsereg ezen gyengeségét,¹⁴³ talán szándékosan kezdték meg a portyázást tavasszal.

A feltételezések szerint a nyugati országokba vezetett hadjáratok egyik célja a rabszolgaszerzés volt. Léderer E. a kalandozások legjelentősebb indítékának tartja. Szerinte a foglyokat a külföldi piacokon adták el vagy a belső gazdasági életben hasznosították.¹⁴⁴ Nem akarjuk a Kelet-Európában széleskörűen gyakorolt rabszolgakereskedelem¹⁴⁵ meglétét tagadni, de a Léderer által becsült mértékét kevésbé jelentősnek tarthatjuk. A Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozó – szűkszavú! – források nem beszélnek rabszolgákkal való kereskedésről. Az arab források adatai az Etelközben tartózkodó magyarokra vonatkoznak.¹⁴⁶ Sem az orosz krónika,¹⁴⁷ sem Ibrahim ibn Jakub¹⁴⁸ nem említi Magyarországról származó rabszolgákat. A nyugati évkönyvek adataiból is úgy tűnhet, nem az emberrablás állt érdeklődésük homlokterében. A sok rab szállítási, élelmezési gondot jelentett volna a viszonylag kis lélekszámú csapatoknak. Őrzésüket a másra mindig éber örök elhanyagolták, úgy hogy tudunk foglyokról, akiknek sikerült megszökniük.¹⁴⁹ A magyarok mindig igyekeztek fogságba esett társaikat visszaváltani; nagyon valószínű tehát hogy foglyaikat az elfogott bajtársakra cserélték ki. A kolostori évkönyveknek a veszteségekről (elsősorban az ember-vesztéséről van szó) szóló beszámolóit óvatossággal kell kezelnünk, mert egyházi érdekből szívesen túlozták az őket ért csapás mértékét.¹⁵⁰ Az ember-

¹³⁶ Hankó B.: A magyar ló eredete. Debreceni Szemle, 1935. 2. Kny. 14, 20.

¹³⁷ A nomádok lova a hó alól is kikaparja a táplálékát, l. pl. Bartha 1963.

¹³⁸ H. W. Haussig: Die Quellen über die Zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren. Central Asiatic Journal, II. 1956. 26. 24. j.

¹³⁹ Liu Mau-tsai: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kie). Wiesbaden, 1958. I. 7.

¹⁴⁰ Kül Tegin felirata, déli oldal, 35. vö. Györffy 1958. 34–35.

¹⁴¹ Györffy 1966. 26.

¹⁴² S. Jagchid–C. R. Bawden: Some Notes on the Horse-Policy of the YÜAN Dynasty. Central Asiatic Journal, X. 1965. 249.

¹⁴³ Az összegyűjtött adatok (l. 133. j.) alapján úgy tűnik, a kalandozó hadjáratok koratavaszi megkezdése csak a 910-es évektől vált gyakorivá.

¹⁴⁴ Léderer 1959. 16–17, egyetemi előadásaira utalás: Elekes 1964. 23–24.

¹⁴⁵ Bogray 1955. 31–33.

¹⁴⁶ Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. MNy. XLI. 1945. 41, 54.

¹⁴⁷ vö. Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 51.

¹⁴⁸ Ibn Ja'qubs Bericht über die Slawenlande vom Jahre 973. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Bd. 33. Leipzig, 1931. 184.

¹⁴⁹ Leyser 1965. 8. E miatt a 937-es és a 954/955-ös hadjáratokban kifejezetten külpolitikai célkitűzést lát.

¹⁵⁰ A. D'Haenens: Les incursions hongroises dans l'espace belge. 954–955. Histoire ou historiographie? Cahiers de Civilisation Médiévale, IV. 1961. 435.

tani kutatásra vár a nehéz feladat, hogy meghatározza az országba hurcolt rab-szolgák arányát. (Sajnos a jelenlegi módszerekkel nemigen áll módunkban ki-választani a köznépi temetőkből azon bajor, frank, türing stb. foglyok sírjait, akik megérték a nyugati missziós tevékenység beindulását. Talán ebben az érte-lemben kell értékelni a Békés-povádi X–XI. századi temetőben megfigyelt nor-dikus elemek jelenlétét.)¹⁵¹ Piligrim passauai püspök Benedek pápához intézett levelében vitathatatlanul otromba túlzást követ el, azt írván hogy az országba behurcolt keresztény foglyok számban felülmúlták a magyarokat.¹⁵² Nem tudni, mennyire vehető hitelesnek Piligrim említett levele, mely szerint „... a köz-nép (!) semmilyen ellenszenvet nem mutatott a kereszténység és terjesztői ellen, különösen a számos hadifogoly nem, kik a Dunánál és a Tiszánál telepedtek le, és akik teljesen keresztények. Mindaddig titokban őrizték vallásukat, nevelték gyermekeiket, most összegyűltek ünnepelni a német pap köré, rögtön kápolnákat kezdtek építeni, olyan volt számukra, mintha a hazájukba tértek volna vissza.”¹⁵³

Mindezek alapján elmondható, hogy a kalandozások indítékairól, céljai-ról szóló eddigi nézetek nem tekinthetők véglegesnek.

A normann, arab, magyar támadások által kiváltott rettegésében született meg Európa a X. században. Az egység létrejöttéhez ismert módon a magyar támadások nagyban hozzájárultak. A későbbi kutatásokra ró feladatot, milyen figyelemre méltó módon egészítik ki egymást a normannok és a magyarok által végigsarcolt területek.¹⁵⁴ A nyugati régészet több érthető ok miatt eddig nem nyúlthatta a magyar kalandozások tárgyi bizonyítékait. Az egyetlen merseburgi nyílcsúcs¹⁵⁵ azonban figyelmeztet, hogy a német, olasz, és esetleg délfrancia mű-zeumok *tüzetes* átvizsgálásával, néhány helyen végzett módszeres terepbejárás-sal (Lech-mező!) kimozdulhatnánk e holtpontról. Az valószínűtlen, hogy a hadjáratok során ne hagytak volna hátra régészetiileg megfogható nyomot. A honfoglaló magyarság hitvilágának – megközelítő – ismeretében nehezen el-képzelhető, hogy halottaikat ne megfelelő módon indították volna el a más-világi útra. Közismert a szentgalleni eset, ahol két meghalt társukat elégették.¹⁵⁶ Augsburgi Gerhard a 955-ös augsburgi ostrom leírásánál, a magyarok egyik

¹⁵¹ Lipták P.—Farkas Gy.: A Békés-povádzugi őskori és 10—12. századi temető csont-vázanyagának embertani vizsgálata. *Anthrop. Közl.* XI. 1967. 133.

¹⁵² Hauck 1952. 171. 2. j. — Nem kell kommentár R. Lüttich nézetéhez, aki szerint a kalandozások felhagyását az a jellembeli változás okozta, amelyet a behozott rabszolgák fej-tettek ki a magyarokra (vö. Lüttich 1910. 167.)

¹⁵³ Piligrim levele után, vö. Hauck 1952. 174.

¹⁵⁴ E kérdést először Ph. Lauer érintette (*Annales de l'histoire de France à l'époque carolingienne. Le règne de Louis IV d'Outre-mer.* Paris, 1900. 26.). J. Hubert: *L'abbaye de Déols et les constructions monastiques de la fin de l'époque carolingienne.* *Cahiers Archéologiques*, IX. 1957. 161. 5. képről látható, hogy Elzász, Lotharingia, Burgundia és a Provence nagyrészt elkerülte a normann támadásokat. A magyar kalandozások útvonalára l. Györffy 1958. 17. (G. Fasoli térképe igen hiányos, l. *Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe siècle.* *Cahiers de Civilisation Médiévale*, II. 1959. 25.)

¹⁵⁵ Sebestyén 1932. 225. — H. Meynert: *Das Kriegswesen der Ungarn.* Wien, 1876. 30. — Időközben Merseburgban járva, Peter Ramm, a merseburgi káptalan levéltárosa közölte velem, hogy a nyílcsúcs elveszett. Utolsó említése egy, a merseburgi dómról szóló, 1834-ben kiadott könyvben található. Ezidőben a sekrestyében mutogatták a helyi hagyomány szerinti csata-helyen talált nyílhegyet.

¹⁵⁶ Szentgalleni évkönyvek, vö. Györffy 1958. 180. Egyedül Moór Elemér gondolt arra hogy a halottégetés a magyaroknál elterjedt lett volna (l. E. Moór: *Studien zur früh- und urgeschichte des ungarischen Volkes.* *Acta Ethn.* II. 1951. 59—60. Másutt a kitemetkezés szokását hangsúlyozza l. MTA II. Oszt. Közl. 484—485. L. még Fehér Géza és László Gyula válaszáat, uott 486—487.)

kiválóságának elestét említi: „A többiek végül is, amikor látták ezt holtan a földre zuhanni, nagy félelem és sírányozás közben elragadták és visszatértek, a táborba.”¹⁵⁷ Hihetőleg a végtisztességet kívánták neki megadni. A 943-as balszerencsés vállalkozás¹⁵⁸ vagy a győztes csaták halottait is nyilván a szokásoknak megfelelően búcsúztatták. Egyetlen figyelmeztető néprajzi párhuzam lehet Plano Carpini sokat vitatott adata, miszerint a tatároknak két temetőjük van, az egyikbe a szokott módon temetnek, a másikban pedig azok vannak elhantolva, akik Magyarországon haltak meg.¹⁵⁹ Az adatot legtöbbször kételkedéssel fogadják.¹⁶⁰ Plano Carpini megfigyelését Guiragos arméniai történetíró feljegyzése megerősítheti: „... a tatárok vagy magukkal vitték a holttestet több napon keresztül, ... vagy elégették ... vagy egy mély gödörbe temették el.”¹⁶¹ A mongoloknál nem lehetett ez másként, mint ahogy Toktoa fiait jártak el, mikor nem tudták apjukat sem eltemetni, sem magukkal vinni, így a halott levágott fejét vitték magukkal.¹⁶² Régészetünknek az az álláspontja, hogy a honfoglalók halottaikat mindig a téli szállás közelében temették el.¹⁶³ Nagyon kétes, hogy az említett belsőázsiai szokás a magyaroknál is élt volna. Hogy a külhonban elesett bajtársaikat hazahozták volna, ebbe a belsőázsiai lényegesen páradúsabb európai éghajlati viszonyok is beleszólhattak. A holttestek a nagy távolságról való szállítás esetén a bomlás igen előrehaladott fokára kerülhettek, és számításuk még ehhez a hadjáratok tavaszi, nyári időpontját.¹⁶⁴ Nem tudnánk választ adni arra a kérdésre sem, hogyan kellene felkutatni a X. századi sírok közt a messzi földön elhalt és itthon sírba tett katonák temetkezéseit. Jelen módszereinkkel kilátástalan hogy maradványaikat a „bolygatottnak” megfigyelt sírok tömegében keressük. Ha néhány száz vagy ezer főből is állt egy-egy vállalkozás résztvevőinek száma, kisebb embervesztés esetén is a hazahozatal – még a magasabb rangúaké is – nagy terhet rótt volna a társakra. Jóllehet nem mondhatjuk ki a csatában elesett kalandozók sírjairól, valószínűbbnek tartom, hogy a halottaknak a csatahely közelében adták meg a végtisztességet.¹⁶⁵

Időközben úgy tűnt, Franciaországban rábukkantak a kalandozók nyomára.¹⁶⁶ A Troyes város melletti Isle Aumont falucska (Aube département) dombján hosszú éveken keresztül folytak ásatások. A Mogne és a Hozain folyók összefolyásánál álló kiemelkedésen mintegy 1500 meroving és karoling kori sírt tártak fel, de a temetőben nyugvók számát kb. 3–4000-re lehet becsülni.

¹⁵⁷ vö. Györffy 1958. 188.

¹⁵⁸ A jólétesült Liudprand nem beszél a sereg pusztulásáról, vö. Györffy 1958. 176.

¹⁵⁹ Plano Carpini III. 14. vö. Györffy 1965. 65.

¹⁶⁰ pl. Györffy 1965. 231. 149. j.

¹⁶¹ J. P. Roux: *La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux*. Paris, 1963. 144.

¹⁶² Mongolok titkos története, közreadja Ligeti L. Budapest, 196. 165. — Ebben az összefüggésben említi Györffy 1965. 231. 149. j. is.

¹⁶³ Ebben az értelemben válaszolt Dienes István Csalog Zsoltnak 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadására. (Az előadás szövege megjelent: *A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez*. Agrártört. Szemle, 1967. 228–238.)

¹⁶⁴ A szkiták 3000 km-t 2,5 hónap alatt tettek meg. Ha az egész törzs vonult, az átlagsebesség nem haladhatta meg a napi 10 km-t. /С.С. Черников: *Загадка Золотого кургана*. Москва, 1965. 109. Ezért az adatért Bakay Kornélak tartozom köszönettel.) Mongol példákból napi 100 km-es teljesítményről tudunk.

¹⁶⁵ Az egyik türk–arab háborúban a türk vezér elestekor nem annak halálát tartották szerencsétlenségnek, hanem azt, hogy nem tudták őt eltemetni, mivel a holttest az arabok kezén maradt (I. W. Barthold: *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*. Paris, 1945. 15.)

¹⁶⁶ J. Scapula: *Habitats successifs sur la butte d'Isle-Aumont (Aube) d'après les fouilles de 1954*. *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est*. VII. 1956. 268–284.

Itt egy 13 m mély kutat is kibontottak, melyből a környéken ismeretlen formájú kengyel, lópatkók, sarkantyúk, lócsontok, emberi arcot ábrázoló bronz csat (XII. t. 4.) kétféjű sasos csüngős ruhadísz (XI. t. 1.)¹⁶⁷ és egy égetett agyag állatszobor (?) kerültek elő. Az ásatás során találtak egy szarvas(?) agancsból faragott zsetont, melyet állatábrázolás díszít. (XI. t. 2.) A kút VIII. századi szarkofágokat vágott át¹⁶⁸ közvetlenül fölötte pedig egy vár állt, melynek építését okleveles adatok szerint a XI. század első felében kezdték meg. Az ásatás eredményeiről szóló első közleményben a díszítőformák „keleties” jellege miatt J. Scapula egy gondolatként veti fel, hogy e leletek a magyar kalandozások révén jutottak el Champagne-ba.¹⁶⁹ Néhány évvel később ásatását ismertette J. Scapula már határozottan a magyarokról beszél, akiket Raoul burgundiai herceg üzött el véglegesen.¹⁷⁰ Rövid időre módomban állt az ásatóval beszélgetni és a tárgyakat megnézni.¹⁷¹ A lópatkók és sarkantyúk előre óvatosságra intettek. Egyetlen tárgyat sem találtam, mely formailag vagy technikai szempontból magyar eredetű lehetne. Az inkrusztált cikáda-fibula (XI. t. 3.) – mint maga az ásató is elismeri – a korai népvándorláskor emléke. A bronz brakteáta vitathatatlanul késő-római tárgy. (XI. t. 5.) Az ember- vagy állatfejet ábrázoló bronz csat (XI. t. 4.) J. Scapulát a kínai tao t'ie-re, egy szörnyre emlékezteti. A formai hasonlóság azonban felületes, és az öntés igen gyenge minősége miatt nem tartom belsőázsiai készítménynek. A kétféjű sasos csüngő felső tagja nyilvánvalóan germán forma, bár É. Salin is újabban magyar kapcsolatokat keres hozzá¹⁷² J. P. Eydoux nyomán.¹⁷³ Az alsó, csüngős rész nem rokon a X–XI. századi Kárpát-medencei csörgőkkel; igen gyenge minőségű öntvény, egy tagból készült, s alján 7 szabálytalan bevágás van. A fentemlített zsetonhoz hasonlóknálunk a XV. század körül jelennek meg. Beszélgetésünk alkalmával (1966 szilvesztere) honfoglaló magyar tárgyakról készített fényképeket mutattam J. Scapulának, ki ezután a „magyar” hipotézisét feladni látszott. Később azonban (1967. február 2.) hozzám intézett levelében kifejtette, hogy a zseton – közelebbről meg nem határozható – négylábúja és a gádorosi lószerszámveret állatábrázolása közt meglepő hasonlatosságot lát. Azt is nyilvánvalónak tartotta, hogy a magyaroknak voltak olyan tárgyai is, melyeket nem raktak a sírba, s ezek hasonlíthatnak az isle aumont-i leletekhez. (sic)

Hasonló típusú leletegyüttesek azóta másutt is bukkantak elő, s ezeket most már mindet a kalandozó magyarok hagyatékának tartják. 1962-ben Troyes egyik terén ásatott J. Scapula, s itt római kori telepnyomok és középkori gödrök

¹⁶⁷ A fényképek a troyes-i múzeumban árusított képes levelezőlapok után készültek.

¹⁶⁸ A troyes-i múzeumban látott helyszíni vázlat nem meggyőző pontosságú.

¹⁶⁹ H. P. Eydoux: *Résurrection de la Gaule. Les grandes fouilles archéologiques*. Paris, 1961. 299–305. — Továbbiakban: Eydoux 1961., Scapula 1956. 284. — Uő.: *Isle Aumont. La vie en Champagne, décembre, 1965*. 5. Nagyon jól tudjuk hogy Raoul nem véglegesen üzte el a magyarokat Franciaország területéről, hiszen a későbbi években akadálytalanul visszatértek portyáik során. Raoul és a magyarok kérdéses találkozásáról Flodoard szól (Ann. A. 935. MGH SS. III. 385.). Kiderül az is, hogy a burgund herceg még ez egyszer sem üzte el a kalandozókat: harci érintkezés nem volt köztük. Raoul sebesült volt (Ph. Lauer: Robert Ier et Raoul de Bourgogne. Paris, 1910. 44.), és mire összeszedte magát és seregét, a magyarok a Rhône völgyébe, majd Itáliába mentek. Raoul 935 január 14–15-én halt meg (l. Lauer 1910. 78. 4. j.), ezért Flodoard adata minden bizonnyal a 934-es esztendőre vonatkozik.

¹⁷¹ Itt fejezem ki köszönetem M. Louis Malavielle-nek, aki lelkesedésével és érdeklődésével lehetővé tette számomra ezt a találkozást.

¹⁷² É. Salin: *La civilisation mérovingienne*. IV. Paris, 1959. 178, 181, 195.

¹⁷³ Eydoux 1961. 303.

között, de ezektől függetlenül, „X. századi kengyelt” (7. kép) talált. A kengyel formáját a Tai t'song emlékművön látható példányhoz, a magyarországi avarokéhoz (az irodalmi hivatkozást mellőzi) és az isle-aumont-i „magyar táborban” talált kengyelhez hasonlítja.¹⁷⁴ E franciaországi kengyelek alakjában valóban megfigyelhető távoli hasonlatosság, de a száraz tompaszögű háromszög

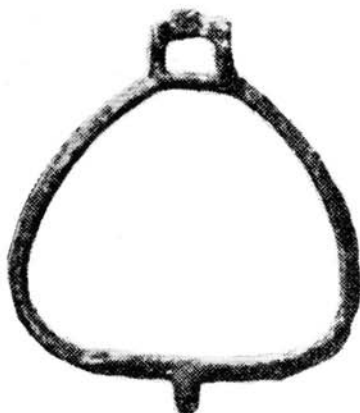

Abb. 7. ábra. Troyes városában (Franciaország) talált kengyel

metszete, a talpnak fényképen nem látható kettős, lyukas kiképzése, valamint a talp közepén látható széles, sima felületű, nem áttört kidudorodás teljességgel ismeretlen a honfoglalás kori kengyeltípusok körében. (Utóbbi magyarázatul a szerző középkori arab-perzsa példára hivatkozik, ahol játék közben a törzs színének megfelelően különböző róka farkakat akasztottak a kengyelre.) Hasonló kritériumok alapján magyar emlékek határoztak meg bizonytalan (karoling?) korú leleteket is, pusztán a fenti tárgyakkal való közös jegyek figyelembevételével. Így beszélnek magyar telepnyomról Blénod-les-pont-à-Mousson község (Meurthe et Moselle département) határából.¹⁷⁵ P. Fagot az Aisne département-ban előbukkant néhány hasonló leletet szintén a magyar kalandozásokkal magyarázza.¹⁷⁶ Ezek alapján L. Musset – egyébként kitűnő összefoglalásában – már a francia régészet eredményeire hivatkozhat, amikor a magyar kalandozásoknak szentel egy fejezetet.¹⁷⁷ Sajnos tehát az eddigi leletekről mint a kalandozó magyarok régészeti hagyatékáról le kell mondanunk. Az első közlemények ha téves irányúak is, a francia régészetben megindult érdeklődés jelének tekintendők, s így előbb-utóbb valóban bővül régészeti adattal a történettudomány. Vajay Szabolcs hívta fel a figyelmem egy állítólag Bordeaux környéki magyar sírleletre. Dienes Istvántól tudom,¹⁷⁸ hogy Radnóti Aladár 1947-ben a Párizs melletti Saint-Germain-en-Laye múzeumában 3–4 magyar lovas-sír palmettás vereteit látta. – A rendkívül értékes leleteket nem sikerült meg-

¹⁷⁴ J. Scapula: Nouvelles découvertes archéologiques à Troyes. La Vie en Champagne, 10. 1962. octobre, 9.

¹⁷⁵ G. Poirot: Foyers de l'invasion hongroise du Xe s. à Blénod-les-pont-à-Mousson. (Meurthe et Moselle) Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est. XII. 1961. 334–338.

¹⁷⁶ Eredményei közöletlenek, a leletről Jean Scapula szóbeli közléséből tudok.

¹⁷⁷ L. Musset: Les invasions. Le second assaut contre l'Empire chrétienne. Paris, 1966. 68.

¹⁷⁸ Szíves tájékoztatásukat e helyen ismét megköszönöm.

találni. (Dienes István 1966 áprilisában járt Saint-Germain-en-Laye-ban, én pedig egy évvel később kutattam a raktárban és a leltárkönyvekben.)

A magyar portyázások egyéb vonatkozásainak kutatásában sokban segítségünkre lehetnek a nyelvészek, művészettörténészek. A francia mesék szörnyalakja, az ogre és a magyarok közti kapcsolat régen felvetődött. Mint legutóbb kiderült, Eckhardt Sándor kissé érzelmi alapokon álló elutasító érvelését¹⁷⁹ a kutatás ma még nem tekinti lezártnak.¹⁸⁰ A regensburgi vállkő¹⁸¹ után nemrégiben egy aquilejai falfestmény¹⁸² gazdagította az egykorú ábrázolásokat. Kádár Zoltán elmélyült tanulmányát¹⁸³ folytatva kataszterszerűen össze kellene gyűjteni a X–XI. századi nyugati kentaur- és lovasábrázolásokat, melyek közül a hadjáratok jól ismert útvonalaí¹⁸⁴ alapján kiválaszthatnók azon képi megfogalmazásokat, melyek egy-egy magyar átvonulás hatása alatt születtek. Ezen az alapon talán valamelyik aquitániai kaland ihletésének tekinthetjük a híres Chauvigny-i (Vienne département) román templom reflex-íjjal felszerelt kentaúráját. (8. kép.)

Abb. 8. ábra. Nyilazó (magyar?) ábrázolása a Chauvigny-i (Franciaország) Notre Dame templom keleti apszisán

¹⁷⁹ Eckhardt S.: Az emberevő magyar meséje. MNy. XXIII. 1927. 246–258., uő: De Sicambria à Sans-souci. Paris, 1943. 53–70.

¹⁸⁰ Bajomi Lázár E.: Franc és ogre. Élet és irodalom, IX. 1967. 42. sz.

¹⁸¹ László Gy.: Egy regensburgi vállkő. Folia Arch. I–II. 1939. 209–215.

¹⁸² L. Gerevich: The Horseman of Aquileia. Acta Arch. Hung. 17. 1965. 395–410.

¹⁸³ Z. Kádár: L'influence des peuples cavaliers nomades sur la formation des représentations médiévales de centaures. Acta Arch. Hung. 2. 1952. 307–318.

¹⁸⁴ L. 154. j.

Érdeemes lenne behatóbban foglalkozni a franciák Attila-gondolatkörével is. Magam hallottam, hogy húsz éve Limoges környékén és Dél-Provence-ban kis gyerekeket a hunokkal riogattak.¹⁸⁵ Adatközlőim esetében viszonylag kicsiny a lehetősége, hogy értesítéseiket ne a szájhagyomány útján kapták volna. Tágabb értelemben véve, a koraközépkori rettegés emléke erősen élt azokon a vidékeken is, amerre soha nem jártak hunok. Ha mindehhez hozzátesszük Alföldi Andráshoz kitérő tanulmányát, mely szerint maga a catalaunumi csata is csak a krónikás képzelet szülötte,¹⁸⁶ valamint azt a tényt, hogy az egykorú évkönyvek is sokszor hun-nak hívták a magyarokat,¹⁸⁷ hihetően hangzik, hogy a franciák Attila-hagyományához az országuk nagyobb felét bekalandozó magyarok emléke csapódhatott.¹⁸⁸

1968 január

Bálint Csanád

МОГИЛЫ ИЗ ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ НА ХОЛМЕ „ЕТХАЛОМ” БЛИЗ СЕГЕДА

Холм Етхалом находится в три километра к северу от Сегеда. На холме по поводу земельных работ в 1879-ом году нашли приблизительно 100 могил, из которых смогли зарегистрировать данные сорока двух могил. Среди них наблюдали пять могил, произошедших из эпохи завоевания родины, позже в 1950-ом году открыли ещё 12 венгерских могил.

Следующие точки зрения способствуют установлению эпохи открытых могил. 1. В материи находки отсутствует волосное кольцо с наконечником „S”, появившийся приблизительно в 960-ом году в Карпатском Бассейне. 2. Сержа 18-ой могилы представляет собой в Венгрии редкий тип. Ставят ее употребление на вторую половину 10-ого века.

3. Стремянный тип нашедший в 4-ой могиле, появился в последнюю треть 10-ого века. Остальные стремянные формы можно поставить на третий период. 4. В 9-ой могиле монета ранней чеканки 1-ого Беренгара (888—924). После проверки данных источников мы предположили, что мертвый имел доступ к монете в связи с миром заключенном с Беренгаром в 905-ом году. Ее владельцем был пожилой мужчина, который, значит, смог принимать участие в каком-нибудь итальянском походе больше десятилетий раньше. Таким образом эта точка зрения тоже делает ссылку на середину 10-ого века.

Открыли кладбища подобного характера в Дорожме, в несколько ста метров вдали от холма. На том же месте нашли и меч с рукоятю сабли, которую наверно носил один член, служивший военным, рода Дорожма. На основе вышеуказанных мы предположили, что на Етхалме в 950-ом—970-ом годах одна низкосортная, „бедная свободная” семья рода Дорожма выбирала себе место для погребения.

В связи с Беренгарской монетой мы обозрели наши денежные находки из 10-ого века. Эти монеты — за немногочисленным исключением — являются пробуравливаемыми, значит, употреблялись с ними накладкой. Этот вывод подтверждается и их положением в могиле. Арабские „дирхемы” (их 56, 2. картина) впали к Венграм в связи с арабской торговлей, идущей на северо-восточной части страны. Византические „солидусы” (их 14, 3. картина) скопляются на восточной части страны, как и византийские кресты. „Солидусы” и кресты почти без исключения нашлись простонародных кладбищ. Венгры вель немного походов

¹⁸⁵ Attila mondai alakjával Eckhardt Sándor foglalkozott: Attila a mondában. Attila és hunjai, szerk. Németh Gy. Budapest, 1940. 143—216. Itt kell megemlíteni Bogyay Tamás értékes tanulmányát: L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. Estratto „de Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady”. Modena, 1966.

¹⁸⁶ A. Alföldi: Les champs catalauniques. Revue des Études Hongroises, VI. 1. janviers-mars, 1928.

¹⁸⁷ Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. Berlin, 1958. I. 64—65., Györffy Gy.: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethn. 1965. 415. 10. j.

¹⁸⁸ A nyugati Attila-hagyomány áttekintéséből (l. 185. j.) szembetűnő, hogy a mondatok a X—XI. században bővül ki erőteljesen és terjed el szélesebb területen. — Köszönettel tartozom Dr. Dienes Istvánnak, aki gondos és részletes lektori véleményében dolgozatom hibáira és pontatlanságaira rámutatott.

против Византии, поэтому наличие византических монет можно связывать с церковной деятельностью обращения в христианство, бывшей по источникам в этой области сильной.

Западные летописи подробно перечисляют, какое количество сокровищ отнесли Венгры во время их походов. Но в венгерских могилах из 10-ого века не нашли ни одного предмета произшедшего от Запада. Можно сделать вывод, что при делете добычи их растопили. Единственной предметной памятью являются монеты производящие от Западной Европы (их 172, 4. картина), 80 процентов которых представляет собой итальянскую чеканку. (Венгры чаще были в Германии, во Франции). Итальянские монеты почти без исключения являются монетами 1-ого Беренгара и Уго Прованского. Часто встречаются в одной могильной находке, значит, значительная часть монет 1-ого Беренгара была в ходу до 940-ых лет, до господства Уго Прованского. Лиудпранд замечает, что Венгры между 942-ым и 947-им годами получали в Италии по десять мер серебрянных монет во выкуп. Мы того мнения, что Венгры имели доступ к монетам итальянской чеканки в связи с этими двумя платами налоги. Известно, что налогу 947-ого года получил Такшонь, князь Венгров, ведущий поход. По нашем наблюдением карта наличий западных монет приблизительно соответствует владениям княжеской семьи.

Некоторые марксистские историки (Мольнар, Ледерер, Элэкш) причину набегов объясняют переломом первобытного общества: в связи с этим них принимал бы участие слой бедных свободных, вытеснявшийся из пастбичной области. Наши замечания: 1. Нехватка пастбичной области не могла быть решительной: дальнейшими завоеваниями могли бы овладеть новыми землями, для этого у них бесспорно были достаточные военные силы. — 2. В противоположность этому предположению могилами с монетами являлись не ожидаемые бедные к людям высшего ранга, служившим военными. 3. Набеги в самом себе не вытекали из перелома пастушеского общества. Можно подтверждать многочисленными примерами, что все кочевые народы облагали налогом соседние племена. Это было постоянным дополнением их экономической жизни, и им руководили всегда профессиональные военные. Предполагаем, что венгерскими набегами руководили военный слой под контролем княжеской семьи.

Французские археологи того мнения, что во Франции, при раскопках около города Троез открыли археологический след набегов. После личной проверки предметов мы того мнения, что они не имеют связи с Венграми. Стоит продолжать поиски, ведь известны изображения в Италии и Германии, создавшиеся памятью этих походов. Несколько исследователей в обрше чудовища французских сказок („огре“) видит память Венгров („onogur“, „hungarus“, „венгер“). До сих пор общераспространенное и предание Аттилы. Большая часть современных источников назвала Венгров Гунными. Средневековые французские предания жили не только в областях, разрушенных Аттилой. Мы думаем на то, что с преданием об Аттиле французов могла связываться более новая память Венгров, обходивших большую часть их страны.

Чанад Балинт

ALAKOS KÁLYHACSEMPÉK KEVERMESRŐL

1963 októberében a Békés megyei Kevermes községtől 1 km-re levő Barta halmon leletmentő ásatást végeztem, ahol későközépkori falu – feltehetőleg a régi Kevermes – maradványaira bukkantam. A halom tetején agyagalapozású téglából épült templomot találtam, melyet erősen bolygatott temető vett körül. A templomtól keletre és északra elterülő egykori falut a mélyszántás elpusztította, mindössze néhány ház kemencéjének alapját sikerült megfigyelni. Az egyik kemence lesározásának közeléből alakos és mérműves kályhacsempék töredékei kerültek elő, ami arra enged következtetni, hogy egy rangosabb ház kályhás kemencéjét találtuk meg. Az alakos töredékek – egy kivételével – teljesen meg-egyező ábrázolásúak a Méri István által 1957-ben közölt nadabi ún. „makkot verők”-kel.¹ Az általa elsőként körvonalazott „népies” alakos kályhacsempék köre, melynek egyik dél-tiszántúli csoportjába a nadabival együtt a kevermesiek is beletartoznak, megkönnyítette a kutatást ezen a területen. Kevermes ugyan-úgy, mint Nadab, a középkorban Zaránd vármegyébe tartozott, s a két település légvonalban 25–30 km-re van egymástól. Ez a körülmény a két helyen talált azonos kályhacsempék szemszögéből nemcsak azok elterjedésének körét bővítette, hanem a készítő műhelynek a környékre való helyezését is alátámasztja.

A kemencemaradvány környékén talált nadabi-jellegű csempetöredékek – ugyanúgy, mint a nadabi – eredetileg kályhás kemence parkányához tartoztak. A kályhacsempék képmezőjéből két nagyobb és két kisebb töredéket találtunk. A két nagyobbak a hiányzó részeit egymás alapján, pártarészüket pedig a nadabi csempe alapján rajzoltuk meg. Az anyag leírását mellőzöm, csupán a további mondanivalók szempontjából térek ki néhány lényeges részletre.² Négy-szögletes, kidomborodó pálcakeretben középen álló tölgyfa két oldalán egy-egy férfi áll. Az egyik a teste előtt bal kezével átnyúlva a fa ágát húzza le, jobbjaival a lehúzott ághoz nyúl. A másik férfi mindkét karját könyökben behajlítva fel-emeli. A jobb kezével szintén gallyat fog, másikban szerszám van. A két nagyobb töredéken a jelenet nagy része látható (1., 2. ábra). A két kisebb töredék egyikén a teste előtt átnyúló férfi feje és felső teste (I. t. 10.), a másikon pedig e férfi által lehúzott ág részlete van (I. t. 7.). A pártázatnak három össze nem illő darabját találtuk meg (I. t. 5–6. 9.) A csempék „kályha”-részének alakja – amely a nadabiról teljesen letöredezett – is tisztázódott. A legteljesebben megmaradt csempe, amelynek a szélessége is mérhető (19,5 cm), világosan elárulja, hogy a kályha-részét korongolt, félbe vágott hengerből készítették. Közepébe kerek lyukat vágtak (I. t. 11.). A másik nagy töredéken a félhengeres résznek csak az indítása maradt meg. Egyetlen alakos töredéket találtunk, mely nem tartozik

¹ Méri István, A nádabi kályhacsempék AÉ 84 1957 187–204

² Uo. XLIV. T. 1 kép.

bele az általunk tárgyalt kályhacsempék sorába. Valószínű állati karom stilizált ábrázolása van a kis töredéken (I. t. 8.). A mérműves csempetöredékek kiesnek vizsgálódási területünkől, ezeket a kevermesi teljes leletanyag feldolgozásakor mutatom be.

Abb. 1. ábra. Alakos kályhacsempé Kékesről. I. (XVI. sz.)

Méri István sokrétűen megvilágított és elemzett korhatározását – aki a nadabi kályhacsempét a XVI. századra keltezi – a Kékesről szóló írott források³ és az ott előkerült leletanyag is igazolja. Kékesen, mely írott forrásokban 1418-ban jelenik meg először, 1557-ben huszonegy házat említenek. Ezeket 1596-ban pusztítják el a törökök. Ekkor pusztulhatott el az a ház is, amelynek kemencéjét az általunk tárgyalt alakos kályhacsempék díszítették. A Barta halom temetőjéből négy denár került elő⁴ – I. Mátyás denár (1482–86),⁵ I. Ferdinánd denár (1545 és 1552),⁶ Rudolf denár (1585)⁷ – amelyek szintén a kályhás kemence használatának és elpusztulásának idejére szolgálnak adatokat (I. t. 1–4.).

Csempés kályháink beilleszthetők a művészeti stíluskorszakok valamelyikébe. Így beszélhetünk gótikus, reneszánsz, barokk kályhás kemencékről, ill. csempékről. Amikor egyik stíluskorszak felváltja a másikat, fazekasaink minta- és formakincse is megváltozik. A minőségi és korszerű fazekasmunka legtöbb esetben a nagyobb műhelyekhez, céhekhez köthető, amelyek szigorú szabályzatokkal védik az áru minőséget⁸ és nagy hatással vannak a kisebb műhelyekre, fazekasokra. A „népies” kályhacsempéket nehéz besorolni bármelyik stílusba. Ennek okát a török megszállásban látom. A török által megszállt Alföldön igen korlátozott lehetőségek kínálkoznak az iparfejlődésre. Számolnunk kell a meglevő, de meg nem erősödött fazekascéhek széthullásával is. A fazekascéhek meg-

³ A pénzek meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

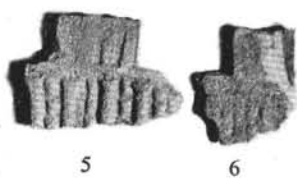
⁴ MÉ Középkor II. corpus 572. ill. CNH II. 239/A

⁵ MÉ Újkor corpus 55 és 53

⁶ MÉ Újkor corpus 160

⁷ Maday Pál, Békés megye története. Békéscsaba 1960, 228.

⁸ Gerő László, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955.

alakulása később történik, mint a különböző bőripari, ruhaipari és fémműves céheké.⁹ Áruikat könnyen el tudják adni, nincs szükség a céh védelmére. A területünkön levő szakképzett mesterek egy része Erdélybe vagy a Felvidékre menekült a török elől,¹⁰ helyüket a nem minden áruféleség gyártásában egyforma jártasságot mutató, de mindent készítő fazekasok foglalták el. A legigényesebb fazekas munkához tartozó csempekészítés ezt mutatja. A nadabi és kevermesi darabok készítésbeli hiányosságai jól példák erre. Az itt maradt fazekasoknak korlátlan lehetőségeik vannak áruik elhelyezésére, amit mutat az is, hogy Nadabon és Kevermesen azonos préselőmintából származó árut találtunk.

A kevermesi alakos kályhacsempék készítmódját vizsgálva elsősorban a *préselőmintájukkal* foglalkozom. A kályhacsempéket nem agyagból készített negatívba nyomták, mint ahogy az a későközépkorban általános volt,¹¹ hanem sokszorosítás céljára ebben az esetben közvetlenül fába vésett negatívot használtak. E mellett szólnak a mintázat éles törési síkjai, az ábrázolt jelenet balra tolódása, az egyik alak bal kezében tartott szerszáma és a néhol föllelhető farostlenyomatok.

A csempéken sok helyen élesen vágódó formákat figyelhetünk meg. Ezek a formák érzékenyen követik, s így tükrözik is a fanegatív megmunkálását. Ha agyagnegatívot tételeznénk fel, amit fapozitívról vettek le, akkor ezeket az élesen vágódó formákat nem látnánk. Az agyagpozitívból kikerülő minta egyik formája elmosódottabb élekkel megy át a másikba, mint a közvetlenül fából készült préselőminták termékeinél. Utóbbinál még megfigyelhetjük a faragási technikát, míg az előzőnél elvesznek a közvetlenül fára utaló nyomok. Csempéinken néhány helyen kivehető a negatívban használt fa erezésének nyoma is; főleg az egyik csempe pártázatának középső részén láthatjuk az egymással párhuzamosan futó rostok lenyomatát (2. ábra). A kevermesi és a teljesen azonos

Abb. 2. ábra. Alakos kályhacsempe Kevermesről. II. (XVI. sz.)

⁹ Mihalik József, A kassai fazekascékh artikulussai 1574-ből MKÉ. 1908. 152—156.

¹⁰ Szücs J. Bőrfeldolgozóipar a XV. századi Magyarországon, Cipőipari Dokumentáció. VII. 3.

¹¹ Szádeczky Lajos, Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon Bp. 1913. 49—92.

jelenetet ábrázoló nadabi csempék egy negatívból kerültek ki. A csempék pontos összehasonlításakor megfigyelhetünk egy nagyjából függőleges vonalat, ami nem tartozik a csempék kifaragott díszítéséhez. A bal oldali alak ruhája alatt kezdődő és a kereten is kívül menő vonal abból adódott, hogy az állandó használat során a fanegatív elrepedt. Préseléskor a repedésbe belenyomódó agyagcsík nyomát találtuk meg. A teljesen egyforma mintánál is döntőbben bizonyít a keveremesi és nadabi csempék azonos préselőmintája mellett az, hogy a fanegatív vetemedésének nyomát ugyanazon a helyen találtuk meg. Ez egyúttal arról is tanúskodik, hogy egy műhelyből kerültek ki. A csempék kissé különböző mérete a formából való kivéveskor történő eltorzulással és az égetéskor bekövetkező különböző méretű zsugorodással magyarázható.

Fából készült negatívokkal később igen gyakran találkozunk. Ilyenek a báb-sütőminták és pl. a Divald Kornél által közölt XVIII. századi kétféjű sast ábrázoló csempenegatív.¹²

Népművészetünkben sok példát lehet találni arra, hogy az ábrázolt jelenet nem egységesen tölti ki a rendelkezésre álló teret. Gyakran a képmező jobb oldala zsúfolt. Ez abból adódik, hogy balról jobbra haladva készül a kép. A tágasan, levegősen induló ábrázolás a vége felé helyhiány miatt zsúfoltabb lesz. A mi esetünkben is így történt. Ami a negatívon jobb oldal, az a kész csempén bal oldal, tehát érthetővé válik az ábrázolás eltolódása balra (1–2. ábra). Ezzel az egyszeri megfordítással magyarázható a bal kézben tartott szerszám is, ami a negatívon jobb kézben volt.

A préselőmintával kapcsolatban alkalom nyílik arra is, hogy némi bepillantást nyerjünk a középkori parasztság műveltségének egyik összetevőjébe, a képalkotásba. Előzőleg már volt szó az ábrázolás balra tolodásáról, ami hozzátartozik ehhez a témakörhöz. Itt még egyéb megfigyeléseinkről is beszámolunk.

A népművészet önálló mintakincséhez csak azok az elemek tartoznak, melyek tökéletesen élnek alkotóik tapasztalatában, vagy képzeletében. Az ábrázolás gyarlóságai a kifejezni tudás korlátozottságából adódnak. Ez érvényes a nadabi és keveremesi kályhacsempékre egyaránt.

A fafaragónak az ábrázolandó cselekményen kívül meg kellett birkóznia az anyaggal és az arányokkal. A fa vésésénél ügyelnie kellett arra, hogy negatívot készít, tehát a bele préselendő agyag kivéveskor torzulás nélkül kövesse az eredeti mintát, vagyis nem volt szabad alávéssni az egyes formákat. A fafajták közül e célra az volt a legalkalmasabb, amelyik legjobban bírja részben a vésést, részben a nedvesség ismétlődő fölvetelét, ill. a kiszáradást.

Az ábrázolás megtervezésére egyetlen adat utal: a fa indítása alul a kitöltésre váró téglalap tengelyében van, de törzse már megtörik (1–2. ábra).

Az ún. magasabb művészetek arányossággal kapcsolatos követelményeit nem találjuk meg csempéinkben.

Erős aránybeli eltolódást mutat ugyanis az alakok fejének és törzsének viszonya, ami a népi képalkotás egyik jellemzője. Az iskolázott művészek mesteri módon szerkesztenek, s azonos arányrenden belül építik fel alkotásaikat. Itt viszont a következőket figyelhetjük meg: ha csak a fejet nézzük, nagyjából rendben találjuk az arányokat, s ezt tapasztaljuk külön a törzsnél is. Az egész alakot nézve azonban a fej jóval nagyobb, mint a legszükségesebb valóság. Szabédi László értékes megfigyelésével magyarázhatjuk ezt az aránybeli eltolódást: „A konvencionálisan látó ember, ha rajzolásra adja magát, természetesen

¹² Parádi Nándor, FA 9. 1957 184. old.

úgy rajzol, hogy a kisebb tárgyakat aránylag nagyobbaknak s a nagyobbakat aránylag kisebbnek rajzolja.”¹³ Egy fejet közelről nézve is át tudunk tekinteni, de az egész emberi test áttekintéséhez már hátrább kell lépni. Ha egybeötvözöm a két látványt, akkor a fej jóval nagyobb lesz, mint azt a természetes arányok megkívánják. Ezt megfigyelhetjük csempéinken a fa és az ember viszonylatában is. A két ember alig alacsonyabb a fánál. (Lehet azonban, hogy itt a keret adta lehetőségek is módosítják az arányokat.)

A fejek, ill. arcok faragása mentes minden egyéniesítő törekvéstől. Egymásra sorakoznak fel az áll, ajak, orr, szemek, szemöldökök, homlok formái, melyek a másik arcon is ugyanígy kerülnek megfogalmazásra. Inkább csak arra törekednek, hogy meg legyen minden, ami oda való. A két arcról sem közelebbi kort, sem „arcifejezést” nem tudunk leolvasni. Itt újból néprajzi párhuzamokat lehetne sorolni, de ezen túl dél-oroszországi visszacsengést is felfedezhetünk.¹⁴

A két alak testméretein tapasztalható aránybeli eltolódást, az egyéniesítés hiányát már a közöttük levő fáról nem mondhatjuk el – legalábbis nem az előbbinél jelzett mértékben. A fa ábrázolásában már több könnyedséget, iskolázottságot fedezhetünk föl. Fiatal tölgyfáról van szó, ami terem – vetíti élénk a faragó. Bizonyos iskolázottságra utal a levelek könnyed vonala, de főként a kiterített és fél levelek együttes alkalmazása. Ez ebben az esetben természetesen nem a fafaragó mintakincsét jelenti, csupán jó megfigyelését. Látott már ilyen faábrázolást iskolázott művész kezéből, s ezt utánozza. Későbbi népművésztünknek sem jellemzője a fél levelek alkalmazása. Ezen a ponton kapcsolhatjuk össze az alapvetően népi képkalkotás köréből származó ábrázolást azzal a hatással, ami a felsőbb osztályok művészete részéről éri.

Az *ábrázolás értelmezése*kor abból a feltételezésből indulok ki, hogy amit a csempén látunk, az szemléletes és elegendő a jelenet értelmezéséhez. Az ábrázolás tehát a két ember mozdulatában pontosan visszaadja azt, hogy cselekvésük mire irányul.

Bal oldali alak jobb kezével ágat húz le, a ballal pedig termésért nyúl (1. kép). A termés leszedésére irányuló mozdulat félreérthetlenségét még az is segíti, hogy a jelenet készítője a lehúzott ágon kívül csak egy helyen jelez a fán termést, – a jobb oldali alak fejénél. A másik alak felemelt bal kezében valamilyen szerszám van, jobbjaival a fatörzsből kinövő kis ágat fogja (1. kép). Ez a mozdulat arra enged következtetni, hogy a kis ágat akarja a kezében levő szerszámmal levágni. (A felemelt kézben balta van, amire később kitérek.) A törzsen levő kis ágak kettesével vannak, csak a legfelsőnek hiányzik a párja. Innen már levágta, mint ahogy ezt az ott maradt csonk is mutatja.

A két férfi minden valószínűség szerint egy bizonyos munkának két különböző fázisát végzi. A következőkben megpróbálunk választ adni arra, hogy mi lehet ez a közös munka.

Makkverés nem lehet, mert a makkot hosszú botokkal verik, vagy lerázzák a fáról. Itt a fáról valamit szednek és – láthatólag – a feleslegessé vált gallyakat vágják le. – Erdőink gyakori és jellegzetes fája a tölgy. Talán ezért is ábrázolják népművészetünkben, főleg pásztorművészetünkben olyan gyakran. A makknak a rajzi megfogalmazása rögtön egyértelművé teszi előttünk, hogy melyik fának milyen terméséről van szó. A tölgyfa arányain belül az ábrázolásokban mindig „eltúlozzák” a makkot. Ezek legtöbbször elérik a levelek nagyságát.

¹³ Divald Kornél, MKÉ. 3. 1909 217. old. 7. kép.

¹⁴ Szabédi László, Ész és bűbáj. Bp. 1943. A magyar térszemlélet. 19–24.

Csempéinken a hosszú kocsányokon függő kis gömbökben nem fedezhetjük föl a makkot.

Ha a makkoltatás – szinte mai napig elterjedt – szokását akarták volna bemutatni, akkor a konda is helyet kapott volna az ábrázolásban, mint ahogy azt a pásztorművészetünkben és a XVI. századi naptárképeken megfigyelhetjük.¹⁵

A fakivágás értelmezése ellen is szólni kell. Az ágat lehúzó mozdulat ebben az esetben értelmetlenné válik, de bizonyos fokig a kis gallyak levágása is. Ezt az értelmezést leginkább a felemelt bal kézben tartott balta magyarázná. Néhány¹⁶ fakivágást ábrázoló képpel összevetve azonban ezzel kapcsolatban is nehézségek merülnek fel, mivel azokon egy vagy több férfi a fejszét mindkét kezében fogva sújt le a fa törzsére.

Felmerülhet még a fametszés gondolata. Ez is valószínűtlen, hiszen a tölgyfát nem, a gyümölcsfákat pedig kora tavasszal, amikor még nincs rajtuk lomb, szokták metszeni. (Néhol a diófát ősszel is metszik.) Az ábrázolás értelmezése körüli aggályokat nehéz áthidalni, így inkább csak lehetőségként vetem fel a bőrkikészítéshez nélkülözhetetlen csersav-alapanyag gyűjtését. Ebbe az értelmezésbe sűrítendő bele leginkább az ábrázolás minden mozdulata, és az, hogy a tölgyfán nem makkok vannak. Fiatalabb tölgyfák kérgéből és gubacsából állítják elő a csersavat.¹⁷ A kéreg leszedéséhez leginkább a baltát használják, bár néhol ismerik az ún. cserhajhántót is.¹⁸ Április-májusban, amikor a nedvforrás már megindult, hántják le a héjat, mivel a tölgyfának ilyenkor a legnagyobb a csersavtartalma. Ebben az értelmezésben a jobb oldali alak a kezében fogott baltával vágja le a fa törzsén levő kis ágakat, hogy utána lehánthassa az értékes cserhaját; a másik a lehúzott ágról gubacsot szed. A gubacsszedés elterjedtségére utal néhány szólás¹⁹ és az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslat.²⁰

Dolgozatom célja az volt, hogy néhány újabb adattal elősegítsem a „népies” kályhacsempék körének kutatását és felhívjam a figyelmet középkori magyar parasztságunk képzőművészetének jellegzetességeire.²¹

Nagy Katalin

¹⁵ Bobrinszki, Volkstümliche russische Holzarbeiten, Leipzig 1913.

¹⁶ Flämischer Kalender des XVI. Jahrhunderts, München, 1926.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Haraszty Árpád, Növénytan, Bp. 1956. 645–646. old.

¹⁹ Magyarság Néprajza II. 22. Bp.

²⁰ O. Nagy Géza, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 244.

²¹ Kimnach Ödön, Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok. Ethnographia XIII. 1902. 224–228.

OFENKACHELN VON KEVERMES

Eine Kirche — Ziegelbau mit Lehmuntergrund — von einem stark zerstörten Gräberfeld umgeben kam zum Vorschein am Barta-Hügel, in der Nähe des Dorfes Kevermes (Komitat Békés) im Oktober 1963 im Laufe einer Schutzausgrabung. In den Gräbern wurden vier Denar [Mátyás I. (1482—86), Ferdinand I. (1545, 1552) und Rudolf (1585)] gefunden. Aus dem Dorf, das zur Kirche, bzw. zu dem Friedhof angehörte, waren nur einige Ofengründe zu beobachten. Von der Nähe des Lehmgrundes eines Ofens kamen zum Vorschein die vorgeführten Kacheln. István Méri behandelt in seinem Beitrag (1957) die sog. „volkstümlichen“ Kacheln und er datiert ihr Alter an das 16. Jahrhundert. Auch die Kacheln von Kevermes bestätigen die Datierung von Méri als genau.

An den Kacheln von Kevermes sind Gestalten ja sogar Szenen dargestellt. Die Kacheln werden durch eine Negativform aus Holz vervielfältigt. Die Darstellung hat man ursprünglich negativ, also hohl in Holz hineingeschnitzt. Den Gebrauch der Holzform bekräftigen die selten erscheinenden Holzfasern, die scharfen Bruchflächen sowohl, als das Werkzeug in der linken Hand der Gestalt. Auch die Erscheinung, dass der Rhythmus der Darstellungen sich als ungleichmässig, das heisst linkshin (ursprünglich nach rechts!) zusammengedrängt erweist, und diese Ungleichheit an jeder Kachel ganz und gar gleichförmig zu beobachten ist, weist auf die Vervielfältigung mit Negativform nach.

Die Kacheln von Kevermes, die die sog. Eichelschläger darstellen, sind mit derselben Negativform verfertigt, wie die völlig identischen Ofenkacheln von Nadab (Rumänien, in der Linie von Komitat Békés, 20—25 Km von der Grenze). An den Kacheln kann man die Disproportion der allgemeinen volkstümlichen Darstellungen zu beobachten; und zwar der Kopf der Gestalten ist zu gross, die in Wahrheit grösseren Gegenstände wurden relativ als kleiner, die kleineren als grösser abbildet.

Katalin Nagy

A BAKITY

(Adatok a homoki teherhordó eszközökről)

A kocsi a hagyományos paraszti közlekedés és teherhordás legfontosabb, szinte nélkülözhetetlen eszköze. Néprajzi kutatásunk mégis mindeddig keveset foglalkozott a különböző kocsi- és szekérfajtákkal.¹ Az eszköz története és főbb típusai ismertek, de nem ismerjük eléggé táji változatait és különleges alkalmazásukat az egyes vidékek népi teherhordásában.

A Dél-Alföldön, ahol a kötött mezősegi talaj, a folyami hordalék és a különböző minőségű homoktalajok előfordulása változatossá teszi a talajképet, a szükségletek többfajta teherszállító eszköz kialakítását is megkövetelték. Más kocsit használt a parasztember a kötött, fekete földű hódmezővásárhelyi, makói határban, mint a jórészt homokos szegedi földeken. A természeti viszonyokhoz való alkalmazkodás különösen homokos talajú területeken hozta létre a munkaeszközök sok válfaját. Most a Duna-Tisza köze déli részének, kiváltképpen Szeged környékének egy jellegzetes teherhordó eszközét, a *bakity*ot fogjuk bemutatni.²

Szegeden a XIX. században népes fuvaros réteg alakult ki. A vásárookra fuvarozó ún. *nagykocsisok* mellett voltak *taligások*, *koplalósok* és *szekeresek*, akik mind csak a város területén vállaltak szállítást.³ E városi rétegek igényeihez járultak még az állandóan növekvő paraszti szükségletek, a környékről hiányzó fát (kőris, szilfa) a Tiszán tutajozták, s így a kocsigyártás Szegeden jelentős iparágga fejlődhetett. Az 1803. évi árszabás szerint a „kerékjártók” 14 különféle szekeret, kocsit és hintót készítettek.⁴ 1830-ban a városban 15 kerékgyártó mester dolgozott, 14 legénnyel és 7 inassal,⁵ 1844-ben viszont már 25 mester, 22 legénnyel és 7 inassal.⁶ A múlt század végén a városban több kocsigyár is létesült, ahol a kocsikészítés mindhárom munkáját: a bognár-, a kovács- és a *szatler* (fényező)-munkát egy helyen elvégezték. A Szeged környéki parasztok megkedvelték a különböző gazdasági féderes kocsikat, mert a laza, süppedős homokon ezeket a lovak könnyebben tudták húzni. A különféle féderes kocsikat piacozó, *gyűvő-mönő* járműnek használták, teherhordó eszköznek megmaradt a régi fajta *igáskocsi*, *parasztkocsi*. A kocsikészítés szakmai fejlettségére jellemző,

¹ A régebbi irodalmat áttekinti K. Kovács László: A magyar népi közlekedés kutatása. Klny. A Magyar Népkutatás Kézikönyvből. Bp. 1948. 23 p. — Újabbban megjelent tanulmány Csalog Zsolt: A kocsi és a szekér Szentes vidékén. Néprajzi Közlemények X. 1—2. Bp. 1965. 3—44.

² A *bakity* szó etimológiájával most nem foglalkozunk, ezúttal az eszköz néprajzi jellemzése a célunk. A tájszó nyelvészeti feldolgozásához csupán néhány adalékot hozunk.

³ Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 246—247.

⁴ Céhiratok, Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

⁵ Szegedi Állami Levéltár, Céhiratok.

⁶ Szegedi Állami Levéltár, Céhiratok.

hogyan Szege közzvetlen szomszédsgában, Kiskundorozsmán is jeles kocsigyártó központ létezett. Sőt, a *dorozsmi kocsi* több tekintetben eltért a *szegedi kocsi*-tól.⁷ A dolgozatunkban bemutatásra kerülő paraszti szállítóeszköz azonban nem kizárólag a híres bognár- és kovácsmesterek leleménye, hanem elsősorban a homoki parasztok, tanyai ezermesterek találékonyságát, alkalmazkodó készségét dicséri.

Szeged környékén két különböző paraszti teherszállító eszközt illetnek a *bakity* megnevezéssel. Közös jellemzőjük, hogy mindkettő homoki földeken használatos. Előbb az elterjedtebb eszközformát mutatjuk be.

A szegedi tájat a különböző homoktalajok változatos előfordulása jellemzi. A város körül, a Tisza közelében folyami iszappal kevert, jó minőségű barnás homokok vannak, távolabb, a Duna–Tisza közti hátság felé a homok egyre világosabb és végül átmege a laza, ritka homoktalajba, – régiesen: siványhomok, közkeletű szóval: futóhomok, – amit idevaló népünk *poszahomoknak*, *fosóhomoknak*, *úszóhomoknak* nevez. E homoktalajok között persze sok az átmenet és köztük régebben, a belvizek levezetése előtt szikes tavak és kisebb nádasok, zombékos rétek terültek el.

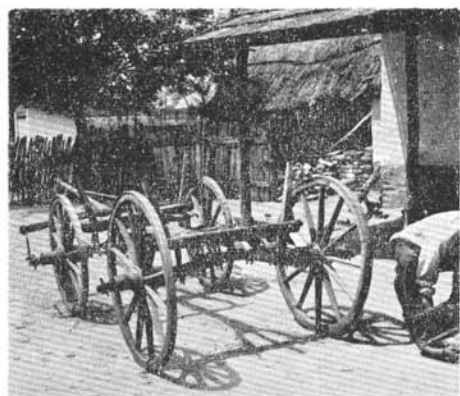
Az itt élő kisparasztok úgy könnyítették meg a homokon való közlekedést, hogy a közhasználatú parasztkocsi löcsös oldalát, saroglyáit levették és deszkákkal helyettesítették. Az átalakítás módja a következő: leveszik a kocsi első és hátsó saroglyáit. Ezután kiemelik a *kerékszőget*, leveszik a *tésznit*, így a löcs alsó vége, a *lőcskarika* a tengelyvégről kibújtható. A löcs felső végét, a *lőcsfejet* nem is szükséges a *lőcsgúzs*ból, illetve a kocsioldaltól szétszerelni, mert a négy löcs a két kocsioldallal együtt leemelhető. Ezek után leemelik az *alcserényt*, illetve alcserénydeszkákat, így együtt marad a négy keréken a kocsi egész alváza. Két ún. *pörgettyűt* készítenek, ami U alakú vázát képezi a *bakity*nak. A pörgettyű vízszintesen fölfekvő vastagabb fájába két végén egy-egy erős lécs van csapolva. Az első pörgettyű elhelyezése úgy történik, hogy az első tengely fölötti *vánkus* vagy *zsámoly* fölül leveszik a *förgettyűt* és helyére teszik a leírt, U alakú pörgettyűt, amit középen a *derékszőg* erősít a vánkushoz. A hátsó pörgettyű a *nyújtón* fekszik, a felső vánkus belső oldalán (1. kép). A két pörgettyűt jól a *vánkusokhoz* erősítik, visszateszik az *alcserénydeszkákat*, majd fölhelyezik az oldaldeszkákat, amelyek hossza rendesen egyezik a löcsös kocsi hosszával (2. kép). A kocsi oldaldeszkáit az első és hátsó pörgettyű ferdén beállított szárai tartják. Aki nagyobb teherszállításra is alkalmassá kívánta tenni a *bakity*ot, az a pörgettyűk szárát hosszabbra szabta, ehhez mérten magasította a *bakity* oldalát és elől-hátul végdeszkát vagy *súberdeszkát* alkalmazott (9. kép). Az így átalakított parasztkocsit nevezik a volt szegedi határban – Domaszéken, Mórahalmon, Ásotthalmon, Rúzsán, Balástyán és a környéken – *bakity*nak.⁸

Az átalakítást tanyai parasztok maguk elvégezték, bognármester igénybevétele nélkül, legfeljebb a szomszédok segítettek egymásnak. Egy-egy fúró-faragó tanyai *ezörmestör* a közeli tanyákba sok pörgettyűt kifaragott. A pörgettyű, más, ritkább nevén *raconca* és az oldaldeszka akácfából készült.

A *bakity* azért célszerű, mert jóval könnyebb, mint a löcsös parasztkocsi. Leveszik a négy löcsöt, a megvasalt, nehéz kocsioldalakat, a két saroglyát és helyükre csak a két pörgettyű és a 2–4 oldaldeszka kerül. A szállító-közlekedő

⁷ Vö.: Bálint Sándor: Szegedi Szótár. Akadémiai Kiadó Bp. 1957. I. 791.

⁸ A szegedi parasztkocsi alkatrészeit Bálint Sándor im. kocsi szócikkében részletesen leírta. Ezért itt csak a kocsi átalakításával kapcsolatos részeket jegyezzük meg. Vö. még Csalog Zsolt im. 19–20 *raconcáskocsi*.

1

2

3

4

5

6

eszköz súlyának ez a csökkenése homokon nagy előnyt jelent: több lehet a hasznos teher. Ha terhet szállítanak, legalább két zsákkal, kb. másfél mázsával több terményt tudnak a *bakityra* fölrakni. Különösen hasznos – sőt szükséges – volt a kocsi átalakítása egylovas parasztembernek. Nyáron – főleg szárazság idején – a süppedő homokú dűlőutakon két ló is beleizzad a teherszállításba, egy lónak pedig éppen elegendő a terheletlen löcsös kocsit húzni. Ezért az egy lóval bíró kisparasztok mindig átalakították kocsijukat *bakitynak*.

A szegedi határnak a város birtokában levő területeit földbérletek formájában, a múlt század közepe óta parcellázták. A közlegelők bérbeadásával párhuzamosan haladt a tanyásodás. Egy-egy bérlő régebben 10–15–20 holdat, századunkban, kivált az 1920-as években átlagosan már csak 5–10 hold *árendás* földet fogott ki a legelőből. A legelő feltörése, a futóhomok megszelídítése kemény munkát, szorgalmat, kitartást követelt a bérlőktől. A sovány homok a külterjes művelés mellett keveset termelt, sokan nem bírták fizetni a bérleti díjat és eltartani családjukat, ezért tovább vándoroltak és másutt próbáltak szerencsét. De a „bukott föld”-nek hamar akadt új gazdája, aki vállalta a másokat legyűző nehézségeket. A mostoha természeti viszonyok és a hátrányos gazdasági körülmények szívóssá edzették, alkalmazkodóvá tették az itt élőket. Ezzel is magyarázható a kocsi igénytelen, ám igen hasznosnak tekinthető paraszti módosítása.

Szegedi földön az a tanyai kisbérlő vagy szegényparaszt, akinek egy kocsija és egy lova volt, rendszerint átalakította kocsiját *bakitynak*. De a század első harmadában *bakityot* használtak a középparasztok és a tehetősebb gazdák is. A domaszéki örökföldes gazdának két kocsija volt: egy könnyű parasztkocsi, amin piacozott és egy nehezebb, erős fájú löcsös kocsi, amit a gazdasági munkákra, teherhordásra használt. Utóbbit átszerelte *bakitynak*, hiszen két ló után is arányosan nagyobb terhet tudott szállítani a homokon, mint a nehéz löcsös kocsin. A féderes kocsik – pl. az első világháború után elterjedt ún. *nagyatádi* kocsi – nem érintették a *bakity* használatát, mivel alkalmazási körük különbözött. Az első világháború után a módos tanyai gazdának három kocsija volt: a könnyű és nehéz parasztkocsi mellett egy féderes kocsi, homokon történő teherszállításra azonban változatlanul a *bakityot* szerelte föl.

A *bakityot* a gumiskocsi elterjedése kezdte visszaszorítani a homoki tanyákon. Előbb – a 40-es években, 50-es évek elején – tehetősebb gazdák vásárolták. A gumiskocsinak nagyobb a rakterülete és könnyebb vontatású. Aki ilyet vásárolt, az már nem szorult tovább a *bakity* használatára, sőt meg is szólalt volna, ha ezután *bakityra* ül. Ettől fogva a *bakity* annak a silányabb homokon élő szegény- és kisparaszti rétegnek a teherhordó eszköze maradt, amely a várostól távolabb, kedvezőtlenebb gazdasági feltételek között gazdálkodott. Ők nem tudtak gumiskocsit vásárolni és egyetlen kocsijukat csaknem egész éven át *bakityként* használták. Így a *bakity* szóhoz az utóbbi időkben bizonyos mértékig csúfolódó, gúnyos jelentésárnyalat tapadt. Erre vall egyébként a szó hangalakja, a bak- alapszó több más összetétele⁹ és az is, hogy több adatközlőnk csak rákérdezésre említette a homoki parasztkocsinak ilyen megnevezését.

A homoki parasztkocsi rendszerint már kora tavasszal átalakították löcsös kocsijukat, úgy mondták: „szereljük föl *bakitynak*”. Ha a két *pörgettyű* készen volt, akkor a szétszedés és összerakás két embernek még fél órát sem vett igénybe. Teherhordásra mindig a *bakityot* használták, piacozni is azon jártak, akiknek nem futotta másik kocsira. A várostól 30–40 km-re fekvő tanyákról előző nap

⁹ Pl. a talicska jelentésű *bakszekér*, a *bakarasz*, *bakfitty* mind pejoratív értelmű tájszó.

7

8

9

10

11

12

este indulni kellett a hetipiacra, tehát időt takarítottak meg és lovukat is kímélték, ha *bakityon* mentek. Ugyan a 40–50-es években a szegedi piacrendezők már lenézték és az utolsó sorokba helyezték a homoki *bakity*okat.

Év közben a gabonahordás idejére, szalma- és szénaszállításra szerelték vissza a löcsös kocsit, mert arra – vendégoldallal szélesítve – többet tudtak rakodni.

A *bakity* volt a vidékünkön gyakorta szükséges homokhordás eszköze is. Akinek a földje *vógyes*, homokbuckás volt, annak a művelés, de főleg a szőlőtelepítés előtt a talajt el kellett egyengetnie. A szintezés munkamódjáról alább fogunk szólni, most csak annyit, hogy erre a fent leírt *bakity*ot is használták. Ilyenkor két ló húzta. Rakodásnál az egyik oldalon levették a deszkákat, hogy könnyebb legyen a homokhányóknak dolgozni, majd visszahelyezték és jól meg-rakták a deszkák közét. A homokhordó *bakityon* szükség esetén harmadik *pörgettyűt* is alkalmaztak, amit a kocsi közepére tettek. Miután a *bakity*ot a mély fekvésű *laposba* húzták, kivették az oldaldeszkákat, széthúzták, megemelgettek az *alcserénydeszkákat*, hogy a homok leszóródjon a kocsiról. A rajta maradt homokot kapával lehúzták.¹⁰

Látható, hogy a *bakity*ot a löcsös kocsinál könnyebb volta és ebből eredő sokoldalú, célszerű felhasználhatósága teremtette meg és tette homoki földeken széles körben elterjedtté.

Régi öregek a *bakityon* nem használták kociülést. Egy-két hónalj szalmát nyaláboltak az *alcserényre*, maguk alá húzták a lábukat, arra ültek (3., 4. kép). Mások ún. *kapcsos ülést* alkalmaztak, ami a löcsös kocsinak is tartozéka, vagy deszkaülést fektettek át az oldalakon.

A *bakity* a silány talajú és gyengébb termésű homoki földeken, sok tsz-paraszt háza táján ma is megtalálható. A lovak száma megcsappant, de egy lovat még a legtöbb tanyában tartanak. Akinek nincs gumiskocsija, annak egy ló után a *bakity* a legcélszerűbb homoki szállító- és közlekedési eszköz. Városra már évek óta nem járnak vele, de a határban munkába járni, termést hazaszállítani, a faluba bekocogni ma is alkalmasnak tartják. Erre vall, hogy nemrégiben az ásatalmi tanyákon új *bakity* is készült. Ez elől-hátul zárt, rakterülete egészen láda formájú (6. kép).

✱

A szegedi tanyákon *bakity*nak nevezik azt a kétkerekű, egy lóval húzott homokhordó eszközt is, amely tulajdonképpen a kubikoskordé paraszti átvétele. Katona Imre kutatásaiból, monográfiájából tudjuk, hogy kubikosaink a kétkerekű, egylovas kordé használatát az 1879-es árvíz után Szegeden dolgozó, *kordésdigó* néven emlegetett olasz kubikosoktól tanulták el.¹¹ Tanyai népünk talán éppen a város feltöltését, a körtöltés építését végző *digóktól* vagy a példájuk nyomán kordéval dolgozó Tisza menti kubikosoktól leste el ezt a munkamódot. A tanyai honfoglalásnak – és vele összefüggésben a homok meghódításának – egyik nagy hulláma az árvíz utáni évtizedben zajlott le, ezért nem lehetetlen az olasz kordésoktól való közvetlen átvétel. Mindenesetre jellemző, hogy a kordéból származó *bakity* a városhoz közeli homokföldeken volt használatos és ott is maradt fenn napjainkig. A Szegedtől távolabbi tanyákon viszont ez a

¹⁰ Ezt a munkamódot röviden ismerteti Börcsök Vince: A szegedi homokpuszta meghódítása. Homoki szőlőtelepítések Szeged, 1964 c. dolgozatában. Kézirat Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára.

¹¹ Katona Imre: A magyar kubikosok élete. Hazafias Népfront 1957. 49.

kordészerű eszköz szinte ismeretlen. Ez a megfigyelés is a városi példa utánzását-átvételét támasztja alá.

A kétkerekű, egy lóval húzott kordé tipikus földhordó eszközként ment át paraszti használatba. Nagy előnye, hogy a kordé, illetve *bakity* ládája a tengely fölötti *vánkuson* hátrabilen, így a rakomány emberi munka igénybevétele nélkül kiüríthető. Ez meggyorsítja és könnyíti a földhordás munkáját, hiszen az elszállított teher lerakódása teljesen szükségtelenné válik. Bizonyára ezért kaptak e célszerű munkaeszközön a homoki földeket művelő, igyekvő tanyaiak. Ám a paraszti használatban a kordéről másolt *bakity* tovább módosult. Rájöttek ugyanis arra, hogy ha a bakity ládáját jól megrakják földdel, akkor ez a két rúd között húzó ló járását megnehezíti, a súlyos teher a szokott, szakirodalomból ismert módon befogott¹² kordéslovat hátrahúzza, szinte fölemeli. A szegedi paraszt a lovat, nélkülözhetetlen igavonó jószágát a nagy igénybevétel mellett is kímélni igyekezett. Most a ló terhén úgy könnyített, hogy a kétkerekű bakity elé újabb két kereket szerelt, ami elé a hámfákhoz akár két lovat is befoghatott. Előtte persze a bakity két húzórúdját leszerelte. A bakity elé régebben az ökrös szekér elejét, utóbb az igáskocsi alvázának elülső részét kapcsolták úgy, hogy a bakity rúdja és a koci elülső alváza a *derékszöggel* kapcsolódik össze. Így a *homokhordó bakity* négykerekű járművé alakult és ezzel a vonójószág számára biztonságosabbá vált (8., 9. kép). A teher súlyától és a talajtól függően egy vagy két lovat fogtak elébe. Ma rendszerint egy lóval vontatják.

A bakity ládáját a bognár a megrendelő kívánsága szerinti méretre készítette. Ügyesen faragó tanyai emberek maguk is megbarkácsolták. A 10., 11. képen látható bakity ládájának hossza 115 cm, szélessége: 80 cm, magassága: 45 cm. A 8. és 9. képen bemutatott bakity ládája 135, illetve 140 cm hosszú. A láda hátsó részén felhúzzható deszkát, ún. *sublert* alkalmaztak, ami lehetővé tette a jó megrakodást és a teher szóródás nélküli szállítását (l. 9. kép). Ilyen bakityon egyszerre fél m³ földet is tudtak szállítani. A bakity ládáját vaskampóval, láncsal, esetleg biztosító rúddal rögzítették a rúdjaához.

Némelyik leleményes parasztember a bakity ládája elé ülődeszkát erősített, így a hajtó kényelmesebben végezheti a szállítást (10. kép). Leggyakrabban azonban a *nyújtóra* és a *rúdszárnyra* ültek, és maguk alá rossz kabátot vagy szalmazsákot tettek.

Lássuk most, hogyan történt a homokhordás bakityon! Mindenekelőtt röviden ki kell térnünk az egyszerűbb munkamódokra.

A szegedi tájon és a szomszédos kiskunhalasi, kiskunmajsai határban megtelepedő tanyai ember szinte mindenütt arra kényszerült, hogy földjén talajszintezési munkát végezzen. Ezt a nagy területeket borító, szél fútt futóhomok természete tette szükségessé. A szél munkája egyik helyen völgyet mélyített, másutt buckát épített. Még a hosszú ideje barom járta füves legelők is buckás, hullámos felszínre mutattak. A *baromjárásokat* és a természetlenné hitt homok-siványokat művelés alá vevő kisparasztok különböző módokon *kubikolták*, tették egyenletessé földjüket.

Még hallottam, hogy az öregek „nagy szélben lapáttal hányták föl a homokot, hagy’ vigye a vögybe”. Ez a primitív eljárás jóformán csak a természet, a szél energiájának kihasználására épült.

Kezdetben ásózták a gypet és lapáttal, kezdetleges húzó deszkával egyengették a föllazított talajt. „Ahol kis domb volt, buckás terület, azt ki kocsival

¹² L: Katona Imre im. 50 és Bodgál Ferenc: A miskolci taliga. Ethnographia 1960. 524—536.

hordta, ki meg talicskával.” Adatgyűjtésünk alapján úgy látszik, hogy legtöbbször parasztkocsin, illetve az először leírt, deszka oldalú *bakityon* szállították a homokot. Ugyancsak elterjedt, de valamivel ritkább munkamód a talicskával történő homokkubikolás. Egyaránt használták a ládás, hosszú derekú, ún. *mőnyétderekú tajicskát*, ami mindmáig paraszti munkaeszköz¹³ és a kubikotalicskát, ami a hivatásos kubikosok a célnak megfelelően kifinomult munkaeszköze. Gyakrabban, szélesebb körben alkalmazott a ládás *paraszttajicska*, amely minden tanyában megtalálható, míg a *kubikustajicskát* inkább dorozsmai földön és a vele szomszédos szegedi földeken használták. Módos gazdák dorozsmai kubikosokat fogadtak föl a homokhordásra. *Virtigli* kubikosok a *parttól* a hajlatos *laposokig* járódesszkákat fektettek le és azokon tolták a talicskát. Tanyai kisbérllő a falverő deszkát, *palincsdeszkákat* fektette végig a földön, de ahol az sem volt, ott tarackot, szalmát, *szárizéket* szórtak a homokra, hogy ne süppedjen el a talicska kereke. Láttam olyan talicskát (és targoncát), amelynek a kerekét szalmafonattal kötözték körül, hogy a homokban ne üljön el.

Jobbára a kocsival-lóval nem rendelkező kisbérllők kubikoltak talicskával, – akinek kocsija-lova volt, az már inkább kocsit használt. A kocsin történő szállítás az igásjószág vonóerejére épült és ezzel – különösen nagy távolságra, 80–100 méterre való szállításnál – részben mentesítette az emberi munkaerőt. A homokhordó kocsi és a talicska megrakásához és kiürítéséhez ásót és lapátot használtak.

A homokbuckák elegyengetésének tájunkon speciálissá vált eszköze a *hőgyhúzó* (vagy *hőgyhúzó eke*, *parthúzó*), amit szakirodalmunk Nagy Dezső alapos tanulmányából ismer.¹⁴ Dolgozata után fölösleges volna itt az eszközre és munkamódjára kitérnünk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a hegyhúzóval való talajszintezés nem volt olyan elterjedt, mint az előbbi két homokkubikolási eljárás. Nagy Dezső is említi, hogy az eszköz „a középparaszti gazdaságokban volt jelentős”, ahol rendelkezésre állott a megfelelő igaerő.¹⁵ A hegyhúzót ugyanis régebben 4 ökörrel, utóbb 4 lóval vontatták. Szokás volt kölcsön adni, de még a kölcsönhasználattal együtt sem alkalmazták olyan széles körben, mint a talicskát és a *bakityot*. A szegedi határ belső tanyavidékén pl. alig ismert, adataink szerint Ásotthalmon kívül inkább az igen buckás mérgesi és halasi határban használták az oda elszármazó Szeged-alsótanyai parasztok.

Több adatközlőnk szerint a hegyhúzóval történt talajszintezésnek az volt a hátránya, hogy az eszköz a part, homokdomb termőrétegét teljes egészében lehordta a *laposba*. Szintezés után a feltöltött *vőgy* jól termett, de emiatt az elhordott domb helyén *vad föld* került felszínre, ahol egy ideig rossz termés mutatkozott. Ezt a hibát bakittal való homokhordással igyekeztek kiküszöbölni.

A kétkerekű, majd fenti módon megtoldott bakittal úgy fogtak munkához, hogy az elhordandó part közepén árkot ástak. Olyan mélyet, ahogyan a szintezés megkívánta. A bakityot ebbe az árokba tolták be. Így könnyebb volt megrakni, mert nem kellett magasra hányni a földet. Ezután kétfelől kb. 80–100 cm széles földpadkát elhagyva ástak újabb árkot. Ebből a földet egyenesen a bakityra lapátolták. Így haladtak a homokdomb szélességében tovább, tehát

¹³ Tóth Ferenc: A makói talicska. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966–67. Szeged, 1968. 119–129.

¹⁴ Nagy Dezső: A „hegyhúzó”. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956. Szeged, 1956 91–101.

¹⁵ Nagy Dezső; im. 99.

váltakozva árok és otthagyott földtöltés következett. A felső termőréteget – úgy mondják: *élő földet* – így nem hordták mind el, hanem az árkok kiásása után, a megátsatlan földet beleszaggatták a gödrökbe, ahol azután elegyengették a termőföldet. Ilyen módon termőréteg maradt a part helyén és jutott a laposba is. Jó ideig azért – úgy mondják – meglátszik, hová került feltöltés: ott ugyanis a szőlő és gyümölcsfa nem virul olyan szépen, mint a dombos helyen. Ezt a jól kikísérletezett szintezési eljárást sűrűn alkalmazták ott is, ahol löcsös kocsiból alakított *bakityon* vagy talicskán hordták el a földet.

A talajszintezési munkára rendszerint télen került sor. Az őszi betakarítás végeztével, novemberben fogtak hozzá és addig dolgoztak, amíg meg nem fagyott a föld. Ha maradt munka, akkor kora tavasszal, amikor kiengedett a föld fagy, folytatták. Gyakran több telet is igénybe vett, amíg az újonnan letelepült tanyai ember a közeli partokat elkubikolta. „Mindég télen kubikoltunk. Az én földemön volt egy nagy part, mellette olyan lapos, hogy ha kocsival, lóval beálltam, nem láttam ki az útra (dúlóútra). Nekifogtam elhordani. Apám mög a sógorom is segített. Karácsonyra végeztünk, de még a másik esztendőre is volt kubikolni való, mert a lapos vízállásos maradt” – mondja az egyik adatközlőnk.

Ezzel rövidere fogva áttekintettük a szegedi tájon alkalmazott összes talajszintezési munkamódot, föltüntetve ezek elterjedési körét és gyakoriságát.

Homokkubikolásra a kordé-*bakity* célszerűbb volt a korábban leírt kocsifajtánál, mert ennél a rakomány ürítése nem vett igénybe időt és munkát, tehát egy bizonyos idő alatt több földet tudtak vele elhordani. Alkalmazása mégsem volt olyan széles körű, mint a parasztkocsiból alakult *bakityé* vagy a talicskéé. Kordé-*bakitya* a hegyhúzóhoz hasonlóan csak tehetős, középparaszt gazdáknak volt. Bognár- és kovácmester készítette, így vétele külön befektetést igényelt, amire kisparasztnak nem volt lehetősége. Ezt is kölcsön adták, de csak magát az eredeti *bakityot*, amihez a kölcsön vevő a saját kocsija elülső alvázat kapcsolta nozzá. Kizárólag egy lóval húzott kétkerekű *bakityot* már sehol sem találtam. Gazdahelyen gyakran 2–3 *bakittyal* is kubikoltak – pl. szőlőtelepítés előtt –, hogy gyorsabban haladjon a munka. A *bakity* kölcsönzését és a szomszédok segítségét munkával, rendszerint hasonló kubikolással dolgozták le, illetve segítették vissza.

Elsődleges rendeltetése a talajszintezésnél végzett homokhordás volt. Sok gazda még a 30–40-es években is kifejezetten a *kubikolásra* készített *bakityot*. Van olyan tanyai paraszt, aki a 30-as évek elején maga eszkábálta, mert nehezebb az árendás földjén fekvő nagy homokdombok talicskázását. De használták még *telek* (trágya), vályognak való *székefőd* hordására (11. kép), krumpli, kukorica, tök, és más termények tanyába szállítására. Városra járni, piacozni azonban ezt a *bakityot* a tanyaiak nem vették igénybe – mint régebben a kétkerekű *taligát*.

Homokkubikolásra ma, évtizedekkel a földek feltörése, művelés alá vétele után is szükség van. Az igyekvő, belterjesen gazdálkodó tanyai paraszt mindig gondosan megválasztotta, melyik földdarabján mit termeljen, okult apái és a saját tapasztalatából, figyelte földjét, hogyan javíthatná a homok termőképességét. Nagyobb szélviharok, különösen a bőjti szelek még a mai, korszerű gazdálkodás mellett is sok helyütt elhordják a homokot. A szél munkáját még abban az évben helyre kell igazítani. Másutt új barackos vagy almás telepítéséhez kell homokot kubikolni. Ilyenkor az évtizedekkel ezelőtt készült *bakityot* ma is előveszik a szín alól.

Több tanyában – éppen törekvő, szorgalmas gazdáknál – a *bakity*ot trágyahordásra, termények szállítására stb. rendszeresen használják. Ez is arról bizonykodik, hogy a *bakity* a tanya körüli teherhordásban ma is előnyösen felhasználható munkaeszköz.

Összehasonlítva a két eszközvariánszt, megállapíthatjuk, hogy mindkettőt a természeti feltételekhez, a homoktalajhoz való alkalmazkodás teremtette meg. A lócsös kocsiból alakult *bakity* az elterjedtebb, általánosabb, míg a kordé-*bakity* csak gazdahelyen található, ahol több kocsit is tartottak.¹⁶

A *bakity*ra vonatkozóan még történeti, nyelvészeti és más tájakon végzett kutatások szükségesek, amelyek kideríthetik kialakulását, a hozzá hasonló hagyományos eszköztípusokat. Most csak a két eszközvariáns bemutatását tartottuk feladatunknak. A *bakity*, mint a Duna–Tisza köze déli részén elterülő homokvidék tanyai lakosságának jellegzetes teherhordó és közlekedési eszköze érdemel figyelmet. Jól példázza, hogyan módosulnak a mesteremberek készítményei parasztságunk kezén, hogyan, milyen leleménnyel alkalmazkodott népünk eszközünyaga a táj, a környezet adottságaihoz, a munkafeltételekhez.

Juhász Antal

BEITRÄGE ZU DEN GEFÄHRTEN AUF DEM SANDBODEN („BAKITY”)

Der Verfasser führt zweierlei Fahrzeuge auf, die auf dem Sandboden in der Gegend von der Stadt Szeged bei den Bauern als Liefer- bzw. Verkehrsmittel bräuchlich sind.

Alle beide Typen nennt das Volk aus der Umgebung von Szeged „bakity” (bakitj), welche charakteristisch auf dem Lande, das mit Flugsand bedeckt ist, benützt werden.

Der erste Typ wurde eigentlich durch die Modifizierung eines gemeinsamen Pferdewagens hergestellt: der schwere Wagenkorb, der Schragen ebenso wie die Wagenleisten wurden heruntergenommen, anstatt deren zwei U-förmige Holzgestelle (sog. „pörgettyű”) und Brettenseiten aufgesetzt werden (Abb. 1–2). So zusammengestellt wurde *bakity* ziemlich leicht, demzufolge es mit Nutzlast von grösserem Gewicht als der Pferdewagen auch auf dem Sandboden zu beschweren ist. Wegen der zweckmässigen und vielseitigen Brauchbarkeit braucht das Bauerntum auf dem Sandboden *bakity* allgemein und weit verbreitet. In den letzten Zeiten ist *bakity* immer mehr bei den ärmeren Bauern benützt.

Das andere Gefährt, das man ebenso *bakity* nennt, hat man aus einem zweirädrigen Karrentyp vervollständigt.

Durch italienische Erdarbeiter wurde dieser Wagentyp vor den ungarischen Erdarbeitern in den Zeiten nach der grossen Überschwemmung (1879) bekannt. Damals arbeiteten nämlich hier italienische Dämmer, von denen die ungarischen Bauer die Konstruktion solcher Karren wahrscheinlich unvermittelt übernahmen. Die Karre hat den Vorteil, dass — als ihr Kasten zurückkippt — die Last daraus von sich selbst, ohne menschliche Arbeit ausgeleert wird. (Abb. 7, 8, 9.). In der Gegend von Szeged, wo grosse Gebiete mit Flugsand bedeckt sind, wird *bakity* hauptsächlich zur Sandlieferung gebraucht.

Im Aufsatz werden die verschiedenen Methoden der Bodenplanierung auf dem Flugsand sowohl als die Arbeit mit *bakity* eingehend behandelt. Die Bauer haben das Karren vervollständigt, indem sie zu diesem den Vorderteil des Pferdewagens, mit den Vorderrädern, zusammenstellten (Abb. 8), wodurch das Karren-*bakity* rücksichtlich des Zugpferdes sicherlicher umgestaltet wurde. Die vermögenden Gehöftwirte — mehrere auch noch heute — haben *bakity* zur Frucht-, Dünger- und Erdlieferung verwendet.

Die zweierlei vorgeführten Fahrzeuge, die als Liefer- und Verkehrsmittel auf dem Sandboden in der Fachliteratur bisher unbekannt waren, erweisen, wie unsere Bauernschaft den Gegebenheiten der Umwelt entsprechend und gemäss den schweren Arbeitsbedingungen ihre Arbeitszeuge ausgeformt, bzw. umgestaltet hat.

Antal Juhász

¹⁶ Adatközlőim voltak Domaszéken: Illés Mihály, Makra János, Szekeres József, Vass József, Ásotthalmon: Bozóki András, Ézsias Antal, Gárgyán Mihály, Majoros Károly, Szabó Lajos, Rúzsn: Csóti Antal, Farkas József, Csengelén: Tóth Péter, Turi János.

DÉL-ALFÖLDI BEVARROTT UJJÚ NŐI INGEK

A népi öltözködés szakirodalma minden esetben foglalkozik a női viseletben igen fontos szerepet játszó inggel. Palotay Gertrud ezeket az ingeket szabásuk szerint két csoportra osztja: a bevarrott és mellévarrott ujjú ingekre. Dolgozatában¹ azonban csak a mellévarrott ujjú ingtípust tárgyalja, kihagyva a „kevésbé érdekes és változataiban is szegényesebb bevarrott ujjú ingcsoportot”. Ez alkalommal ezt a hiányt szeretnénk pótolni a dél-alföldi viselettel kapcsolatosan. A következőkben a szegedi múzeum néprajzi gyűjteményében őrzött bevarrott ujjú női ingeket mutatjuk be.

A fehér vászoningeket köznapra és ünnepre egyaránt viselték. A gyári sifonból vagy a maguk szötte házivászonból az ügyesebbje otthon varrta, de a legtöbb varrókkal varratta. A rendelkezésre álló vászon szélességéhez igazodott az ing szabása (1. ábra). Négyszögletes egyenes darabokból varrták a bevarrott ujjú női ingeket is éppúgy, mint a mellévarrottakat. Az általunk bemutatásra kerülő bevarrott ujjú női ingek készítéséhez az egy téglalapból készült derék, szintén téglalap alakú ujjak és vállfolt, valamint a négyzetes páha darabjait szabták ki. Igyekeztek a vászon teljes szélességét vagy annak felét felhasználni az egyes darabokhoz. A tartozékok méretei is úgy alakulnak, hogy lehetőleg semmi se vesszen kárba az anyagból. Ezért is adódik a vállfoltok és páhák méreteiben különbség az egyes ingeknél. A férfiingekhez hasonlóan, az ujjakat ráncba-szedve mindig a váll felett erősítették a derékhoz.² Vállfoltot is alkalmaztak, vagyis a vállakat egy külön réteg vászonnal borították, mely általában a páha alsó csücskéig ér.

Az ing eleje a hátával vállnál mindig egybeszabott. A kettőbe hajtott vászonból a vállak mentén a vállszélességen felül maradó részt mind kivágták a nyak számára. Ingeink felén a férfiingekhez hasonlóan a vállfoltok ráborítása után a nyakkivágástól a vállak felé kb. 3 cm hosszú bevágást alkalmaztak. A derék és a vállfolt közé a bevágás mentén háromszög alakú dupla vászondarabkát csúsztattak. A nyak ráncolásával ezt a háromszög-betoldást is beráncolták, melyet keskenyebb vagy szélesebb pántba rögzítettek. Evvel ellensúlyozták az egyenes vállak és a kerek nyak találkozásának húzódását a szűkebb nyakú ingeken, míg a bővebbre hagyott nyakkivágásnál erre nem volt szükség. Az eleje közepét derékig függőlegesen, a derék mentén pedig vízszintesen felvágták, hogy a mellrész lerakását és a derék ráncolását szabadon végezhessek. A lerakás és ráncolás összedolgozásának elfedése keskeny sima pánt rávarrásával történt. A derék bősege általában a vászon szélesség kétszerese, az ujjak bősege ellenben egy vagy fél

¹ Palotay Gertrud: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. Népr. Ért. 1931. 153—163.

² Kovács János: Szeged és népe. Szeged 1901. 210.

vászon szélesség. A bevarrott ujjakat a sima vállrészhez felül ráncolták be, félkör alakban a mell és hátrész felső oldalán, alul a hónaljat fedő részt simán hagyták, kiegészítve a páha betoldásával.³ Az így előkészített ujjak derékhoz illesztése a derék rész és a vállfolt közé fogva történt. Az ingeknek kb. fele igen bő ujjú, a többi ezekhez mérten szűk. Az ujjbőség alul és felül egyenlő, 44–110 cm között váltakozik. Az alsó bőség valamennyin madzaggal szabályozható. Az erre szolgáló keskeny hajtás az ujjvégektől különböző magasságban (5–16 cm) húzódik.

Ingeink igen egyszerűek,⁴ mégis mindegyiken van valami apró díszítésbeli eltérés. A derék általában vastagabb vászonból, az ujjak, a vállfolt, a páha vékonyabb vászonból vagy batisztból készült. A kétféle vastagságú vászon fényárnyék hatása a fehér színben belüli tónus különbségét eredményezi. A nyaknál valamennyi kissé kikerekített. Szembetűnő, hogy a szabásukban teljesen megegyező férfiingekével ellentétben, ezek mellréseze egyáltalán nincs kihangsúlyozva. A mell lerakása csak jelzésszerű: egyirányú, azonos szélességű kevés hajtásból áll. A derék behúzása is gyérebb, mivel a házivászon szélességéből több nem is adódik. A kettő találkozását elfedő sima pánt szélei tűzőöltéssel vannak levarrva. Elején legtöbb esetben porcelán gombbal záródik. Egyik ingünkön (2. ábra) a lerakott rész teljesen hiányzik, nyakmegoldása a mellévarrott ujjú női ingekéhez hasonlóan körben ráncolt és egy keskeny belső pántra rögzített. Szinte átmenetet képez a mellévarrott ujjú és a bevarrott ujjú típus között. A többi ing nyaka kissé ráncolt és egyenes, sima pántba fogott. Csupán egyikének (I. t. 4.) pántja díszített egy fehérhímzett, sűrűn ráncolt, lefelé hajló fodorral. Az ing vállait borító vállfoltok nagyságában jelentéktelen különbség mutatkozik. A vállfoltok széleit egy sor tűzőöltéssel díszítették. Az olykor dúsan, de néha alig ráncolt ujjak bevarrásánál egy vagy két sor tűzőöltést vagy hímzett díszet (I. t. 4.) alkalmaztak. Egyik ingünkön a vállfolt ujjak felőli széle fehérhímzéssel kivarrott (2. ábra). A leginkább hangsúlyozott rész az ujj, mely anyagában is különbözik a deréktól. Az ujjak vállnál bőségüktől függően erősen ráncoltak, a ráncolás a páha felé ritkul. Hosszuk 21–40 cm-es, a megkötéskor kb. könyékig ér. Az ujjak alsó felén levő keskeny bújratóba fűzött madzag összehúzásával az ujjak szélén hosszabb-rövidebb fodor képződik. Ez a fodor horgolt csipkével (I. t. 2.) vagy fehér hímzéssel (I. t. 1., 4. és a 2. ábra) díszített, de előfordul a díszítés nélküli is (I. t. 3.). A fehér hímzést külön vászondarabra hímezték és azután toldották az ujjakhoz. Ezt a toldást egyben bújratónak is felhasználták (I. t. 1., 4.).

Minden darabunk kézzel varrott. Az öltések szépek, egyenletesek. Mind ezek ellenére az ingek kidolgozása nem éri el a XIX. sz. első felében készült vászonneműek színvonalát. Igyekeztek a különböző minőségű vásznakhoz más-más vastagságú fonalat használni. Az ép széleket keskenyen egymásra csúsztatták és mindkét oldalon levarrták, vagy egyszerűen belülről keskenyen összefogták. A vágott széleket lehajtott varrással erősítették egymáshoz. A szélek díszítő öltése a tűzőöltés, melyet egy vagy két sorosan alkalmaztak, a vastagabb vászon hosszabbakat, a vékony batisztion rövidebbeket öltve. A szegéseket keskenyen behajtvá, bújratott öltéssel aprón varrták.

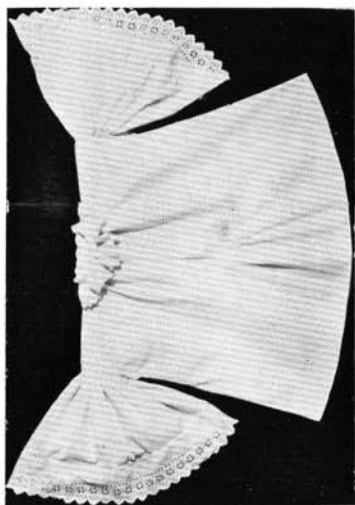
A továbbiakban tárgyaként az alapformától való eltéréseken kívül a gyűjtés helyét és a darabok méreteit ismertetjük.

³ Vö.: Gönyey Sándor: Budapest környékének községei. Népr. Ért. 1942. 248, 27-es ábra.

⁴ Vö.: A magyarság néprajza. I. 341.

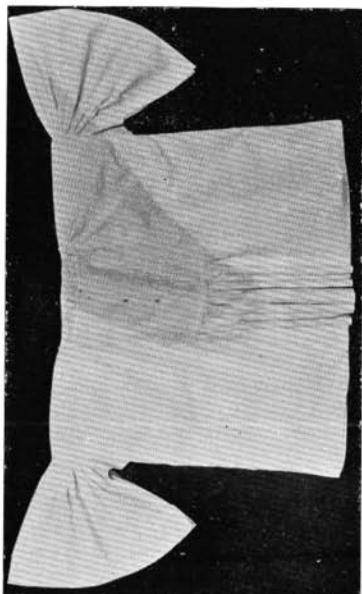
2

4

1

3

1. 53. 268. 1. ltsz. Kiskunfélegyháza (I. t. 1.). A derék lenvászonból, vállfoltja, ujjá és páhája batisztból készült. A vállfolt toldott, aránylag kicsi, a páha alsó csücskéig sem ér, sarkai elől-hátul picit levágottak, szélén egy apró tűzőöltéses sor fut körül. A mellrészét 3–3 különböző távolságra levő hajtás díszíti. A lerakás és gyér ráncolás találkozását a derékon tűzőöltéssel körülvarrt, sima, keskeny pánt takarja. A nyak ráncolása keskeny, díszítés nélküli batiszt pántba fogott. A nyaknál levő háromszög-betoldás széle két sor tűzőöltéssel levarrva. Az ujjak aránylag hosszúak és szűkek, vállbevarrásuk egy tűzőöltéses sorral erősített. Körben toldottak, a toldás ráhajtott varrásába fehér pertlit bújttattak. Innen az ujjak végéig 16 cm széles fehér, hurkolt szélű lyukhímzés a dísz. Eleje 3 db pici fehér porcelán gombbal, jobbról záródik. Páhája 6 cm-es. A lenvászon szélessége 80 cm. A batiszt szélességét nem sikerült megállapítanunk. Ny(ak)b(őség): 48 cm, d(erék)h(ossza): 57 cm, d(erék)b(őség): 160 cm, u(jja)h(ossza): 40 cm, u(jja)b(őség): 44 cm.

2. 53. 263. 1. ltsz. Zam (I. t. 2.). Dereka lenvászonból, vállfoltja, ujjá és páhája batisztból készült. Vállfoltja a páha alsó csücskéig ér, sarkai elől-hátul levágottak, szélén apró tűzőöltéssel körülvarrva. Az ing mellén mindössze 2–2 keskeny hajtás található. A mellrész és az alsó kevés ráncolás találkozását a derékon sima rövid pánt takarja, melynek szélét tűzőöltéssel varrták le. A nyak ráncolása keskeny batiszt pántba fogott. Ujjai aránylag bővebbek, bevarrásukat bújtatott öltéssel végezték. A szélektől 5 cm-re elhelyezett bújtatóba fehér pertlit fűztek. A bújtatót a vászon egyszerű összefogásából ill. varrásából képezték. Az aránylag széles ujjaszegéséhez keskeny, horgolt csipkét varrtak. Eleje 3 db kicsi porcelán gombbal, jobbról csukódik. Páhája 6 cm-es. A lenvászon szélessége 70 cm, a batiszt szélessége 140 cm. Nyb: 44 cm, dh: 56 cm, db: 140 cm, uh: 26 cm, ub: 68 cm.

3. 58. 10. 1. ltsz. Szeged (I. t. 3.). Az inget hossz méreteiből ítélve, fiatal leány viselhetette. Dereka és páhája lenvászonból, ujjai, vállfoltja és nyakpántja vékony pamutvászonból készült. Vállfoltja a páha alsó csücskénél egy tenyérnyivel lejjebb ér, szélei körülvarrva apró tűzőöltéssel. Mellét egészen a vállfoltokig lerakták. Sűrű hajtásai különböző szélességükkel 3–3 csoportba oszthatók. A mellrész és a bő ráncolás találkozását keskeny pánttal fedték, melyet tűzőöltéssel varrtak körül. A nyak ráncolását keskeny, sima pántba fogták. Ujja aránylag bő, vállbevarrását két sor tűzőöltéssel díszítették. Az ujjak végétől 5 cm-re levő keskeny bújtatóig az ujjak belső varrása szabadon van hagyva. A bújtatót a vászon egyszerű összevarrásából ill. hajtásából nyerték. Szélét szálvonással keskenyen szegték. Eleje 3 db lencsényi gombbal, jobbról záródik. Páhája 6 cm-es. A lenvászon szélessége 92 cm, a pamutvászoné kb. 132 cm lehetett. Nyb: 38 cm, dh: 47 cm, db: 184 cm, uh: 21 cm, ub: 66 cm.

4. 53. 265. 1. ltsz. Apátfalva (I. t. 4.). Dereka, páhája, vállfoltja pamutvászonból, ujjai valamivel vékonyabb vászonból varrottak. Vállfoltja a páha alsó csücskénél egy tenyérnyivel lejjebb ér, széleit tűzőöltéssel aprón levarrták. Mellét négy keskeny hajtás díszíti. A gombolás kettős vásznát tűzőöltéssel körül megerősítették. A mellrész és a gyér ráncolás találkozását rövid sima pánttal borították, melyet szintén tűzőöltéssel rögzítettek. A nyak ráncolását a szokott-nál szélesebb és rövidebb pántba fogták, felső peremén tűzőöltéssel körülvarrva. A nyaknál levő háromszög-betoldás szélei két sor tűzőöltéssel vannak levarrva. A nyakpánt közepe tájára varrták fel a már előre behúzott, fehér hímzéssel díszített fodrot. A magasan záródó nyakról ez a fodor kissé a vállakra borul. Ujjai nagyon bővek, a sűrűn ráncolt vállak varrását díszítő két tűzőöltéses sort

boszorkány öltéssel kapcsolták össze. Ujjai ráhajtott varrással toldottak, ebbe fűzték be a fehér pertlit. A 7 cm széles toldás cakkos szélű fehérhímzése képezi az ujjak fodrát. Eleje négy db fehér porcelán gombbal, a többtől eltérően balról záródik. Páhája kicsi, 4 cm-es. 80 cm széles pamutvászonból és 110 cm széles vékonyabb vászonból szabták az inget. Nyb: 33 cm, dh: 57 cm, db: 160 cm, uh: 31 cm, ub: 110 cm.

5. 53. 270. 1. ltsz. Makó (2. ábra). Dereka lenvászonból, ujjá, vállfoltja, páhája nagyon finom lenvászonból, készült. Vállfoltja elől a páha alsó csücskénél valamivel lejjebb ér és hátul kivételesen egy tenyérnyivel hosszabb annál.

Abb. 2. ábra.

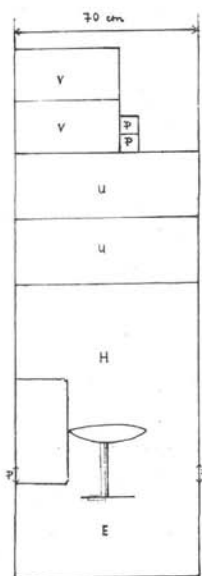

Abb. 1. ábra. Női vászoning szabásrajza

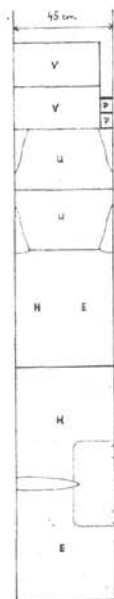

Abb. 3. ábra. Női szádaing szabásrajza

Sarkai elől-hátul lekerekítettek, széleit igen aprón tűzőöltéssel levarrták. Az ujbevarrás felőli részét fehér pamuttal áttörten hímezték ki. Az újja bevarrása egyedi módon történt. A vállfolt és a beráncolt ujj közé egy keskenyen összehajtott csíkot helyeztek, mely csak pár mm-t nyúlik ki hurkaszerűen az összevarrásból. Az igen bő toldott ujjakat a vállakkal egyező hímzés borítja. Bújtatója közvetlen a hímzés felett összefogott ill. összehajtott vászonból alakult. A toldástól a cakkos ujja széléig az ujja nincsen összevarrva. A lenfonálból sodrott madzag összehúzásával 5 cm-es fodor képződik. A többitől egészen eltérően az eleje sem lerakva, sem gombolva nincs. Nyaka csak elől van kikekerekítve. A nyakbőrséget körben beráncolták de úgy, hogy a behajtott szélét hullámosan húzták be, majd egy belső pánthoz rögzítették, így egy díszesebb ráncolást kaptak. Eleje közepén kissé ferde, függőleges nyílást vágtak – szoptatás céljára – és saját anyagából keskenyen elszegték. Páhája egészen kicsi, három és fél cm-es. Az inget 80 cm és 110 cm széles kétféle minőségű lenvászonból szabták. Nyb: 60 cm, dh: 48 cm, db: 160 cm, uh: 21 cm, ub: 110 cm.

Az általunk bemutatott ingek begyűjtése az 1907–8-as években Kiskunfélegyházáról, Apátfalváról, Makóról és Szegedről történt. A leltárkönyv tanúsága szerint a hímzéssel díszített ing (2. ábra) menyasszonyi öltözkéhez tartozott.⁵ A rajta levő függőleges nyílást csak később vághatták ki a szoptatáshoz, mert az erre a célra készült ingek végig nyitottak, vagy legalább mellközépig. Az itt közölt kézzel varrott, bevarrott ujjú női ingeket már nagyrészt fehérneműként használták a XIX. sz. közepétől. Amíg az emlékezés visszanyúlik, azóta ilyen bevarrott ujjú ingeket viseltek a nők a Dél-Alföld falvaiban és tanyáin hétköznapra és ünnepre egyaránt. A 47–57 cm hosszú ing a szoknyába bekötődött, elejét-hátát a pruszlik befedte, csak nyaka és ujjai maradtak szabadon. A férfiingekével ellentétben, ahol a mellény éppen az ing elejét láttatja, a női ingeknél a hangsúly a nyakra és főleg az ujjakra esett. Ingeinkre jellemző a szűk karöltő és a bő ujjak ellentéte.⁶ A fehér vászon vagy batiszt redőzését megtöri az ujjvégek behúzása és az ebből alakított fodor más jellegű redői zárják le az ujjat, ill. veszik körül a kart a könyök felett. Adatközlőink mindegyike emlékszik erre az ingformára, míg a mellévarrott ujjúakra egyikük sem. A legöregebbek még ma is bevarrott ujjú vászon ingeket viselnek. Ezek azonban már igen kevés kivétellel géppel varrottak és varró asszony készítette őket. Anyaguk gyári vászon, ujjaik elszegényesedtek,⁷ teljes mértékben alsóneműekké váltak. Az első világháború után ehhez is már csak az idősebbek ragaszkodtak, a fiatalok fokozatosan városi öltözködésre tértek át. A gyáripár fejlődésével az ing anyaga és kivitelezése, sőt funkciója is megváltozott, de szabásának és formájának lényege a régi maradt.

*

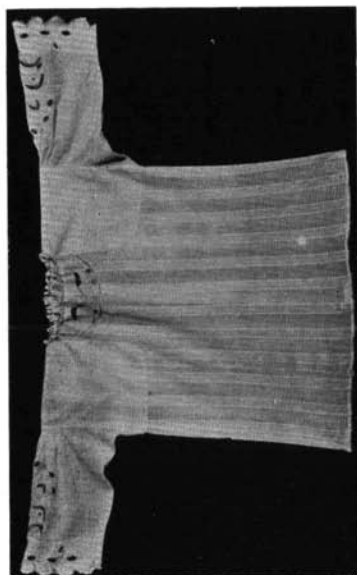
Ezt a bevarrott ujjú ingformát kevés változtatással megtaláljuk a Dél-Alföld peremterületén élő szerb és román lakta falvakban is. A már leírt daraboktól anyagukban, a nyak megoldásában és díszítésben különböznek. Alapanyagul az általuk házilag készített igen finom, nyers színű szádát használták fel. A derékraoszt minden esetben változatos csíkozással szőtt szádából szabták, míg az ing többi részét csíkozatlan szádából készítették. A két szabásrajzot (1., 3. ábra)

⁵ Az 53. 270. 1. ltsz. ing 1907-es leltárkönyvi bejegyzése: „kivarrott régi menyasszonyi ing”.

⁶ Lásd: A magyarság néprajza I. 341. felső ábráját.

⁷ Lásd: Herkely Károly: A szokolyai viselet. Népr. Ért. 1939. 287 és Gönyei i. m.

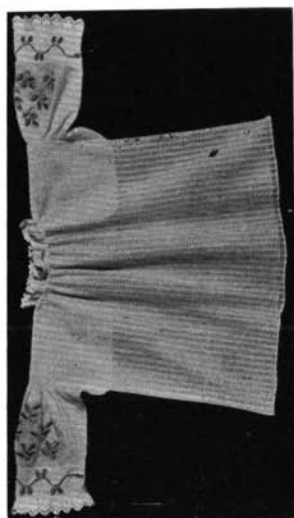

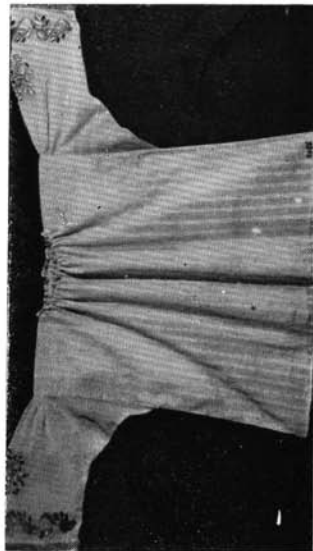
2

3

4

összehasonlítva azonnal szembetűnik, hogy a száda keskenysége miatt a derék három szélből szabódott, ezért az egyik vállat a vállfolt alatt kénytelenek voltak összevarrni. A mell- és nyakmegoldás pedig a mellévarrott ujjúakéhoz hasonlóan a nyakbőség egyszerű beráncolásával történt. Az ujjak itt is hangsúlyosak, de nem bőségükkel, hanem gazdag, domború aranyszálhímzésükkel. Szabásuk szűk, evvel igyekeztek a súlyos hímzést az igen vékony anyagon kifektetve tartani. Megvarrásuk szintén kézzel történt a már leírtakkal azonosan, de sokkal gondosabb és szebb kivitelben. Az ép széleket éppen hogy csak összefogták belülről. A megvarrásukhoz használt fonál az áttetsző alapanyaghoz igazodik, öltéseik is ehhez mérten kisebbednek. A következőkben leírt darabok kivitelezése annyira egyöntetű, mintha egy kéz végezte volna. Az arannyal hímzett száda ingek begyűjtése Nagylakról és Törökbecséről az 1907–8-as években történt.

1. 53. 272. 1. ltsz. Nagylak (II. t. 1.). Dereka páhája szádából, ujjá és vállfoltja batisztból készült. Vállfoltja a páha alsó csücskéig ér, sarkai elől jobban, hátul kevésbé lekerekítve. Széleit igen apró tűzőöltéssel varrták le. Dereka három részből szabott, egyik vállán a vállfolt alatt összevarrva. Háta sokkal bővebb, mint az eleje. A kikerekített nyak baloldalra van visszahajtvá, keskeny horgolt csipkével szegve. A visszahajtóbá bújatták a fehér pertlit. Ujjai lefelé szűkülnek, vállban csak kissé ráncoltak. Fehér pamuttal és aranyszállal hímezték az ujjak külső oldalát. A többtől eltérően, elejét nyaknál félkör alakban toldották és színes selyemmel hímezték. Alján keskeny szegés bújtatott öltéssel rögzítve. Páhája 8 cm-es. A száda szélessége 40 cm. Nyb: 61 cm, dh: 53 cm, db: 120 cm, uh: 27 cm, ub: 28–35 cm.

2. 53. 272. 2. ltsz. Nagylak (II. t. 2.). Dereka csíkos, ujjá, vállfoltja, páhája nyers színű szádából készült. Vállfoltja a páha alsó csücskénél pár cm-rel lejjebb ér, sarkai elől-hátul lekerekítettek. Szélei tűzőöltéssel körülvarrva. Dereka három szélből szabott, egyik vállán a vállfolt alatt összevarrva. Kikerekített nyaka sima pánttal a jobboldalra hajtva tűzőöltéssel levarrt, szélén keskeny horgolt csipke. A hajtásba fűzött fehér pertlivel szabályozható a nyak bősége. Elején függőleges irányú díszítés: 2–2 hajtás között fehér hímzett sáv. Ujjai lefelé szűkülnek, vállban kissé ráncolva, ujjavarrását két sor tűzőöltéssel erősítették meg. Az ujj külső oldalán gazdagon aranyszállal hímezték. 7 cm-es páháját két sor tűzőöltéssel rögzítették. A száda szélessége 47 cm. Nyb: 92 cm, dh: 59 cm, db: 141 cm, uh: 36 cm, ub: 32–44 cm.

3. 53. 272. 3. ltsz. Nagylak (II. t. 3.). Dereka csíkos, ujjá, vállfoltja, páhája nyers színű szádából szabva. Vállfoltja a páha alsó csücskéig ér, elől-hátul lekerekítve. Szélei tűzőöltéssel levarrva. Dereka három szélből készült, egyik válla a vállfolt alatt összevarrva. Kikerekített nyakára fehérhímzett fodorrész került, melyet baloldaltól széles ráhajtott varrással és szálvonással rögzítettek. Ez a ráhajtas szolgál a fehér pertli bújtatására. Az ing ujjai lefelé szűkülnek, vállban enyhén húzottak, ujjavarrását két sor tűzőöltéssel varrták le. Külső oldalát gazdag aranyhímzés díszíti. Páhája 7 cm-es, két sor tűzőöltéssel megerősítve. 45 cm széles szádából szabódott. Nyb: 86 cm, dh: 54 cm, db: 135 cm, uh: 29 cm, ub: 30–42 cm.

4. 53. 273. 1. ltsz. Törökbecse (II. t. 4.). Dereka csíkosan szőtt, ujjá, vállfoltja, páhája nyers színű szádából készült. Vállfoltja elől majdnem a páha alsó csücskéig ér, hátul rövidebb, elől-hátul lekerekített. Szélei igen apró tűzőöltéssel körülvarrva. Dereka szintén három szélből szabva. Mivel a bújtató a nyakon saját anyagából lett jobboldalra hajtva, a sarkoknál ki kellett toldani egy-egy

darabka anyaggal. A hajtás szélét tűzőöltéssel varrták le, s a hajtásba fűzött pertlivel ráncolták össze a nyakat. A felső szél keskeny horgolt csipkével díszítették. Ujjai lefelé szűkülnek, vállnál kissé húzottak, ujjavarrását 2 sor tűzőöltés erősíti. Ujj bevarrása egy sor tűzőöltéssel díszített. Külső oldalát gazdagon aranszállal hímezték. 13 cm-es nagy páhája egy sor tűzőöltéssel levarrva. A száda szélességét nem sikerült megállapítanunk. Nyb: 80 cm, dh: 55 cm, db: 136 cm, uh: 32, ub: 30–40 cm.

Az adatgyűjtés alkalmával tapasztaltuk, hogy akad ma is még olyan család, ahol szinte ereklyeként őrzik a nagyanyától örökölt, fémszállal hímezett inget. Emlékeznek is a darabok általános viselés módjára a falu szerb és román lakói körében. Az adatközlők szerint az alapanyagot nagyanyáik maguk szőtték, de az ing varrása Nagylakon történt, mert ott értettek hozzá. Ezt a közlést darabjaink is szépen tükrözik, hiszen három éppen Nagylakról származik. Ezek és az adatgyűjtés alkalmával vizsgált ingek minden tekintetben azonosnak mondhatók. A vékony szádából készített, díszesen hímezett ing kifejezetten a nyári öltözethez tartozott, melyet a szoknyába bekötve hordtak. A fiatalok már csak az első világháborúig viselték.

A visszaemlékezés mind a magyarlakta területen, mind az idegen ajkú lakosság körében csak a bevarrott ujjú ingformát tartja számon,⁸ a mellévarrott ujjú ingformára senki sem emlékszik. Feltételezhetjük, hogy a Dél-Alföldön és peremterületein, a mellévarrott ujjú női ing és a férfiing szabásából alakulhatott ki a bevarrott ujjú ingforma a múlt század második felében.⁹ Az átmenet világosan leolvasható a közölt tárgyak egy részének (2. ábra és II. t. 1–4.) szabásáról. A Csongrád megyei múzeumokban őrzött bevarrott ujjú női ingek¹⁰ közlésével és a darabok tüzetes leírásával eddigi ismereteinket kívántuk bővíteni.

T. Knotik Márta

⁸ A gyűjtést Apátfalván, Hódmezővásárhelyen, Magyarcsanádon és Tápén végeztem. A ma már ismeretlen mellévarrott ingek a szegedi múzeum gyűjteményében megvannak, s ezekről szerző már adott ismertetést. MFMÉ. 1966–67. 109–116.

⁹ Vö.: Palotay i. m. 163 l.

¹⁰ A bemutatott tárgyakat szerző a szegedi Móra Ferenc Múzeum textilrestaurátor műhelyében restaurálta.

DIE FRAUENHEMDE MIT EINGENÄHTEN ÄRMELN

Aufgrund des ethnographischen Materials der Museen im Komitat Csongrád bietet die Verfasserin Beiträge zur Beschreibung des Frauenhemdes, das aus Flachsleinwand bzw. einem ausserordentlich feinen, lose gewebten Leinen (sog. *száda*) hergestellt wurde und früher als volkstümliche Frauentracht der Süd-Tiefebene und ihres Randgebietes benützt war.

Der Aufsatz berichtet über ein wesentliches Kleidungsstück der Frauentracht, das Frauenhemd mit eingenähten Ärmeln. Die Stücke, die in der zweiten Hälfte des 19. Jh. erzeugt wurden, sind schon heute beinahe zu den Unterkleidern zu rechnen. Auch in der Tradition hat sich die Erinnerung an den allgemeinen Gebrauch dieser Kleidungsstücke bewahrt. Die behandelten Hemde wurden in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhundertses häuslich hergestellt, ihre Einsammlung ist in den Jahren 1907—1908 vollgezogen. Die vorgeführten Kleidungsstücke stammen aus verschiedenen Dörfern der ungarischen Süd-Tiefebene und ihres Randgebietes, unter denen die Mehrheit von Ungarn, andere aber von Serben bzw. Rumänen bewohnt waren. Die beschriebenen Hemde sind für abwechslungsreiche Vertreter der Bauersfrauentracht sowohl in bezug auf ihr Material als auf ihre Herstellung zu betrachten. Ihr Material wurde immer häuslich hergestellt; es ist entweder weisse Flachsleinwand oder ein ausserordentlich feines, naturfarbenes, zum Durchscheinen lose gewebtes Leinen, sog. *száda*. Die gebrauchte Leinwand ebenso wie *száda* haben infolge der häuslichen Herstellung verschiedene Dicke und Breite. Obgleich es von Kleiderstücken ähnlicher Eigenart die Rede ist, können wir die behandelten Hemde — abgesehen von der Angleichung an das Schema in ihrer Art — in bezug auf Material, Abschluss und Verzierung in zwei Gruppen verteilen. Sie wurden mit einem die Dicke des Materials berücksichtigenden Faden genäht, die Handstücke der Naht sind ausserordentlich klein und abwechslungslos.

Nebst der Vorführung der allgemeinen Zügen beschreibt der Artikel eingehend das Material, den Zuschnitt, die Ausmasse und die Schwankungen an der Herstellung bei den 9 Frauenhemden mit eingenähten Ärmeln.

Márta T. Knotik

BALLA ANTAL XVIII. SZÁZADI SZEGEDI KÉZIRATOS TÉRKÉPE

I. Felsőváros

Városunk történelmi irodalmának nagy hiányossága, hogy mind ez ideig nem foglalkoztak érdemben Szeged egyik legfontosabb térképével, melyet Balla Antal, Pest vármegye főmérnöke készített 1776-ban. A történetíró Reizner János alapvető művében nem ismeri, legalább is nem említi ezt a kézzel rajzolt s festett mappát, csupán Balla tervezett pest-szegedi csatornatervezetéről, valamint ugyancsak általa, a kalapos király uralkodása alatt készített Szeged városi ún. földkönyvekről tesz említést. Hol kallódott ez a fontos munka, mind ez ideig nem sikerült megállapítanunk, csupán annyit, hogy 1908-ban került a Közművelődési Palota gyűjteményébe. Azóta különböző szerzők többször hivatkoznak rá, méltatják, de részletes feldolgozására nem került sor.

Mikoviny Sámuel mellett – aki világviszonylatban is korának egyik legnagyobb térképező mérnöke volt – Balla Antal a XVIII. századi Magyarország legkiemelkedőbb, természettudományi s műszaki érzékkel egyformán rendelkező mérnöke s térképrajzolója volt. Életét s műszaki munkásságát Fodor Ferenc méltatta. Itt most csak annyit, hogy az 1760-tól 1800-ig terjedő időben összesen 37 saját maga készítette térképlap maradt utána, melyek közül 5 mappa Szegeddel és környékével kapcsolatos. Minthogy néhány, a szegedi múzeum gyűjteményében levő térképről Fodor Ferenc sem tesz említést, soroljuk fel a szóban forgó térképeket:

1. (Fodor munkájában 9. sorsz.) DELINEATIO PRAEDIORUM KIS TELEK, ITEM FELSŐ ET ALSÓ CSENGELE, AD LIB. REGIAM CITTEM SZEGEDIENSEM SPECTANTIUM... etc. Anno 1775 per Antonium Balla, Exc. C. R. H. A. Honorum et p. R. Hung. Juratum Geometram. 100 Org. Vienn. (=128 mm.) 94,5×136 cm. Országos Levéltár tulajdonában.

2. (Fodornál 10. sorsz.) DELINEATIO TERRENI POSSESSIONIS TÁPÉ AD L. RG. CIVITATEM SZEGEDIENSEM SPECTANTIS QUAE UNA URBARIALEM AGRORUM, AC FOENILIUM EXCISIONEM AC COLONIS FACTUM DISTRIBUTIONEM REPRAESENTAT, QUAE PERACTA, Anno D. 1776. Per Antonium Balla Regio Cameralem et p. I. R. Hungaria Juratum Geomet... 1000 Orgyarum Vienn. (=127 mm.) 58,5×84 cm. Szegedi múzeum tulajdonában.

3. (Fodornál 14. sorsz.) MAPPA GENERALIS TOTIUS TERRITORII LIBERAM REGIAMQUE CIVITATEM SZEGED SPECTANTIS IN EJUSQUE GREMIO CONTENTARUM POSSESSIONUM TÁPÉ ET KIS-TELEK. IN QUA FUNDI EXTRA-VILLANI, ALLODIALES CIVIUM, PRONTI ET SUBDITORUM COMPETENTIAE URBARIALES IN INDIVIDUO, RELIQUAE VERO APPERTINENTIA CIVIUM AGRI QUIPPE VINEAE & FUNDI INTRA-VILLANI PROPTER MINUTIAS IN GENERE TANTUM

REPRESENTANTUR. De Anno 1778. Opera et Studio Antonii Balla E. C. R. H. A. P. E. – H. U. P. P. E. S. Jurati Ordinarii Geometrum. 4000 Org. Vienn. (=173 mm.) Szegedi múzeum tulajdonában.

4. (Fodornál 15. sorsz.) MAPPA SUPERIORUM APPERTINENTiarum EXTRAVILLANORUM CIVIUM REGIAEQUE CIVITATIS SZEGEDIENSIS ... etc. 1778. Antonii Balla. 1000 Org. Vienn. (=160 mm.) Szegedi Somogyi Könyvtár tulajdonában!?

5. (Fodornál nem szerepel!) MAPPA SPECIALIS AGRORUM SUPERIORIS CIVITATIS L. RQ. SZEGEDIENSIS. 600 Org. Vienn. 60×148 cm.

Szeged város külső határrészének, a szántóföldeknek kataszteri célzattal készült térképe, Óthalom, Fehértó környékével, egészen a szatymazi halomig. A szerző neve nincs feltüntetve, de a díszes címkeret, a térképlap rajzstílusa s a több helyen elforduló évszám (anni 1778) szerint feltehetően ez is Balla Antal műve, aki egyebekben a kataszteri térképezésnek megalapítója volt Magyarországon. Szegedi múzeum tulajdonában.

6. (Fodornál nem szerepel!) MAPPA INFERIORUM APPERTINENTiarum CIVIUM L: R: que CIVITATIS SZEGEDIENSIS individualiter unius-cujusvis tenuti figuram; qvantitatem in orgus qvadratis Vieñensibus, ac etiam jugeribus qvorum singulum 1200 kvadratas orgias complectitur, Classificationem qve glebae in tribus rubricis repraesentans. De Anno 1779. Scala 600 orgyarum Viennensium. Opera Godefridi Maux et Andreae Sárközy per I. R. H. I. Geom. 88×164 cm.

Szeged város alsó határrészének, szántóföldeknek, szőlőknek s dohányföldeknek stb., ugyancsak kataszteri célzattal készült térképe, Röske, Szentmihálytelek stb. környékével, Dorosma határáig, ill. Szőrösdomb, Kun Miklósi- és Eperjes-halom-mal határolt terület. Bár minden kétséget kizáróan jelzett mérnök műve, mégis az előbbi, Ballának tulajdonítható mappa kiegészítésének látszik. Az egyes földek elhatárolására a szerzők narancs- és violaszínű határvonalakat használnak. A térképlap különös értéke, hogy 1–158. számozással feltünteti az alsóvárosi gazdák neveit is. A szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdonában.

Végezetül foglalkozunk a tanulmányunk tárgyául szolgáló térképpel, mely Fodor felsorolásában 11. számmal szerepel:

3. MAPPA ICHNOGRAPHICA (sic!) LIBERAE REGIAEQUE CIVITATIS SZEGEDIENSIS. FUNDOS INTRA-VILLANOS, HORTOS, POMARIA, VINEAS, CAULETA AC FAGOPIRETA IN CIRCUITU CIVITATIS SITUATA IN GENUINA FIGURA UNA CUM POSSESSORIBUS EXHIBENS. DE ANNIS 1776–1777. Scala Geometrica 500 Orgyarum Viennens. Anton Balla E. C. R. H. A. H. & I. C. P. P. E. S. O. GEOMETRA. Három anygalka tartotta, díszes, zsinóros kárpitkeretben. Felül egy pajzsban a szabad királyi város címere (Insignia L. R. C. Szeged).

Mint a cím is elárulja, a határban az összes jelentősebb művelési ágak képviselve vannak. Fodor idézett munkájában ezt a munkát Szeged kiváló térképének minősíti, ami annak is köszönhető, hogy pontosan feltünteti az akkori utcákat és telkeket, a két nagy városrész, Felső- és Alsóváros telektulajdonosainak neveit is. A mappa, melynek mérete egyébként 120×210 cm, bal alsó sarkát értékes várospanoráma tölti ki, színezett tusrajz, mitológiai alakokkal (a Tisza és Maros forrását jelképező vízöntő alakok, Tibiscus és Marusius), játszadozó gyermekekkel, a magyarázó kerete szépen dekorált, kb. gazdasági szerszámokkal

és mérőeszközökkel. A Tisza folyón egy sor vízimalom s egy vitorlás szállító-bárka látható.

A város vedutája elsősorban hűségével s pontosságával lep meg bennünket, ami nem mondható el pl. az ugyanebből a korból származó (1770–1880 körül) Binder János Fülöp céhlevelén szereplő látképére. A budai rézmetsző mester ugyanis nem helyszíni élmények alapján dolgozott, mint Balla s az összezsúfolt látképen igen nehéz eligazodni.

A veduta felirata a következő: *Prospectus Urbis Szeged Orientalis a parte Possessionis Tápe representatus* (Szeged város tekintete keletről, Tápé birtoka felől ábrázolva). Meglepő, hogy a város mostani, szegedi folyópartja összefüggő galériaerdővel borított, s ebből emelkednek ki az egyes középületek tornyaikkal vagy tetőikkel. A mostani, újszegedi folyópart teljesen kopár. Minden bizonnyal (bár ez a térképábrázolásból nem derül ki) a Tisza mindkét partja, de főleg a város szempontjából a túlsó, fűz- és nyárerdővel volt borítva, de ennek a térképbe való berajzolása a látás rovására ment volna.

A látképen jobbról balra haladva, 1–14-es számozással a következők láthatók: 1. Felsővárosi Szt. György templom, 2. Minoriták temploma, 3. A felsővárosi görög templom, 4. Királyi söraktárak a Tisza folyó partján, 5. Vár, a belső épületeivel, 6. Víztorony a vár tiszai szögleténél, 7. Királyi harmincadház hivatala, 8. A palánki rácok temploma, 9. A kegyesrendi tanító szerzetesek által vezetett iskola, a palánki templom és székhely, 10. Piaristák iskolája, 11. Városi serfőzőház, 12. Katonai kórház a Tisza partján, 13. Ferences szerzetesek temploma és kolostora Alsóvároson, 14. A Tisza folyó.

A korábbi városi múzeum gyűjteményébe a Balla-féle térképpel egyidejűleg egy másik térkép is került. Ez nagyságára, méreteire nézve pontosan megegyezik az előzővel, hiányzik róla a díszes veduta, a szövegrész elnagyoltabb, a színezés csaknem teljesen hiányzik. Mindezeket előre bocsátva, hozzátevé még azt a tényt, hogy a szerző neve is hiányzik a lapról, mely helyenkint megváltozott állapotokat tüntet fel, ezt a második térképlapot a Balla-féle lap másolatának kell tekintenünk. Címében kevésbé tér el az eredetitől:

MAPPA ORIGINALIS INDIVIDUALIS DIMENSIONIS LIBERAE REGIAEQUE CIVITATIS SZEGEDIENSIS FUNDOS INTRAVILLANOS, HORTOS, POMARIA, VINEAS, CAULETA, AC FAGOPIRETA, IN CIRCUITU CIVITATIS SITUATA IN GENUINA FIGURA POSSESSORUMQUE INSERTIONE REPRÆSENTANS DE ANNO 1776. 1777. Scala 500. Orgyarum Viennensium.

Itt említtem meg, hogy a szegedi múzeum tulajdonában van egy ugyancsak Balla-térképről készített másolati térkép. A Fodor-féle fölsorolásban föntebb említett 14-es számú térképlap (Mappa generalis Totius Territorii etc...) magyar nyelvű másolata, a következő címmel: NEMES SZABAD KIRÁLYI SZEGED VÁROSSÁNAK, VALAMINT A HOZZÁ TARTOZANDÓ HELYSÉGEK TÁPÉ ÉS KIS TELEK EGÉSZ FÖLGYÉNEK KÖZÖNSÉGES RAJZOLATYA, mellyben a városi Kaszáló és Legelő Földek, valamint a Jobbágyi Birtokokis különösen; a többi Földek pedig öszeséggel jegyesztettek fel. Ballának 1778 Esztendőbéli Felmérése Rajzolatya szerint másolta Buday Mihály H. Földmérő Szegeden 1814. 4000 öles vagy egy közönséges Német Mértföldnyi Mérték.

Nyilvánvaló, hogy abban az időben, amikor a költséges, nagy munkával készült térképlapok egyetlen példányban, kézírással készültek, érthető volt egy-egy kitűnő Balla-féle mappának lemásolása akár több (?) példányban is. Hogy

a mi másolatunkat is Buday Mihály készítette volna, feltételezhető az említett praecedens nyomán, bár bizonyosat eddig még nem sikerült megállapítanunk.

Mindenesetre a két térképlap, az eredeti Balla-féle, s a róla készült hűséges másolat összehasonlítása el nem mulasztható alkalmat nyújt az eredeti lapon olvashatatlaná vált bejegyzések tisztázására, tekintve, hogy a térképlapok, melyek ma már korszerűen, restaurált állapotban vannak, meglehetően rongált állapotban kerültek be annak idején a múzeum gyűjteményébe, ahol időközben tovább pusztultak, különösen a negyvenes háborús időkben. Az összehasonlítás révén lehetett bizonyos következtetéseket levonni. Így volt pl. megállapítható, hogy az eredeti Balla-mappán egyetlen utcanév bejegyzés volt, a belvárosban levő „Palanka Gasse”, az összes többi, tussal beírva az egyébként pontosan ugyanolyan helyzetű utcaközkbe, csupán a másolat lapon volt.

A Balla-féle térkép az első olyan ábrázolás, mely a várost teljes részletes-ségében föltünteti. Előtte csupán a Kaltschmidt Ábrahám-féle belterületi helyzetrajzot ismerjük 1747-ből, ez azonban csak a vár, palánk s közvetlen környékéről tájékoztat bennünket. Tíz nagyobb s három kisebb lakótömböt tüntet fel a söraktárak s a budai kapu (Porta Budensis) magasságában, mely a Balla-féle térképen már tizenöt nagyobb lakótömbbé terebélyesedik ki.

Nézzük meg, mit mond számunkra ez az 1776-os állapotokat feltüntető térkép, s főleg milyen új adatokat tár föl számunkra?

Induljunk ki a söraktáráktól. Négy nagy, a Tiszára csaknem merőlegesen fekvő épület, az ötödik a folyással párhuzamosan fekszik. Mivel középület, nincs számmal ellátva, színezése is eltér a lakótömbök házaitól, telkeitől. A 661. sz. alatt több házból álló nagy telket találunk, mely minden bizonnyal a sóházak tartozéka lehetett. A sóházak s a vár fala közt kis Nepomuki Szent János (Statua S. J. N.) szobor helyét látjuk. Ennek a szobornak irodalmi előfordulását leltük meg Kis István egykori ferencrendi szerzetes „Jeruzsálemi utazás” c. könyvében. 1766-ban így ír róla: „... ha megindulnék Szegedről a Tisza vizén, akkor a szárazföld tapodása nélkül is elmehetek Alexandriába mindenkor a vízen. Innét pedig egész Amerikában, Afrikában, sőt Indiában is, és úgy intézhetném az utazást, hogy négy esztendők alatt egész a földnek kerektségét megkerülhetném Szegedről, mindenütt a vízen, és ismét Szegeden ugranék ki az vár alatt való Nepomucénos Sz. János képénél...”

Körülbelül a mostani Kis Tisza utca felső végénél találjuk a „Sándor réve” nevű Tisza ágat, mely időnként kiszáradó vízterületnek van feltüntetve, s ezért minden bizonnyal csak kisebb, alkalmi halász „öböl” lehetett. Elkeskenyedő része összeér a Tiszával, rajta hidacska vezet keresztül (Pons ad Sándor Réve), melyhez hasonlónak rajzát föllelhetjük a Balla-féle térkép rajzos látképén is. Egykori medre ma is megvan a Kis Tisza utca és Molnár utca között. A Sándor Réve folytatásában találjuk, a száraz időben Tápéra vezető út mentén a „Tabányi útza” közelében, a folyóval párhuzamosan fekvő házsor közepén Vedritz György 293. számmal jelzett házát, a hozzátartozó telekkel. Mivel az egykorú térképen sehol másutt Vedrits vagy Vedritz név nem szerepel, feltehetően ez Vedres Istvánunk szülőháza, ahol gyermekezeit is töltötte. Házuk előtt láthatta még a hosszan elterülő Tisza-zátonyt, s a folyó túlsó részén (az előbb említett rajzos látképen ugyancsak föllelhető) a parthoz közel, a „víz sebjében” működő vízimalmokat, a Statio molarum-ot, a mostani Bertalan emlék táján. Ami a szülőház helyét illeti, a mai térképen a Felső Tisza-partnak a Tabán utca sarkától a Molnár és Gyártelep utcák találkozása közötti szakaszára esik.

Vedritz György szomszédságában találjuk a Vastag-okat (a neves Vastagh festőcsalád őseit), akikkel való jószomszédi, baráti kapcsolata a későbbi hites földmérő Vedres Istvánnak – köztudomású volt.

Feltűnő térképünkön a Sándor révétől kiinduló, a Minoriták temploma mellett húzódó „Víz állásos Nagy Fenék” (a térkép rajzolója minden bizonnyal maga Balla Antal általában felváltva alkalmazza helyneveinél a magyar és latin nyelvet), mely megfelelne a múlt században még meglevő a Hangász utca (ma Bihari utca környéke) táján elterülő ún. Cigány-tankának, s a nagy árvíz után tűnt el. Egyike volt annak a sok tankának, „városközi pocsolyának” Alsóvároson „csöpörkének” nevezett (a térképeken latinosan lacuna-nak jelzett) mocsaraknak (s az egész város területén ez volt a legnagyobb), melyek foltossá tették a város térképét, s melyeknek nyomai még mai nap is föllelhetők. (Töltésút vezetett rajta keresztül.)

A városrész északi határán megtaláljuk „Dugonits erdejé”-t s a „Kereszt töltést”, mely a gyevi (Algyó felé vezető) töltésutat szeli derékba. Előbbi megfelel a sokat emlegetett, az első világháború idején kipusztított (manapság újra fejlődő) Makkos-erdőnek. A Kereszt töltés pedig pontosan megfelel a mai körtöltés helyének s irányának. Ezekről már a kortárs, Dugonics András is említést tesz „Ulissesnek történetei” (Pest, 1780) c. munkájában, öccséhez, Dugonics Ádámmalhoz címzett előszavában:

„... Fen-marad örök neve (t. i. Dugonics édesapjának, az erdő ültetetőjének) azon hatalmas Töltésekben, melyeket a’ Tiszának özöne ellen vagy újra csináltatott, vagy a’ Gyevi szorongatásoknak ellenében meg-jobbíttatott... Fen marad emlékezete azon Fűz-erdőben is, melyet a’ Szilléren innet a’ Városnak mind díszszére, mind hasznára ültetett; mellyen is, midőn velem gyakorta sétálgatott, Kátónak azon szavaival élt: multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae...”

Megleljük a Szent György templom mellett az Etelka írójának szülőházát s vele átellenben két iskola bejegyzését. A térkép másolati példányának segítségével sikerült megállapítanunk, hogy az egyik magyar, a másik német nyelvű iskola, „schola germ”(anica) és „schola hung”(arica). Mit ír ezekről Dugonics?

„... Fen fogja tartani nevét a’ Palánkbéli, de főképpen a’ Felső-Városi Piaristáknak gyönyörűen fel-épült házok is, melyeket (kivált képpen a Felső Városinak éppen ellenében lakván) a’ Nemes Város bő-kezü költségével ugyan, de egy-szer ’s mind az ő fáradhatatlan ösztönével... mind elsőben fel-építette...” Minden bizonnyal a piaristák kezelésében állhatott ez a két iskola, Felsővároson.

Föltünteti a térkép az egykori temetők helyét (Coemeterium). Így a régi Szent György templom körül, a mostani Csillag tér környékén, s Felsőváros határterületén, a „Lacuna Agyagos völgy”-el jelzett (a mai Vöröskereszt tó táján) helyen.

Jelzi a térképlap a szárazmalmokat (lásd a mellékelt lajstrom szerint). Mint érdekesség, megemlítjük, hogy az 1719-es adókimutatás szerint csupán 3 malom működött Felsőváros területén.

Érdekességgént említhetjük, sikerült meglegnünk a Sőházak közelében, 687. számú telken a neves kórházalapító, Posonyi Ignác 3 épületből álló lakóházát is. A Dugonics család anyagi viszonyait is részletesen ismerteti térképünk.

Ezek után nézzük a térkép bejegyzéseit:

I. FELSŐ-VÁROS (*Civitas Superior*):

A terület határa (Tiszától Tiszáig): A térképen TIBISCUS FLUVIUS-sal jelölve. – PONS AD ANUS ÉRE – PONS AD SZILLIR ÉRE – PLAGA QUAE TIBISCO EXUNDANTE TOTALITER INUNDATUR – ANNUS ÉRE – SZILLIR ÉRE – EPERJES SZIGET – DUGONITS ERDEJE – (CESPES) – KERESZT TÖLTÉS – VIA AD AL GYŐ ET TÁPÉ DUCENS – AL GYŐI ÚTNÁL LÉVŐ SZÖLŐK – LACUNA AGYAGOS VÖLGY – VÁRAS MELYLÉKI SZÖLŐK – LACUNA TEMETŐ TANKA DICTA – KUKURICZA VÁROS – EUGENIUS ÁRKA FELSŐ RÉSE – DEPOSITORIA SALIS – RÁCZ PIACZ – PONS AD SÁNDOR RÉVE – ZÁTONY (Tiszai).

Felsőváros északi területén három városrész van névvel megjelölve: KIS-PEST, HÓBIÁRT és TOBANY.

A másolt lapon bejegyzett utcák az Eugenius ároktól felfelé haladva a következők: KIS TEMETŐ UTZA, TYÚK BÖGY UTZA, KÉK KAKAS UTZA, CSONGRÁDI ORSZÁG ÚT, CSUKA UTZA, SÁNDOR UTZA, GAZDAGÉK UCCÁJA, HÓBIÁRT UTZA, DEHOGY UTZA, FUVAR UTZA, TÁPAI ORSZÁG ÚT, TOBÁNYI UTZA, SZAPPANYOS UTZA (SÁNDOR RÉVE), MINORITÁK UTZÁJA, ALL GYÉVI ORSZÁG ÚT, Sz. GYÖRGY UTZA, RÓZSA UTZA, KÁLMÁN UTZA (KIS UTZA).

Az itt körülhatárolt területen (lakott területen) belül a számozott telkek, a ház alaprajzával s a tulajdonos (lakó) nevével 1-től 1131-ig a következők:

Itt említjük meg, hogy az összeállítás a tanulmányozott két térképlap összevetése alapján készült. Tekintve, hogy mindkét mappa kézírással készült, számolnunk kellett esetleges elírásokkal, a hosszú o és ö betűk következtelen alkalmazásával, a lapok meglehetősen rongált, nehezen olvasható részleteivel. Eredetinek a Balla Antal nevével ellátott térkép adatait tekintjük, s ha a másolaton, a második térképen más adatot találunk, azt zárójelbe tettük. A c-betűt a Balla-féle lapon következetesen tz-vel, a másolaton cz-vel jelölték, ugyanígy a cs-betűt, cs-vel, illetve ts-el. Pl. Ferentz – Ferencz, vagy Csur – Tsur stb. Felsorolásunkban következetesen Istvánt és Mártont írunk, holott a másolaton ez Istvány- vagy Mártony-ként szerepel. A keresztnév töredékeknél, pl. Istv., Máty., Fer., Győ., Jos. stb.-nél a teljes nevet írtuk ki, tehát Istvánt, Mátyást, Ferencet, Györgyöt, Józsefet. Nem változtattunk a latin, német vagy más idegen nevek helyesírásán. Magyar neveken a Josef-et vagy Joseff-et következetesen Józsefnek írtuk.

1. Faragó János (R. Farago)	18. Barát István
2. Kováts Ferenc (Fogas) !	19. Betzejj (Becsei) János
3. Horvát György (Horváty)	20. Dobos András v. Bezdán
4. Gulyás György	21. Tari Ferenc
5. Vátzi Tamás	22. Csokási János
6. Hegedűs Mátyás	23. Kormányos István (és Csokási M.)
7. Farkas István	24. Gál András v. Lebo
8. Gyémés (Gémes) Bernát (Gymes Bernard)	25. Csokási Pál
9. Agarász Mátyás	26. Csokási Gergely
10. Mészáros Imre	27. Nagy Mátyás v. Gombos
11. Csonka Mihály	28. Farago Moises alias Suhaj (Moses alias Suhaj)
12. Szabó József	29. Eperjesi Tamás
13. Csúri György	30. Ujvári Lajos
14. Kis Mihály (Kiss)	31. Bera András
15. Bodor György	32. Ujvári György
16. Baló (Báló) Imre	33. Pálfi Ferenc
17. Cse István	34. Gál András különálló malom

35. Vas Mihály különálló malom
36. Kopasz Ferenc
37. Kopasz János
38. Zombori György
39. Lengyel László
40. Gombos György v. Korsos
41. Faragó János
42. Horvát György (Horváty)
43. Suhaj József (Szuha)
44. Török András
45. Tót Péter
46. Bagits Márton
47. Siraki Gáspár (Siroki)
48. Konya István
49. Balog János
50. Kasza Moises (Móses)
51. Nagy János
52. Tót András
53. Körmöndi György
54. Tót Berta (alias Csuszó)
55. Farkas Ferenc
56. Fa János (Faj) ?
57. Miladi (Muladi) György
58. Kaptzi Ádám (Kapszi)
59. Barát Mihály
60. Pósa István
61. Baka Márton
62. Oláh Farkas
63. Prágai István
64. Kohári Mihály (Kojári)
65. Barát András
66. Markó Ferenc
67. Horvát János alias Batsik (Horváty)
68. Hódi Mihály
69. Csúri István
70. Kis Márton János (Kiss)
71. Konya Sebestyén (Sebestén)
72. Kormányos Ferenc (Kormányos)
73. Konya Ferenc
74. Konya Imre
75. Kormányos János
76. Árokszállasi Mihály (Árok Szállási)
77. Benkő János
78. Faragó József
79. Bába István
80. Berta Mihály
81. Borbél János (Borbér ? Borbir ?)
82. Nővé Mihály
83. Faragó Ferenc
84. Tót József (István)
85. Faragó Ferenc alias Kakuszi
86. Faragó József
87. Faragó Mihály
88. Benkő Tamás
89. Kováts András
90. Kováts József
91. Kónya Pál
92. Benkő Ferenc
93. Hajnal Márton
94. Kormányos László
95. Kormányos György
96. Farang János
97. Török István
98. Kókai Ferenc (Kókaj)
99. Horvát Ferenc (Horváty)
100. Tamás Mihály
101. Rekeszi Pál
102. Prágai György
103. Siko alias Horvát Gergely (Horváty Zsíko)
104. Horvát Antal (Horváty)
105. Serke József
106. Kováts István
107. Lepedő József (Lepedü) = Lepedő
108. Pataki Pál
109. Körmendi György
110. Révész Pál
111. Törjek Mihály (Törjék)
112. Serke Mihály
113. Szirák János (Szivák ?)
114. Koldus Antal különálló házban!
115. Kováts István
116. Pap Mihály
117. Borbola Mihály
118. Csáki Gáspár
119. Szeles Mihály (Szelles)
120. Benkő Tamás
121. Tót Mihály
122. Faragó János
123. Rébek Ferenc (Rebék) = Rébék
124. Borbola József
125. Bagitz István
126. Pesti József
127. Rátz István
128. Szabo János Mihály
129. Gombos György
130. Molnár Márton
131. Adók (Ádók) János
132. Kováts János
133. Gombos Gergely
134. Erdői János (ma: Erdélyi)
135. Erdői Mátyás (ma: Erdélyi)
136. Erdői György
137. Erdői István
138. Bálint Albert
139. Tombázt Ferenc
140. Márton István
141. Bedő Pál
142. Szabó v. Hangya János
143. Rovó Ádám
144. Rátz Demeter
145. Veres Gergely et Mihály
146. Berta György
147. Borbola István
148. Vékes János
149. Deme Márton
150. Halász Ferenc
151. Faragó György
152. Peták Pál
153. Ökrös István
154. Balintinus István (Palatinus)
155. Szabo Ferenc
156. Császár Mátyás
157. Prágai István (Prágaj)

158. Sodor Ferenc (Sódór) külön házban
159. Márton István
160. Simon János
161. Simon István
162. Simon Mihály
163. Benkő Márton
164. Vékes János
165. Rovo János (Róvó Sándor)
166. Szüts Mátyás (Király)
167. Szüts János
168. Pap János
169. Kopasz György
170. Kasza József
171. Kopasz György
172. Borbola István
173. Csáni Berta = Csányi
174. Vastag Pál
175. Batsik János
176. Ketskeméti Farago György
177. Barát György (József ?)
178. Csáni János
179. Csányi József
180. Szabó János
181. Horvát Márton (Horváty)
182. Törhet István (Terhes ?)
183. Makra István
184. Adók József külön házban
185. Molnár Tamás (M. Tombác Ferenc)
186. Szabó Antal
187. Szabó István
188. Vas Mihály
189. Szabó János Gergely
190. Kormányos József
191. név nélkül, vsz. előzőnek telke!
192. Szüts János
193. Csányi János (Csánj)
194. Nagy Mihály
195. Kopasz János
196. Csikós Ferenc
197. Faludi József
198. Bogár Ferenc
199. Rátz Imre (Ferenc)
200. Kis Ferenc (Kiss)
201. Szabó Máté — Benkő Pál*
202. Tót Márton
203. Szarvák András
204. Szabó Ferenc
205. Szabó Jánosné
206. Kormányos József
207. Baka János
208. Mária Deme (Márki?)
209. Csáki Mihály
210. Révész Márton
211. Opoyszki János
212. Tót Jánosné
213. Rátz Gergely
214. Horvát József (Horváty)
215. Vér Pál
216. Vetro Ferenc
217. Szalai Ádám (Szalaj)
218. Nyári Mihály
219. Csikos György
220. Vastag Mihály
221. Michael Gazdag (Gazdag Mihály)
222. Királ Deme (Király)
223. Temesvári Mátyás
224. Temesvári János
225. Király József
226. Kopasz Pál
227. Dótz István
228. Farago Ferenc
229. Vastag István
230. Nagy János
231. Kopasz Mihály
232. Deme Mátyás
233. Makra Mihály
234. Kakuszi János
235. Joó Pál
236. Tót János
237. Ujvári György
238. Suhaj Jánosné
239. Tót Ferenc
240. Palatinus János
241. Bakos Simon
242. Tót György
243. Csányi János
244. Tót Takáts Ferenc
245. Simon Ferenc
246. Tót Mihály
247. Balog Mihály (Balogh)
248. Palatinus Pál
249. Rovó Mátyás József
250. Rovó József
251. Mák Márton
252. Tót János
253. Szabó Tamás
254. Nyári János (Prágai János)
255. Sándor László
256. Hódi Gáspár
257. Szabó János Albert
258. — nincsen
259. Kis Antal
260. Palatinus Márton (József)
261. Turitz Gáspár (?)
262. Salgó András
263. Tápai Tót Mihály (Tápai)
264. Márton József
265. Novák Simon
266. Bottyán Mihály (Botyán)
267. Szősz Pál
268. Csukori László = Csukonyi ?
269. Csukori János
270. Nagy Gergely (Péter)?
271. Kis György János
272. Csordás Márton
273. Szabó Albert
274. Szabó János
275. Palatinus Mátyás
276. Siha András
277. Takáts János
278. Kis Imre

* Számozás elírás. Két külön telek, névvel, egy számon!

279. Popina
280. Joó Gergely (Jó)
281. Szél Mátyás (Mihály)
282. Tot Peti István
283. Csányi Mihály (Csáni)
284. Csúri János
285. Vastag János
286. Kopasz Pál
287. Dótzai István
288. Ujvári Lajos
289. Fekete Mihály
290. Vastag Mihály
291. Vastag Ferenc
292. Faragó Sebestén
293. Vedritz György (Vedrits)
294. Szőlősi Mihály
295. Antal Imre
296. Máté József
297. Máté Mihály
298. Máté János
299. Nyári Zacharias
300. Szabó Imre
301. Szabó György
302. Zombori János
303. Cseh András (Cse)
304. Csányi István (Csani)
305. Almási Mihály
306. Vastag Imre
307. Szabó János
308. Korpás András (Antal)
309. Török András
310. Szabó András
311. Barna Mátyás
312. Csej István (Cse)
313. Szép János
314. Torma Márton (Tórma)
315. Pálfi György
316. Filep Mészeli (Mészeli)
317. Dinok József (Dinók)
318. Sztotir János (Zsótir)
319. Bolyos Ferenc (Bolyós)
320. Kukli Ferenc
321. Lipai Mátyás (Lipai)
322. Bodi István (Bódi)
323. Tot György
324. Tápai István (Tápai)
325. Farkas Ferenc
326. Pálfi János (József)
327. Ketskeméti József
328. Tot János
329. Martonosi Mathias
330. Molnár Mihály
331. Makra István
332. Franyo Márton
333. Vetro György
334. — név nélkül
335. Bárkányi Ferencné (Bárkáni)
336. Dékány György
337. Zsotir György
338. Nagy Mihály Ferenc
339. Vas Sebestén (Sebestin)
340. Losontz György
341. Sihai József (Sihaj)
342. Debretzeni János
343. Dékán János (Dékani)
Német János
344. Balog István (Bala)
345. Konya Antal
346. Onozo Mihály (Onoszó)
347. Gerő (Péro) György ? Mind a kettő
világosan olvasható!
348. Vetro Antal
349. Vetro Miklós
350. Vetro Mátyás
351. Hodi Ferenc
352. Balog Pál
353. Cse András
354. Ketskeméti Ferenc
355. Csányi Balázs (Csáni Ballás)
356. Tot György
357. Vékes Ferenc
358. Boldisar János (Bódizsár)
359. Vetro Ferenc
360. Tót János
361. Bodó János
362. Juhász János
363. Horvát Mihály (Horváth)
364. Kukli István
365. Kérő István
366. Lovász János
367. Temesvári István
368. Vetro István
369. Barát Pálné
370. Ökrös Bálint
371. Török László
372. Balog János
373. Kasza Ferenc
374. Tót János
375. Vékes Ferenc
376. Temesvári Jakab
377. Temesvári Mihály
378. Csanádi György
379. Török György
380. Török János
381. Lengyel András
382. Sándor József
383. Váz Ferenc (Vas)
384. Karl Majer
385. Bobortzi Ferenc
386. Sári Ferenc
387. Baló János (Báló)
388. Gombos Imre
389. Perestits Jakab
390. Ferentsik István
391. Szabó Pál
392. Aradi Lázár
393. Aradi... ? ... (Basilius Aradi)
394. ....? (Damianovits János)
395. — név nélkül
396. Perisity Jakab (Perrisity)
397. Joann. Steity
398. — nincsen
399. Pal Subit (Pál Szubity!)
400. Martitsán Péter (Martitsani)

401. Pál Martitsán (Martitsanj)
402. Szüts Márton
403. Aradi Lázár
404. — név nélkül
405. Borbély Mátyás (Borbir)
406. Demeter Lot (Lotha)
407. Kirják György (Kiriak)
408. Ladisláv Aradi (Aradi László)
409. Ketskeméti Todor
410. Paul Serne
411. Illia Szubiti (Illia Szubity)
412. Steity Marco
413. Aradi Lázár
414. Andr. Dugonits
415. Cittis Civitatis P.)
416. Körösi Péter
417. Bulitz Pál (Bulity)
418. Veselinovits János (Veszelinovity)
419. Sári Tamás
420. Karl Fedmajer (Feld Majer)
421. Cse Mihály
422. Pap Pálné
423. ....? Paul (Schneimer)
424. Todorovits János
425. Szabó Pál
426. Vas Márton
427. Haraszti Pálné
428. Körösi Péter
429. Csaldi János
430. Gyuritza Todor
431. Vetro János
432. Szabo Farkas
433. (Georg Rausch) — név nélkül
434. (Simegi Péter) — név nélkül
435. (Bereczki János) — név nélkül
436. (...ze János) — név nélkül
437. (Müller Rochus) — név nélkül
438. Buda Dávid József
439. Bartza Mihály
440. Tot György
441. Vékes Márton
442. Faragó Mihály
443. Csuka József
444. Bugátzi András (Dugáczi)
445. Beretzki Ferenc
446. Agatsi György (Agáczi)
447. Joan Mülner (Johan Michl Mülner)
448. Dudás István
449. Todorovits János (Todorovity)
450. Miladi János
451. Szántó György
452. Bartza Ferenc
453. Druger József (Druker)
454. Árokszállási Mátyás (Árok Szállási)
455. Balog András
456. Kopasz János
457. Borbély Ferenc (Borbér)
458. Csordás Péter
459. Josef Vüller
460. Kiss András
461. Josef ... (német név)
462. Frantzia József
463. Farkas Imre
464. Barani Mátyás (Baranyi)
465. Matus Samu
466. Körösi Mihály
467. Barani Mátyás (Baranyi)
468. Lovászi András
469. Fenyvesi Mihály
470. Csikos Ferenc (Csikós)
471. *Sacerdos* G. R. (Graeci)
472. Erdői János
473. Kazány János (Kazany)
474. Csikos János (Csikós)
475. Lovászi József
476. Domokos Boldizsárné
477. Tót Pál
478. Joannes Eberi (Eberl)
479. Káposzta Mihály
480. Szél Gáspár
481. Agatzi György (Agáczi)
482. Pósa István
483. Ábrahám Pál
484. Tót András
485. Ábrahám Deme
486. Markó István
487. Markó Pál
488. Martonosi Ferenc
489. Martonosi István
490. Baranyai Szőke György (Széke)
491. Széke János (Baranyai Széke J.)
492. Széke Ferenc
493. Fajsi János
494. Nagy János
495. Káposzta György
496. Rátz János
497. Berényi János
498. Olaj Tamás (Oláj)
499. Beretz Ferenc
500. Fecskés Farkas
501. Mari Pál (Mári) külön házban
502. Mári Ferenc
503. ... Bodizsár (Bodizsár András)
504. Kopasz Mihály
505. Siga Ferenc (Zsiga)
506. Báni Antal
507. Kertész Márton
508. Csáni Pál
509. Rúsa Péter
510. Kalmár János
511. Balog Ferenc
512. Bakatsi Ignác
513. Szüts Ferenc
514. Sándor Ferenc
515. Konkolyi György (Konkoj)
516. Oroz György (Orosz)
517. Détsei Ferenc (Decsei)
518. Szombat Márton (Szombath)
519. Kis János (Kiss)
520. Imre János

* I. 424 sz. is!? G. R. *Ecclesia*

521. Vastag György
522. Dávid Szűts (David)
523. Tandari Mihály
524. Zombori János
525. Gomba Pál
526. Gémber Jakab
527. Vasas József
528. Gera Mihály (Mátyás)
529. Fileki János
530. Tót György (alias Fisser)
531. Hodi János
532. Szekeres István
533. Gera József
534. Gera András
535. Varga Márton
536. Harkai Mátyás (Harkaj)
537. Szepesi Mátyás
538. Almás Antal
539. Tót János
540. Horváth Mátyás
541. Nemes István
542. Mezei Mihály
543. Rusa György
544. Molnár Mihály
545. Jakab Mátyás
546. Dora István
547. Loboár István
548. Bognár József
549. Szűts István
550. Harka Mihály (H. M. János)
551. Tót Mihály
552. Gera Ferenc
553. Faragó Benkő (Farang)
554. Miladi István
555. Lakatos János
556. Üveges András
557. Lengyel Mihály
558. Vajda Mihály et Konya János
559. Faragó István
560. Konya András
561. Karaszi Deme
562. Papdi Mihály
563. Konya János (Kónya)
564. Bitó Ferenc
565. Nagy János
566. Fejér Pál
567. Bertsik András (Bercsek)
568. Szemerédi János
569. Konya Mihály
570. Kis Pap Márton
571. Tót János
572. Bertsik András (Bercsek)
573. Kotsó János (Kocsó)
574. Juhász István
575. Varga Urbán
576. Tót Deme István
577. Juhász János
578. Juhász Ferenc
579. Tót Döme János
580. Varga Mártonné (Mártonyé)
581. Martonosi Mihály
582. Szegi Mihály
583. Szegi József
584. Báló Ferenc
585. Takáts Miklós
586. Répás János
587. Canka Móses
588. Keresztes alias Csikos Ferenc
589. Gera István
590. Gazdag Tamás (Gaszdag)
591. Juhász Pál
592. Kováts István
593. Szél András
594. Kováts Ferenc
595. Gengye István
596. Bába Ferenc
597. Bába Mihály
598. Bába István
599. Kotsó Zakár (Kocsó)
600. Szél József
601. Német István
602. Juhász József
603. Menhárt István
604. Szabó Márton
605. Kónya Ferenc
606. Szerfü (Szörfű?) Gáspár
607. Kónya István
608. Lőrintz Pál
609. Retek János
610. Bojáki Mihály
611. Joan Szilber (Johan) kettős malom
612. Konya Ferenc
613. Szemerédi Simon
614. Tandari János
615. Hegedüs László
616. Erdei Hegedüs János
617. Dékány János
618. Gedo Mátyás
619. Sári Deme
620. Sári András
621. ———nem létezik! (számtolódás)
622. Tápai Ferenc (Tápai)
623. Dékány Ferenc
624. Bedő János
625. Bába István (Bábá)
626. Papdi István
627. Zsíros Elek
628. Farago István
629. Tari Pál
630. Juhász István
631. Szél János
632. Török János
633. Zakar Ferenc (Zákan)
634. Német János
635. Sipos József
636. Bárkány Pál
637. ———név nélkül (. . . . Ferenc)
638. Fergeteg Ferenc (Fergetege)
639. Nagy Ferenc
640. Lipai István (Lipaj)
641. Miklósi Ferenc
642. Rusa István
643. Imre Mátyás
644. Almási Imre

645. *Parochia*
 646.
 647. Kettős telek. Szilber Jánosé
 (P. D. Joańis Szilber)
 648. Bakatsi Mihály
 649. Hegyközi Lipai Ferenc
 650. Lipai Mihály (Lipaj)
 651. Szüts János
 652. ....olvashatatlan (M. C.)
 653. Jakob Müller
 654. Hans Michl Pruñer
 655. Kátai Lőrinc (Kátaj)
 656. Almási Ferenc
 657. Csikos György (Csikós)
 658. D. Josephi Vidovits
 659. Valentin Kólitiz Hoffer (Kolicz)
 660. Joan Streitzman (Johan)
 661. Több házból álló nagy telek, minden
 bizonnyal a *sóbázak tartozéka!*
 662. *Perceptoratus* Több házasság telek a só-
 házaknál.
 663. Kreutzperger (Kreutzberger)
 664. Markus
 665. Bobor Ágnes (Boborczi Ágnes)
 666. Csontos István
 667. Hans Michl Strafler (Strasser)
 668. Sebastiani Müller (P. D. Sebasti Mül-
 ler)
 669. Szüts Márton
 670. Szüts Ferenc
 671. Baranyi István (István Baranyi)
 672. Vas János
 673. Bobortzi Gergely
 674. Almási Tamás
 675. Erdők Pál
 676. Dugonits Ádám
 677. Schola Hung.
 678. Schola Germ. Joan Gergely!
 679. Lendvai Mihály (Lendvaj)
 680. Szendrei István
 681. Korom János
 682. D. Jánkai Ferenc (D. Jankaj)
 683. Molnár András (P. D. Molnár And-
 rás)
 684. Reinichin Maria (Maria Reinischin)
 685. Beretz András
 686. — — — név nélkül
 687. Posonyi Ignácz
 688. Konrád Farkas (a sánc tövében)
 689. Rúsa Vince
 690. D. Josephi Vékés (Vékés József)
 691. D. Francisci Jánkai (D. Jankaj Fe-
 renc)
 692. Labadane (Labodáné) (Labádané)
 693. Konya Pál (Ferenc)
 694. Tót József
 695. Mészáros Ferenc
 696. Bitzok Ferenc (et Márton)
 697. Budai Mihály (Budaj)
 698. Vas János
 699. Tot János
 700. Malatinszka István (Malatinszki)
 701. Bár... (Barkani Mihály)
 702. Tápai István (Tápai)
 703. Kenderesi József
 704. Szegedi Farkas
 705. Vas János
 706. Dékán József (Dékány)
 707. Cseme József (Cseme?)
 708. Csombai István (Csombaj)
 709. Mészáros Erse
 710. Szüts Pál János
 711. Szabo Ferenc
 712. Sávai László (Sávaj)
 713. Budai Gáspár (Budaj)
 714. Bitzok Jakabné
 715. Szüts Gáspár
 716. Szüts János
 717. Leonora Vurtzin
 718. Leonora Vurtzin (a sánc tövében)
 719. Cse Ferenc
 720. Joann Veber (Johan)
 721. Cse Ferenc
 722. Hansz Michl Lintn Bach
 723. név nélkül — — —
 724. Jaktsa István (Jakcsa)
 725. Szüts István
 726. Fogas György
 727. Szüts József
 728. Kovács Márton
 729. Füz János
 730. Fogas Mihály
 731. Szalma József
 732. Buza József (Búza)
 733. Puszkás András
 734. Kovács Péter
 735. Bitzok András (Bitzók)
 736. Üveges Istók
 737. Farkas János
 738. Szalma Ferenc
 739. Korom György
 740. Szalma János
 741. Hódi József (János)
 742. Szüts Pál
 743. Dani Pál
 744. Mich. Heinczl
 745. Nagy György János
 746. Veber János (Johann Veber)
 malom a 722. telken
 747. Valentinus Keller (Valentin)
 748. Franc Réth (Réth)
 749. — — — név nélkül
 750. Kondás János
 751. Csanádi Ferenc
 752. Korom István
 753. Mester György
 754. Nagy Ferenc
 755. Orbán Mihály (Orbány)
 756. Beretz István
 757. Patsa János
 758. Lótós Ferenc
 759. Tot András
 760. Ujvári Lukács
 761. Jóljárt Pál (Jójárt)

762. Kapus Pál
763. Kreter András
764. Latzkó István
765. Baka Mihály
766. Pásztor János
767. Lévaj János (József)
768. Baka János
769. Matska József
770. Rátz Ferenc
771. Dudás György
772. Szegedi Mihály
773. Bitzok József
774. Béres Márton (Berecz)
775. Dugonits András
776. Szüts Ferenc
777. Korom József
778. Zombori József
779. Bárkán József (Barkanj)
780. Lipai János (Lipaj)
781. Kováts Gáspár
782. Gulyás Márton
783. Baka Gáspár
784. Farkas János
785. Bedő Mihály
786. Nagy Pál (D. D. Nagy Pál)
787. Kis András János
788. Bárkány Ferenc (Barkanj)
789. Parragi János (Paragi)
790. Szél István
791. Dékány József
792. Dékány István
793. Feketü István
794. Feketü Ferenc
795. Kun Miklós, Ferenc (Szen Miklósi)
796. Kónya Farkas
797. Tápai János és István (Kónya Ferenc)
798. Tápai János és István (Tápai)
799. Bitó Mátyás
800. Bitó Ferenc
801. Sándor György
802. Sándor János
803. Szüts Getzi (Szász Getzi)
804. Nagy Pál
805. Szonka Antalné (Szanka)
806. Bitó István
807. Bit (Feketü Ferencné)
808. Csordás István
809. Bába Mihály
810. Száz Ferenc (Szász)
811. Gazdag Gergely (Gasztag)
812. Csáki János
813. Nagy András (Andrásné)
814. Lapdi Pál (Ládbi)
815. Kerekes Just
816. Gazdag Mihály (Gasztag)
817. Matsák János (Matzák)
818. Lakatos Ferenc
819. Márki Mihály
820. Lipotzi János (Lipóczi)
821. Demeter János
822. Mészáros Márton
823. Tápai Jakab (Tápai)
824. Kis Márton Mihály v. Sutka
825. Fábián Takáts
826. Zákony István (Zákány)
827. Márki András (Marki)
828. Német János
829. Szarvák Mátyás
830. Filep István
831. Parragi Imre (Paragi)
832. Parragi József (Paragi)
833. Fergeteg Pál (Fergetek)
834. Lipaj József
835. Csuka Benedek (Tsuka)
836. Tót Gergely
837. Kováts János
838. Tot Istváné (Istványé)
839. Sári Pál
840. Bárány Farkasné (Baranyi)
841. Komrótyi György
842. Nagy Mihály József
843. Tót Mihály
844. Zombori András
845. Zákány János
846. Nagy Mihály Gábor
847. Nagy Mihál Gábor
848. Hegedüs János
849. Nagy György
850. Beretz Józsefné
851. Nagy István Pista
852. Selyem István
853. Tápai János (Tápai)
854. Lipai György (Lipaj)
855. Rusa Bandi
856. Török Ferenc
857. Komlósi Mihály
858. Lőrík János
859. Baka Ferenc
860. Lajkovits Péter
861. Kováts Antal
862. Kováts Ferenc
863. Rátz János
864. Szeri Ferenc
865. Mólnár Mihály
866. Ábrahám Jakab
867. Korpás Ferenc
868. Hegedüs István
869. Paragi Mihály (Parági)
870. Szölösi János (Szöllösi)
871. Rusa József
872. Márki István
873. Bétsi Antal
874. Nagy János
875. Török István
876. Varga János
877. Gedó Pál
878. Joann. Szilber (Johan) kettős malom
879. Adám János
880. Vég Mihály
881. Tót Mihály
882. Baló János
883. Kiri Mihály
884. Lengyel Pál
885. Bába Mátyás
886. Vér Mihály
887. Czemere György (Csemere)

888. Patkó Tamás
889. Juhász József
890. Ursula Ferenc
891. Szarvák Pál
892. Palotás István (Palutás)
893. Palotás Pál (Palutás)
894. Káposzta Gasi
895. Palutás János (Jakab)
896. Horvát János
897. Dékány Mihályné
898. Mérges János
899. Lotos István (Lótós)
900. Szeke Deme (Széke)
901. Kondás János
902. Horvát János
903. Vér József
904. Susána Entresné (Susanna)
905. Fontos András
906. Orbán Gáspár
907. Dékány Pál
908. Budai Ferenc
909. Takáts György
910. Kertész Márton
911. Bakó János
912. Nagy Ferenc
913. Nagy József
914. Takáts Mihály
915. B.só György (Bíró)
916. Doros János
917. Csikos János
918. Kováts Mihály
919. Nagy Márton
920. Bitzok András (Bitzók)
921. Baki Mihály
922. Árokszállási Farkas
923. Jusztin Mihály (Justin)
924. Nagy János Tamás
925. Mészáros György
926. Cseri Ádám (Tseri)
927. Horváth János (Horváth)
928. Geri Jánosné
929. Forgáts Márton
930. Rátz János
931. Nagy Márton
932. Nagy György
933. Korom István malom
934. Kosar Ferenc
935. Mólnár Ferenc
936. Báló Ferenc
937. Rácz István
938. Kis Márton
939. Szalma József
940. Botyán József
941. Szalma Mihály
942. Csipák (Csipak?) János
943. Luprecht Jakab
944. Füredi József
945. Csombaji Farkas (Tsombaj)
946. Báló András
947. Füleki Gábor (Fileki)
948. Fileki János
949. Fogas Imre
950. Sándor Péter
951. Humaj József
952. Seregi Mihály
953. Füredi István
954. D. Adami Dugonits
955. Fekete Mihály
956. Peizer József (Paizer)
957. Rátz Ágnes
958. Lörík György
959. Lörík Gábor
960. Hebők Simon
961. Gyurast János
962. Lörintz György
963. Varga Pál
964. Szemberi István (Zemberi)
965. Keskeny István
966. Tót Mihály
967. Mólnár Jakab
968. Dudás Márton
969. Szegedi Farkas malom
970. Molnár Pál
971. Horvát István (Horváth)
972. László Józsefné
973. Torma András
974. Torma János
975. Rátz Mihály
976. Bilitzki Miklós
977. Takáts Mihály (Farkas)
978. Szölösi József
979. Kováts András
980. Pásztor György
981. Sching András
982. Bankó János (Bánkó)
983. Szilasi József
984. Horvath Pál
985. Tot András
986. Sári Mihály
987. Vas József
988. Futu (Futó?) János
989. Vég Mihály
990. Tót Ferenc
991. Szabó Imre
992. Szüts Pál
Kováts Mihály v. malom
Heinczl
993. Kubitza Márton
994. Tót János
995. Steph. Pintér (István)
996. Peltz József
997. Szalaj György
998. Graff Hanzirk
999. Kálmán András
1000. Kramheld József
1001. Lang Péter
1002. Priner
1003. Pruñer András
1004. Ketskeméti István
1005. Bankó Ferenc
1006. Csikos János
1007. Kotler Márton (Kotlar)
1008. Csikós András
1009. Csernátски János
1010. Német István
1011. Pete Pál (Mihály)

1012. Rátz Pál
 1013. Legradi Ferenc
 1014. Szabó Ferenc
 1015. Törsék János
 1016. Madarász Tamás
 1017. Szilli József
 1018. Csipa Gáspár
 1019. Dinyés Ferenc
 1020. Herke János
 1021. Balás Ferenc (Ballás)
 1022. Hegedüs János
 1023. Jaksa Imre
 1024. Orbán József
 1025. Bulity Márton
 1026. Farkas József
 1027. Bali András (Báli)
 1028. Szabo János
 1029. Horvát József
 1030. Szüts János
 1031. Olaj László
 1032. Kun Pista József
 1033. Fekete Pál
 1034. Sári János
 1035. Pataki László
 1036. D. D. Dugonits András et Balog
 22 kettős malom
 1037. Stephan Konrád
 1038. Schuldner Tamás
 1039. Gálfi Lajos (László)
 1040. Adam Franik
 1041. Hajdu Pista
 1042. Kis Gábor
 1043. Jakosa György
 1044. Horváth Mihály
 1045. Boros József
 1046. Vas János
 1047. Kis János
 1048. Kisteleki András
 1049. Szöllösi János
 1050. Tápai József (Tápai)
 1051. Vintze Mihály
 1052. Deák György
 1053. Bernárd András
 1054. Andreas Frisz
 1055. Reichhold Antal
 1056. Joann Frisz (Johan)
 1057. — — — név nélkül
 1058. Lorentz Tüml
 1059. Stadler Leopold
 1060. Matis Janik (Matúz?)
 1061. Venczl Schlegl
 1062. Frantz Herold
 1063. Tamás Márton
 1064. Király János
 1065. Üveges Mihály
 1066. Révész József
 1067. Fábian Berta
 1068. Bodizsar György
 1069. Sárli (?) Pál
 1070. Joan Schluk (Johann)
 1071. Tarnaj Ferenc

1072. Szalaj Pál
 1073. Szabo Márton
 1074. Kiss Ferentz
 1075. Pásztor János
 1076. ...kos József (Mákos Józsefné)
 1077. Domokos József
 1078. Juhász János
 1079. Bene József
 1080. Boros György
 1081. Nagy János Mátyás
 1082. — — — név nélkül
 1083. Elias Kauffer
 1084. Szüts János
 1085. Goda János
 1086. Kálmán Ferenc
 1087. Szluga István
 1088. Gedő László (Godó)
 1089. Kis Lőrinc
 1090. Baltazár Rab
 1091. Puskás Pálné
 1092. Nagy István
 1093. Bulit Péter
 1094. Berényi András
 1095. Takáts Antal
 1096. Gotfrid Met(zin)ger
 1097. Oláj Péter
 1098. Joseff Spek
 1099. Adam Heiner
 1100. Odál János
 1101. Joan Fridrich (Johan)
 1102. Kondás János
 1103. Kondás János
 1104. Beretz János
 1105. Kardos János
 1106. Németh György
 1107. Kardos Mihály
 1108. Oroz István (Orosz)
 1109. Paragi János (Parragi)
 1110. Florian Hamerl
 1111. Frantz Kurtz
 1112. Vas Márton
 1113. Fekete Márton
 1114. Gál Orbán
 1115. Francisci Burka kettős telek
 1116. Francisci Burka (Batka Ferenc)
 1117. Kováts Ferenc
 1118. Korontzaj István
 1119. Benák Ferenc
 1120. Jóljárt András (Jójárt)
 1121. Szillaj Gergely
 1122. Gera András
 1123. Zombori István
 1124. Humaj József
 1125. Cse István
 1126. Suli András
 1127. Schuster Mihály
 1128. Hermanits (?) Ágnes (Hermanin)
 1129. Meistingerin Lisl (Meisstingerin)
 1130. Franyo Antal
 1131. Vintze Mátyás

Balla térképe sok következtetésre s összehasonlításra nyújt alkalmat Felsőváros akkori lakosságára nézve. Legelsőbbben is, összevetést tehetünk az igen fontos, fönnmaradt lakosnévsorral, ami az 1522-es kalocsai érseki főegyházmegyéhez tartozó Szeged ún. tizedlajstromában maradt az utókorra. Eszerint, ha elfogadjuk Reizner adatait, a mohácsi vész előtt Szegednek mintegy 8745 lakosa közül Felsővárosra jutott 2900 fő, 468 házzal, illetőleg telekkel. Ismerjük Felsőváros népességét az 1719. évi adóösszeírási adatok szerint is, melyből 112 házra 249 adózó jutna. A kis szám azzal magyarázható, hogy a török hódoltság után sokáig szinte néptelen volt a város, nem beszélve arról, hogy 1712-ben nagy árvíz pusztított a városban. Felsővárosban nem volt minden lakos adófizető s a családtagok száma az összeírásból nem derül ki. Lugosi Döme az adófizetők számát tízszeresre veszi (!?) s így 2500 lakos jutna Felsővárosra. Szerényebb számítás alapján, térképünk alapján Felsőváros lakosságát 1776–78-ban kb. 6800 lélekre tehetjük.

A mappán bejegyzett családnevek száma összesen: 511. Ebből 142 olyan, mely már az 1522-es tizedlajstromban is szerepel, tehát az újkor eleji Szeged lakosai családneveinek 27%-a. Érdekesebb az összehasonlítás, ha az időközben betelepedett nemzetiségeket is számításba vesszük. Az 511 családnév közül idegen 77 (50 német és 27 egyéb). A nem magyar nevűek (!) tehát 15%-os arányban szerepelnek Felsőváros összlakosságában. Az idegenek betelepedéséről fentebb már szólottunk. Ez a százalékszám annnyival érdekesebb, mivel az 1522-es lajstrom szerint Felsőváros lakossága színmagyarnak látszik.

Ha nézzük a jellegzetes felsővárosi (tehát az ún. tősgyökeres) családneveket, nagyjából ugyanazt kapjuk, amit Lugosi Döme, Bálint Sándor, vagy Tápai-Szabó László is kimutat. Térképünk alapján 3 csoportra oszthatjuk Szeged összes lakosságát családnevek szerint. Az első csoport a jellegzetesen felsővárosi neveket tartalmazza, a második a „semlegeseket” (amelyek úgy Felső- mint Alsóvárosban megtalálhatók) az utolsó pedig a jellemző alsóvárosi családneveket:

1. Balogh	2. Bodó	3. Ábrahám
Baranyai	Cseh	Barna
Bába	Dékány	Bozsó
Benkő	Farkas	Bőrcsök
Bitó	Hódi	Bite
Borbola	Horváth	Csala
Csikos	Rátz	Csillag
Csáki	Szél	Csonka
Csányi		Deák
Csókási		Dobó
Csuka		Dani
Erdei (Erdői)		Engi
Faragó		Fazekas
Fekete		Fodor
Feketü		Fülöp
Gazdag		Huszká
Gajgonya		Husztá
Gera		Kéri
Kakuszi		Kispéter
Kondás		Kazi
Konya		Katona
Kormányos		Kara
Martonosi		Koszó
Márton		Kovács
Parragi		Illia
Prágai		Lázár

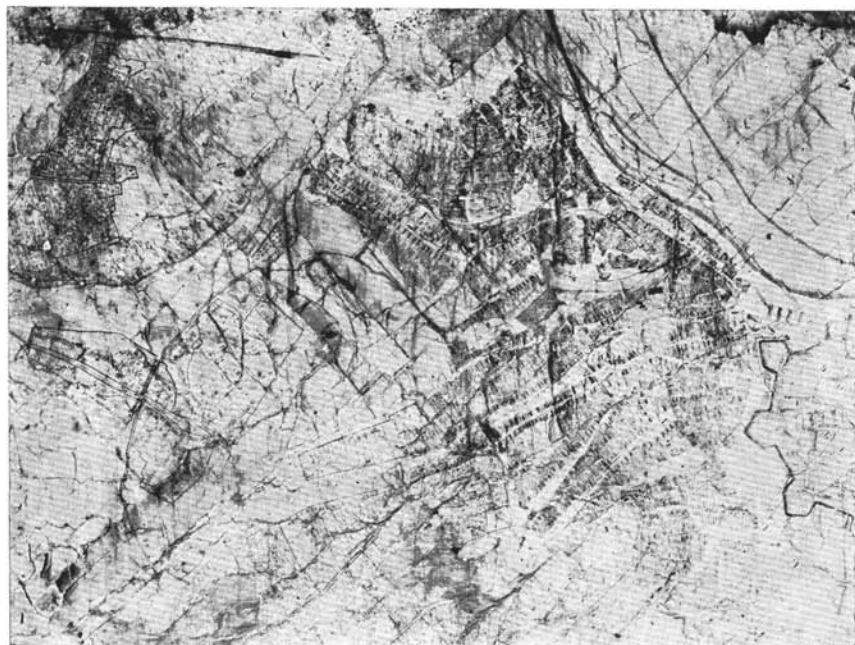

Abb. 1. ábra. A Balla-térkép felsővárosi részlete

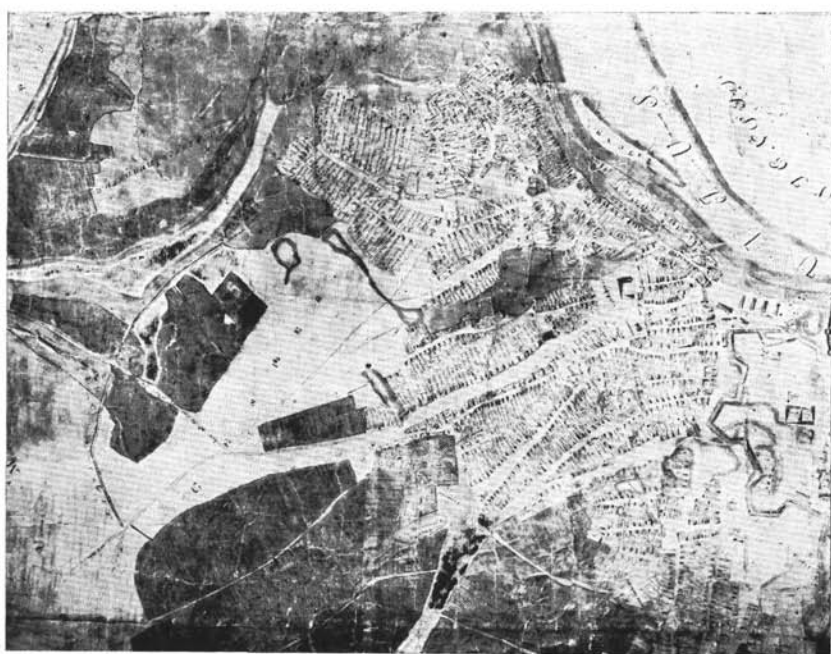

Abb. 2. ábra. A Buday-féle másolat a Balla-térképről (1814?)

1. Sári
Sávay
Szabó
Szalma
Szegedi
Szücs
Tombác
Vastag
Vetro
Vékes

3. Matók
Masa
Móra
Nacsa
Onozó
Ördög
Pálffy
Pintér
Palotás
Rózsa (Rúsa)
Sebők
Seres
Szécsi
Varga
Vecsernyés
Vizhuzó
Vida
Vér

A XVIII. században, Szeged lakosságát tekintve, a felsővárosit kevertebbnek mondhatjuk. Ennek sok oka van, de főként az, hogy a betelepedők sem szárlást, sem telket nem kaphattak az építkezéshez, Alsóváros pedig elég messze feküdt a Tiszától, a kereskedelmi és ipari élet színterétől, s nem utolsó sorban a főforgalmi országutaktól.

A legsűrűbb betelepedési esztendőnek általában az 1739-est tartják, amikor a törökök Belgrádból kiűzték a „gyaúrokat”. Ekkor jött sok német és szerb iparos és kereskedő a városba. A XVIII. század végi nemzetiségi megoszlás jól szemléltethető térképünkön, amennyire ezek jobbra egy tömegben laktak. A sóraktárak közelében (ahol 1740-ben kis, keletre néző templomuk is épült) egy tömbben laktak a szerbek s kevés számban görögök, s inkább szétszórva a városrész különböző részein a németek. Kevés cigány élt a Tápéhoz közel eső részeken. Zsidó még nem lakhatott ebben az időben Felsővároson, hacsak egy-két név mögött (Moses, Moises, Samu) nem sejtünk italáros boltost.

A felsővárosi családnevek közt sok olyant találunk, melyek egyben vezetőnévvé váltak keresztnevekből. Erre példát egyebekben már a középkori Szegeden is találunk. A leggyakoribb keresztnemek (gyakorisága sorrendben, az első tíz) a következők:

János
Ferenc
István
Mihály
József
György
Pál
András
Márton
Mátyás

ugyanaz a tizedlajstrom szerinti összlakosságban

János
Pál
Mihály
Péter
Gergely
György
András
István
Mátyás
Márton

Feltűnő, hogy olyan keresztnemek, mint pl. Balázs, Boldizsár, Miklós, Bálint, Lukács, Fábian, Vince stb. éppen csak hogy egy-egy esetben vannak képviselve. Gyakoribb nevek ezeknél pl. László, Antal, Jakab, Farkas, Tamás, Sebestyén, Simon, vagy éppen Deme (Dömötör). Egész Felsőváros területén egyetlen Lajos és Sándor nevet találtunk, amelyek manapság a leggyakoribb keresztnemek közé tartoznak. Ami a Lajos nevet illeti, ez az elnevezés alighanem 1848 után, a Kossuth-kultusszal kapcsolatban terjed el.

A jelen tanulmányunk célja már helyszűkét tekintve sem lehetett az egész város területére s közvetlen környékére kiterjedő kéziratos mappa egészen részletes feldolgozása, vagy az egyes városrészek kimerítő ismertetése, csupán annyi, hogy kutatóink figyelmét felhívjuk erre a régi, értékes adatokat tartalmazó dokumentumra, valamint hogy némi újabb helytörténeti adatok feltárásával alapot nyújtsunk további kutatómunkákhoz. A továbbiakban foglalkozni kívánunk a térkép többi részével (Alsóváros, Palánk a várral, a kialakulóban levő Rókus) és a város bejegyzett birtokviszonyainak tisztázásával. Legfontosabb eredményünknek eddig csupán ennek az igen fontos térképnek restaurálását, s ez után a felbecsülhetetlenül fontos névadatainak megmentését, a két térkép összehasonlítása alapján azok pontos és hű lerögzítését mondhatjuk.

Csongor Győző

Abb. 3. ábra. Szegedi látkép egy XVIII. századi céhlevélen

1. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadv. 105. Szeged, 1963.
2. Bálint Sándor: Szegedi Szótár. Magyar Tud. Akad. Kiadása Szeged, 1957.
3. Bálint Sándor: Szeged városa. Bpest. 1959.
Bálint Sándor: Felsőváros, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1963.
4. Csongor Győző: Hol született Vedres István? — Dél-Magyarország, 1965. júl. 20. sz.
5. Dugonics András: Ulissesnek, ama'híres, és nevezetes görög királynak csudálatos története! ... etc. Pesten, 1780. Előszó.
6. Fodor Ferenc: Balla Antal élete és műszaki munkássága (1739—1815). Bp. Műszaki Egyetem Közp. Könyvtára. Műszaki tud. tört. kiadványok 2. sz. Bpest, 1953.
7. Fodor Ferenc: Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései stb. ... Műszaki tud. tört. kiadványok 8. sz. Bpest, 1957.
8. Lugosi Döme: A szegedi felsőváros története. — Szeged-Felsővárosi r. k. Plebánia Híradója. 1939. májusi sz.
9. Nagy Zoltán—Papp Imre: Szeged. Városképek—Műemlékek sor. Bpest, 1960.
10. Reizner János: Szeged története. I. köt. Szeged, 1901.
11. Szauder József: Olasz irodalom—Magyar irodalom. Bpest, 1963.
12. Tápai-Szabó László: Régi szegedi népek. — Délmagyarország, 1929. dec. 25. sz.

DIE LANDKARTE VON ANTAL BALLA AUS DEM XVIII. JAHRHUNDERT (*Civitas Superior 'Oberstadt'*)

Der Verfasser behandelt die Landkarte der Stadt Szeged, die von dem berühmten ungarischen Ingenieur und Mappenzeichner Antal Balla in Jahren 1776—77 verfertigt wurde und heute im Móra Ferenc Múzeum zu finden ist. Auch Balla's andere Darstellungen von der Stadt und ihrer Gegend mit Hand gezeichnet werden im Aufsatz aufgeführt, die sich gleichfalls im Museum zu Szeged befinden und vor den Forschern beinahe unbekannt sind.

Die genannte Mappe erweist sich als die wertvollste Abbildung der Stadt aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, welche Periode in dieser Hinsicht zwischen die Herstellung der berühmten Landkartenblätter von Kaltschmidt (1747) und die Entstehung der Mappe von Giba in den Vierzigerjahren 1800 fällt. Auf Balla's Landkarte werden die Stadtteile von Szeged sowohl als die Grenzgebiete bzw. die Güter der Stadt in allen ihren Einzelheiten hingestellt. Sie enthält auch bemerkenswerte Ortsnamen. Für ein Spezialverdienst der Mappe ist zu halten, dass die Inhaber der Grundstücke darauf namentlich gezeichnet wurden; indem man durch die Vergleichung der um 3500 Familiennamen z. B. mit den Zunamen des Dezemsregisters aus 1522 demographische Angaben zum Bevölkerungszuwachs gewinnen kann. Die Landkarte bezeichnet die Teilung der verschiedenen Nationalitäten (deutsch, serbisch usw.) der Stadt Szeged am Ende des 18. Jh. Mit der Hilfe dieser Karte ist auch der genaue Wohn- bzw. Geburtsort solcher wichtigen Personalitäten von Felsőváros wie András Dugonics, István Vedres, Ignác Posonyi usw. zu bestimmen. Interessante Angaben befinden sich auf Balla's Karte sowohl in bezug auf die Friedhöfe, die ausführenden Hauptstrassen als auf die Orte von hohem Wasserstand des Stadtgebietes. Aufgrund der Vergleichung der behandelten Karte mit den früheren (von De La Croix, Kaltschmidt usw.) kann man die Entwicklung, die Vergrößerung der Stadt verfolgen.

Dieser Aufsatz setzte sich zum Zweck die Historiker auf die wichtigen Angaben des wertvollen stadtgeschichtlichen Dokumentes, das erfolgreich restauriert wurde, im allgemeinen und bezüglich der Oberstadt aufmerksam zu machen.

Győző Csongor

MÓRAVÁROS

Szeged városának nagyjából a Kálvária utca, ma Tolbuhin sugárút, körtöltés és a Petőfi sugárút által közrefogott részének *Móraváros*, röviden *Móra*, az alsóvárosi nép ajkán *Újváros* a neve. A *Móra* elnevezés talán még Móra Balázs főbíró idejére (1676) megy vissza, akinek cölöpökkel védett nemesi kúriája itt állott valahol.

Móraváros vízállásos, mai napig feltörő nádas földje évszázadokon át nyilvánvalóan lakatlan volt. Legfőljebb hátságain alakultak ki kertek, szőlők. Ilyen volt a XVIII. században emlegetett, de a név után föltétlenül még a közép-korban telepített *Betlehem*, a mai Rákóczi utca nyugati részén, továbbá a *Mestőrhögy*, nyilván az alsóvárosi templomtól északnyugatra. 1750. *Elég olyan föld vagyon Alsó Városon lévő Temető mellett, ki másként Mester hegynek is mondatik.* Az *Aszalóhögy*, olykor *Aszalóvögy*, röviden *Aszaló* nagyjából a mai Kálvária sor és Korda sor szögében terült el. Az első világháború után *Ottovay* telep néven épült be. 1746. *Aszalló Vögyben lévő két darab Szőlőm.* 1778. *Aszalo heg.* Ettől délre terült el a ma már szintén beépített *Hörnys* kertség. A körtöltéstől, budapesti és szabadkai vasútvonaltól bezárt kis háromszögletű részének viszont *Téás* a neve. A *Cserepessor* a régi fazekasok, népiesen cserepesek hajlékára, illetőleg munkahelyére emlékeztet. Nem véletlen, hogy a Város legnagyobb téglagyára a múlt század folyamán itt bontakozott ki.

Hogy a mai Móraváros területe még a XVIII. században is lakatlan volt, az egykorú térképek mellett az is bizonyítja, hogy a Kálváriát, amelyik mindig a város szélére szokott kerülni, a mostani Bolyai utca táján szőlők között (inter vineas) állították föl. Itt volt a piaristák kertje is. Tőlük nyugatra a mai árva-ház táján volt a katolikus és görögkeleti, később még a zsidó temető. Itt a katolikus temető melletti szántóföldön folyt hosszú időken át a palánkiak Márk napi (ápr. 25) búzaszentelése, amelynek emlékeztét a Víz előtt a *Búzaszentölő* utca (mai semmitmondó neve Zoltán utca) tartotta fenn. A *Kilpalánk*, tehát nagyjából a mai két körúttól, továbbá a Kossuth Lajos és Petőfi sugárutaktól körülhatárolt terület benépesedésével a múlt században, az 1831. évi kolerajárvány után a Kálváriát és a temetőket mostani helyükre telepítették.

Az így felszabaduló területeket és szomszédos szántóföldeket, *tanka* néven emlegetett vízállásokat, amelyek hajdanában a kihalt Móra család, majd Nagy Ferenc szenátor birtokában voltak – innen az egykorú megjelölés: *Nagy Ferenc földje* – házhelyekül osztották ki. Az új városrész szabályos utcásorai, arányos

* Tanulmányrész szerzőnek a Rókus (MFME 1957. 165–170), az Alsóváros (uo. 1958–59. 123–126), a Palánk (uo. 1960–62. 147–160), a Felsőváros (uo. 1963. 121–128) című várostörténeti cikkekkkel.

telkei már a Víz előtt is mérnöki szemléletről, átgondoltságról tanúskodnak. A házak azonban nem érik el a régebbi városrészek színvonalát, aminek természetesen társadalmi és gazdasági okai vannak.

Móraváros és Újszeged példája mindenesetre azt mutatja, hogy a hatalmas szaporodó, hagyományos városi életéhez, a városi munkalehetőségekhez ragaszkodó szegényebb népesség kénytelen már olyan vízjárta, peremi területekre is rátelepülni, amelyeket hosszú időközön át iparkodott elkerülni.

Föltétlenül a családi település nyomait őrzik Móraváros utcanevei: *Móra*, *Szekeres*, *Hajnal* (ennek félreértéséből született az árvíz után az ellentétes, a szegedi népnyelvben ismeretlen *Alkony*), *Répás*, *Farkas*, *Katona*, *Csillag*, (híres *kopplalós*, azaz fuvaros család), *Föhlő*, *Kormányos*, *Faragó* utca. A *Vörösács*, *Nömöstakács* utca itt élő iparosok nevét őrizte meg. A Víz utáni idegen névosztogatók állandósították őket a szegedi fül számára zörejszerűen hangzó, e-ző alakban. Ők változtatták meg a régebbi *Gyöp* utca nevét is, az „előkelőbb” *Gép* utcára.

Móravárosban települtek le a város legszegényebb családjai, amelyekből az agrárproletár: kubikos, téglagyári munkás és gyári munkás, napszámos, máról-holnapra tengődő rétegek kerültek később ki, akik leghamarabb ébrednek emberi elhagyatottságuk tudatára. Szükségszerű emberi folyamat tehát, hogy a szociáldemokrácia, később a kommunizmus első szegedi hívei leginkább móravárosiak. Megbántottságukat, de reményseiket is Móraváros költőfia, Lódi Ferenc fejezi ki. Ezt a világot rajzolja bizonyos korlátozottságokkal Jávorka Ferenc (1904–1963). Innen a Vörösács utcából hódítja meg a világot korunk egyik legnagyobb szobrásza, Csáky József.

Szeged városának egyik ipari különlegessége a *papucs*, amely egyébként – mint ismeretes – a török idők szegedi hagyatéka. Iparművészetté azonban első sorban móravárosi félproletár csizmadiák avatták a múlt század derekán. Ugyanis Szeged legelső önálló női dolgozói, akik a megváltozott közgazdasági viszonyok, főleg a manufaktúra és kezdődő gyáripár hatására, továbbá a proletár családok pusztuló emberi organizmusa, széteső munkaközössége következtében külső munkára, önálló keresetre (téglagyár, dohánygyár, kendergyár, paprikamunka) szorulnak, legelőször szinte kizárólag Móraváros lányaiból és asszonyaiból kerülnek ki.

E városias életmódból adódó lábbeliszükségletet, továbbá kereső mivoltukból fakadó önálló emberi igényeiket először éppen Móraváros szegény sorsú, pályájuk elején komoly nehézségekkel küszködő fiatal csizmadiái elégítették ki. Ezek mesterségükbe nagyobb tőkét, anyagmennyiséget és választékot nem tudnak befektetni, de éles szemmel, leleményes ösztönrel észreveszik azt a nagy társadalmi és ízlésbeli változást, amelynek szegedi szülőföldje, elindulása éppen Móraváros lesz, és megteremti a pillanatnyi társadalmi helyzetet, anyagi állapotokat, modernbb népi közízlést és divatot egyaránt kifejező, szinte jelképező szegedi lábbelit, a papucsot.

Az első világháború előtt még számos fazekas, szíjjártó, kötélverő kis-műhely is virágzott Móravárosban. Egyik kötelesmester, Bakay Nándor alapítása Móraváros és Rókus határán, a helybeli, első sorban móravárosi kézműves hagyományokból kibontakozó *Szegedi Kenderfonó Gyár* (1877), amelynek szegedi ajkakon máig *Bakay-gyár*, röviden *Bakay* a neve. A közvetlen környezet ihletti a *textilkombinát* Móravárosba telepítését is.

Móraváros a szocialista Szeged szülőanyja.

Bálint Sándor

MÓRAVÁROS

Ein südwestlicher Teil der Stadt Szeged, der unter anderen im vorigen Jahrhundert entstand, heisst Móraváros. Nach dem Szegediner Oberrichter (1676) Balázs Móra, dessen Herrenhaus irgendwo hier gestanden war, wurde der Stadtteil benannt. Dieses Gebiet hat man um 1840 als Hausgründe zerteilt, wo sich die ärmsten Schichte der Einwohner, wie Kleinproletarier, Tagelöhner, Erdarbeiter und Arbeiter der Ziegelfabrik angesiedelt haben.

Sándor Bálint

KÉT ÖSSZEÍRÁS A REFORMKORI SZEGED KÉZMŰIPAROSAIRÓL

Szeged gazdaságtörténetének gazdag forrásanyagra épülő, korszerű feltárása még a jövő feladata. Bár az eddigi eredményekre támaszkodó kutatások fő területe szükségszerűen a kapitalizmus időszaka lesz, az előzmények sorában jelentős erőfeszítést kíván az 1848-ban lezáruló feudalizmus évszázadainak megismerése is. A feltáró és elemző munka egyik legfontosabb kiindulópontját a minél pontosabb és részletezőbb *történeti statisztikai* adatok egybegyűjtésében jelölhetjük meg. E tekintetben Szeged irodalma éppúgy rendkívül szegényes, mint általában vidéki városaink régebbi és újabb helytörténeti termése. Az okok megvilágítása és az eredők elemzése csak a legfontosabb számok ismerete alapján végezhető el.

A reformkori szegedi iparosságról 1830-ban és 1844-ben készült két összeírás alapján egybeállított alábbi táblázatokkal Szeged történeti statisztikájához szolgáltatunk adalékokat. A közzétett számok végeredményéből kitűnik, hogy a városban

1830-ban	1238	mester,	1158	legény	és	354	inas,
1844-ben	1678	„	1565	„	és	404	inas élt,

amikor 1830-ban 32 250, 1843-ban pedig 32 209 lakosa volt Szegednek.

1830 és 1844 között

a mesterek száma	30%-kal,
a legények	„ 35%-kal,
az inasok	„ 14%-kal emelkedett.

Az ipari foglalkozásuk együttes száma a két dátum között 2800-ról lát-szatra 3627-re nőtt ugyan, s ez 28%-os emelkedést jelentene. A gyarapodás való-jában kisebb volt, csak 23%, azaz 672 személy, mert 1844-ben olyan „szakmá-kat” is beszámítottak (kenyérsütők, hegedűsök), amelyek nem jelentettek tény-leges ipart. A halászok, szappanfőzők, kosárfonók esetében is lehetnek ellen-vetések a kifejezett iparúzők közé sorolás miatt. Az 1830-as összeírás szigo-rúbban, pontosabban értelmezte az ipari foglalkozást. Az iparúzők száma eléggé szerény emelkedésének regisztrálása mellett fontos megjegyeznünk, hogy 1830-ban 58, 1844-ben pedig 65 (a kenyérsütőkkel és hegedűsökkel 67) ipari szakma művelőit tüntetik fel az összeírások a városban. A ruházati iparág mindvégig a legnépesebb maradt.

A két conscriptio nem egy mesterség esetében arról árulkodik, hogy az öz-szeírók 1830-ban másként értelmezték feladatukat, mint 1844-ben, így az ada-tok több helyen ellentmondások, felületességről tanúskodnak. Revideálásra, utólagos ellenőrzésre azonban nincs lehetőségünk. A két adatfelvétel így is ki-

emelkedő forrásértékű, s a céhes iparokra nézve minden bizonnyal pontos is. A céhen kívüli szakmák adatai annak idején is csak megközelítőek lehettek.

Nem feladatunk ezúttal a reformkori Szeged gazdasági arculatának s azon belül a céhes és céhen kívüli ipar súlyának, arányának elemzése, utalunk azonban arra, hogy egyes iparágaknak a város határain túlmutató jelentőségét a vele foglalkozók száma is mutatja. A kiemelkedő szegedi faipar erőteljes ágaiban (hajóépítés, malmok, bútorok készítése stb.) dolgozók nagy létszáma érthetővé teszi a szegedi „superok” dél-magyarországi hegemoniáját. A város ruházati ipara hasonlóan messze környék szükségleteit ki tudta elégíteni, a széles körű vásárolás révén.

A céhes és céhen kívüli iparosság itt közölt számszerű adatai több szempont szerint vizsgálhatók. Valamennyi azt tanúsítja, hogy Szeged a reformkor évtizedeiben, a korábbi fejlődés adottságait kihasználva, a lendületesebb polgárosodás

Mesterség neve	1830			1844			Emelkedés +) vagy csökkenés (—) 1844-ben, 1830-hoz viszonyítva	
	mes- ter	le- gény	inas	mes- ter	le- gény	inas	abszolút számban	száza- lékban
ácsok (Fabri Lignarii Germanici)	3	32	3	4	75	11	+52	+140
aranyművesek	3	—	—	10	5	5	+17	+560
aranyozók	—	—	—	3	—	5	+8	—
asztalosok	29	58	40	37	95	32	+37	+29
bábsütők	5	4	2	5	2	2	—2	—18
bádogosok	3	2	—	4	5	—	+4	+80
cukrárszok	1	1	—	2	4	1	+5	+250
cserepezők	1	—	—	—	—	—	—1	—
csizmadiaák	344	140	63	396	149	52	+50	+9
enyvfőzők	2	—	—	1	1	1	+1	+50
esztergályosok	4	2	3	5	6	—	+2	+18
faragók (Fabri Lignarii Hungarici)	92	383	40	70	400	60	+15	+3
fazekasok	67	28	12	93	17	6	+9	+8
festők (kékfestők)	4	9	1	3	21	6	+16	+114
fésűsök	4	2	—	3	4	—	+1	+17
fürdősök	—	—	—	2	2	—	+4	—
gombkötők (magyar)	8	12	10	14	10	5	—1	—3
gyógyszerárosok	3	3	—	3	5	2	+4	+66
halászkok	12	41	—	8	40	—	—5	—9
harisnyakötők	3	—	—	8	7	1	+13	+433
hegedűkészítők	—	—	—	1	—	—	+1	—
hegedűsök	—	—	—	95	—	—	?	—
húsárosok (mészárosok)	6	20	4	6	13	1	—10	—33
kádárok	10	8	3	10	5	3	—3	—14
kalaposok (magyar)	17	9	14	32	17	13	+32	+106
kalaposok (német)	—	—	—	1	5	2	+8	—
kalickacsinálók (kosárfonók)	6	6	—	—	—	—	—12	—
kárpitosok (Topetarii)	1	1	—	—	—	—	—2	—
kefekötők	1	—	—	1	—	1	+1	+100
kéményseprők	1	3	—	1	1	—	—2	—50
kenyérsütők	—	—	—	60	—	—	+60	—
kerékgyártók	15	14	7	25	22	7	+18	+50
kertészek	—	—	—	2	—	—	+2	—
késesek	10	14	6	10	18	9	+7	+23

útjára lépett, a kézműiparosság mennyiségileg megerősödött, s ezzel kialakultak a gyáripár létrejöttének egyes feltételei is. Az ipar arányainak növekedése a szükségletek, a polgáriasult igények emelkedésére mutat.

*

A táblázat alapját adó két összeírás („Tabella Numerum Opificum in Libera Regiaque Civitate Szegediensi existentium denotans et pro Anno 830 deserviens” és „Szabad Kir. Szeged Várossában található Mester embereknek 1844-ik évre készült Jegyzéke”) a Szegedi Állami Levéltárban Szeged város tanácsának iratai között, közelebbi jelzet nélkül található meg. Az elkészítésükre vonatkozó egykorú utasítást nem ismerjük, nyilván országos rendelkezés alapján születtek. Az 1830-as összeírás adatait, több ponton hibásan, Reizner

Mesterség neve	1830			1844			Emelkedés (+) vagy csökkenés (—) 1844-ben 1830-hoz viszonyítva	
	mes- ter	le- gény	inas	mes- ter	le- gény	inas	abszolút számban	száza- lékban
kesztyűsök	2	1	—	1	1	—	— 1	— 33
kovácsok	27	42	12	33	50	12	+14	+ 17
kőművesek	5	37	10	3	129	10	+90	+172
könyvárusok	—	—	—	1	—	—	+ 1	
könyvkötők	2	2	—	4	4	4	+ 8	+200
könyvnyomtatók	1	2	1	1	7	2	+ 6	+150
köszörűsök	—	—	—	3	—	—	+ 3	
kötelesek	5	7	6	3	7	2	— 6	— 33
lakatosok	12	18	6	11	28	5	+ 8	+ 22
molnárok	78	—	—	88	20	—	+30	+ 38
nyergesek	3	2	2	3	5	2	+ 3	+ 43
öntollkészítők	—	—	—	1	1	—	+ 2	
orgonaművészek	—	—	—	1	—	1	+ 2	
órárok	4	2	1	5	2	1	+ 1	+ 14
pékek	8	19	5	9	18	7	+ 2	+ 6
piktorok (szobafestők)	4	7	5	14	9	8	+15	+ 94
puskások (puskaművesek)	1	—	—	1	2	—	+ 2	+200
rézművesek	2	2	1	4	5	1	+ 5	+100
rézöntők	2	2	1	2	1	2		
sarusok (=cipészek)	14	16	11	19	30	10	+18	+ 44
sebészek	5	11	6	6	13	6	+ 3	+ 13
serfőzők	1	—	—	1	6	—	+ 6	+600
szabók (magyar)	58	30	15	66	65	32	+60	+ 58
szabók (német)	26	30	19	37	35	28	+25	+ 33
szappanosok (szappanfőzők)	40	—	—	44	—	—	+ 4	+ 10
szegcsinálók (szegkovácsok)	1	8	—	1	1	—	— 7	— 77
szíjgyártók	10	4	5	11	2	9	+ 3	+ 16
sziksófőzők (Salis Nitri Coctores)	4	—	—	5	5	—	+ 6	+150
szítások	5	5	2	9	7	1	+ 5	+ 41
szűcsök	163	65	12	227	71	17	+75	+ 31
szűrszabók	18	20	3	18	22	6	+ 5	+ 12
takácsok	118	28	17	110	42	5	— 6	— 4
takácsok (kelmetakácsok)	—	—	—	1	—	—	+ 1	
tímárok	10	13	4	9	12	5	— 1	— 4
üstkészítők	—	—	—	4	5	1	+10	
üvegesek	4	3	2	7	1	2	+ 1	+ 11

János is közölte (Szeged története III. Szeged, 1900. 473–474.), a lelőhely feltüntetése nélkül. Az 1844-es összeírás eddig publikálatlan, mindössze néhány mesterség részadatait emelte ki belőle egy-két kutató. Közlésünkben a mesterségnevek betűrendjébe csoportosítottuk az anyagot. Ahol a pontos értelmezés megkívánta, az összeírásban szereplő latin megnevezést vagy másféle megjelölést is megadjuk. Az egyes szakmákat az összeírásokban szereplő megnevezéssel soroltuk be, az egykorú szóhasználathoz ragaszkodva. Itt említjük meg, hogy adatainkat – bár szükségét érezzük – nem tudtuk összevetni az alapvetően fontos 1828-as országos összeírás helyi eredményeivel, mert annak szegedi szempontú, részletesebb feldolgozása még nem történt meg, bár a szükséges levéltári anyag rendelkezésre áll.

Az 1828-as összeírás szegedi ismertetése (*Végh Joachim*: Az 1828-as összeírás Szegeden. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Szeged, 1956.) témánkhoz használható, részletesebb adatokat nem ad. Az elemzéshez – további levéltári kutatások mellett – az alábbi munkák adnak eligazítást: *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951.; *Mérei Gyula*: A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok 1948. 60–100.; *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967.; *Juhász Antal*: A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962. Szeged, 1962. 117–146.; *Giday Kálmán*: Hozzászólás Tolnai György: A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849) c. vitacikkéhez. Századok 1956. 790–798.

Szabó Ferenc

ZWEI REGISTRIERUNGEN VON DEN HANDWERKERN DER STADT SZEGED IM REFORMZEITALTER

Aufgrund Archivgutes publiziert der Verfasser die in 1830 und 1844 zusammengestellten Registrierungen der Szegediner Handwerker den Meisterschaften nach, wo die Zahl der Meister, Gehilfen und Lehrburschen abgesondert gezeigt wurde. Von 1830 bis zu 1844, im sog. Reformzeitalter, das den Verfall des ungarischen Feudalismus zeigte, wurde die Zahl der gewerbetreibenden Einwohner von Szeged um 23% vergrößert. Nach den statistischen Angaben lebten in 1830 1238 Meister, 1158 Gehilfen, 354 Lehrburschen, in 1844 dagegen 1678 Meister, 1565 Gehilfen und 404 Lehrburschen in der Stadt Szeged, die sich um diese Zeit mit 32 000 Einwohnern für das Wirtschaftszentrum von Südungarn erwies.

Ferenc Szabó

RÉGI MÁJUS ELSEJÉK CSONGRÁD MEGYÉBEN*

Az alábbi adatközlés az első kísérlet volt 1952–53-ban egy földrajzi terület munkásünnepeinek összefogására. Természetesen magán viseli az ilyen kezdeményezések elkerülhetetlen hibáit is. Bár megírásának idején jelent meg Réti László: Magyar május elsejék c. dokumentumgyűjteménye, ez főképp a politikai eseményeket domborította ki. Azonban az évtizedek során kialakult hagyományos ünnepi rendje e napoknak. Május elsejével kapcsolatos dalok születtek és hagyományozódtak az egymást követő nemzedékekre. A május 1-vel kapcsolatos kulturális vonatkozású anyagot, át- meg átszövik a nyomtatásban terjesztett – és így közismert – proletárdalok. Gyűjtés közben az adatközlők már nem emlékeznek arra, hogy milyen füzetekből tanulták annak idején az éneket, tehát úgy mondják el, mint szájhagyományt. Így azután a valódi szájhagyomány keveredik az ilyen másodlagos jellegű átvételekkel. Az emlékezések hiányos, évekhez pontosan alig köthető adataihoz, hozzá kellett vennünk az irodalomból vett anyagot is. Ezt külön jeleztük, valamint az adatközlők adatait is. 1890-től a II. Internacionálé határozata szerint a világ összes munkásainak nagy harci seregszemléje május 1.

Csongrád megye városaiban, bár az ipari munkásság száma nem volt jelentős a vidék agrár jellege miatt, mégis számos visszaemlékezés idézi a régi harcos május elsejéket.¹

Május elsejék 1890-től 1919-ig

1890. Szeged

Czibula Antal, a szegedi munkásmozgalom egyik volt vezetője mondta visszaemlékezéseiben az első szegedi május elsejéről:

„Talán hatvan éve annak, talán 1890 májusában volt. Akkor édesapám piros szegfűvel jött haza, amely ott díszelgett a gomblyukában. Kérdőzködésünkre elmondta, hogy a Kállay ligetben volt, ott ülték meg a világ munkásainak ünnepét.”²

¹ Az adatokban főleg a kulturális anyagot igyekeztem kidomborítani. Ezek azonban igen vegyes értékűek: van közöttük folklórrá vált munkásdal, induló, népdalok dallamára írt alkalmi vers, munkásköltők formailag talán gyenge, de átélt versei, nevesebb költők által írt ünnepi ódák. Azt hiszem azonban, hogy éppen ezzel a sokszínű anyaggal lehet legjobban bizonyítani, milyen élmény volt és mennyire készültek a munkástömegek május 1. méltó megünneplésére. Az elmondott és közölt versek több évtized távlatában is töretlenül élnek és munkálnak az adatközlők emlékezetében.

² Dr. Czibula Antal, a helyi munkásmozgalom egyik jeles szervezője, 73 éves korában meghalt Szegeden 1953-ban.

* Részlet a szerző Csongrád megyei munkáshagyományok c. munkájából. A M. Tud. Akadémia 1954-ben 1000 Ft-tal jutalmazta. A helyszíni gyűjtést, mint a Móra Ferenc Múzeum munkatársa végeztem 1952–53-ban.

Az újszegedi Kállay liget nagy nevezetességre tett szert a szegedi május 1-ék történetében. Minden évben ott zajlottak le a munkások összejövetelei. Sok esetben csak nagy nehézségek árán, a rendőrség éberségének kijátszásával sikerült átkelni a hídon és a ligetben összegyülekezve ünnepelniük.

Az első budapesti május elsején szegedi küldöttek is jelen voltak.

1892. Hódmezővásárhely

„A munkások népgyűlés tartására kértek engedélyt. A főkapitányság nem adta meg ezt. Azt mondta: népgyűlés tartását a városban nem engedi meg. Erre a munkások így szóltak: megtartjuk a városon kívül. Május elsején ezrekre menő tömeg gyűlt össze a város szélén levő „Sziget” nevű téren. A vezetők érem alakú jelvényt viseltek, melyen egy kalapácsot fogó kéz és május 1. felirat volt. Török Lajos helybeli ügyvéd szolt volna a néphez, de nem a nép szája íze szerint beszélt és a nép megabcugolta, még a Himnusz helyett is, melyet az Iparos Dalárda (Ifjúsági Énekkar) énekelt a Marseillaises dallamára írt Munkásindulót követelték. A rendőrség erre feloszlatta a gyűlést, mire a tömeg egy része a Nép-kertbe vonult, ott aztán sörözött, dalolt, végül rendzavarás nélkül hazatért. Tartottak aztán gyűléseket hatósági engedéllyel. A város különböző részein voltak olvasó házak, hol szocialista lapokat olvastak, magyaráztak, terjesztettek.³

Hogy milyenek voltak az előkészületek erre a nevezetes május elsejére egy másik résztvevő memoárjából tudjuk meg:

„A Munkásegylet alapszabályait jóváhagyták, egy kis kunyhót is kineveztek otthonuknak és megkezdték az előkészületeket május elsejére. Megtárgyalták, hogy milyen műsort fognak adni a munkásünnepen. Több dal címe merült fel a vitában, de egyiket sem tartották megfelelőnek, mert „nem a szocializmusba vágó dalok voltak.” Végül megbízták az Öreg Nagy Sándort egy pár soros munkásdal megírásával. Még az éjszaka megírta, megmutatta feleségének is és azt kérdezte tőle. Vajon, hogy fogjuk énekelni?

Nem kell azon töprenkedni válaszolta az asszony, majd valamelyik ismert dalnak a dallamára fordítjuk! Ebben maradtak.

A dal szövege: *Kubikosok indulója*

*„Kik dolgoznak a vízparton, a töltéseken?
Kik hordják itt a nagy terhet hóban, esőben?
Gátat húznak a víz mentén pontos, magosat
Figurát is szoktak hagyni, elég gangosat
A kubikosok, a jó kubikosok...”*

Másnap Bordás Imre megszervezte a dalárdát és rövidesen be is tanulták a Kubikos indulót. Elkészítették az ünnepély programját is. És 1892. május elsején már 12 óra után a munkásnép sokasága sietett a népkerti állomás felé, úgyszintén a vasúti töltés tövében is azok, akik Ujvárosról, vagy a Susán városrészről jöttek. Még kocsik is voltak a már a szigeti gyepon. Siettek, hogy kellő időben jó helyet foglalhassanak el. Mert még ilyen gyűlés sohasem volt Vásárhelyen. Az egybegyűlteknak nagyon tetszett a Dalárda által előadott Kubikos induló. Jól indult az ünnepség de, mikor Török ügyvéd az ünnepi be-

³ Ormos Ede: A szocializmusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre. Hódmezővásárhely 1896. 64—67 p. passim.

szédét megkezdte, Póka rendőrkapitány, aki akkor érkezett meg rendőreivel betiltotta a gyűlést. Fenyegető felkiáltások közepette széteszlott a tömeg.”⁴

De a felvonulás közben az egész összegyűlt nép énekelte az erre az alkalomra írt alkalmi rigmust a Kossuth nóta dallamára:

*„Indulj munkás tüntetésre
Május hónap elsejére
Nemzetközi munkásünnep
Minden munkás üli azt meg
Éljen a munkásszövetség!
Éljen a munkás! . . .”⁵*

1893. Hódmezővásárhely

„Rendőrségi engedéllyel a Szabadság térnek nevezett vásártéren több ezer főnyi tömeg jelenlétében tartották meg a május elseji munkásünnepet, melyen a munkások helyzetének javításáról és május elsejének megünnepléséről beszéltek. Itt beszélt először Szántó Kovács János is, de olyan hevesen, hogy az elnök – Szombati Géza cipészsegéd – kénytelen volt őt többször figyelmeztetni.”⁶

1894. Hódmezővásárhely

A helybeli Szocialista Párt – Általános Munkás és Olvasó Egylet néven szervezett egyesületet, mely Szántó Kovács János elnöklete alatt 1700 fizető taggal működött. Gyűléseit a város különböző pontjain kéthetenként tartották – a tagok létszámánál sokkal több résztvevő előtt, mint a jelenvoltak elmondják. A városi urak Sz. Kovács működését veszélyesnek találták és félték a lelkes vezető által mozgatott munkásoktól is; – megbízták Póka László rendőrkapitányt, hogy az összejövetelek helyén házkutatást tartson – ürügyet keresve Sz. Kovács lefogására. Póka a talált röplapokat és nyomtatványokat, mellyel a dolgozók május elsejére készültek lefoglalta: április 21-én. Ez az esemény volt a kiindulópontja a Sz. Kovács féle zendülésnek, melyben úgy a földmunkások, mint az iparoslegények résztvettek. Az események közismertek ezzel kapcsolatban, kár lenne ismételtelen leírni, de igen jelentős abból a szempontból, hogy úgy a résztvevők, akikkel beszéltem, mint a fiatalabbak még ma is valami legendás szeretettel beszélnek Sz. Kovácsról és megőrizték sőt továbbadták azokat a dalokat, melyek Sz. Kovács bátor helytállása alkalmával keletkeztek és ma is élnek és elevenen hatnak a vásárhelyi dolgozók lelkében.

*„Rajta, rajta elveinkért harcra
Fel csatára koldus, elhagyott nép
Hadd boruljon gőg előttünk arcra
Táborunkba lép, ha két kezéd ép!*

⁴ ifj. Nagy Sándor: A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen. Hódmezővásárhely. 1924. 64–67 p. passim. és saját elbeszélése nyomán.

⁵ Réti László: Magyar május elsejék. Szikra 1953. 117 p.

⁶ Ormos: i. m. 64–67 p. passim.

*Csak összetartás – az izmainkkal
Kérd, követeld jogainkat
Gaz áruló ki félúton megáll
A tőke nekünk ellent nem áll!*

A Sz. Kovács zendülés egyik, ma is élő aktív résztvevője emlékszik, hogy a későbbi években is nagy lelkesedéssel énekelték május elsején, hogy:

*„Május reggel bíborpirja vonja körül az eget
Fodros szélű forradalmi vörös zászló integet
Mintha mondaná légy készen – talpra, sorba emberek
Jogotokért, szabadságért e nagy világgal küzdjete!”*

1900. Hódmezővásárhely

Már a kora reggeli órákban énekelve járták be az utcákat a dolgozók a Marseillaises hangjai mellett. Szántó Kovács városában a munkások minden nehézség ellenére is beszüntették a munkát és ünnepeltek. Délután úgy mint a korábbi években, csoportosan sétáltak az ismert kis májusi jelvénnel gomblyukaikban. A Kossuth térre igyekeztek a csoportok, de a rendőrség szétoszlatta őket. A Marseillaisest Gáspár Jenő ismert szövegével énekelték:

*„Föl dalra társak zengje ajkunk
A munka bús, de szent dalát
Mi dolgozunk, nagy hasznót hajtunk
De hol a kéz mely díjat ad? . . .” stb.*

Ismét énekelték a Kossuth nóta dallamára:

*„Indulj munkás tüntetésre
Május hónap elsejére . . .” c. dalt, de*

a nyolcszakaszos dalnak az utolsó két szakaszát más változatban énekelték, mint ahogy a Népművészeti Intézet „Útmutatója” közli.⁷

Adatközlőim előadásában így hangzott az említett szöveg:

*„Minden nemzet igaz fia,
Ki jót akar ünnepel ma.
Megmutatja a világnak,
Győzni kell az igazságnak.
Éljen a munkás!*

*Kiáltsunk fel mind e napon
Hogy megértse a hatalom
A nép szava, isten szava
Jó lesz hogyha meghallja ma
Éljen a munkásszabadság!
Éljen a munkás!”*

⁷ Bodrogi János 63 éves kőműves. Hódmezővásárhely.

⁸ Borsi János 73 éves kőműves. Hódmezővásárhely. 1919-ben a Direktórium egyik tagja.

⁹ Dégh Linda: Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához. Bp. 1953. 54—55 p.

Ez a szöveg nyilván egy variánsa az „Útmutatóban” közöltnek. Bizonyítja azt is, hogy még a nyomtatott szövegek is variálódhatnak. Az említett dalokra az idősebb elvtársak jól emlékeznek és még ma is szívesen éneklük őket.¹⁰

1902. Makó

A helyi nagyságok betiltották a gyűlést és felvonulást. Hiába fellebbeztek a belügyminiszterhez. Az elutasító határozatot öten is mentek kézbesíteni a szocialista vezetőnek. Az említett vezető felesége, hogy valamilyen formában mégis kifejezést adjon május 1. jelentőségének, az *éjszaka folyamán vérpirosra festette a házat*...¹¹

Ez a nagysikerű és szellemes ötlet még évek múlva is sok követőre talált május elseje táján.

1904. Szeged

Az ostromállapot dacára a szegedi munkásság hatalmas népgyűléssel ünnepelte meg május elsejét.

A résztvevők elmondják, hogyan zajlott le a munkásünnep. „A májusi népgyűlést a munkások a Kállay ligetben akarták megtartani, a rendőrség betiltotta, de a „gárda csak összeröfönt” – mégis csak meg kellene tartani. Jöttek az építőmunkások akikkel nagyon jóban voltak az asztalosok: tanakodtak, mit is lehetne csinálni. Zombory elvtárs (adatközlőm) ajánlkozott, hogy ő átviszi a népet Ujszegedre, de vigyázzanak a provokátorokra. A táblákat és zászlókat becsavarták, rejtve vitték. Négyesével sorbaállították a népet. Zombory oldalt ment a sorok mellett, hogy „lássák azt, hogy ki is itt a jó kutyaszőr. „Egy Kocer nevű rendőrkapitány ott várta a tömeget a vármegyeháza előtt: – nem tudja maga Zombory, hogy nem szabad felvonulni? – Tudjuk mi azt csak hát muszáj valamit csinálni a néppel, hát elvisszük őket a Kállay ligetbe. Utasítást adott Zombory, hogy két sor jobbra – két sor balra menjen fel a járdára – így mentek tovább. A hídon akkor még hídvámot kellett fizetni – 4 krajcárt. Mondta a hídbiztosnak, hogy számolja csak le a népet, majd egyszerre kifizetjük. De a híd végén várta már őket 16 lovasrendőr. Erre gyorsan szétozlatta a népet a szélrózsa minden irányába – irány és cél a Kállay liget. Oda is ért délre az egész „gárda” és boldogok voltak, hogy mégis sikerült kifogniuk a rendőrökön.”¹²

Hódmezővásárhely

„Az összes szervezett szakmák munkásai együtt ünnepelték május 1-ét. Reggel 8 órakor minden szakma saját helységéből – az építőmunkások a sztrájtanyáról bevonultak az Erzsébet kertbe, ahol délelőtt 10 órakor gyűlés volt, melyen az előadó május 1-ének jelentőségét ismertette.”¹³

Újabb május 1-i dalokra emlékeznek vissza az elvtársak ezzel kapcsolatban. Ez évben is énekeltek még a „Májusi reggel bíborpírja vonja körül az eget”, de új dalokat is tanultak.

¹⁰ Borsi János és Kapás Mária 73 éves munkásnő elbeszélése nyomán.

¹¹ Réti L.: im. 161–62 p. nyomán.

¹² Zombori Lajos 78 éves makói asztalos közlése. 1919-ben az MT. elnöke Makón.

¹³ Réti L.: i. m. 172 p.

„Itt van újra május elseje
A levegő dallal van tele
Zengedezzük hát mi is dalunk
Mindnyájan testvérek vagyunk...”¹⁴

Májusi dal (Szeged felé foly a Maros dallamára).

„Forradalmi vörös zászlónk szabad szellő lengeti
Szabad szellő egy szebb jövő diadalát hirdeti
Szent a zászló, szent a jelszó, ami írva reája
Az elnyomott munkásnépet lelkesíti csatára...”¹⁵

Az írásbeliség és szóhagyomány jellemző keveredése jelentkezik a munkásdalok elemzése közben. A munkások, főleg a szakképzettek, mindig nagy szeretettel olvasták a különböző pártkiadványokat, könyveket, verseket: melyek bevilágították az akkori munkásélet sötétségét. Ezek az olvasott versek, elbeszélések olyan mély nyomokat hagytak bennük, hogy tudatukban megőrződtek 50 év távlatán keresztül is. Az elmúlt 50 év kisebb-nagyobb munkásköltőinek verseire élénken emlékeznek és elmondták őket egymásnak, – így hagyományozódott tovább a vers most már név nélkül. „Ezt mindenki tudta közölünk” – mondják. Nem érdektelen felsorolni kik voltak azok a költők, akiknek versei eleven erővel hatottak a munkásokra, itt a provincon – a vidéken – ahogy ők mondják.

Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Gyagyovszky Emil, Madarász Emil, Kiss Károly a magyarok közül, Ada Nengri, Abet Ádám a külföldiek közül. A századforduló táján jelentősebb költőink közül különösen Reviczky Gyulának: Kenyér című verse volt ismeretes. Jellemző, hogy politikai vezetőik is mennyire fontosnak tartották a dolgozók kulturális nevelését és kulturszükségleteik kielégítését – erre bizonyíték Alpári Gyula, akinek versfordításai ismeretesek a korabeli kiadványokból.

Ebben az évben kezdték énekelni és a világháború utánig „divatos” volt a *Piros zászlónk* című dal:

*Piros zászlónk, vörös zászlónk
Lobogtatja a szellő
Jer alája, jer alája
Te jogtalan szenvedő
Testvérünk vagy mért ne
Tartanál velünk
Ha munkás vagy – nem lehetsz te ellenünk!*

*Elő, elő sorba, hosszan
Te jogtalan munkáshad
Zsarnokidat, hóhéridat
Táborunkból jól láthadd
Dörögd velünk, nincs számukra grácia
Éljen a szociáldemokrácia!*¹⁶

¹⁴ Borsi János 73 éves kőműves közlése. Hódmezővásárhely.

¹⁵ Kapás Mária 73 éves munkásnő közlése. (Vö. Csizmadia: Proletárdaloskönyv Bp. é. n.) (Mónus József verse.)

¹⁶ Bodrogi János 62 éves kőműves közlése.

1907. Hódmezővásárhely

Kora reggel tüntetők nagy tömege vonult fel a város főbb utcáin jelzőtáblákkal, munkásdalokat énekelve, éltetve a népjogokat, abcúgolva a munkáltatókat és a kormányt. Ezen a felvonuláson megmutatkozott a május elsejék harcos jellege.

A népkertben megtartott ünnepélyen szavalta Kapás Mária az alábbi lendületes, lelkesítő költeményt:

*„A Teremtés legszebb, legcsodásabb napja
Légy üdvöz május első reggele
Millió munkás munkáját hagyja abba
Millió rabszolga láncát tépi le
E földön ez az egyedüli ünnep
Mert maga a Természet ünnepel
A kikelet imára hí bennünket
Szabad pacsirta himnusz énekel . . .”*

Az ötven év előtt szavalt költeményt fejből, megakadás nélkül mondta el a 75 éves adatközlő és hozzátette, hogy sírtak a dolgozók mikor hallották és a későbbi években is mindenki aki ott volt emlékezett erre a versre. Időnkint el-elszavalta más alkalmakkor is.¹⁷

1907. Makó

Nagy lelkesedéssel készültek május elseje megünneplésére. Legjobban szervezve a szabók, földmunkások, asztalosok, cipészek voltak, de az építőmunkások sem maradtak hátrább. Összeültek – miképpen ünnepeljék meg a munka ünnepét. Itt is Zombory elvtársat bízták meg a szervezéssel és kivitelezéssel. Ő arra is ügyelt, hogy miképpen szabja meg az egyes szakmák felvonulási sorrendjét, mert a szakmabeliek nagyon érzékenyek voltak arra, hogy melyik megy előbb. A Gödör vendéglőnél találkoznak az volt a terv – ebéd után. Oda is mentek a dolgozók. Akkor felállította őket nyomdászok, kőművesek, asztalosok, cipészek sorrend szerint – utánuk jöttek a kisebb szakmák. Elmentek az Uri utca sarkáig. Ott megállottak. Minden csoportnak volt zászlaja és szakmai jelzőtáblája. A nemzeti lobogót vörös fátyollal vonták be. Szemből a Vásárhelyi sugárútról a földmunkások jöttek zeneszóval. Mikor „elénk értek meghajtották a zászlóikat és tábláikat és elvonultak előttünk”. Akkor a többiek hozzájuk csatlakoztak. Az egész város kint volt a Főtéren és nézte a munkások parádéját. Utána a Ligetbe mentek. Zombory tartotta az ünnepi beszédet. A munkásság helyzetéről beszélt és május elseje jelentőségéről. Közbe a rendőr húzogatta a kabátját, hogy elég lesz mán, de ő rája se hederített – mint mondja – „Olyan fegyelem volt ott, hogy a rendőrök nem tudtak belénk kötni, nem is volt semmi baj!” A táblákon ilyen feliratok voltak: „Jogot a népnek!” „Haza csak ott van, ahol jog is van!” „8 órás munkaidőt” (Ez a nyomdászok tábláján volt. Ettől az évtől kezdve minden évben megtartották a május elsejét. Nők a felvonulásban csak a földmunkások között voltak..)¹⁸

¹⁷ Kapás Mária 73 éves munkásnő közlése. (A verset Palágyi Lajos írta.) Megj. Népszava 1890. V. 4. száma.

¹⁸ Zombori Lajos 78 éves asztalos közlése. Makó.

A szitáló eső ellenére reggel 8 órára már százak gyűltek össze a Szabadság téren. Onnan az Erzsébet-kerti Vigadó felé indultak. Kilenc óra után indult el a több ezer főből álló tömeg a földmunkások újonnan fölavatott vörös zászlójával az élen. Az egyes szakmáknak jelzőtáblái voltak. Útközben sokan csatlakoztak a menethez. Az egész város népe érdeklődéssel figyelte a munkások szervezett menetét.¹⁹

Új munkásdalt is tanultak erre az alkalomra, mely hosszú éveken keresztül nagyon népszerű volt:

*A kikelet hívogató szózatára
Fölpattan a műhelybörtön ócska zára
Virágillat, enyhe szellő jár a réten
Csak a gyáva marad most meg börtönében.*

*Tegyetek le fúrót, vésőt, kalapácsot
Élvezzük bár egy napra a Szabadságot
Nem sokára úgy is bőven lesz belőle
Meg ne ártson – szokjunk hozzá jóelőre.*

*A mezőn is szüneteljen most a munka
Ne gondoljunk senki másra, csak magunkra
Tartson velünk mindenki, ha velünk érez
Aki nem tart az úgy is az ördögé lesz!*

*Jöjjetek ki a szabadba, a mezőre
Ott fogadjuk meg előre, csak előre
Egy a célunk, közös célért forr a vérünk
Meg ne álljunk míg odáig el nem érünk!*

*Halljátok e mit beszélget a fa lombja
Fejcsóválva bólintgatva azt susogja
Ha az a sok kérges tenyér egybefogna
A világ csak úgy magától dőlné romba!*

*Azt énekli a madár is fenn az ágon
Űr és szolga minek vannak a világon
Szabadság a földi élet drága napja
Ott az éden, hol sugarát ragyogtatja!*

*Keservünket megsiratta már az ég is
S mi a munka jármát vonjuk egyre mégis
Rázzuk le és kinek ezért fáj a háta
Hogy ne fájjon tegyük azt az ő nyakába!*

*Jertek mind a proletárok táborába
Esküdjeteek föl pirosuló zászlajára
Piros annak színezete mint a vérünk
Azt jelenti a sorsunk is egy minékünk!*

¹⁹ Réti L.: i. m. 186. p. nyomán.

*Jöjjetek ki a szabadba a mezőre
Ott fogadjuk meg előre, csak előre
Mi mindnyájan egytől-egyig sikra szállunk
Míg a célhoz el nem érünk meg sem állunk!*

Könnyű, kellemes dallama igen elősegítette ennek a dalnak az elterjedését.²⁰

1914. Szeged

„Az 1914-es május 1. megünneplésére már az előző hónapok eseményei rávetették a fényüket. Nagy munkanélküliség volt. Ebben az időben (1913) küldték le Pestről az első párttitkárt Varga Ferenc aradi születésű nyomdász, aki képzett szocialista vezető volt. Súlyos tüdőbaja azonban időnként visszavetette értékes népnevelő munkájában.

Szeged munkásainak hangulata forradalmi volt. Eszmeileg a legképzettebb ebben az időben Dr. Czibula Antal – a mosónő fia, a szegények ügyvédje. Ő a párt ügyésze is. Az ideológiai képzés Varga előtt nagyon szervezetlen volt. Az eredményes munkát erősen befolyásolta a munkások jórészen alkoholizmusa. Ezt ellensúlyozni Dr. Czibula Hollós főorvossal (1919-ben Egészségügyi Népbiztos) és más lelkes dolgozóval megszervezték a Good Templar Rend-et, mely antialkoholista szövetség volt.

Varga párttitkár kiváló szervezőerejét bizonyítja, hogy hetek alatt olyan aktívahálózatot szervezett, melyre minden körülmények között számítani lehetett. Ez a „tizenhatoknak” nevezett aktív csoport volt a lelke az 1914-es május elsejének is.

Varga népnevelő tevékenységének középpontjába az embert állította. Azt tanította – az embereket rá kell ébreszteni társadalmi helyzetükre, ennek összes vonatkozásaival együtt, ha ezzel tisztában vannak, akkor készek a forradalomra és annak végigharcolására is. Varga a munkásdalárda segítségét is igénybe vette az agitációkor. A „tizenhatok” közül 9 dalárdista volt. Szombatonként a városszéli kocsmákba küldte ki őket – több részlegben – ott pedig magyar nótákat énekeltek. Mikor a vendégek fölfigyeltek rájuk, akkor elénekeltek – többek között – az „Álmaimnak csendes éjjelén” című dalt, mely a rabszolgákról szólt. Ezután rövid forradalmi agitációt adtak le: „A szabadságért nem sóvárogni, hanem harcolni kell”.

Aki érdeklődött a vendégek közül, hogy miként kell harcolni, azt felkérték, hogy jöjjön be a munkásotthonba a pártszervezetbe ott majd hall róla. Ilyen eszközökkel rövid idő alatt, közeledő május elseje előtt felduzzasztották a taglétszámot.

A rendőrségről olyan értesítés jött, hogy május 1-ét munkabeszüntetéssel lehet ünnepelni, de erre rölapokkal felszólítani a munkásságot és csoportosan felvonulni Újszegedre – szigorúan tilos volt.

Varga ezt közölte aktívaival, egyben megbeszélték, hogy olyan népes felvonulást rendeznek, amelyet még nem látott Szeged. A nőket, gyermekeket, egyéb hozzátartozókat – úgy beszéltek meg – már kora reggel átküldik Újszegedre. Csendes agitációval pedig a párt és szakszervezeteken keresztül szervezték a felvonulást. A gyülekező a Munkásotthon udvarán volt.

²⁰ Kapás Mária 73 éves munkásnő. Saját gyűjtés, a dallamot kérésre Péczely Attila múz. kartársam jegyezte le. (Csizmadia Sándor verse.)

A rendőrségnek oka volt félni az esetleges felvonulástól, mert a nagy munkanélküliség miatt igen elkeseredett volt a munkások hangulata.

Kora reggel rendőrfőőrök cirkáltak május elsején és a katonaság is készenlétben állt a laktanyákban.

Hat órakor, reggel kezdődött a gyülekezés a Munkásotthonban. Minden irányból jöttek az ünneplőbe öltözött munkások és rövidesen teljesen megtöltöttek a munkásotthon helységeit. A rendőrök is felfigyeltek a mozgásra és érdeklődtek mi ez. Pestalics bácsi, az öreg munkásköltő ezt mondta nekik: „Nem tudják, hogy ez a Munkásotthon? Munkások vagyunk oszt hazagyöttünk!”

Közben az udvaron szakmák szerint nyolcas csoportokba soroltak. Legelől Czibula és Varga elvtársak. Az első sor nyolc fehérhajú kőműves, a két szélső az öles termetű Salánki és Ábrahám elvtárs. Kitódultak a mellékutcára nyíló kapun. Az építőmunkások után a földmunkások mentek az első sorban egy erőskötésű földmunkás vitte a nehéz selyem vöröszászlójukat. Az volt ráhímezve: Éljen a Világzsabadság! A következő sorban két erős kubikos vitte összefogott kézen a köszvénye miatt járni nem tudó Hansel Józsefet a Munkásotthon gondnokát.

Varga párttitkár is az élre állt és korholta Czibulát, hogy miért van itt, honnan vesznek védőt ha ő is lebukik. De Czibula öntudatosan felel: nem akarom magam meggyalázní, mert képtelen vagyok másképp cselekedni, mint ahogy beszélek. És ment tovább hangtalanul a tömeg.

Céljaikat a menet élén vitt kis pirosra festett táblácskák mutatták. Ilyen feliratok voltak: „A proletárságot csak önmaga szabadíthatja föl.” „Éljen a három nyolcas!” „Éljen az általános, titkos választójog!” „Munkát! Kenyeret! Jogot!”

A menetben a további sorrend ez volt: famunkások, textilesek, vasasok, bőrrösök, szabók, élelmezésiek, nyomdászok, könyvkötők, a földmunkásokhoz zárkózott törpebirtokosok, segédmunkások, fuvarosok, fűrészes és téglagyári dolgozók jöttek. Ezt a kétszáz sort meghaladó falanxot körüllegi a jólszervezett 10–14 éves fiúcskák százötven főnyi serege.

Mikor kiértek a körútra megkezdődött a tüntetés. Forradalmi jelszavakat kiáltottak: „Munkát! Kenyeret!”, „Kenyeret és jogot!” – „Földet és szabadságot!” Közben énekelték a népszerű „Piros zászlót, vörös zászlót lobogtatja a szellő”-t. Mikor a laktanya elé értek, ezt kiáltották: „Le a militarizmussal!” – „Le a fekete-sárga hadsereggel!” – Abcugolás mellett mindenki kendőt lobogtatott a katonák felé és a Kossuth nótát, Klapka indulót, valamint a „Szennyes az én ingem”-et dalolták. A gyereksereg is átvette a dalokat.

Mikor a Kenderfonógyár elé értek Wimmer igazgató ellen tüntettek. Wimmer igazgató volt a legvadabb szegedi „rabszolgatartó”.

A Munkásotthon másik kapuja előtt ácsorgó, hoppon maradt rendőrök bizonytalan léptekkel indultak jelentéstételre.

A többi laktanyák előtt a magyar hadsereget éltetik és a Marseillaisét énekelik. De éneklük a népszerű „Tulipános banda piruljon a pofátok” és a „Proletárok egyesüljete” dalokat is.

A Gizella téren a gimnázium paptanárai nézték a felvonulást. Mikor a menet odaért a földmunkások zászlótartója egyikézzel fogta a zászlót, máskezével levette a kalapját és köszönt:

– Dicsértessék ...

– Mindörökkön ... fogadják meglepetéssel a papok, mert nem vártak köszönést a szocialistáktól.

–... a világot megváltó nemzetközi szocializmus! egészítette ki a köszö-
nést a hatalmas kórus a földmunkások soraiból.

A Templom téren a Révai utca felől sietősen közeledik egy feketeruhás,
középmagas, vékony ember. Arca is fekete rövid körszakállától, fekete szemei-
ben tűz lobog. Széles kalaplengetéssel üdvözölte a tömeget. Odalép Czirulához
kezet fognak, majd megölelik egymást. Czirula bemutatja a vezetőknél: JU-
HÁSZ GYULA a költő.

Ugyanekkor a fiúiskola udvaráról lovasrendőrök kanyarodnak ki az ut-
cára, elől Pottyondy Miklós r. kapitány, mögötte 30 lovasított pribékje. Lovat
táncoltatva jönnek a tömeg elé, kard ki! vezényel a kapitány. Salánki erre dalt
vezényel

„Francia, angol, meg egy marok magyar ...”

és „Az állam bajba van ...” ezeket énekli

a dolgozók tömege. Förgeteges abugolás, jelszavak hangzanak és a hátsó sorok
nyomják az előlállókat: előre! előre!

A gyerekhad: zsaruk, zsaruk kiáltással fut előre, mögöttük futólépésben
3–400 vasas, akik eddig a menet végén helyezkedtek el. Az első sorok már
szemben állnak a rendőrökkel és dacosan száll a dal:

„Főbíró úr itten van a papiros

Én vagyok a, én vagyok az a piros

Hadd lássam, hogy meddig ér el a keze

Fogasson le, legyen boldogabb vele

De azért én maradok

Aki voltam az vagyok

Mert, legszebb zászló, a mi zászlónk, a piros! ...”

A dal vágott, mint a penge! A kapitány sápadt, de nem szól, csak a ház
sarka felé faroltat. És a „bátor rendőrök” – akiknek, ha egyenkint a karma
közé kerül egy kubikos, vagy fuvaros – gyalázatos, szadista módon bánnak el
vele – most riadtan a kapitány felé tekingetnek ...

A gyerekek a rendőrök közé rontanak és gúnyos bemondásokkal illetik
őket: és felharsan a dal refrénje is – „Van még lámpavas...” A gyerekek így
fejezik be a gúnyolódásokat – „Zsaru bácsik erre nem lehet elmenni, de ha
megfordulnak, akkor elmehetnek.”

A rendőrtiszt nem mer a gyerekekbe és a tömegbe rohanni, nincsenek uta-
sításai, meg a felelősséget sem meri vállalni a vérfürdőért – kardot rejtet és
csendben elvonulnak. Utánuk száll a „Főbíró úr...” és a jelszavak foszlánya.
A munkások végigcsókolják örömeikben a bátor gyerekeket.

A vasasok még külön megtréfálták a fülük-farkuk lógó rendőröket, mikor
előjük értek a másik utcában a vasasok balra nézz-t vezényeltek. A vezény-
szóra a rendőrök rövidre fogták a kantárt és kihúzták magukat, sápadt pózával
csinálták a fővetést a kemény tartással álló vasasoknak.

Innen már feltartóztatás nélkül mehetett a menet az újszegedi Kállay
ligetbe. Ott a hozzátartozók hangos üdvölgéssel fogadták őket. Itt is voltak
azonban rendőrök Borbola r. tiszt vezetésével. Ez közölte Vargával, hogy szét-
osztatja a gyűléseket, ha ilyet tartanának. Varga erre formás kis beszédet
tartott:

Elvtársak! Munkástársak! Május 1-i seregszemplénk véget ért. Kijöttünk ide, mint harcostársak. Beszélgessek egymással és rájöttök, hogy a munkás sorsa egy. Ma még osztályrészünk az ínség és nyomor, de ha akarjuk és érte áldozatot is hozunk, holnap már elkezdhetjük egy új, boldog és szabad világ építését. Ezt ünnepeljük meg most május elsején! És erősítsük a magunk erejében való bizodalmat. Ünnepeljünk!

Megkezdődött az ünnepély. Az asszonyok messze hangzó hangon kérték, mondják el az „igaz asszonyt”. A vállakra emelnek egy kedves arcú lányt és az Gyagyovszky versét szavalja:

*„Ki a férjét lázadásra bírja
A gyáva belenyugvást tövestül kiirtja:
Az az igaz asszony!”*

A dalárda a szabadságdalt énekli:

*„Miként a mezőnek nyíló vadvirága . . .
. . . miénk lesz majd a nagy, a nagy világ!”*

A nép szétoszlik az árnyékban, kezdetét veszi a majális. A vezetők a középben helyezkednek el. Csendben ülnek, majd Juhász Gyula szólal meg: „. . . Amit ma láttam és hallottam és éreztem – gyönyörű költemény lenne megírva. Azt az erőt, bátorságot, amit a munkásság mutatott nem tudom ki bírom-e fejezni valaha verseimben. Míg jöttünk mindig dobolt bennem a vers, a rím és mindig éreztem azonban azt is, hogy nem jó, mert a valósághoz képest gyenge és szegényes.”

Vidám mulatozás, játék közben telt el a sikeres nap. Másnap. Összeültek a vezetők megbeszélni a tanulságokat. Sok érdekes részlet derített fényt a május elsejei sikerre. Megdicsérték a gyerekek jólszervezettségét, bár Varga megjegyezte túl veszélyes feladatot vállaltak a gyerekek. Kiderült az is, hogy a vasasokat azért tartották a hátsó sorokban, mert löfegyver volt náluk. Ők maguk készítették azokat és arra a célra tartogatták, ha a rendőrök szétugrasztják a népet, akkor fedezik a menekülést. Az építőmunkásoknál is a nadrágszík alá dugva kalapácsok és ácsfejszék voltak. Minden szakma ellátta magát valamilyen fegyverrel harc esetére.

Nyílik az ajtó. Egy kemény 46-os baka jelenik meg, hogy beszámoljon a vezetőségnek a kaszárnyai hangulatról.

Elmondja, hogy a kaszárnyaudvaron a tisztek fegyvelmező gyakorlatokat tartottak. Mikor a menet a kaszárnya előtt elvonult egy baka megkérdezi a tisztet, mit jelent az, hogy „militarizmus”. A tiszt dühében képen vágja a bakát, mert az utcai jelszavakra hallgatott és ekkor . . . mintha csizmaszárból hangzana egy hang valahonnan megszólal: „a militarizmus az, hogy mink két év helyett hármat szolgálunk”. Kitért a botrány erre. A tiszt toporzékolt, majd, hogy nem állt elő, aki ezt mondta, egyenként elmondatta a katonákkal a szöveget, hogy a hangról ismerjen rá a bemondóra. De nem akadt rá. Erre laktanyafogsággal büntette a századot. Megint megszólalt a hang: „ez is militarizmus!” A tiszt kétszeresre emelte a büntetést és a századot leváltották. De estére mindenki megtudta így, hogy mi a militarizmus. Az egyik szakács volt a hang gazdája, aki a pinceablakból nézte az udvaron történeteket. Ezért nem jöttek rá.

Varga párttitkár összefoglalta az eredményeket: a sikeres felvonulással és a rendőrség megfutamításával megmutattuk az erőnket. A katonaság is melénk áll, mint elvtársaink jelentik. Tovább is szélesebb körben kell eszméinket terjeszteni, hogy készen találjon a forradalom napja bennünket! Mindezeket a pártvezetőség elé terjesztem.

A szocdem. párt központi vezetősége azonban elutasította a forradalmi készülődést, szervezkedést; Varga javaslatát.²¹

1914. Makó

Makón ugyan munkásnap nem volt ebben az időben, s a helyi lapok közül is csak a helyi klérus lapja emlékezik meg a munkásünnepről, a szokásos „munkásfaló” stílusban. Azt azonban nem tagadhatják, hogy a szervezetség és felvonulás „impozáns” volt. Ezt azonban sehogy sem bírta elviselni a klérus tollforgatója és az örömtől piros arcokat az „alkohol hatásának” tulajdonítja, amelynél „csak a kontyos elvtársnők... bika vörös blúzai élénkebb színűek.” – No, de a munkások nem a dühtől vicsorgó civiseknek és a papoknak, hanem önmaguknak rendezték a májusi ünnepi felvonulást.²²

1916. Hódmezővásárhely

A munkásság a rendőrség engedélye nélkül is jólsikerülten tartotta meg hétfő este a májusi estélyt a Munkásotthon helyiségében. Számosan jelentek meg olyanok is, akik máskor távol tartják magukat a munkásság demonstrációjától.²³

1917-ben a BM betiltotta a politikai jellegű népgyűléseket, de az ünnepségeket megengedte. *Hódmezővásárhelyen* a szervezett munkásság „méltóképpen tartotta meg a béke és demokrácia jegyében a május 1.-i ünnepséget. Délután fél 3-kor gyülekeztek az elvtársak és elvtársnők, valamint szervezetlen munkások is a Munkásotthon tágas helyiségében. Azonban az összes helyiségek szűknek bizonyultak és sokan az utcán rekedve hallgatták az előadók beszédeit.”²⁴

Szegeden az egész város megünnepelte e napot. Az összes üzletek zárva voltak. Az ünnepélyt a Munkásotthonban tartották meg de. 9-kor, de már kora reggel nagy csoportokban érkeztek a munkások a város minden részéből az otthonba. „Amikor az ünnepély megkezdődött a Munkásotthon udvarhelyiségét zsúfolásig megtöltötték az elvtársak.

Az ünnepi szónok Nyisztor elvtárs volt. Kifejtette, hogy a proletárság minden időben a békéért küzdött és ma is a béke érdekében munkálkodik. Az előadás után a munkásság kivonult Újszegedre, ahol a zöld pázsiton, költemények szavalása mellett folyt tovább az ünnepség.”²⁵

²¹ Varga János 63 éves kőműves közlése. Szeged. (A dalt vö. a Prol. Daloskönyvben közölttel, Bp. é. n.)

²² Maros Újság 1914. V. 3. p. i. (1915–17 között a helyi lapok egy sort sem közöltek a május 1.-ről.)

²³ Népszava 1916. V. 3. és 4. Réti: p. 204.

²⁴ Népszava 1917. V. 5. és 6. Réti: p. 206.

²⁵ Népszava 1917. V. 5. és 6. Réti: p. 207. (Az 1917-es egyéb eseményekről részletes dok. gyűjtemény és bibliográfia jelent meg azóta 1967-ben, Péter László összeállításában.)

1918-ban a május elsejei ünnepségek vezérgondolata ez volt: „Ha békét és jobb életet akartok, vegyetek példát az orosz testvérektől.” A BM ismét csak zárt helyiségekben, vagy a városon kívül engedélyezte a gyűléseket, a felvonulásokat viszont betiltotta.

Hódmezővásárhelyen a helyi lap tudósítója álszent módon azon sajnálkozik, hogy életerős férfiak alig voltak a menetben, mintha azok saját jószántukból vettek volna részt a világháború vágóhídján. De nézzük a beszámolót: „Szomorú látvány tárult eléink május 1.-én, amikor a munkások ünnepelni szoktak. A felvonulásban legnagyobb részt nők és néhány öreg ember vett részt. Ipari munkás az egész menetben alig volt látható. Az agitátorok is nők voltak, Pestről küldtek két nő szónokot, akik a nap jelentőségét méltatták...”²⁶

Makón már a lapok írásában is tükröződik a közeledő forradalom viharának előszele. Olvashatjuk mennyire változtak az idők és a lapok hangvétele. Már nem gúnyolódnak, hanem sietve jelentik olvasóiknak, hogy a munkásság ünnepén az egész nyomdaszemélyzet munkaszünetet tart, s ennek következtében a lap legközelebbi száma csak május 3-án jelenik meg. De nézzük csak a vezércikket: „Ragyogó május 1. köszöntött ránk. Az egész világ munkásságának piros betűs ünnepe. Minden öntudatos munkásnak szent ünnepe e nap, s az egész világ rokonszenve fordul a munkásság és a munkáskéz felé. A munkásság a jövő, amely hétmérföldes csizmákkal lép a véres mezőkön keresztül, hogy elvezesse az emberiséget a megértés, a békés munka korszakába. Jön feltartóztatlanul a munka, a béke, az igazság diadala...”²⁷

Szegeden is teljes munkaszünet volt e napon. A vezető lapok – Szegedi Napló – főszerkesztő Móra Ferenc; s a Szeged és Vidéke – főszerkesztő dr. Balassa Ármin – előzeteseket, vezércikkeket és beszámolókat közölnek a munkásünnepről.

„Amikor a munkások és munkásnők az öntudatos haladás jegyében ünnepelnek – mindenkinek fel kell figyelnie. A május lehelletének be kell hatolnia az irodák és hivatalok belsejébe is, hogy felüdítse az ott dolgozók lelkét és intő például szolgáljon: minden munka, minden hivatal csak a népért, csak az összességért van...”²⁸

A munkások reggel 8-kor gyülekeznek a Munkásotthonban (Fekete Ház Somogyi utca) 9-kor Újszegedre vonulnak, ahol a népgyűlést tartják. Az SZDP felkéri az üzlettulajdonosokat, hogy az élelmiszerüzletek kivételével tartsák zárva boltjaikat, de azok is zárjanak be 9-kor, hogy amikor a munkásság megindul az újszegedi játszótéren levő nagy népgyűlésre, az üzletek alkalmazottai is csatlakozhassanak a menethez. Egyben felkérlik a bankokat és egyéb hivatalokat, hogy e napon hivatalszünetet rendeljenek el, hogy alkalmazottaik megjelenhessenek a gyűlésen és kifejezhessék politikai felfogásukat...”²⁹

Amikor az indulás perce elkövetkezett, a Munkásotthonból kihozták a zászlót, s a jelszótablákát. A hatalmas tömeg négyes sorokba rendeződött s a Kelemen utcán át megindult Újszegedre. A szókokok beszédei után a munkásság elszéledt a parkban, de minduntalan kisebb csoportok alakultak, melyek közepén valaki beszédet tartott a választó jogról. Többen költeményeket szavaltak. Egész napon át óriás tömeg volt Újszegeden és imponáló volt a mun-

²⁶ Hódmezővásárhely, 1918. V. 3. p. 3.

²⁷ Makói Független Újság 1918. V. i. p. 2. (E lap V. 4-i számának vezércikkében szó szerint átveszi a Szeged és Vidéke V. 2-i vezércikkét.)

²⁸ Szeged és Vidéke 1918. V. 2. p. i.

²⁹ Szegedi Napló 1918. IV. 30. p. 5.

kasság békés tüntetése a választójog mellett. A szónokok annak az óhajtnak adtak kifejezést, hogy a várvavárt béke létrejöjjön...³⁰

A Szegedi Napló kissé ironikus hangú ünnepi beszámolójának anonim írója mögött a közismert stílusjegyek alapján Móra Ferencet gyanítjuk: „A világünnep napsugárban múlt el. A villamoskocsik jöttek, éppen csak Újszegeden nem. Pedig a Városi Tanács felhívta a Társaságot, hogy májusra indítsa el ezt a járatot... Régen a Tanács óhaja parancs volt. Ma nem tőle kérnek, neki adnak tanácsot.

Igy a népek ezrei gyalog mentek át Újszegedre. A hidat éppen foltoztatták, közbe-közbe homokrakások várták a munkásokat, s míg megérkeznek... a gyárak, műhelyek vértelen proletárnépe áthever egy egész napot. Kerestük redős homlokukon a gondtalanságot s örömmel állapítottuk meg, hogy megtaláltuk.

Reggel ment ki a hosszú menet: Fürtös Sándor, Ábrahám Mátyás és Nemes Lajos beszédét az általános titkosról meghallgatta, aztán szórakozni akart, pihenni, s elküldte merengő gondolatait a világ ezer tája felé, ahol ilyenkor hasonló életikkadtak örülnek a napsugárnak... Vidám társasjátékokat játszottak a résztvevők, amelyekben a 15 éves fiútól a 60-on felüli öreg munkásig mindenki részt vett. Jól esett látni, hogy az öregek, az élettől megtaposottak, akiket a természet, az ünnep megtisztít a mindennapos salaktól, a szürkén buta formaságtól, mert visszaadja nekik rövid órákra azt amit elvitt: az ifjúságot.”³¹

Igy telt el 1918-ban a május elsejei munkásünnep a polgári forradalom előtt Csongrád megye székvárosában: Szegeden.

1919. Hódmezővásárhely

„A város proletársága e nap jelentőségéhez méltóan ünnepelt. Már kora reggel kezdtek gyülekezni a felvonulásra, majd amikor mindenki megérkezett elindult a hatalmas tömeg... Mint hatalmas folyam hömpölygött példás rendben, zárt, nyolcas sorokban a munkásság. Elöl ment a Munkástanács teljes számban (köztük Sz. Kovács egykori harcostársai) lengő vörös zászlóval, őket kis iskolás gyermekek rendezett sora követte: majd az ifjómunkások, nőmunkások, kerületi pártszervezetek, végül a különböző szakszervezetek, köztük a földmunkások és vasutasok impozáns csoportja. Minden egyes szakszervezetnek külön jelzőtáblája volt. A felvonulás alatt a zenekar állandóan játszott.

A 20 000 főre tehető emberáradat a Kossuth tér négy sarkán helyezkedett el. Minden csoportnak külön előadója volt.

A városháza előtti emelvény körül foglalt helyet a legnagyobb sokaság. Az iskolás gyermekek ajkáról egyszerre csendült fel a Marseillaise búvós melódiája. Proletárgyermekek, a jövő katonái, éneklük a jövő dalát. Kellemesen vegyül a hangáradatba a városháza erkélyén elhelyezkedett dalárda éneke...”³²

1919. Szeged

Szeged ebben az időpontban már francia megszállás alatt volt. Az egyik helyi lap cikket írt május 1. jelentőségéről.³³

³⁰ Szeged és Vidéke 1918. V. 2. p. 4.

³¹ Szegedi Napló 1918. V. 3. p. 4.

³² Népakarat 1919. V. 3. (Hmv-i pártlap.) Réti: p. 230.

³³ Szegedi Napló 1919. IV. 30.

A másik helyi lap ezt írta az ünnep előestéjén, a Munkásotthon május 1-i felavatásával kapcsolatban:

„A május 1-i proletárünnepen avatják fel az új munkásotthont. Az ünnep bizonyosan szép lesz, ha nem is hangos, táncos a vigasságtól. Jelképezni fogja a reményt és csüggedetlenséget, az erőt, hitet a proletárság és az egész emberiség jobb jövőjében. Bús kaszárnnyából lesz még egyszer boldog munkásotthon ez a világ”.³⁴

Május elsején csak egy lap jelent meg Szegeden. A Szegedi Friss Újság. Vezércikke Május 1. jelentőségéről szólt a kor cikornyás virágnyelvén: „A nap csillogását nem lehet lámpák fényével elhomályosítani és új hitvallás keletkezését, új Golgoták emelésével nem lehet keresztre feszíteni.”³⁵

Nem lehetett nyíltan ünnepelni a munkásoknak. Csoportosan járni sem volt szabad. De azért kettesével megpróbáltak átszivárogni Újszegedre, hogy a Kállay ligetben eddigi szokás szerint ünnepeljenek. De útközben a katonatisztek letépték a munkásokról a vörös szegfűt és Újszegedre sem juthattak át, mert lezárták a hidat.³⁶

Május elsejék a Horthy-rendszer alatt

A nagy terror következtében alig-alig tudták megünnepelni a dolgozók a munkásünnepet. Csak szórványos adatok vannak ennek a periódusnak a történetére.

1923. Borsy János vásárhelyi építőmunkás verse az emigrációban május elsejéről:

Készülés májusra

*„Sietünk a télből, sietünk kifelé,
Jön már a szép május annak nézünk elé.
Nehezen várunk mi tégedet szép május,
Hogy a hideg telet általad felváltuk.*

*Majd megkezdődik mindenütt a munka,
Messze elhallatszik a munkások dala.
Pacsirtaszó hallik fenn a magas égbe,
Rigó füttye pedig vetés közepébe ...”³⁷*

1931. Szeged

Pestolics István, az idős munkásköltő verse május 1-ről. (Hírvers részlet. 1931. május 1.)

*„Soha, soha ilyen rossz életsor
Nem volt még tán a világon,
Hadviselet, elemi csapások,
Nem dúltak így télen, nyáron.*

³⁴ Délmagyarország 1919. IV. 30.

³⁵ Szegedi Friss Újság 1919. V. 1.

³⁶ Dobay Árpád 73 éves asztalos, Kiskundorozsma.

³⁷ Borsi János 73 éves kőműves. Hódmezővásárhely.

*A szegénység átka nehezedik
Mindenkire életében,
Nehéz gondok gyötörnek engem is,
Napokon át és éjjeleken...*³⁸

Május 1. a felszabadulás után

A felszabadulás utáni május elsejék Csongrád megyében éppúgy, mint az ország többi részében – a felszabadult nép békevágyának és alkotóerejének megnyilvánulásai.

Szellemes ötletekkel, élőképekkel, munkaeredményeiket hirdetve vonulnak fel a dolgozók.

A részletes dokumentumanyag hozzáférhető a helyi és országos lapokban, feldolgozásuk azonban egy másik tanulmány feladata.

*

E lapokon néhány adatközlő szerény visszaemlékezése kerül napvilágra a lélek mély tárnáiból, ahol gondosan őrizgetve szunnyadtak... Az idős munkások és munkásnők féltve őrzött kincsei ezek és a magyar munkásmozgalom távoli időszakának kedves emlékei.

Nem törekedtünk a teljességre, a nyomtatásban megjelent dokumentumokat sem idéztük, ha nem volt múlhatatlanul fontos.

A helyi lapok módszeres átnézésével hatalmas dokumentumanyagot lehetne összegyűjteni (lásd: Réti László: Május 1-re vonatkozó dokumentumgyűjteményét), de a még élő és emlékező idős munkásharcosok ajkán is bizonyára él a régi Csongrád megyei május 1-ék emléke. Ezek felkutatása, emlékezéseik összegyűjtése a közeljövő feladatai közé tartozik.

Nagy Dezső

³⁸ Pestalics István, munkásköltő versei. Foglalkozása cipésmunkás. Elhunyt Szegeden 1932-ben, 75 éves korában. Az idézett vers „Az igazság útja” c. ponyvafüzetében jelent meg. Szeged, Hírlapkiadó, 1931. p. 5.

A PLOHN GYŰJTEMÉNY

A négy nyelvű, (magyar, angol, német, francia) nyomtatott fejrészes levélpapír furcsa hivalkodó szövegével kissé mosolyt fakasztva kelt érdeklődést bennünk. „Plohn József fényképészeti és festészeti műintézete.” Műterem helyett műintézet, és még hozzá nemcsak fotografiai, hanem festészeti is. Négy nyelvű levélpapír és műintézet Hódmezővásárhelyen önkéntelenül provinciális ízt idéz fel bennünk. Amikor azonban a levélpapírnak az alapításra vonatkozó részéhez érünk, és az alapítva szócska után azt olvassuk: 1868, tehát éppen száz évvel ezelőtt kezdte meg működését a műintézet, akkor már bizonyos érdeklődés támad bennünk. Ezzel ugyanis a magyar művelődéstörténet, a magyar fotótörténet egyik figyelmet keltő műtermévé válik, hiszen vidéki viszonylatban a múlt század második harmada még a fényképészet úttörő ideje, hőskora. A helyi ipartörténet érdekes részét képezheti a száz évvel ezelőtt elindult és 1944-ig fennállott műterem. Ez a fényképész műterem azonban korai alapításának ipartörténeti jelentőségén túl a helyi művészeti életben betöltött szerepével is beírta nevét a város történetébe.

Hódmezővásárhelyen, a mai Lenin u. 8. szám alatt levő 4 emeletes bérház helyén állt a Barta Sándorné tulajdonát képezett hosszú földszintes ház. E ház udvarának végén húzódott meg a nagy tejüveg ablakos műterem, amely hosszú időn át és szívesen adott munkahelyet és otthont, biztosított baráti légkört a Vásárhelyen élő művészeknek. A műterem tulajdonosát, Plohn József fényképész egész életre szóló barátság fűzte Kallós Edéhez, Iványi Grünwald Bélához, és mellettük igen gyakori vendége volt a műteremnek Endre Béla, a méltatlanul mellőzött, még mindig nem kellően értékelt realista művész, aki festői munkássága mellett szenvedélyes amatőr fényképészként is együtt munkálkodott Plohn Józseffel. Tornyai szintén mindennapos vendég volt az 1900-as évek elején a „műintézetben”, jónéhány fényképen látjuk együtt az alacsony mozgékony, vidám, mindig csokornyakkendővel járó Plohn Józseffel. Az itt élő és ide látogató művészek, így az eddigieken kívül Pásztor János, Rudnay Gyula, László Fülöp jól érezték magukat a bohém hangulatú műterem kedves, kedélyes atmoszférájában. A vásárhelyi művészeti élet századelejei élénk és mozgalmas korszakának megszűnésével egyre ritkábban nyitották ki művészek a műterem ajtaját, de aki megfordult Vásárhelyen, az mindig útbaejtette (Kosztai József, Vén Emil) a Plohn műtermet.

Ez alkalommal azonban nem a műteremnek a művészeti életben betöltött szerepével kívánok foglalkozni, hanem Plohn József munkásságának arra a részére szeretném felhívni a figyelmet, melynek jelentősége, értéke az idő haladtával mind teljesebbé válik. Ez pedig fotodokumentációs tevékenysége, melynek során mintegy háromezer fényképfelvételt készített és amelynek több mint

fele 1635 nagyméretű, (18x24-es lemez) ma a Tornyai János Múzeum tulajdonában van. Ez a több mint másfélezer felvétel, melyet Plohn József saját feljegyzése szerint 1882-től a húszas évek közepéig készített, Hódmezővásárhely történetének, az itt élő nép életének, kultúrájának, életformájának és művészetének a magyar néprajztudomány által eddig éppen ismeretlensége folytán kellően nem értékelt gazdag forrása. A fotógyűjtemény anyagának ismeretése előtt azonban szükséges áttekintést nyújtani a műterem történetéről, és arról a fájdalmas küzdelemről is, melyet több mint egy évtizeden át folytatott Plohn József gyűjteménye egyrészének kiadatása érdekében.

A család Makóról került Vásárhelyre. Szeremlei Sámuel a Hódmezővásárhely története V. kötetének 1106 oldalán így ír róluk: „Plohn Illés (m. h. 1911) és fia József sz. 1870 fényképészek, utóbbi orsz. kiállításokon számos kitüntetést kapott, jelen munka számára is sok képet készített.” (Téved azonban Szeremlei, mert Plohn József nem 1870-ben, hanem a 4580/1943. tanácsi iratból kitűnően 1869-ben Makón született.) A hódmezővásárhelyi városi levéltárban először 1870-ben találkozunk az apa, Plohn Illés névvel. Lakosítási kérelme kerül bejegyzésre 1705-ös szám alatt az iktatókönyvbe. Az irat maga sajnos áldozatul esett az ötvenes évek túlzottan radikális selejtezésének. Következő nyom már az alig letelepedett Plohn Illés fényképész kezdeményező készségeiről, agilitásáról tesz tanúbizonyságot. A Városi Tanács ugyanis 1873-ban 53-as közgyűlési szám alatt hozott határozatával 150 Ft kölcsönt engedélyez számára, a határozat szövege szerint „a bécsi világkiállításra kiállítandó fényképészeti mutatványok költségeire”. Nyilvánvalóan a város szempontjából sem volt közömbös, hogy a bécsi világkiállításon Plohn Illés helyi táj és portré felvételeivel megjelenik-e Hódmezővásárhely. Ezért is biztosította részére a kölcsönt, mégpedig egy év alatti havi 12,50 Ft-os részletekben történő visszafizetés kötelezettsége mellett. A visszafizetésre azonban egy éven belül nem került sor, mert 1874-ben erre Plohn Illés halasztást kér.¹

Ebben a kérelmében a „fényképészet iránt a lakosság részéről tanúsított közöny”-ről panaszkodik és arról hogy már-már a családját sem tudja a legszükségesebbekkel ellátni. Az idők jobbra fordulásában bízva kért a kölcsön visszafizetésére halasztást. Plohn Illés nem is hiába bízott az idők jobbrafordulásában, mert 1876-ban már műterem építés iránti kérelmét tárgyalja a városi tanács.²

A tanács részéről megnyilatkozó jóindulat ellenére is több mint egy évbe telik, amíg az építési előírásokkal kapcsolatos bonyodalmak miatt (Németh József házának szűk udvara, az épületnek a szomszédtól való 2 méteres távolsága stb.) felépül a műterem.³

Plohn Illés 1879-ben előterjesztést tesz Kossuth Lajos fényképének 500 Ft-ért való elkészítésére.⁴ A tanács nem fogadja lelkesedéssel a javaslatot, bár kifejezetten el sem utasítja, hanem megbízza a polgármestert, tájékoztódjék „jelesebb képíróknál”, kik közül Barabás és Vastagh nevét említi a határozat, menyibe kerülne egy Kossuth arckép megfestése. A tanács végülis Vastagh György mellett döntött, és vele festette meg Kossuth öregkori egész alakos képét, mely a városi tanács dísztermében került elhelyezésre és ma is ott van.

¹ Városi Levéltár 77/1874.

² Városi Levéltár 1773/1876. t. ü.

³ Városi Levéltár 2018/1876. és 2643/1876. t. ü.

⁴ Városi Levéltár 2605/1879. t. ü.

Abb. 1. ábra. Vásárhelyi tanya

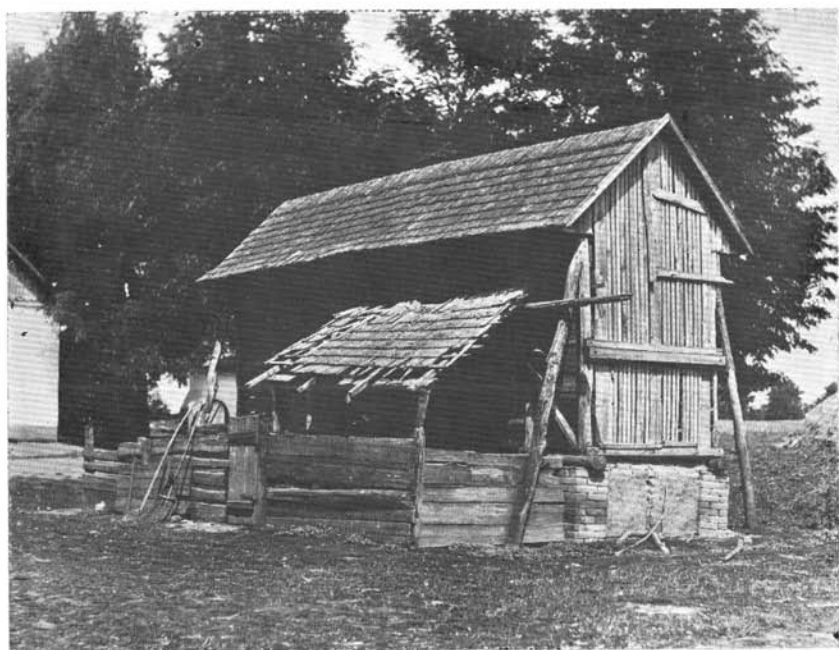

Abb. 2. ábra. Kukoricagóré és ól

Plohn Illést azonban a tanács Kossuth arcképével kapcsolatos mellőzése nem kedvetleníti el és 1882-ben újabb ajánlatot tesz. Ez alkalommal az összes törvényhatósági bizottsági tagok és a városi tisztikar arcképeinek elkészítésére.⁵ A közgyűlés ezt a javaslatot sem fogadja kedvezően, hanem napirendre tér fellette. A várossal azonban továbbra is tartja kapcsolatát és 1887-ben a kis tiszai zsilip összeomlásáról és az ottani védelmi munkálatokról készült 2 db fényképet ajánl fel, melyet elfogad és 5 Ft-tal honorál a városi tanács.⁶

A 90-es években már kevesebbszer találkozunk Plohn Illés nevével a városi iratok között, és egyre inkább fia Plohn József veszi át katonai szolgálatból való elbocsátása után a műterem vezetését. A közöny úgy látszik lassan engedett, mert 1900-ban nagy 4,5 m hosszú 30 cm széles portálé építése iránt terjeszt elő kérelmet a Plohn cég.⁸

Ez időben már nem találkozunk a korábbihoz hasonló (törvényhatósági bizottsági tagság lefényképezése stb.) vállalkozásokkal Plohnék részéről, csak kisebb-nagyobb peres és végrehajtási ügyekkel, melyek most már kizárólag a műteremvezetést átvett Plohn Józsefet érintik.⁹

Az eltelt idő azonban mégis rendkívüli jelentős Plohn József tevékenységében, éppen vizsgálódásunk tárgya a gyűjtemény kialakulása miatt. Ebben az időben találkozunk ugyanis Plohn József Tornyai Jánossal és Kiss Lajossal. Ők adnak indítást a néprajzi fényképezés számára. Az ő lelkesedésük, a népművészet szépsége iránti szeretetük és gyűjtőszenvédélyük, mely a vásárhelyi múzeum alapítását is eredményezi,¹⁰ hat a fiatal fényképészre. Ez a kiinduló pontja annak a széles körű munkának, melynek eredményeként a megközelítően 3000 db-os lemezgyűjtemény létrejön. Néprajzi, népművészeti felvételek készítésére Tornyai és Kiss Lajos nemcsak Plohn Józsefet biztatják ebben az időben, hanem Balogh Tamás fényképészt is. Balogh Tamás is készít ilyen felvételeket, az általa készített felvételek mennyisége azonban meg sem közelíti a Plohn József által készített fotók bőségét.¹¹

Igaz ugyan, hogy Plohn József az első kollekció nyomtatott ismertetőjében arról ír, hogy 1885-től 1922-ig készültek a felvételek, mégis megállapítható (részben évszámos jelzés, részben helyszín azonosítás alapján) hogy a felvételek döntő többsége a századforduló idejére esik. A túlnyomó részt nagyméretű, 18x24 cm-es lemezek néprajzi felvételekre való felhasználása, igen komoly befektetést jelentett Plohn József számára, aki sohasem volt jómódú, vagyonos ember. Mindig szerényen élt és jövedelmének e szerénység mellett „megtakarítható” részét fektette a lemezekbe, és bizonyos hadikölcsönökbe. Anyagi helyzetükre jellemző, hogy özv. Plohn Illésné 1921-ben városi segélyért folyamodik és az ellátatlanok közé való felvételét kéri a városi tanácstól.¹² További adat Plohn József vagyoni helyzetére és jövedelmére az, hogy a tengeri kígyó hosszúságúra nyúló végül mégis megoldatlan hadikölcsön valorizációs ügyben kiállított hatósági bizonyítvány szerint havi jövedelme 60–80 pengőtt tett ki.¹³

⁵ Városi Levéltár 4660/1882.

⁶ Városi Levéltár 13054/1887.

⁷ Városi Levéltár 774/1891.

⁸ Városi Levéltár 6764/1900. 1955/1901.

⁹ Városi Levéltár 3271/1950. 1658/1908. 11539/1909.

¹⁰ Kiss Lajos Emlékezések a hódmezővásárhelyi múzeum alapításáról (Bp. év nélkül).

¹¹ Balogh Tamás felvételeiből özvegyétől történt megvásárlás útján 145 db a Tornyai János Múzeum gyűjteményébe került. 113/1965.

¹² Városi Levéltár 17/1914/1921. t. ü.

¹³ Városi Levéltár 10761/1940.

Abb. 3. ábra. Napsugaras ház Vásárhelyen

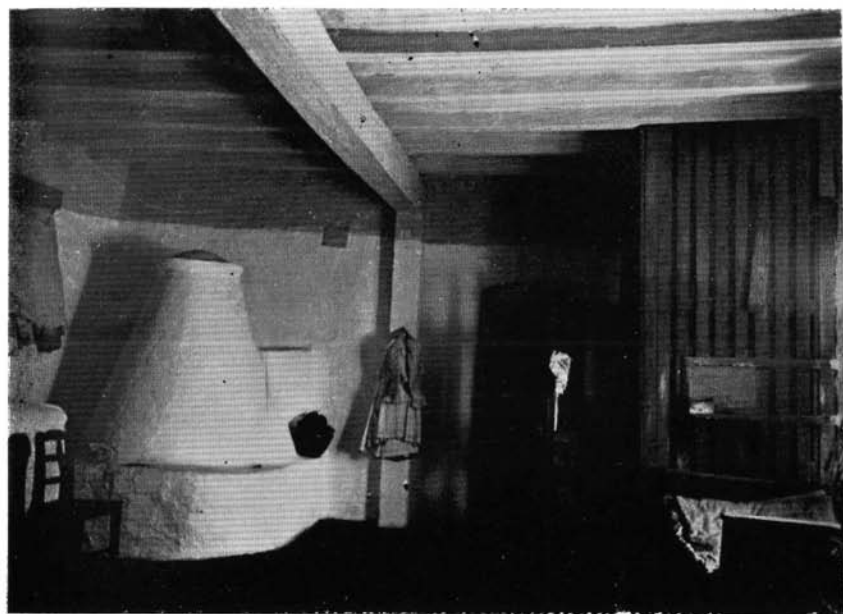

Abb. 4. ábra. Vásárhelyi szoba belső

A felvételek túlnyomó többsége 1900 és az első világháború között készült. E helytörténeti és néprajzi felvételek első publikációjára a Szeremley Sámuel által írt Vásárhely története c. 1911-ben megjelent 5 kötetes műben került sor. Majd a Tanyai újság c. szintén Vásárhelyen kiadott időszakos lap közöl aratással, gyűjtéssel, nyomtatással kapcsolatos képeket Plohn Józseftől, 1913. augusztus 20.-i számában.

A világháború során anyagi helyzetéhez mérten jelentős hadikölcsönt jegyez.¹⁴ Részben ez, részben pedig a szakma telítődése, melynek során több fényképész telepszik le és vált iparendélyt a városban, arra késztetik, hogy a munka tovább folytatása érdekében, igyekezzen valamit kihozni a néprajzi felvételekbe fektetett összegből. E törekvésének először 1922-ben találjuk nyomát. Ez időtől kezdve lemásolja az általa kiadni kívánt Képek a nagy magyar alföldi népeletből c. fotoalbummal kapcsolatosan írt leveleit egy füzetbe. Az első ilyen levelet a Vallás és Közoktatásügyi Miniszterhez intézi 1922. november 15-én. Ebben támogatást kér ahhoz, hogy az általa elkészített néprajzi felvételek javát albumszerű formában, fényképészeti úton sokszorosíthassa. A levélben foglalt tervszerint hat sorozat keretében kívánta közrebocsátani az anyagot.

„Első sorozat:

Régi magyar díszítmények és muzeális tárgyak.

Második sorozat:

Cserepes (göloncsér) mesterség.

Tartalmazza: Munkálatokat, primitív szerszámaikat, régi és modern használati és művészi edényeket.

Harmadik sorozat:

Mezőgazdaság.

Tartalmazza: Mindenféle mezőgazdasági munkálatokat régi, már divatját multá munkálatokat is (kézzel vetés, nyomtatás lóval, szórás s többi) szántás, vetés, aratás, tanyák, tanyaudvarok, górék, hombárok, lovak, tehenek, juhok s a többi.

Negyedik sorozat:

Magyar alakok.

Tartalmazza: Népviselet, szokások, háziipar, takács mesterség, halászat, lakodalom.

Ötödik sorozat:

Magyar épületek.

Tartalma: Házak, udvarok, szobák, banyakemencék, kapuk, ablakok, kerítés.

¹⁴ Városi Levéltár 2048/1929.

Abb. 5. ábra. Nyomtatás

Abb. 6. ábra. Subadisz

Temető.

Tartalma: Régi magyar fejfák, harangok.”¹⁵

A támogatás iránti kérelem teljesítésével a helyi szabadoktatási felügyelő is egyetértett dr. Bátky Zsigmondhoz, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának igazgatójához intézett levelében.¹⁶ A kérelem és a felvételek sorsa azonban az ajánló levél ellenére is kedvezőtlenül alakult. A Néprajzi Múzeum igazgatója 1923. január 8-án kelt a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához intézett véleményező levelében¹⁷ kifejti, hogy több mint 20 éve ismeri a felvételeket, és hogy a szóban forgó tervezetet előző év őszén megtekintette. Majd arra utal, hogy Plohn József ajánló leveleket is kért a Néprajzi Múzeumtól, melyet azonban nem kapott meg. A levél szerint azért nem, mert „nyomban beláttam, hogy itt tisztán nyereségre alapított, nem minden tekintetben kifogástalan vállalkozásról van szó”.

Továbbiakban a levél rámutat arra, hogy más fényképészek is küldenek ki képeket külföldre, részben a Néprajzi Osztály intenciója alapján és ezt propaganda szempontból a levél írója is helyesnek tartja. Plohn József esetében azonban pontokba szedetten különböző tényeket ajánl megfontolásra és figyelembevételre. E pontok a következők: Első pont szerint a néprajzi vonatkozású fényképek felvételére Plohn József figyelmét a vásárhelyi festőművészek és az ottani múzeum őr, Kiss Lajos hívták fel. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „a szellemi munka, szigorúan véve a szellemi tulajdont, legelőbbis a képek jórésztére vonatkozólag az illető uraké, akik annak idején kikötötték maguknak a publikáció jogát is”. Kikötötték továbbá a levél szerint azt is, hogy minden felvételtől 1–1 példány ingyen a vásárhelyi múzeumot illesse. Megjegyzi a levél, hogy ez utóbbi kötelezettségét Plohn József nem teljesítette. Második pontként azt említi a levél, hogy a felvételek tárgyi anyaga jórészt a vásárhelyi múzeum gyűjteményi anyagának lefotografálásából származik. Ezekből is illette volna 1–1 példány a múzeumot. A levél harmadik pontja arról szól, hogy a szóban forgó képek egy részét még a háború előtt megvásárolta a Néprajzi Osztály, és a továbbiakra nincs is szüksége. Kifejti még a levél, hogy a Néprajzi Múzeum eredeti lemezeket vidéki fényképészekről jóval olcsóbban vásárolt már. Felveti végső gondolatként, hogy a támogatásként kért összegből a múzeum saját dolgozóival olcsóbban el tudná végezni a fotografálás munkáját. Máris foglalkozik színes felvételek elkészítésével a Néprajzi Osztály, és hogy 160 db 40–50 cm-es nagyságú akvarellt készítettett egy magyar népművészeti kiadvány részére.

A levél utolsó mondataiban az addig tárgyilagos hang eléggé szokatlan módon megváltozik. „Plohn úr, mint annyi más vidéki fényképész, jelenleg erősen megcsappant forgalommal dolgozik. Mint előttem kifejtette ez adta neki az itt előterjesztett gondolatot, melynek megvalósítása végett most utólag fájának ismert élelmességével az államtól akár anyagi támogatást elnyerni. Bár elismerem, hogy ezzel hazafias célt is szolgál, mégis a fentiek alapján javasolom, hogy kérvénye kereken utasíttassék el, még azt sem javasolom, hogy bárminemű más, vagy nem múzeumi támogatásban részesíttessék, mint ugyancsak tőle értesültem, vállalkozása eddig enélkül is beváltotta a hozzá fűzött várakozá-

¹⁵ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése 1.

¹⁶ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése 2.

¹⁷ Néprajzi Múzeum irattára 3/1923.

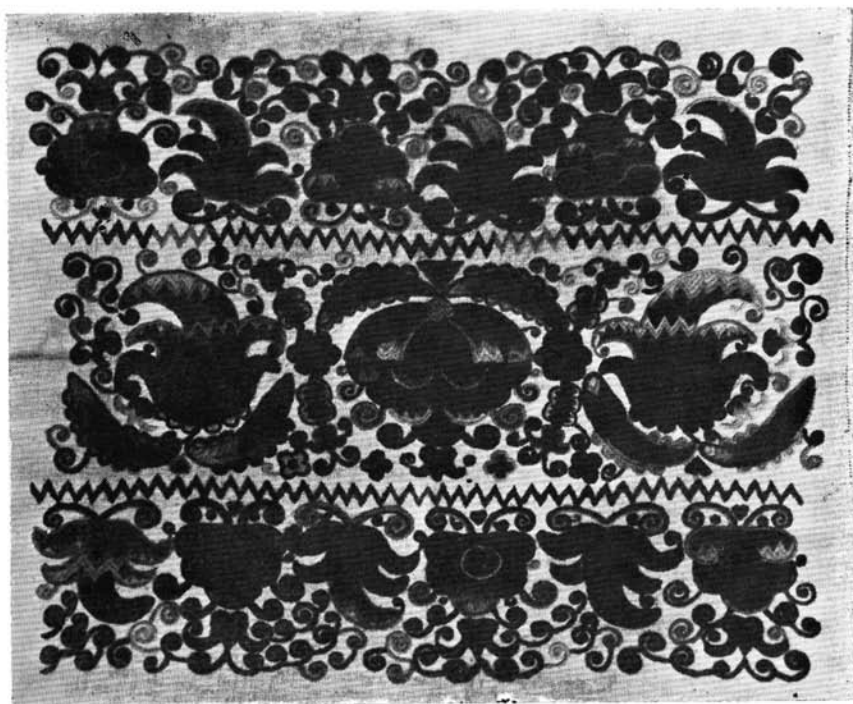

Abb. 7. ábra. Vásárhelyi hímzéses párna

Abb. 8. ábra. Fazekas munka

sát.” A kifejtett álláspont egy része jogos, így a múzeumi tárgyakról készült fotók publikálásának jogtalansága az érdekeltek engedélye nélkül. Ugyanakkor azonban nem kell különösebb jártasság a szerzői jogban ahhoz, hogy pusztán a fényképek elkészítésére vonatkozó tanács nem hoz létre az elkészült felvételekre szerzői jogot. Kissé ellentmondásos a levélnek az a megállapítása is, hogy egyrészt erősen megcsappant az üzleti forgalom, másrészt, hogy a vállalkozás máris beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Ezután a „bármínémű” támogatást indokolatlannak tartó levél után nem nyerhetett kedvező elintézés az ügy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről. Pedig a siker érdekében vásárhelyi származású tudósok és művészek (Imre József szemészprofesszor, Kallós Ede szobrászművész stb.) írnak ajánló leveleket a minisztériumhoz.¹⁸ Látni, hogy a várt segítség elmarad, végül is önállóan cselekszik, saját költségére összeállítja a 125 lapból álló első sorozatot. *Képek a nagy magyar alföldi népeletből* címmel, és ezt körlevélben ajánlja 150 koronáért megvételre a múzeumok igazgatóinak.¹⁹

A siker érdekében megbízza Bartók Sándor nevű volt segédjét, akkori budapesti ingatlanügynököt, az album jutalék melletti terjesztésével.²⁰

Az albumról – amely tulajdonképpen 125 önálló fényképből áll, – nyomtatott ismertetőt bocsát ki. E szerint a sorozat tartalma a következő:

I. sorozat

„Régi magyar díszítmények és muzeális tárgyak

1-től 38-ig subák hímzett díszítéssel.

39. Ködmön (régbben népies nyelven férfi ködmönnek hívták), a nők válukra akasztva viselték.

40. A férfiak így viselték a kissubát.

41–42. A nők így viselték a kissubát.

43. Nagy suba viselés.

44–45. Bekecs viselés.

46. Bekecs viselés hátulról.

47. Suba árulás a vásáron.

48. Papok széke.

49–55-ig. Papok székén festett díszítmények.

56–67-ig. Ősi magyar párna végek szőr hímzéssel.

68. Törülközőre hímzett díszítmény.

69. Vegyes hímzések régi edényekkel.

70. Bölcső.

71–72. Mennyezetes ágy (régbben népies nyelven superlátus ágynak hívták).

73–75-ig. Ágyvégek.

76. Fogas tányérral.

77–79-ig. Rámás tükrök.

80–81. Fali tékák.

82–90-ig. Tulipános ládák.

91. Fiókos tulipános láda.

¹⁸ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése. 3–4.

¹⁹ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése 5.

²⁰ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése 6.

Abb. 9. ábra. Lugosi József 48-as honvéd

Abb. 10. ábra. A vásárhelyi ógimnázium 1890 körül

- 92–96-ig. Rengő pad.
- 97–98. Szék.
- 99–101. Gondolkozoszék.
- 102. Kovács üllő.
- 103. Párták.
- 104. Vegyes muzeális tárgyak.
- 105. Katedra (papi szószék felső része).
- 106–107. Gerendát támasztó oszlop.
- 108–109. Czigány fogas (czigányok bádogból kalapálták ki).
- 110. Faragott fapipák.
- 111–112. Sulykok, vésésekkel (mángorló).
- 113. Borotva tartók.
- 114. Kerek és talpas rokka.
- 115. Talpas rokka.
- 116. Vegyes muzeális tárgyak.
- 117–119. Csiholó aczélok.
- 120. Kaloda és kezekre való vasak.
- 121–125-ig. Mézes kalácsok.”

A körlevél azonban nem hozta meg a remélt eredményt, mert új látványos megoldást kezdeményez. Felhasználva Hainiss Győző tábornokkal fennálló ismeretségét, sikerül fogadást kieszközölnie Horthy kormányzónál, melyre 1923. január 26-án kerül sor. Az eseménnyel a Friss Hírek két alkalommal is foglalkozik. A január 25-i szám közleményének címe: „Kétmillió a vásárhelyi remekek megmentésére.” Az újság nem tudni honnan vett, de nyilvánvalóan téves információ alapján azt közli, hogy a közoktatási kormány kétmillió koronát ad a „Plohn József fényképész által összegyűjtött vásárhelyi néprajzi remek hímzések és kézimunkák megmentésére”. Majd ugyancsak a Friss Hírek január 31-i száma beszámol a kormányzói fogadás lefolyásáról. A szokásos protokolláris kifejezések beiktatásával („melegen érdeklődött”, „elragadtatással szemlélte”, „legmagasabb pártfogásáról biztosította” stb.). Ismét említi a sajtóközlemény, hogy Plohn József a „pótolhatatlan remek néprajzi felvételeket folytathassa, a Kultusz Minisztérium állami szubvenciót helyezett kilátásba”. A hírlapi beszámoló elmondja még azt is, hogy a gyűjteményből csak egy sorozat van kész, de ha megkapja Plohn József a kilátásba helyezett támogatást, mind a hat tervezett sorozatot el fogja készíteni.

A kormányzói fogadás hatására az Érdekes Újság is kért „azokból a fotókból” néhányat, amelyet a kihallgatás során bemutatott. Az Érdekes Újság 1923. február 22-i száma közöl is tízet Plohn felvételeiből, köztük a vásárhelyi subás öreg magyar fényképét a címlapon. A többiek különböző tárgyú felvételek (suba, ködmön, párnavég, tulipános láda, rengő pad, mennyezetes ágy, gondolkodó szék, vásári jelenet és egy bekeccses férfi).

Azonban a kormányzói kihallgatás és a sajtóközlemények ellenére sem történik semmi a gyűjteménnyel. Elmarad az újságban említett minisztériumi támogatás is. Öt év múlva egészségi állapota romlása, és munkaképességének csökkenése miatt ismét felveti az album publikációjával kapcsolatos javaslatot. A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához, Hóman Bálinthoz fordul ekkor.²¹ Előzőleg azonban megszerzi a szegedi egyetem az időben alakult Alföldi Bizottságának véleményét is, mely nagy értékűnek és maga nemében egyedülállónak

²¹ Tornyai János Múzeum, Plohn József levelezése 7.

ítéli a gyűjteményt és szükségesnek tartja, hogy a nagy nyilvánosság elé kerüljön.²² Ennek érdekében Hódmezővásárhely város főispánját keresi meg, hogy az a munka kiadására államsegélyt eszközöljön ki. A fényképeket eszerint az ajánlás szerint sokszorosítottan az ország múzeumainak, iskoláinak küldte volna el.

Támogatta a felvételek kiadását dr. Banner János is. Szerinte különösen az az értékes, hogy valamennyi egy város határában készült és „jelentékeny részük olyan időben, amikor azok elkészítésére senki sem gondolt, így olyan néprajzi dolgokat örökítenek meg, amelyek ma már teljesen eltűntek a vásárhelyi népeletből”. Banner professzor szakvéleményében 20 sorozat kiadását javasolja, 8,5×8,5 cm nagyságú diapozitívek formájában, s ezeket a VKM minden középfokú iskola számára megszerezné. Indokoltnak tartja ugyanakkor megfelelő idegen nyelvű kísérszöveggel a külföldi forgalombahozatalt is.

A 20 sorozat Banner professzor szerint a következő módon került volna összeállításra:²³

1. Antropológia (néptípusok stb.).
2. Régi mezőgazdaság.
3. A mai gazdálkodás.
4. A vásárhelyi tanya.
5. Pásztorkodás.
6. Állattenyésztés.
7. Halászat, vadászat.
8. Építkezés.
9. Bútorzat.
10. Konyhaberendezés.
11. Utenziliümok.
12. A vásárhelyi ember szerszámai.
13. Háziipar.
14. Népviselet.
15. Hímzések.
16. Kis mesterségek.
17. Kerámia.
18. Népelet.
19. Temető.
20. Városi képek.

Ugyanez évben mond véleményt a gyűjteményről Imre Sándor egyetemi tanár is. Imre professzor elsősorban pedagógiai szempontból indokolja a kiadás szükségességét. „Minden iskolafajban helyet foglal a magyar nép életmódjának, foglalkozásainak ismertetése, de nincs elég szemléltető anyag erre a célra.”

Véleménye szerint faliképek, diapozitívek alakjában közkézre jutva ez a gyűjtemény példát nyújthatna arra, hogy az ország többi jellegzetes részéről is készüljenek hasonló felvételek. „Ezek és hasonló képek legelsősorban az illető helyiségek (vidékek) önismeretének kifejezését szolgálnák”, de a gyűjtemény szerepet játszana abban is, hogy kifejlesztené az ábrázoló jelenségek iránt való érdeklődést, jellemző sajátágaik iránti érzéket és az ezek megőrzésére való törekvés erősödne meg az új nemzedékben.²⁴

²² Tornyai János Múzeum, Plohn iratok I.

²³ Tornyai János Múzeum, Plohn iratok II.

²⁴ Tornyai János Múzeum, Plohn iratok III.

A Nemzeti Múzeum főigazgatója ismét kiadja véleményezésre a kérelmet a Néprajzi Múzeumnak és ott szó szerint megismétlik az 1923-as véleményt. Ez alkalommal is csak üzleti célt lát a Néprajzi Múzeum igazgatója az akcióban, sőt olyan különös megállapítást is tesz, hogy „jólélekkel állíthatom, hogy ilyen óriás tömegű (3000 kép) komoly néprajzi értékű felvételt Vásárhelyről lehetetlenség kiállítani, hacsak a képek jórésze nem arckép felvétel”. Végül is azt javasolja az állami támogatást illető elutasítással egyidejűleg, hogy „amennyiben érdemes, váltsa meg a lemezeket Hódmezővásárhely város a maga költségén”.²⁵

Az Alföldi Bizottság és a két professzori vélemény ellenére sem következik a felvételek sorsában kedvező változás. Csak annyi történik, hogy a Néprajzi Múzeum javaslata alapján-e, vagy más indítékból, ma már nem dönthető el, de tény, hogy 1929. május 13-án 193 db felvételért 259 pengő 50 fillért fizet ki Hódmezővásárhely város Plohn Józsefnek.²⁶

A saját költségen elkészült első sorozatot Móra Ferenc, mint a szegedi múzeum igazgatója, melegen ajánlja az intézményeknek.²⁷

Ugyancsak kedvező véleményt mond a sorozatról a szegedi Egyetem Földrajzi Intézetének igazgatója, Kogutowicz Károly is.²⁸

Az elkészült sorozatból 1 példányt megvásárolt a szegedi múzeum is. A ma is meglevő, 125 képet tartalmazó album teljesen azonos az első sorozat korábban már részletesen felsorolt fotóival.

Közben az Új paraszt című, Számadó Ernő főszerkesztésében megjelenő havi folyóirat 1933. január 1-i, első évfolyam első számának belső címlapján egész oldalas hirdetés jelenik meg, mely mind a hat sorozat rövid tartalmát felsorolja, és egyben közli, hogy a lapban közölt vásárhelyi hírművészeti suba, és Itatás c. fotók is a gyűjteményből valók. Érdekes, hogy az ismertető, mely nyilván reklámnak volt szánva, egyetlen szóval sem utal arra, hogy kinél, mennyiért rendelhető meg a képgyűjtemény.

Legközelebbi iratként 1934-ben az időközben a Nemzeti Múzeum éléről a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székbe került Hóman Bálinthoz írt újabb kérvénnyel találkozunk.²⁹ Azután ajánlás Baktay Ervintől, a Földgömb akkori szerkesztőjétől.³⁰ Mindhiába, egyetlen vásárlásként 25 db fényképet a hódmezővásárhelyi múzeum vesz meg.³¹ A harmincas évek végén már csak a beteg és kedvét vesztett Plohn József inzulin kiutalás iránti kérvényével találkozunk a városi irattárban.³² Ez időben már egyáltalán nem foglalkozik a fényképek kiadásának, sokszorosításának zátonyra futott gondolatával. 1944-ben elhurcolják Hódmezővásárhelyről és pontosan meg nem állapítható időben, egyik ausztriai deportáló táborban hal meg.

Bekötött naplójának egyik oldala, hátsó címfelirata a „Képek a nagy-magyar alföldi népeletből c. munkából bevett összegek” feliratot tartalmazza benne összesen tíz tétel. Az első az Érdekes Újság tiszteletdíja, egy tétel Kruzslicz Károly vásárlása, egy tétel a szegedi múzeum teljes sorozatának ellenértéke, három tétel a Népjóléti Minisztérium által „cserepes képekért” kifizetett ösz-

²⁵ Néprajzi Múzeum irattár 21/1928.

²⁶ Városi Levéltár 8462/1929. t. ü.

²⁷ Városi Múzeum, Szeged 149/1930.

²⁸ Szegedi Tudományegyetem Földrajzi Intézete. 42/1932. sz.

²⁹ Tornyai János Múzeum, Plohn levelezése 8.

³⁰ Tornyai János Múzeum, Plohn iratok IV.

³¹ Városi Levéltár 7540/1939.

³² Városi Levéltár 5914/1937, 11167/1937.

szeg, 1927-ből, és végül 1941-ből három magános vásárlása került csak bejegyzésre. Összesen 403 pengő 50 fillér és 1923-as inflációs 15 000 korona, bizony nem sok.

Plohn József özvegye a háború után visszakerült Hódmezővásárhelyre a deportálásból és őrizte a felvételeket egészen 1952-ig, amikor az időközben 3000-ról 1635 db-ra csökkent gyűjteményt 1500 Ft-ért eladta a Tornyai János Múzeumnak, amely azokat ma is őrzi.³³

A gyűjtemény története, néhány érdekes hely- és művészettörténeti adalékot tartalmaz. Szükséges azonban, éppen a kutatás által való felhasználás érdekében, hogy röviden szóljunk magáról a gyűjteményről. Legilletékesebb a gyűjtemény egészéről az az összeállítás, amelyet maga Plohn József készített el, és amelyet az 1. sz. mellékletként közlünk.

A Tornyai János Múzeum tulajdonában levő lemezgyűjtemény a Magyarország Néprajza rendszerében csoportosítva az alábbiakat foglalja magában: 169 építkezési tárgyú felvétel, melynek több mint felén tanyai településsel találkozunk. Foglalkozott a tanya távlati képével, majd külön a lakóépülettel és nem feledkezett meg a gazdasági épületekről (istálló, góré, hombár, szín, ól, sőt a gémeskútról és a szélmalomról sem). Szépszámu felvételen gyönyörködhetünk szép városszéli parasztházakban is. (51 db.)

A parasztszoba belsejét 9 fölvételen látjuk. Ezeken a kemence kapott Plohn József beállításában hangsúlyt. 35 felvétel a bútortárat mutatja be, legtöbbször a gondolkozószék, a láda és a pad jelenik meg. 95 felvétel foglalkozik a fazekas munkával. Nem feledkezik meg azonban a fazekas házatájának megörökítéséről sem. Nyomon követi munkáját az agyag megmunkálásától a korongozáson, mázkészítésen, az égetésen (különböző kemencetípusok!), a festésen, raktározáson át egészen a piaci árusításig. Mézeskalács báb és sütemény 6 db, a méhészet, halászat (munka, munkaeszköz, halásztanya) 17 db lemezen látható. Mint öltözetet a subát és a bekecset 12 egészalakos felvételen mutatja be.

Nagyszámu, 90 db felvételen láthatjuk az állattartást (sertés, ló, szarvasmarha) részben tanyai állategyüttesek, részben önálló állategyedek fotóján. A földműveléssel, döntően a gabonatermeléssel, és ezen belül is az aratással, nyomtatással és csépléssel 95 felvételen ismerkedhetünk meg. 9 kaput is megörökítésre méltónak talált Plohn József. A subadíszekkel szívesen foglalkozott és 79 felvételen mutat be részben egész subákat, részben külön a díszeket.

A 25 textilfelvételnek több mint fele hímzett párna. Népi kerámia tárgyaival 32, majolikagyári kerámiával 134 lemezen gazdagítja a gyűjteményt. 8 felvétel az esküvő, 2 a gyerekjátékok és 72 pedig temetői fejfák útján szól Vásárhely múltjáról. Az elkövetkező több mint 300 felvétel elsősorban helytörténeti értékű, melyeken templomokat, lebontott malmokat, régi városképeket, harangokat, a reform. templomból a papok székét, 16 Pásztor szobrot, a régi régészeti gyűjteményt, továbbá korabeli kiállításokról, tanfolyamokról készült felvételeket találunk. Külön érdekessége a gyűjteménynek 45 db Tornyai-val kapcsolatos foto, melyek közül 13 Tornyai-festményről készült, 32 pedig a Juss életképi beállításáról. Pontosan azonosítható a helyszín, az alakok a későbbi nagy Jussal és különböző változataival.

Részben helytörténeti, részben viselettörténeti értékű a 357 db egészalakos portré. Ezek közül külön ki kell emelnünk 131 48-as honvédet, akik

³³ Tornyai János Múzeum, irattár 125/1952.

közül 77-nek a nevét is feljegyezte Plohn József. Ezek a honvédek a magyar nép egyik legdicőbb megmozdulásában, a 48-as szabadságharcban vettek részt, voltak hősei. Megérdemlik, hogy a jövő várostörténetnek nyújtva segítséget név szerint is felsoroljuk őket. (II. sz. mell.)

Az anyagot átnézte Kiss Lajos kiváló néprajztudós, és azok egy részét, elsősorban az épületeket, emlékezetből annotálta. Ő maga is felhasználta a gyűjteményből számos felvételt, Vásárhelyi művészet és a Vásárhelyi kistükör c. műveiben. Érdekes és a fotoművészet korábbi „megbecsülésére” jellemző, hogy sohasem tartotta szükségesnek a fotók készítőjére történő utalást. Eredményesen merített az anyagból Balassa Iván is, az ekével és a szántással foglalkozó doktori disszertációjához. Bizonyos, hogy a magyar néprajztudomány számára a továbbiakban is olyan anyagként szerepel, melyet más témákhoz is fel lehet használni, és ezen túl Hódmezővásárhely várostörténete szempontjából is gazdag lehetőségeket nyújt.

Összegezve Plohn József munkásságának értékelését, elismerésre méltónak kell tartanunk azt a valóban ritka kezdeményezést, lelkesedést, amellyel elkezdte és végrehajtotta, a több mint 2000 felvétel elkészítését. Lelkesedést írtunk, és joggal, mert a felvételek döntő részéből semmiféle anyagi előnye, haszna nem származott. A nagyméretű lemezek beszerzése ez időben igen tekintélyes összeget tett ki és a több mint 2000 lemez anyagi értéke egész kis vagyona rúgott. Emellett nyilván szólnunk kell arról a munka- és időáldozatról, amelyet a felvételek elkészítésére, a motívumok kikeresésére, helyszínre jutásra kellett fordítania. Nyilvánvaló, hogy tudományos értékét tekintve még teljesebb és tökéletesebb lenne a gyűjtemény, ha a felvételekhez pontos jegyzeteket készít a felvételek időpontjáról, helyéről, tulajdonosról, használóról stb. A felvételek elég nagy részénél azonban ez nem jelent komolyabb hibát, hiszen azok önmagukért beszélnek (subahímzések, kerámiák, fazekas munka stb.). A tanyai felvételek értékét azonban föltétlenül javította volna a határrész, tanyaszám, tulajdonos megjelölése, azonban annyit így is tudunk, hogy Hódmezővásárhelyen a századforduló idején készültek a felvételek. A vegyes jellegű felvételeknél (korabeli kiállítások stb.) hiányzik leginkább az annotáció. A felvételek nagy része azonban így is hasznosítható a kutatás számára.

Plohn József jelentős munkaráfordítással népünk múltjának egy darabját örökítette meg nem foglalkozásból eredő kötelességből, hanem szeretetből. Ezért ma éppen e múlt igazi és méltó megbecsülése idején, amikor több ezer forintos díjakat tűzünk ki néprajzi felvételek készítésének serkentésére, indokolt megemlékeznünk róla.

Dömötör János

I. sz. melléklet

Plohn József összeállítása felvételeiről:
18×24-es lemezek

1. sz. doboz:
1. Nagysuba viselés
  2. A nők így viselték a kissubát. Előlről nézve
  3. A nők így viselték a kissubát. Hátról nézve
  4. Kissuba viselés
  11. Öreg halász egyszerű szűrben
2. sz. doboz:
100. Sulykok (kézi mángorló) véséses oldal
  101. Sulykok (kézi mángorló) recés oldal
  105. Katedra. Papi szószék felső része. Ebből 2 lemez van
  111. Kerekes és talpas rokka
  114. Beretva tartók, vésésekkel
  116. Kulacs, kancsó, butykos, tamburák, különféle ostorok, sulyok, fakoszorú. taplós zacskó, bicskatartó, feszület, sőtartó, gyertyatartók, gyaluk
  117. Kanáltartó, körző, ácsbárd, gyalu, kisérgöngy
  118. Kaloda és kezekre való vasak
3. sz. doboz:
182. Mennyezetes ágy. (Régebben superlátus ágynak hívták)
  200. Faragott rámostükrök
  210. Faragott fapipák
  215. Párták
  216. A város lámpása
  250. Két falitéma
  255. Tulipános láda. (Nagygyörgy Sára-é)
  258. Tulipános ládák. (Négy darab)
  260. Fiókos tulipános láda. (A színlót őse)
4. sz. doboz:
410. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  411. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  412. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  413. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  414. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  415. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  416. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  417. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  418. Ős magyar párnák szőrhímzéssel
  424. Ős magyar párna szőrhímzéssel keresztöltéssel
  425. Ős magyar párna szőrhímzéssel
  426. Ős magyar párna szőrhímzéses keresztöltéssel
5. sz. doboz:
429. Magyar mintájú átszövött törülköző
  435. Részlet több mint 400 éves dús arany hímzésű püspöki miseruhából
  436. Részlet több mint 400 éves dús arany hímzésű püspöki miseruhából
  470. Mézeskalács. Három darab
  472. Mézeskalács. Kisbaba
  473. Mézeskalács. Leány
  474. Mézeskalács. Ló
  475. Mézeskalács. Huszár
  480. Rengőpad. (Tóbiás Istványé 1813)
  481. Rengőpad
  490. Virágos gondolkozószék. (Hódi Ferencé. 1843)
6. sz. doboz:
505. Kukoricás
  508. Kukorica fosztás
  521. Hombár előépülettel
  536. Tanya csutkakúppal
  540. Ménes

- 547. Tehenek a karámban
- 552. Juhok
- 563. Kisgazda tanyája
- 570. Kerek tyúkól
- 575. Bika
- 582. Anyakocák legeltetése
- 7. sz. doboz:
  - 583. Itatás a gémeskútnál
  - 600. Kenderáztatás. (Magányos alak)
  - 601. Kenderáztatás
  - 602. Kendertilolás
  - 700. Trágyázás
  - 750. Vetés géppel
  - 761. Aratás
  - 771. Arató munkások
  - 800. Kazalrakás
  - 811. Kereszteket rakják. (Film)
  - 815. Búzaszemet nézik
  - 820. Szórás
  - 830. Papot raknak
- 8. sz. doboz:
  - 841. Kisgazda viszi az életet a hombárba
  - 905. Cséplés
  - 906. Cséplés
  - 1110. Rózsát tapos
  - 1121. Korongolás (bügrét készít)
  - 1122. Korongolás (tálat készít)
  - 1123. Írókáznak
  - 1124. Írókázás
  - 1212. Gyertyaöntők
  - 1220. Gyertyaöntő
  - 1500. Öreg magyar
  - 1505. Öreg asszony hátrakötött fejjel
  - 1555. Csósz a nádkunyhója előtt
  - 1565. Tehéncsordás
  - 1642. Tanyai iskola
  - 1643. Óvoda
- 9. sz. doboz:
  - 1700. Első tálak
  - 1701. Második tálak
  - 1703. Legkisebb tálak
  - 1805. Régi tálak
  - 1814. Boros kancsó
  - 1815. Nagyon régi boroskancsók
  - 1816. Boros kancsó
  - 1821. Különböző régi edények
  - 1840. Fésűtartók
  - 1841. Butykosok
  - 1908. Takács a szövőszékben dolgozik
- 10. sz. doboz:
  - 1940. Osztozkodás a jusson
  - 1953. Viszik a menyasszony ágyát
  - 1966. Öreg halász
  - 1972. Halásztanya a kistiszán
  - 1981. Kétszázkilós harcsa
  - 1982. Halpaprikás főzés
  - 1993. Subaárulás a vásárban
  - 2001. Polgári ház
  - 2002. Polgári ház
  - 2011. Polgári ház az átmeneti korból
  - 2021. Jobbágy ház
  - 2022. Jobbágy ház

- 2030. Újabbkori munkásházak
- 2205. Szobarész sublóttal
- 2206. Nyitottkéményű konyha

11. sz. doboz:

- 2214. Tere-fere a kemence körül
- 2310. Régi zsellérház udvara
- 2420. Banyakemence. Az alföld sarából készült kályha
- 2421. Szegletes banyakemence. Az alföld sarából készült kályha
- 2480. Sugaras nagykapu

12. sz. doboz:

- 308. Vállhímzéses irhássuba
- 309. Írhássuba címeres hímzéssel
- 310. Körül vállrojtos irhássuba
- 311. Hátközép hímzéses irhássuba
- 359. Hímzett firfiködmön kizárólag nők viselték

13×21 cm-es lemezek:

1. sz. doboz:

- 1501. Munkás ember szűk gatyában kötővel
- 1502. Gazda ember rojtos aljú gatyában
- 1503. Nagy gazda
- 1504. Menyecske tésztagyúrás közben
- 1506. Nagygazda
- 1507. Nagygazda
- 1508. Gazdaember
- 1509. Nagygazda
- 1510. Nagygazda szögedies sapkában
- 1511. Nagygazda régi vásárhelyi polgári kalapban
- 1512. Nagygazda kék gúnyában
- 1513. Gazdaember modern ruhában
- 1514. Munkásember szűk gatyában. (1501. sz. ember ikertestvére.)
- 1515. Gazdaasszony otthoni ruhában
- 1516. Gazdaasszony házkörüli viseletben
- 1520. Szitáló gazdaasszony
- 1521. Nagygazda
- 1522. Nagygazda büszke fejtartással
- 1556. Gazdálkodó. (Czeglédi Jóska)
- 1580. Gazdálkodó oldalvarrott csizmában fodros aljú bekecsben
- 1601. A város dobosa
- 1968. Pista bácsi halász mester
- 1992. Széptevés

13×18 cm-es lemezek:

1. sz. doboz:

- 1. Nagysuba viselés
- 6. Bekecs viselés
- 7. Bekecs viselés. (Hátulról nézve)
- 8. Bekecs viselés
- 12. Szűr hátulról nézve
- 261. Fehér tulipános láda
- 420. Ős magyar párna szőrhímzéssel. (Csokán Pál gyűjteményéből)
- 421. Ős magyar párna szőrhímzéssel. (Csokán Pál gyűjteményéből)
- 422. Ős magyar párna szőrhímzéssel. (Csokán Pál gyűjteményéből)
- 433. Magyar mintájú filé
- 434. Magyar mintájú filé
- 451. Koszorús gondolkozószerű
- 452. Címeres gondolkozószerű
- 505. Nyomtatás lóval
- 507. Bolondkocsi
- 531. Halastó részlet a tanyán

584. Szántás ökörrrel
760. Kaszálás egyedül nagy gazban

2. sz. doboz:

774. Tanya
908. Cséplés felülről nézve

3. sz. doboz:

1351. 1 Virágváza
1351. 2 Virágváza
1351. 3 Virágváza
1351. 4 Virágváza
1352. 5 Virágváza
1352. 6 Virágváza
1352. 7 Virágváza
1352. 8 Virágváza
1353. 9 Cukorka tartó
1353.10 Szívalakú cukorkatartó
1353.11 Kosáralakú cukorkatartó
1353.12 Dísztányér
1354.13 Lukasoldalú tál
1354.14 Lukasoldalú tál
1354.15 Dísztányér
1354.16 Dísztányér
1355.17 Virágváza
1355.18 Virágváza
1355.19 Korsóalakú virágváza
1355.20 Virágváza
1356.21 Virágváza
1356.22 Virágváza
1356.23 Virágváza
1356.24 Virágváza
1357.25 Cukorkatartó
1357.26 Cukorkatartó
1357.27 Cukorkatartó
1357.28 Cukorkatartó
1358.29 Gyertyatartó
1358.30 Gyertyatartó
1358.31 Gyertyatartó
1358.32 Gyertyatartó
1359.33 Kulacs
1359.34 Kulacs
1359.35 Kulacs
1359.36 Kulacs
1360.37 Dísztál
1360.38 Dísztál
1360.39 Dísztál
1360.40 Dísztál
1361.41 Dísztál
1361.42 Dísztál
1361.43 Dísztál
1361.44 Dísztál
1362.45 Virágváza
1362.46 Virágváza
1362.47 Vitrinbe való dísz
1362.48 Dohánytartó
1363.49 Boros kancsó
1363.50 Boros kancsó
1363.51 Boros kancsó
1363.52 Boros kancsó
1364.53 Virágváza
1364.54 Virágváza
1364.55 Virágváza
1364.56 Virágváza

- 1365.57 Virágváza
- 1365.58 Korsó alakú virágváza
- 1365.59 Fedélnélküli cukorka tartó
- 1365.60 Fedélnélküli cukorkatartó
- 1380.89 Virágváza
- 1380.90 Füles virágváza
- 1381.91 Vitrinbe való dísz
- 1381.92 Négyfüles virágváza
- 1382.93 Négyfüles virágváza
- 1382.94 Virágváza
- 1383.95 Kulacs
- 1383.96 Dísztál

4. sz. doboz:

- 1817. Boroskancsó. (Gömbös Gyula miniszterelnök részére készült.)
- 1961. Régi halász gunyhó
- 1962. Halászat nagyhálóval
- 1963. Kocsmá a Tisza mellett
- 1964. Készülődés a halászatra
- 2003. Polgári ház
- 2004. Polgári ház
- 2006. Polgári ház
- 2007. Polgári ház
- 2008. Polgári ház
- 2012. Polgári ház az átmeneti korból
- 2013. Polgári ház az átmeneti korból
- 2014. Polgári ház az átmeneti korból
- 306. Lapos vállzsinór díszről lecsüngő hímzett bokrétaikkal
- 307. Keskeny rojt, keskeny zsinór egyszerű bordűr
- 312. Széles irharátétes széles középcsokor
- 313. Irharátétes magasan álló nagy középcsokorral
- 314. Igen széles irharátét magában álló csokorral
- 315. Irharátétes középcsokros csüngőkkel
- 316. Irharátétes szálvirágos

7. sz. doboz:

- 317. Dupla virágsoros középén széles csokorral
- 318. Széles irharátét dupla csokor dísszel
- 319. Lapos zsinór tömött virágdísz kacskaringókkal
- 320. Varrástakaró irharátétes rojtos csokorral
- 321. Rojtos laposzinór mellesokros
- 322. Lapos zsinór fölötté tömött csokros virágdísz
- 323. Rojtos mákfejes virágokkal
- 324. Csavarvonalas hátközép virágdísszel
- 325. Mákfejes hímzésű kissuba
- 326. Széles vállrojtos középén csokros mákfejes hímzés
- 327. Széles vállrojtos laposan körbefutó hímzéssel
- 328. Csomózott vállrojtú középén pávatollcsokros hímzéssel
- 329. Széles rojtjal középhímzés kiemelkedő csokorral
- 330. Lapos zsinór díszítéssel
- 2015. Polgári ház az átmeneti korból
- 2023. Jobbágy ház
- 2024. Jobbágy ház
- 2025. Jobbágy ház

5. sz. doboz:

- 2120. Séra mézszárszéke
- 2142. Kocsiállás
- 2210. Hívja a gazda az asszonyt
- 2269. Belül van az ablak
- 2273. Tornácos udvari ház
- 2275. Kis rész van az utcai fronton
- 2278. Rózsekerítéses ház
- 2279. Napsugaras ház

2490. Szélmalom lakóházzal
2491. Egyedül álló szélmalom
6. sz. doboz:
- 301. Rojtos irharátétes virágdísszel
  - 302. Kissuba lapos zsinórral egyszerű virágdísszel
  - 303. Lapos zsinórdísz kétoldalra lehajló csokor kacsaringókkal
  - 304. Lecsüngő virágdíszes
  - 305. Alul kacsos szálvirágos díszítéssel
8. sz. doboz:
- 331. Fonott rojtú alacsony hímzéssel
  - 332. Alacsony hímzésű kacsaringóval (kaccsal)
  - 333. Vállrojtos dúsan hímzett kissuba
  - 334. Zsinór díszítésű hátközépen és vállon magas csokor dísszel
  - 335. Széles, rojtos mákfejes díszítés
  - 336. Széles rojtos selyemzsinóros pávaszemvirágos
  - 337. Széles kötött rojt keskeny zsinórral szálvirágos díszítés
  - 338. Széles rojtozat zsinór nélkül tömött virágdísszel
  - 339. Zsinórdíszes kétoldalt erősen lehajlott csokros kissuba
  - 340. Duplaszéles selyemzsinór vócvarrással felül is alul is azonos bordürrel
  - 341. Bojtosan kötött rojtval címerből kiemelkedő csokorral
  - 342. Fonott rojtos selyemzsinóros a virágdísz közepén magyar címer utánzat
  - 343. Magas virágcsokor kétoldalt lehajló ággal
  - 344. Széles rojtval selyem zsinór közepén csokorral
  - 345. Dupla virágdíszes nagy kacsaringókkal
  - 346. Igen széles lapos dísz rajta szélesen álló csokor
9. sz. doboz:
- 347. Igen széles irharátét csigavonalas virágdísszel
  - 348. Gyertyás virágdísszel
  - 349. Kiemelkedő csokros középhímzésű vócvarrású kissuba
  - 350. Középcsokorral vócvarrású kissuba
  - 351. Középcsokor felett vócvarrás
  - 352. Irha és lapos zsinórdísz nagy csokorral
  - 353. Lapos varrástakaró virágdísszel, nagy hátközép csokorral
  - 354. Sarokviráglefutó irha díszvirággal
  - 355. Lefutó csokordísz
  - 356. Lapos zsinórdíszítés lehajló csokordísszel
  - 357. Subasarok csokordísszel
  - 358. Suba sarokdísz

12×16 cm-es lemezek

1. sz. doboz:
- 9. Bekecs viselés. Jobb oldalról nézve
  - 10. Bekecs viselés. Ball oldalról nézve
  - 115. Bicskatartók, karikásostor, kard és kostökcacsokó
  - 430. Díványpárna modernebb hímzéssel
  - 431. Díványpárna modernebb hímzéssel
  - 432. Díványpárna modernebb hímzéssel
  - 1526. Vízhordó leány
  - 1560. Veteményezés után
  - 1570. Öntöző leány estefelé
  - 1610. Családi kép
  - 1619. Legény cimborák
  - 1620. Családi kép
  - 1983. Lepkével játszó gyermekek
  - 1984. Tudakozzák az írásokat
  - 2005. Polgári ház

10×15 cm-es lemezek

1. sz. doboz:
- 423. Ös magyar párna szőrhímzéssel. (Csokán Pál gyűjteményéből)

1. sz. doboz:

5. Kissuba viselés
419. Ős magyar párna szőrhímzéssel. (Csokán Pál gyűjteményéből)
450. Fogasok, tükrök, virágos ágyvég, vésett hátú székek, kulacsok
452. Címeres gondolkozószék
484. Rengőpad butyellákkal
491. Fiókos (szekretár) Magyar motívumú intarziákkal
1557. Zöldségárus kofaasszony
1571. Pápaszemes öreg (foltozó varga)
1572. Kérők
1591. Menyecskek gyászban
1985. Pihen a múlt és jövő
1986. Érdekes mese
1987. Komoly tárgyalás. (Film)
1988. A múlt időről
1989. Boldog pillanat
1990. Tetemrehívás
1991. Űres már a ládafia
2209. Régi magyar szoba
2311. Lebuki csárda belső része kármentővel. (Itt mulatott a híres haramiavezér Rózsa Sándor)

II. sz. melléklet

Plohn József által lefényképezett vásárhelyi 48-as honvédek névsora:

Ábrahám János	Huszár Pál	Steiner Vilmos
Ágoston János	Józsa Ferenc	Singer Károly
Banga Mihály	Kapeller Antal	Spitzer Lipót
Bartha István	Kardos József	Schweiger Mór
Beck Ignác	Kasza Péter	Somogyi János
Becsei János	Katona István	Szabó Ferenc
Borsodi János	Katona István	Szabó Mihály
Csada Károly	Kiss István	Szabó Mihály II.
Csató Nagy József	Kiss Márton	Szabó Sámuel
Csáki Ferenc	Kristó János	Szabó Sándor
Csende Lajos	Kolompár János	Szamecz András
Csonka Mihály	Kovács László	Szathmári József
Dezső János	Kosztolányi József	Szám Lőrincz
Diószegi Sándor	Lovas Mihály	Szilaj Lajos
Doszlop János	Lugosi József	Teodos Tamás
Elek Imre	Molnár Bálint	Tokodi János
Ékes András	Muntyán János	Tóth Imre
Farkas József	Muntyán Pál	Tóth Sándor
Félix József	Németh János	Tóth Sándor II.
Fulai István	Olasz János	Tunyogi Pál
Fülöp József	Olasz Ferenc	Trungel János
Gilice Ferenc	Papp János	Vecseri Sándor
Gonda Ferenc	Péchy Albert	Weinberger Simon
Gyaraki Mihály	Rajkó István	Zvara János
Hegedűs Mihály	Román Mór	Zsadányi József
Hemző Boros	Sarkadi Nagy József	

DIE PHOTOSAMMLUNG VON JÓZSEF PLOHN

Hódmezővásárhely war im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts ein ausgedehnter Marktflecken mit wenigem Industrie. In dieser Stadt hat der Photograph Illés Plohn in 1868 die Arbeit in seinem Atelier begonnen. Als eine ziemlich frühe Phototätigkeit auf dem Lande kann man diese Tatsache in ungarischer Relation betrachten, die eine industriegeschichtliche Bedeutung erweist. Die Rolle aber, die das Photoatelier später, als es schon von dem Sohn, József Plohn geleitet wurde, im künstlerischen Leben der Stadt führte, ist noch wichtiger. Es diente zur Arbeitsstätte von einer freundschaftlichen Atmosphäre für die Künstler, die entweder hier lebten, oder hier verkehrt haben (u. z. Kunstmaler: J. Tornyai, Gy. Rudnay, B. Endre, Iványi Grünwald, J. Koszta, F. László; Bildhauer: Pásztor, Kallós).

Ausser diesem hat man noch eine Tätigkeit von József Plohn zu beachten, die auch heute sowohle in bezug auf die Stadtgeschichte, als auf die ungarische Ethnographie im allgemeinen für bedäufsam zu halten ist. Er hat nämlich von den letzten Jahrzehnten des 19. Jh. begonnen bis zu 1922 ungefähr 3000 Stück Photoaufnahmen von verschiedenen ethnographischen Themen gemacht. In den zwanziger Jahren strebte Plohn für sein in 6 Bänden geplantes ethnographisches Photoalbum Publikations und Vertriebsrecht zu erwerben. Leider waren seine Anregungen erfolglos, obwohl er noch eine Audienz in dieser Sache bei dem Reichsverweser Horthy erwirkt hatte. Eine Serie seiner ethnographischen Photographien gab er endlich auf eigene Kosten und nur mit wenigen Erfolg heraus. Um jene Zeit wurde sein Anlass nur für eine Geschäftsunternehmung gefunden ohne dass man darin den idealen Inhalt gewertet hätte. Um die Mitte der Dreissigerjahre, nachdem er mehrere Misserfolge erlitten hatte, verlor József Plohn ganz und gar die Lust dazu und der lebte dann bis zu seiner Deportation verarmt. 1944 wurde er verschleppt und in demselben Jahr starb er in einem Deportationslager in Österreich.

Seine Witwe hat die Sammlung bis zu 1952 bewahrt, dann verkaufte sie das in Mehrheit aus Trockenplatten (18×24) bestehende Material an das Museum zu Hódmezővásárhely. Die Photosammlung von József Plohn ist auch heute im Museum zu Hódmezővásárhely zu befinden.

Dem System des zusammenfassenden Werkes „A magyarság néprajza“ entsprechend erweist sich der Stoff der Plohn-Sammlung in seinen Einzelheiten an der Zahl nach dem Thema der Photos folgenderweise.

Gebäude: 178 (überwiegend Gehöfte und landwirtschaftliche Gebäude. Zimmer, Möbel: 44, Töpferei: 95, Honigkuchen in verschiedenen Formen, Bienenzucht, Fischerei: 23.

Viehzucht: 90. Ackerbau: 95, Schafpelz und Schafpelzverzierung: 91. Textilwaren, überwiegend Kissenbezüge: 25, Keramik: 166, Grabholz: 72.

Mehr als 300 Photographien stellen Stadtteile von Hódmezővásárhely am Ende des 19. Jh., Kunst und Beudenkmäler der Stadt dar diese verknüpfen sich also an die Vergangenheit und Geschichte der Stadt Hódmezővásárhely. 45 Photoaufnahmen sind von dem Kunstmaler János Tornyai und seiner Malerei gemacht. 357 Trockenplatten bilden schliesslich Porträts ab, unter deren 131 Photoaufnahmen je einen Honved von Hódmezővásárhely darstellen, der an dem Freiheitskrieg 1848 teilgenommen hatte.

Die Sammlung wurde bisdaher im Buch von Sámuel Szeremley „Vásárhely története“ (5 Bände) und von den Ethnographen Lajos Kiss bzw. Iván Balassa gebraucht, sie enthält in sich doch weitere Verwendungsmöglichkeiten für die ungarische Ethnographie. Durch den Beitrag setzte der Verfasser sich zum Zweck im allgemeinen auf die Tätigkeit von József Plohn aufmerksam zu machen und das Augenmerk auf ihre weitere ethnographische Brauchbarkeit zu richten.

János Dömötör

RUDNAY GYULA SZEGEDI MŰVÉSZTELEPE

Egy művésztelep létesítésének gondolata Szegeden már a század első éveiben felmerült. Az ösztönzést és a mintaképet a nagybányai, szolnoki és a kecskeméti művésztelepek adták. A terv megvalósításához az akkori kultuszminister, Vlasics Gyula állami segínyt ígért, melynek összege a minisztérium művészeti ügyeit intéző Lippich Gusztáv szerint nem lett volna kevesebb évi 8000 koronánál, vagyis annyi, mint amennyit Szolnok erre a célra kapott. Tekintve azonban, hogy erről az állami támogatásról nem a magát illetékesnek tartó Szegedi Képzőművészeti Egyesület vezetőségét értesítették, hanem az itteni tanácsi tisztviselőknek szóltak, így a Szegedi Művésztelep megvalósításának ügye egy időre abbamaradt.

1910 nyarán, a Tisza-parti város haladó szellemű értelmiségei közül, a művészetet szerető orvosok, mérnökök és tanárok, a helyi festőkkel, szobrászokkal karöltve ismét foglalkozni kezdtek a szegedi művésztelep megvalósításának kérdésével. Amint a helyi újság írja „...Hollósy Simon festőművész és Kallós Ede szobrászművész, akik a szegedi mozgalmat nagy figyelemmel kísérik, úgy nyilatkoztak, hogy Szegeden jó alkalom nyílik arra, hogy az eseményeknek, az itteni tájnak és a tanyavilág lakóinak néprajzi helyzete magyar művészeket neveljen.”¹ Bár a létesítmény vázlatos tervezetét pályázat útján el akarták készíttetni, mégis kellő állami és tanácsi fedezet híján, a szegedi művésztelepet ezúttal sem sikerült megvalósítani.

A harmadszori próbálkozásra ismét egy évtized múlva, a Tanácsköztársaság idején került sor. A helyi Szellemi Munkások Szakszervezetének képzőművész csoportja 1919 március elején fontos indítványt terjesztett a Néptanács elé, amelynek első és legfontosabb pontjaként az Újszegeden létesítendő Művésztelep szerepel. Elképzelésüket úgy kívánták megvalósítani, hogy – javaslatukat idézve – „...a luxusvillákat e célra lefoglaljuk. Ezen villákat műtermek számára át kell alakítani és az egyes művészeknek átengedni. Ily módon a művészek lakáshoz és műteremhez jutván, egy törzsökös művészgárda letelepedését kezdeményezhetjük, mert hisz eddig saját bennszülött művészeink is hazátlanok voltak Szegeden. Hivatkozhatunk ezzel szemben Nagybányára, Kecskemétre és Szolnokra, ahol a város ugyan annyi áldozattal művésztelepet létesített, ahol a művészek nemcsak országos, hanem európai hírnevű iskolákat alapítottak. Azon művészek számára, akik arra igényt tartanak, néhány hold föld adományoztassék, amelyen ők megfelelő kertgazdaságot, virág- és gyümölcsstermesztést folytathassanak. Ilyen gazdálkodás, tudvalevőleg a művészek lelkiéletének nagyserű rugója és egyszersmind könnyebb megélhetésének is kitűnő eszköze.

¹ Művésztelep Szegeden. Szegedi Híradó (továbbiakban: SzH) 1910. aug. 7.

A fentnevezett városok példájára minden egyes művész évente legalább 4000 korona tiszteletdíjban részesüljön, amelynek ellenértékéként a művészek kötelesek egy művésziskolát fenntartani, amelyben minden egyes művész hetenként egy-két félnapot tanít. Egy ilyen művésziskola olyan kiváló művész vezetése alatt, amilyen pl. a mi Károlyi Lajosunk, nagyszerűen alkalmas volna arra, hogy a nagyon is elvadult lelkeket megértő, szociális gondolkodású és lelkes emberre alakítsa át, akikre a leendő szociális állam nyugodtan támaszkodhat.²

Ez a szép program, amely minden eddigi tervezetnél kidolgozottabb volt, a Tanácsköztársaság bukása miatt nem valósulhatott meg. De a Szegedi Művésztelep több mint két évtizeden át húzódó ügye³ végül is 1926 nyarán – Rudnay Gyula nevéhez kötődve – testet öltött.

Az újabb ösztönzést a szomszédos Makó adta, amely képzőművészeti szempontból 1925 nyarán megelőzte Szegedet – az ország akkori második városát –, mert előbb biztosított helyet Rudnay Gyula Képzőművészeti Főiskolán tanuló festőnövendékeinek, hogy vakációjuk alatt ott dolgozhassanak. Ezért a Dél-Magyarország című helyi napilap jogosan támadta a Tisza-parti város tanácsát, hogy „...hetvenkétezer holdja van és mégis elzárkozik mindenféle művésztelep eszméje elől azzal, hogy nincs pénze.”⁴ Példaképpül állította a kisbirtokos Makót, amely méltán sorakozik a művésztelepekkel rendelkező Nagybánya, Szolnok és Kecskemét mellé.

Rudnay első makói művésztelepének vezetője Weisz Emilió (Vén Emil) festőművész volt. A tagok sorába tizenhatan, név szerint: Barcsay Jenő, Bencző Ilona, Bertis Blanka, Choma József, G. Csengery Ibolya, Darvas László, Istokovits Kálmán, Kemény Éva, Kollár József, Misztrik Ernő, Nagy Zoltán, Patay Éva, Varga Béla, Vimbláti Pál, Wicsics Margit és Wohl Zoltán tartoztak. Jónéhányan tehát azok, akiknek nevével egy évvel később, 1926 nyarán, a szegedi művésztelep résztvevői között találkozunk.⁵ A növendékeit Makón meglátogató Rudnay Gyula szerint „...az iskola célja, a sokszor emlegetett kultúra, a művészet elhelyeződése a társadalom minél szélesebb rétegeiben olyan cél, amelyért érdemes küzdeni.”⁶ De emellett annak a véleményének is hangot adott, hogy a divatba hozott modernizmusok eltávolodásával szemben, a magyar művészetnek a jövőben igen nagy feladata van, melynek révén az európai kultúrát tisztultabb, szebb világba vezetheti.

A helyi újságokból kitűnik, hogy Makó, Szeged és Hódmezővásárhely képzőművészeti kapcsolatai ez időben szorosan összefüggnek. Ugyanis 1926 tavaszán, a Vásárhelyen együtt kiállító Tornyai János, Rudnay Gyula, Endre Béla, Kallós Ede és Pásztor János megalakították a Hódmezővásárhelyi Művészek Társaságát, amely „...céljául tűzte ki a tömörülést, a művészetnek a fővárosi vezetéstől független decentralizációját és azt, hogy Vásárhely, mint Nagybánya,

² A kultúra demokratizálódása Szegeden. A Szellemi Munkások Szakszervezetének javaslatai. Szegedi Napló (továbbiakban SzN) 1919. márc. 7.; Dél-Magyarország (továbbiakban: Dm) 1919. márc. 7.

³ Gaál Endre: Miért nincs Szegeden művésztelep? SzN 1919. márc. 9.

⁴ Művésztelep létesül Makón. Rudnay Gyula lesz a telep vezetője. Dm 1925. jún. 17. Rudnay makói művésztelepével részletesen Tóth Ferenc jelen Évkönyvben közölt dolgozata foglalkozik.

⁵ Tizenhat festőművész növendék dolgozik Makón. Makói Friss Újság (továbbiakban: MFrU) 1925. júl. 16. A makói művészeti élet 1925–1927 közötti történetére, különös tekintettel a Rudnay-iskola szereplésére lásd: Péter László bibliográfiai összeállítását. = Makói Múzeumi Baráti Kör Értesítője, 1965. 2. sz. 30–36. l.

⁶ „A magyar művészet vezetheti az európai kultúrát szebb világba”. Rudnay festőművész nyilatkozata a magyar művészet feladatáról. A makói művésztelep hívatása. MFrU 1925. júl. 19.

a magyar művészet központja legyen, amely működési körébe vonná Szegedet, Makót, Szentest és Orosházát.”⁷

Hozzájárult ehhez, hogy Rudnaynak 1925–27 között, ha nem is azonos évben, de mindhárom városban volt művésztelepe. 1925 nyarán Makón kívül egyes növendékei, mint Kántor Andor és Pekári István, továbbá a közben helyben letelepült Füstös Zoltán, Hanna Mela Vásárhelyen dolgoztak. Egy korabeli fénykép, melyen az említettek láthatók Füstös Zoltán vásárhelyi festő-

Abb. 1—2. ábrák. Kiállítási katalógus

művész birtokában van.⁸ A következő évben, 1926-ban Rudnay szinte „köldök-zsinórja” volt Makó–Szeged–Vásárhely művészeti életének, mivel ezekben az alföldi városokban egyidőben levő művésztelepein gyakran megfordult. Hazai és külföldi sikerei által tekintélyessé vált neve, valamint az általa irányított festőnövendékek itteni kollektívái, szellemileg szorosabbá fűzték és frissebbé tették Csongrád megye akkori művészeti életét. Ezzel kapcsolatban kell említést tennünk arról az 1925 nyarán történt találkozásról, amely Diósszilágyi Sámuel makói orvos lakásán volt. Hajnalig tartó beszélgetésre Rudnay Gyula, Móra Ferenc, Juhász Gyula és Károlyi Lajos szegedi festő jöttek össze. A helyi kulturális szempontból jelentős festő, költő és író találkozót – Móra Ferenc születésnapjának tiszteletére –, Espersit János makói művészbarát ügyvéd szervezte meg.⁹ Nyilván az ekkor kialakult baráti kapcsolatoknak sok közük van ahhoz, hogy a makói művésztelep növendékeinek 1927 szeptemberében rendezett tárlatát Juhász Gyula nyitotta meg, aki ebből az alkalomból „Rudnay és

⁷ Nagy képzőművészeti tömörülés Hmvhely. központtal. Dm 1926. jún. 8.

⁸ Dömötör János vásárhelyi múzeumigazgató szíves közlése szerint.

⁹ Festő, költő és író találkozása. MFrÜ 1925. júl. 22.

a modern magyar művészet” címmel előadást tartott.¹⁰ Kelemen Ferenc, makói kortárs helytörténész feljegyzése szerint a költő elemezte „... Rudnay alföldi (főleg vásárhelyi) tájait, azok feszült, viharelőtti légkörét, sötét és gomolygó felhőit, düledező tanyáit és tempós, elnyújt parasztjait. A Rudnay-képek, – amint Juhász Gyula megállapította – kiemelkednek a szokásos festői alkotások közül, mert nemcsak reális művészi ábrázolások, hanem humánus és szociális tartalmat is sugároznak. Sajátos alkotások ezek a képek, melyek csak magyar földön és azzal együtt lélegző festőben foganhattak.”¹¹

A makói művésztelep 1925 augusztusában megnyílt kiállításának nagy helyi, társadalmi visszhangja volt. A száz festményt és kétszáz rajzt felsorakoztató tárlat bemutatásán részt vett a város vezetősége is és Nikelszky polgármester Espersit Jánosnak, „a művésztelep kezdeményezőjének” érdemeit méltatta. A makói újság „országos művészi esemény”-nek nevezte a kiállítást, melyre Endre Béla Lyka Károlyt is meghívta.¹² Makó képzőművészeti sikereit a szegedi sajtó nem nézhette tétlenül. Egy október vége felé megjelenő vezércikkben bátran ostorozta a Tisza-parti város rossz kultúrpolitikáját, melyben felvetette, hogy „... kinek a hibája, kinek a mulasztása, kinek a bűne ez? Nem egyes személyeké, hanem egy rendszeré” – adta meg rá rögtön a választ is.¹³

A fenti események után került sor 1926 tavaszán Rudnay Gyula szegedi művésztelepének megszervezésére. A helyi lapokból kitűnik, hogy kevésbé a városi hatóságokhoz, mint inkább egy-két lelkes ember nevéhez fűződik az itteni művésztelep létrehozásának elősegítése. Ahogy Makón Espersit János volt a „motorja” ennek az ügynek, úgy Szegeden Tardos Taussig Ármin grafikusművésznek, a haladó gondolkodású helyi értelmiségiek egyik vezető alakjának köszönhető, hogy Rudnay növendékei 1926 nyarán itt letelepedtek és dolgozhattak. Taussig szervező munkájában részt vettek mások is, elsősorban Vér György szegedi újságíró a sajtó vonalán.

Az ő előkészítő tevékenységük nyomán 1926 májusában Rudnay felkereste Szeged város hatóságát és Aigner Károly főispánnal, valamint Somogyi Szilveszter polgármesterrel megbeszélte a helyi nyári művésztelep beindításának feltételeit. A tanácsi vezetők ígéretet tettek a főiskolai növendékek elszállásolására, de kijelentették azt is, hogy „... szükség van még a társadalom csatlakozására is”, amely abban konkretizálódhatna, hogy a szegénysorsú fiatal művészjelölteket egyes szegedi családok ebédrel és vacsorával lássanak el. E „közfeladat” teljes megértésre talált, mert a helyi polgárság támogatása mindvégig példás volt.¹⁴

Rudnay főiskolás növendékei 1926 júliusának első napjaiban érkeztek Szegedre. Szám szerint 22-en, a következők: Balázs Attila, Choma József, Csóka István, Darvas László, Dobóczki Gizella, Feld Lajos, Ferenczy László, Fuhr-

¹⁰ Juhász Gyula előadása a makói képtárlaton. Marosvidék, 1927. szept. 2.; Ma van Juhász Gyula előadása. Marosvidék, 1927. szept. 3. A költő és a festő kapcsolatára utal Juhász Gyula: „Rudnay Gyulának” c. 1925-ben írt verse is. = Juhász Gyula összes versei. Bp. 1959. 716. l.

¹¹ Kelemen Ferenc levele Szelesi Zoltánhoz. Makó, 1968. ápr. 10. A címzett tulajdonában.

¹² A makói művésztelep kiállítása. MFrU 1925. aug. 28.; Országos művészi esemény a makói művésztelep kiállítása. Ma délből nyitották meg a művésznövendékek kiállítását. MFrU 1925. aug. 30.

¹³ Kultúrpolitika. Dm 1925. okt. 24.

¹⁴ Festőművész növendékek szeretnének Szegedre jönni. SzN 1926. ápr. 21.; Június 15-én megnyílik a szegedi nyári művésztelep. Rudnay tárgyalása a város hatóságával. Dm 1926. máj. 23.

mann Mátyás, Istókovits Kálmán, Junger Katalin, Kafka Albert, Katona József, Kemény Éva, Kupferstein Imre, Misztrik Ernő, Nagybányai Nagy Zoltán, Opitz Margit, Rimóczi József, Varga Béla, Várkonyi Valéria, Wohl Zoltán és Zárai Ilona.¹⁵ A fiatalok kedvező fogadtatásban részesültek. Nyolcuk ellátására magánosok vállalkoztak, a többieket pedig a tanács helyezte el az alsóvárosi elemi iskolában és a belvárosban levő ún. Jerney-ház erre kijelölt helyiségében. Étkeztetésükre a hatóság 12 millió koronát utalt ki.¹⁶ A tanítványait meglátogató Rudnay Gyula örömmel tapasztalta, hogy a művésznövendékek ellátása rendben van, amelyet a munkához való lelkes hozzáállásuk is jól igazolt.¹⁷

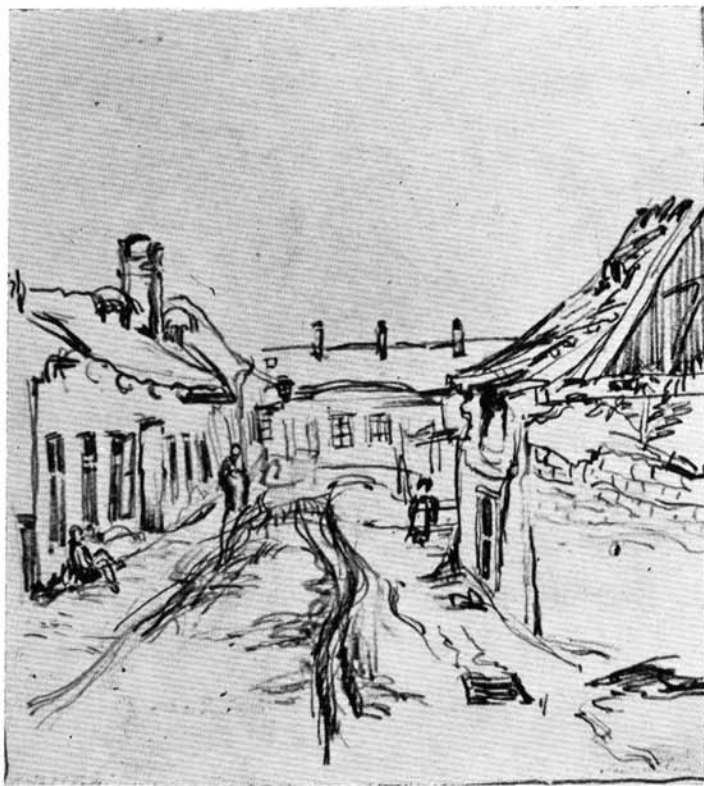

Abb. 3. ábra. Wohl Zoltán: Szív utca

Már a kezdetben felmerült egy olyan igény, hogy a Szegeden letelepült főiskolások úgy viszonzassák itteni vendéglátásukat, hogy örökítsék meg rajzokban a halálra ítélt régi Palánk, a szegedi Tabán utcáskáit és öreg házait,

¹⁵ A felsoroltak névsora megegyezik az 1926. évi szegedi művésztelep tárlatának katalógusában szereplő Rudnay-növendékek névsorával. = Rudnay Gyula szegedi művésztelepének első képkiallítása. 1926. augusztus 29—szeptember 10. Katalógus, képekkel, 26 l. Bev.: Nagyfalusi Jenő. Zárzó: Vér György.

¹⁶ A képzőművészeti főiskolások szegedi nyaraltatása. Dm 1926. jún. 11.

¹⁷ Rudnay Gyula Szegeden. Dm 1926. júl. 18.

amelyeket a Dóm tér környéki egyetemi építkezések miatt a hatóság lebontásra szánt. E feladatnak Rudnay növendékei eleget is tettek. Közel hatvan tőlük származó szén- és ceruzavázlatot őriz a Móra Ferenc Múzeum.¹⁸ A Tardos Taussig Ármán gondoskodásából múzeumba került rajzgyűjteményt, nemcsak városképeileg tarthatjuk érdekes dokumentumanyagnak, hanem úgy is – és talán elsősorban –, mint Rudnay 1926-os szegedi művésztelepének működését ma is hitelesítő produktumot.

Rudnay 1926 júliusában kétszer is Szegedre utazott. Látogatásának célja első ízben az volt, hogy itt dolgozó növendékeit felkeresse. Ezenkívül egynapos helyi tartózkodását arra is felhasználta, hogy a környéken levő Pusztaszert megtekintse.¹⁹ Ismeretes, ugyanis, hogy ekkor kapott megbízást a Parlament számára készítendő nagyméretű gobelinhez, melynek tőle való tervét „Pusztaszéri országgyűlés” címen a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. Figyelemre méltók azok a hasonlatos körülmények, amelyek Rudnay és Munkácsy közeli témájú történeti képeivel kapcsolatosak. Tudjuk azt, hogy Munkácsy 1891 őszén ide utazott, hogy az Országházba kerülő „Honfoglalás” c. nagy festményéhez a Szeged környéki tanyavilág táji és népi karakterét tanulmányozza.²⁰ Mint Rudnay, úgy Munkácsy is járt Pusztaszeren, mivel látni kívánták e történelmi színhelyet. Érdekes, hogy mindkettőjük alkotását készülésük közben, hol „Hétvezér”-nek, illetve „Árpád”-nak, hol pedig azonos címmel: „Honfoglalás”-nak nevezi a korabeli sajtó. Ezek a „változások és fedések” minden bizonnyal kompozícióik kialakulási stádiumaival függnek össze. Rudnay „Pusztaszéri országgyűlés”-én, Munkácsy „Honfoglalás”-ának hatása kimutatható. Ennek elemzését azonban most nem tartjuk feladatunknak. De arra viszont utalnunk kell, hogy ezen műveik sorsaikban is megegyeznek, amennyiben képeikkel mindketten éles vitát váltottak ki. A felfogásukat bíráló támadásokkal szemben, a művészi invenció szabadságának korlátozása ellen, annak idején Munkácsy és Rudnay is hitükben való meggyőződéssel tiltakoztak.²¹

Rudnay július második felében ismét felkereste Szegeden működő tanítványait. Örömmel vette tőlük a hírt, hogy az itteni művészetkedvelők egy-egy csoportja, olykor ellátogat a főiskolások közé. A mester és növendékeinek jó viszonyáról, valamint Rudnay ideális oktatási módszeréről, korrektúráiról híven tájékoztat egyik akkori tanítványának, Rimóczi Józsefnek, a Debreceni Tanárképző Intézet rajztanárának visszaemlékező írása,²² amelyben e témakörből – pl. Juhász Gyuláról, Tardos Taussig Ármánról és a művésztelep kiállításáról – sok érdekes mementumot kortársi élményként elevenít fel. A Szegeden tartózkodó Rudnayt a sikeresen létrehozott helyi művésztelep ügyében meginterjűváltak, aki ezzel kapcsolatban azt mondta, hogy „...nem mertem bízni Sze-

¹⁸ Rudnay szegedi művésztelepének tagjaitól származó – Móra Ferenc Múzeumba került – művek felsorolását lásd: a Jegyzék-ben.

¹⁹ Rudnay Gyula Pusztaszeren tanulmányozta a vérszerződés helyszínét a Parlament hatalmas festménye számára. Dm 1926. júl. 11.

²⁰ Szelesi Zoltán: Munkácsy Honfoglalás-a Szegeden. Csongrád megyei Múzeumi Füzetek. Szeged, 1966. 5. sz. Különlenyomat a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65. évi kötetéből.

²¹ Bényi László: Rudnay. Bp. 1961. 21–22. l.

²² Lásd: az I. Melléklet-et. Itt teszünk említést egy másik Rudnay-tanítvány, Csertő Ferenc, szegedi festőművész, rajztanár feljegyzéseiről is, amelyben mesterének a képzőművészeti főiskolán tartott néhány előadását rögzíti 1927-től. Ebből – a nevezett tulajdonában levő feljegyzésből – egy Rudnaytól származó megállapítás így hangzik: „A művészetnek nincsenek elvei, csak törvényei. Elveket lehet változtatni, de a szabály, a törvény az, amiben minden, a Művészet is örök!”

gedben, eleinte. Oly sok mindent hallottam innen. És most mégis megvan... A néhányaké az érdem.”²³ Kérték, hogy maradjon kissé hosszabb ideig a Tiszaparti városban, de ő ezt azzal hárította el, hogy a Makón és Vásárhelyen levő művésztelepeire is el kell látogatnia.

A Dél-Magyarország már augusztus elsején jelzi, hogy a három alföldi város művésztelepeinek az a szándéka, hogy a hónap vége felé kiállítással és bállal összekötött műsoros esttel zárják be Rudnay növendékeinek nyári munkásságát. „A befolyó összes jövedelmeket – az újság szerint – a művésztelepek kivétel nélkül a szegény sorsú növendékek segélyezésére fordítják.”²⁴ Ez valóban úgy is történt. Rudnay szegedi művésztelepének kiállítása augusztus 29-én

Abb. 4. ábra. Kufferstein Imre: Szegfű utca

a Kultúrpalotában megnyílt. Este pedig az újszegedi Vigadóban műsoros bált rendeztek, ahol a helyi színészekon kívül, Móra Ferenc és Juhász Gyula is szerepelt. A költő erre az alkalomra Turandella címen szatírárt, amely az ő bevezető játékaival került színre.²⁵ A táncrevű mellett képsorsolás gazdagította a programot.

A művésztelep kiállításáról Lengyel Vilma szegedi műkritikus hosszú cikket írt a helyi újságba. Ebben méltatja a Rudnay-növendékek itteni szereplését,

²³ Vér György: Rudnay Gyula Szegeden. Dm 1926. júl. 23.; Rudnay Gyula tanítványai. Színház és Társaság, 1926. júl. 26. Az 1926 nyarán Szegeden működő Rudnay-növendékek közül Dobóczy Gizella ma is itt él.

²⁴ Művészettel fejeződik be a szegedi művésztelep működése. Dm 1926. aug. 1.

²⁵ Bál, revű, montmartrei éjszaka = Kétezer korona. Dm 1926. aug. 29.

akik szerint „...elfelejtett utcákat adtak vissza a vásznakon az életnek, a Boszorkányszigetet, Tápé, Kállay-ligetet, az összes városrészek bevonultak velük a festészet ki tudja milyen messzi távlatú arzenáljába.” Beszámolója nyomán kirajzolódnak a tárlaton szereplő főiskolások más-más témájú és felfogású képei. Így a cikkíró felsorolási rendjében Istókovits Kálmán, bizarr hatású nagy vásznai, Ferenczy László friss szépségű és Csóka István változatosan kifejezett tájai után, a lírai Choma József, a színes Darvas László, majd a robosztus Misztrik Ernő munkáit említette meg. A női kiállítók közül Junger Kató harmonikus, Kemény Éva nemes hangvételű és Záray Ilona helyi tárgyú képeit emelte ki. A továbbiakban Kupferstein Imre biblikus kompozícióit, Varga Béla szonórikus tónusú festményeit, Nagybányai Nagy Zoltán Koldus-át, Opitz Magda tájképeit, Wohl Zoltán érdekes profilját, Rimóczi József önarcképét, Feld Lajos grafikáit jegyezte fel. Végezetül szölt még Katona József, Kafka Albert, Fuhrmann Mátyás, Dobóczki Gizella és Balázs Attiláról is, akiket „... az ifjú magyar festőgeneráció bizalomra és hitre érdemes bemutatkozóinak tartott.”²⁶

Rudnay szegedi művésztelepének kiállításáról reprodukciókkal ellátott, ízléses katalógust adtak ki, amely helyi művészettörténeti szempontból ma értékes dokumentumnak számít. Ebből megtudhatjuk, hogy e tárlaton 22 festőnövendék, 115 képét mutatták be. A katalógus utószavát Vér György itteni újságírótól olvashatjuk. Soraiban köszönetét fejezte ki mindazoknak, „... akik félretéve közönyt, álmoságot, ellentétet, nemtörődömséget és ellenállást; leküzdve akadályokat, hitetlenkedéseket és fáradtságot, – hozzájárultak ahhoz, hogy évtizedes álmok, sokéves tervezgetések után megszülethetett Szegeden az első művésztelep.”²⁷ A katalógus végül is felsorol 109 olyan személyt, illetve tanácsai és állami szervet, amelyek természetbeni hozzájárulással vagy készpénz-adományokkal, a művésztelep fenntartását elősegítették.

A művésztelep intéző bizottsága 1927 február közepére – az összegyűjtött adatok alapján – részletes beszámoló jelentést készített, amelyet statisztikai érdekessége miatt az alábbiakban közöljük.

„A növendékek elhelyezése a város által kijelölt helyeken zavartalanul megtörtént és mindenütt: úgy a gazdasági tényezők, a tanfelügyelőség, a tisztifőorvosi hivatal és egyéb hatósági szerveknél – kivétel nélkül –, a legnagyobb készséggel és előzékenységgel találkoztak. A díjmentes hídátkelési igazolványok, az ingyenes gőz- és strandfürdő használata, a tanyavilág megtekintése a városi autóbuszok igénybevétele, ingyen fuvarozás a város járművein, mind igazolják ama megértést, amellyel a város hatósága Szeged város kultúrájának jó hírnevéhez hozzájárult. E mellett az egyes üzemek is mutattak példás előzékenységet az akcióval szemben. Így a villamos-vonat társaság igazgatósága – kivételesen – fél áron engedte át a menetjegyeket, a Belvárosi Mozi is kedvezményeket biztosított a művészek számára, az újszegedi kender és lenipar r. t. igazgatósága 60 méter festővászonnal látta el az anyagban és anyagiakban megszorultakat. Ifj. Kass János, a kiállítási paravánokat engedte át, a Dél-Magyarország és a Szegedi Napló kiadói naponta újságpéldánnyal látták el a telepet, Bartos Lipót sok ingyen nyomtatványt adott az adminisztráció könnyítésére stb., stb.”

„A két Szegeden töltött hónap munkaeredményének bemutatása a kiállítás keretében történt meg, melynek látogatottsága oly nagy volt, hogy a kiállí-

²⁶ Lengyel Vilma: A szegedi művésztelep kiállítása a Kultúrpalotában. Dm 1926. aug. 29.

²⁷ Rudnay Gyula szegedi művésztelepének első képkiallítása. Katalógus.

tás jövedelme, az 5 ezer koronás belépőjegyekből egymaga: 8 millió 900 ezer koronát tett ki. A jövedelem fokozásához lényegesen hozzájárult a telepzáró ünnepség: a Bohém-est. Egyedül tiszteletjegyek és felülfizetésekben: 2 225 000 korona gyűlt össze. A Bohém-est fényes anyagi sikerét bizonyítja, hogy az olcsó belépőjegyekből 10 140 000 korona folyt be. Lényegesen fokozta ezt a jövedelmet a képajándékjegyek árusítása, melyből összesen 231 darab kelt el, ami szintén 4 520 000 korona jövedelmet jelentett. Az újszegedi Vigadó bérlője az ott fogyasztott ételek és italok tíz százalékát, összesen 734 000 koronával szaporította a jövedelmet.”

Abb. 5. ábra. Kafka Albert: Ipar utca 13 (Juhász Gyula udvara)

„A befolyt összegekből, a kiállításra került munkákból annyit vásárolt méltányos árakon a művésztelep vezetősége, amennyi a rendelkezésre álló összegből tellett. Összesen 25 475 000 korona összeget juttattak a művésztelep teljesen szegény sorsú 22 tagjának anyagi támogatására. Magának, a városi tanács 12 milliós hozzájárulásával együtt, összesen 18 490 000 K-át adtak. A természetbeni adományok értéke pedig 32 millió korona.”

„Az eredmény tehát a szegedi arányokban elsőrendűnek mondható. A munka rövidesen egyébként ismét megindul, mert a bizottságnak az a szándéka az elmúlt nyári sikerek után, hogy az idei nyáron még szélesebb arányokban szervezi meg a szegedi művésztelepet.”²⁸

²⁸ Az első szegedi művésztelep. Dm 1927. febr. 20.

Elgondolkodtató, hogy ennek ellenére 1927-ben és az azt követő években miért nem ismétlődött meg Szegeden a Rudnay-növendékek július–augusztusi vendéglátása. Ennek oka vajon helyben kereshető-e, az itteni tanácsi és társadalmi szervek közben megváltozott hozzáállásában, vagy Rudnay művészpályájának más irányú alakulásával magyarázható? Úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben mindkét tényező szerepet játszott. Egyrészt, mert Makón még 1927 nyarán működött Rudnay művésztelepe, így tehát ez Szegeden is megismétlődhetett volna. Másrészt azt is számításba kell vennünk, hogy Rudnay 1927-ben két nagy megbízást kapott, a „Csokonai diákjai körében a debreceni Nagyerdőn” és a „Magyar toborzó” c. alkotásainak létrehozására, amelyek miatt más dolgaival kevésbé tudott foglalkozni. Akármivel is indokolható az első helyi művésztelep 1927-ben történő megszűnése, komoly veszteséget jelent Szeged képzőművészeti életének további alakulásában.

Az 1927-es év egyetlen Rudnayhoz fűződő szegedi eseménye az a kiállítás, amelyet Rudnay Gyula és Iványi Grünwald Béla február közepén együtt rendeztek meg a Tisza-parti városban. A Kass-szálló halljában bemutatott tárlatról a Dél-Magyarország írt, amely elsősorban Rudnayt méltatta. „Szeged műbarátai – olvashatjuk a cikkben – lelkes megértéssel karolták fel a nyáron Rudnay-művésztelepének fiatal növendékeit. Szólt ez természetesen a művészeknek, de szólt legfőképpen Rudnay Gyulának, akit eddig Szeged közvetlenül jóformán csak reprodukciókból ismert. Most nyílt először alkalom, hogy tizenhét képből álló kiállításon itthon lehessen belemélyedni a kiváló magyar művész nagyságának szemléletébe és vizsgálatába.”²⁹

✱

1927-től, egészen negyed századon át Rudnay Gyulával nem foglalkoztak a szegedi újságok. A 75. évét megérő mesterről, a Dél-Magyarország 1953. január 9-i számában jelent meg egy cikk, amely a nagy magyar festő munkásságát méltatta.³⁰ Ez alkalommal Rudnay levelet küldött e dolgozat írójához, amelyből kitűnik, hogy az idős mester változatlanul szerette a művészfiatalságot és kivételes tudását még ekkor is az ifjú festőtehetségek kibontakozásának szolgálatába állította.

„Végtelen örömmel tölt el – írta e levelében az azóta elhunyt Rudnay Gyula –, hogy dolgozó népünk egyszerű fiai közt oly sok a tehetséges, akiknek csak egy feladatuk van, dolgozni, tanulni, fejlődni és ennek minden lehetőségét biztosítja számukra kormányzatunk. Nagy öröm és megnyugvás számomra, hogy sok évtizedes pedagógiai tudásommal és művészetemmel ezt elősegíthetem... Amilyen szomorúan juttatja eszembe koromat, épp oly megnyugtató és jóleső érzést nyújt, hogy képzőművészeti főiskolánknak nem is egy professzora van, akik tanítványaim voltak és így átadhatják művészifjúságunknak azt, amit annak idején tőlem tanultak. Jogos büszkeség tölt el, ha erre gondolok!”³¹

Szelesi Zoltán

²⁹ L. v. [Lengyel Vilma]: Rudnay és Iványi-Grünwald. Dm 1927. febr. 20.

³⁰ Szelesi Zoltán: Rudnay Gyula hetvenöt éves. Dm 1953. jan. 9.

³¹ Rudnay Gyula levele Szelesi Zoltánhoz. Bp. 1953. jan. 7. A címzett tulajdonában. Lásd: a II. Mellékletet. Itt szeretnénk köszönetet mondani László Gyula professzor úrnak, aki szíves volt figyelmünket Rudnay Gyula szegedi, makói és hódmezővásárhelyi művésztelepének jelentőségére ráirányítani.

Abb. 6. ábra. Rudnay Gyula: Olvasó nő

JEGYZÉK

A Móra Ferenc Múzeum képzőművészeti leltárkönyvében nyilvántartott Rudnay Gyula szegedi művésztelepének tagjaitól származó művekről.

Choma József

Ipar utca	p. ceruzar.	27.8×23	cm.	Ltsz.:	55.210
Régi szegedi utca	„	25×22.8	„	„	55.212
<i>Csóka István</i>					
Templom-tér	p. szénr.	39×26.7	„	„	55.195
Ipar utca és templom-tér sarok	„	39.5×28	„	„	55.202
Árpád utca 3.	„	37.7×25.3	„	„	55.206
Árpád utca 3. (oldalnézet)	„	37×25.3	„	„	55.207
Ipar utca 1.	„	37×25.3	„	„	55.208
Révai utca 20.	„	38×26	„	„	55.209
Erzsébet-rakpart	p. ceruzar.	34.6×25.5	„	„	55.211

<i>Dobóczky Gizella</i> Régi szegedi utcarészlet	p. akv.	27.7×19	„	„	55.205
<i>Feld Lajos</i> Városrészlet	p. tollr.	31.3×24	cm.	Ltsz.:	55.246
Tájképző	„	31.5×24	„	„	55.247
Palánki részlet	„	30.5×23.3	„	„	55.248
Szegedi utcarészlet	„	37×27,3	„	„	55.257
<i>Ferenczy László</i> Régi szegedi utcarészlet	p. ceruzar.	29×24	„	„	55.199
Templom-tér	„	31.4×25	„	„	55.265
<i>Istókovits Kálmán</i> Freskóvázlat I—III.	p. temp.	100×72	„	„	50.667— 669
Gyöngyösi táj	p. rézk.	18.7×13.8	„	„	55.379
Makói külváros	„	16×118	„	„	55.380
Levélet	„	26.5×25.7	„	„	55.473
Ábrahám áldozata	„	49.5×32	„	„	55.474
<i>Kafka Albert</i> Szív utca	p. krétar.	37.5×28.8	„	„	55.191
Ipar utca	„	37.5×28.8	„	„	55.242
Szegfű utca	p. ceruzar.	37×28.7	„	„	55.258
<i>Katona József</i> Virágcsendélet	v. olajf.	41×34	„	„	62.59
<i>Kemény Éva</i> Palánki udvar	p. ceruzar.	25.5×18.5	„	„	55.223
<i>Kupferstein Imre</i> Szegfű utca	p. szénr.	36×29	„	„	55.192
Szív utca	„	35.4×29	„	„	55.193
Ipar utca I.	„	30.5×23	„	„	55.197
Ipar utca II.	„	36.3×29	„	„	55.203
Szív utca 6.	„	35×29	„	„	55.204
<i>Misztrik Ernő</i> Ipar utca 3.	p. szénr.	39.5×28,2	„	„	55.213
<i>Nagybányai Nagy Zoltán</i> Ipar utcai részlet	p. ceruzar.	38×29	„	„	55.190
Ipar utca 15.	p. krétar.	36×24.8	„	„	55.198
Alsóvárosi templom	p. ceruzar.	29.4×24.5	„	„	55.200
Részlet Juhász Gyula udvarából	p. krétar.	35×25	„	„	55.215
<i>Opitz Margit</i> Régi szegedi utcarészlet	p. szénr.	31.8×28	„	„	55.194
Szegedi utca	„	28×25	„	„	55.219
<i>Rimóczi József</i> Szegedi utcarészlet	p. szénr.	26×21.5	„	„	55.196
<i>Varga Béla</i> Árpád utcai rom	p. ceruzar.	37.1×32.2	„	„	55.217
Régi szegedi utcarészlet	„	37.5×33	„	„	55.222
Szív utcai rom	„	39×30.3	„	„	55.254
Fogadalmi templom	„	47.5×38.5	„	„	55.262
Földművesek	p. rézk.	20.4×15	„	„	55.472
<i>Várkonyi Valéria</i> Külvárosi házak	p. szénr.	48×21.2	„	„	55.348
Fogadalmi templom	„	47.5×31.5	„	„	55.356

Wohl Zoltán					
Cigánygyerekek	p. ceruzar.	30.4×23.7	„	„	55.183
Női fej	„	31.7×23.7	„	„	55.184
Régi szegedi utcarészlet I.	p. szépia	28×19.5	„	„	55.218
Régi szegedi utcarészlet II.	p. ceruzar.	26×23.7	„	„	55.220
Vázlat	„	18×15	„	„	55.227
Szív utca	„	25×22	„	„	55.260
Piaci jelenet	„	27.5×16.5	„	„	55.328

Zárai Ilona

Fogadalmi-templom építése	p. ceruzar.	44.8×31.2	„	„	55.354
Ipar utca 13.					
(Juhász Gyula háza)	p. szénr.	28.3×28	„	„	55.355
Fogadalmi-templom környéke	„	29.5×28.3	„	„	55.357
Tápéi komplejáró	p. temp.	33.2×24	„	„	55.358

Itt említjük meg, hogy Rudnay Gyula: Olvasó nő c. festménye (v. o. 88,5×72,6 cm. j. j. l.: „Rudnay”. Ltsz.: 50.567), Ambrozovics Dezső műgyűjtő hagyatékaként 1937-ben a szegedi múzeumba került. Valószínű, hogy ez a műve is — mint a szakirodalomban szereplő „Olvasó fiú” c. képe —, 1926-ban készült, amelyet Ambrozovics lehetséges, hogy Rudnay 1927-es szegedi tárlatáról vásárolt meg.

A mai szegedi műgyűjtők tulajdonában számos Rudnay-festmény található.

I. Melléklet

Visszaemlékezés az 1926. évi nyári szegedi művésztelepre

Negyven év távlatából nehéz pontosan emlékezni. Ez alatt az idő alatt nem mindig volt idő a kellemes múlton gondolkodni. Márpedig, amire többször gondolunk, az marad meg jobban az emlékezetben. Ha tudtam volna, hogy valamikor számon kérik tőlem ezt az időt, lehet, hogy sok mindent írásban rögzítettem volna. Bár lehet, hogy így van jól. A kevésbé fontos dolgok elhomályosulnak, a fontosabbak, a zavaró mellékkörülmények nélkül, talán aránylag tisztán felidézhetők.

1926 nyarán — hogy melyik hónap, melyik napján, már nem tudom — egy délután megérkeztünk Szegedre. Rudnay Gyula sok tanítványai közül huszonketten. (Abban az időben Rudnay volt a legfelkapottabb mester a Főiskolán, így neki volt legtöbb tanítványa.) Nem valami exkluzív társaság voltunk. Az igazság kedvéért megjegyzem, hogy volt a Rudnay növendékek között egy, főként származás szerint elkülönülő csoport is. (Természetesen nem Rudnay tudtával.) Ez a társaság nem Szegedre jött. Rudnay nem szabta meg, hogy ki hová menjen művésztelepre. Az említett csoport választott, a Szegedre került huszonkét egyénnek Szeged jutott. Nem jártunk rosszul.

Megérkezésünk napján fényes bankettet kaptunk. Nem emlékszem, hogy melyik vendéglőben voltunk. A megjelent szegedi személyiségek közül, emlékszem, hogy ott volt: Juhász Gyula, Károlyi Lajos, Parobek és Taussig. Én Juhász Gyula mellett ültem. Akkor még nem tudtam, hogy nagy költő szomszédságában vagyok. Debrecenig akkor még nem jutott el a híre olyan mértékben, hogy az is ismerje, aki nem az irodalom iránt érdeklődik különösképpen. De azokban a körökben, ahol Szegeden megfordultunk, mindenütt tudatában voltak Juhász Gyula értékének. Mondhatni, hogy ott már akkor annyira tartották őt, mint a mai irodalmi közvélemény.

Pártfogóink, segítézésünkre műsoros estet rendeztek a nyár folyamán. Erre az alkalomra Juhász Gyula írt egy kis, vidám színdarabot. Sajnos sem a címére, sem a cselekményére nem emlékszem. Egy mókás prológgal kezdődött, amit maga a szerző adott elő, cilinderekben és fehér munkaköpenyben, amit szénrel rajzolt irka-firkák és ábrák díszítettek. Ennek az estnek a helyére sem emlékszem. (Talán Újszegeden volt.) Csak azt tudom, hogy a szabadban, egy alkalmi emelvényen volt az előadás, színpadi háttér nélkül. Jómagam a pénztárnál voltam. Nem mintha értettem volna a pénzhez. Nem is én kezeltem a pénzt. Inkább a köszönőmber szerepét töltöttem be.

Sorkosztosok voltunk cukrászdákban, vendéglőkben és családoknál. A családoknál Juhász Gyula kötetain kívül, mindenütt volt egy-két képe Károlyi Lajosnak, meg Parobeknek is. Az zsák- és ponyvakereskedőktől kaptunk alapozásra alkalmas vásznakat. Ezeket magunk alapoztuk az iskola kerítésére feszítve, a szintén ingyen kapott alapozó anyagokkal. A kiállítandó képek részére az asztalosok méretszerinti kereteket készítettek.

A kiállítás a Kulturpalotában volt. Istókovits Kálmán és én voltam megbeszélni a kiállítás részleteit. A képek akasztásában is tevékenyen közreműködtem.

A telep vezetője (Rudnay megbízottja) Istókovits volt. Ő volt közöttünk a legidősebb, korban, de a főiskolai éveit tekintve is. Felsőbbségét nem érezte a fiatalabbakkal. Vezetését ideálisnak lehetett mondani. A tagok különben könnyen kezelhető emberek voltak. Kilengésre hajlamos egyéniség nem volt közöttünk. Én az idősebbek közé tartoztam. (Akkor 23 éves voltam.) Csóka István és Varga Béla a negyedik évet végezték, Choma József, Katona József, Kupferstein Imre, Misztrik Ernő és Rimóczi József a harmadikat, a többiek fiatalabbak voltak.

Kiállítandó képeit mindenki maga zsűrizte. Megállapodásunk az volt, hogy általában öt képet állítunk ki. Voltak, akik nem vették igénybe az öt helyet. Így történt, hogy mások egy-két képükkel betöltötték az üresen maradt helyeket. A katalógusban levő reprodukciók sem valami zsűrizés folytán kerültek oda. A nyomda csak a szöveget vállalta ingyen. Annak a képe került reprodukálásra, aki a klisé önköltségi árát ki tudta fizetni. Én azok közé tartoztam, akiknek egy fillér zsebpénzük sem volt. Míg a kiállításról cikket közlő újságokat sem tudtam megvenni. Pedig volt olyan is közöttük, amelyiknek egyik mondata így kezdődött: „Talán a legtehetségesebbek: Rimóczi József...” (Itt még néhány név következett, de ezeket már nem emlékszem.) Szegedről is csak úgy tudtam elutazni, hogy előleget kértem Taussigtól. Ezt a tippet Kupferstein adta, aki szintén tőle kért pénzt, hogy haza utazhasson. Meg még néhányan.

Tudomásom szerint a telep ügyének mozgatója Taussig volt. Sokszor megfordult közöttünk. Ő intézte, hogy ki hová, mikor kerüljön kosztosnak. Neki adtuk át a múzeum számára készült rajzokat a Palánkról. Talán a rajzoltatás kezdeményezése is az övé volt. A telepen készült munkáinkból is ő vett át néhányat értékesítés céljára, hogy tőlem milyen képeket és hányat vett át, azt nem tudom. Arra emlékszem, hogy hazautazásom után néhány héttel kaptam Taussigtól egy összeget postautalványon. Ezen elszámolás is volt. Mit mennyiért adott el, mennyi volt az előleg és mi a maradék.

A kiállítás katalógusában a telep létrehozásáról Vér György írt. Úgy emlékszem, de nem merem biztosan állítani, hogy Vér György és Taussig közeli rokoni kapcsolatban voltak. Ha ez igaz akkor talán szerénységből nem emelték ki Taussig szerepét.

A telep tagjai közül nem sokról tudok. Nagy Zoltán Angyalföldön rajztanár egy általános iskolában. Vele találkoztam néhányszor az elmúlt negyven év alatt. Kupferstein Imre nem tért vissza a deportálásból. Én a debreceni Tanítóképző Intézet rajztanára vagyok. A telep többi tagjai közül Feld Lajossal találkoztam. Kassán 1943-ban, amikor ott katona voltam. Feld Lajos kassai. Choma József műszaki rajzoló lett Diósgyőrben. 1966 tavaszán Debrecenben üdült és akkor felkeresett.

A főiskola nyári vidéki művésztelepein a mester nem szokott ott lenni. Mikor az első évet végeztem Mátrafüreden voltam művésztelepen, másodszor Sümegen, a harmadik év után Szegeden. Rudnay mester egyik alkalommal sem jött velünk. Mátrafüreden és Sümegen meglátogattam bennünket. Nagyon valószerű, hogy Szegeden is volt, de magára a tényre nem emlékszem.

Mesterünkért rajongtunk. Mindenkibe lelket tudott önteni a korrektúrák alkalmával. Ha úgy kezdte valakinél: „Na ez most nem sikerült” mintha megbánta volna, amit mondott, s így folytatta: „De van benne sok jó is. Például...” és sorban melltatta az elfogadható részleteket, adta a jó tanácsokat. A tettes nem csüggedt el, mert úgy érezte, ha a munkájának az összehatása nem is volt valami jó, a részletekben sok a biztatás. Mikor úgy kezdte: „Tudja, hogy ez nagyon jó?” — rámutatott a kisebb-nagyobb hibákra is: „Csak egyre vigyázzon! Még egyre vigyázzon!” stb. Így a „nagyon jó” mű létrehozója, a siker öröme mellett érezhette azt is, hogy még van elég lehetőség a fejlődésre, hiszen, ha nagyjából jó munkát végzett is, a részletekben akad kifogásolni való.

Debrecen, 1966. nov. 28.

Rimóczi József

II. Melléklet

Szelesi Zoltánnak!

Kedves Barátom! Először is hálásan köszönöm kedves megemlékezését, ami nagyon jól esett, legfeljebb csak az szomorú benne, hogy az elmúlt 75 évemhez kapcsolódik.

Elnézését kérem, ha talán elkésve kapná soraimat, de most egy idő óta itt tartózkodom Budapesten és így Bajára címzett sorait csak most kaptam kézhez, amire igyekszem kívánsága szerint azonnal válaszolni.

Arra kér, hogy beszéljek magamról, múltamról, jelenemről, jövőmről, munkámról. Hát ez bizony elég nehéz probléma egy rövid levélben összesűrítve.

Múltam? Küzdelmes ifjúság, rengeteg akadállyal, harccal, nyomorúsággal, szóval elég sablonos művészsors. Később a kibontakozás, siker, elismerés, úgy itthon, mint külföldön, ami bizony jóleső volt és rávezetett arra, hogy életküzdésem nem volt hiábavaló és a tehetségnek előbb, utóbb érvényesülnie kell minden nehézség, gáncs, akadály és intrikák ellenére is. Mert akkor bizony az én időmben az érvényesülés útja sokkal göröngyösebb volt mint ma, amikor kormányzatunk, népi demokráciánk intézményesen gondoskodik a tehetségek felkutatásáról. azok közül egyet sem hagy elkallódni, pályájukat, érvényesülésüket mindenképpen egyengeti, elősegíti, anyagi gondoktól mentesíti őket.

Kormányzatunk művésznevelő programjába itt kapcsolódik bele az én szerény bajai működésem is, ahol a vezetésem alatt álló képzőművészeti iskolában új tehetségek kibontakozásánál bábáskodom. Végtelen örömmel tölt el, hogy dolgozó népünk egyszerű fiai közt oly sok a tehetséges, akiknek csak egy feladatuk van, dolgozni, tanulni, fejlődni és ennek minden lehetőségét biztosítja számukra kormányzatunk. Nagy öröm és megnyugvás számomra, hogy sok évtizedes pedagógiai tudással és művészetemmel ezt elősegíthetem.

Egyébként magamról nincs sok írni valóm. Dolgozgatok, azonban inkább csak a nyári hónapokban, hiába a munkakészség csökken, 75 év nem gyerekjáték. A III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon is kint van egy idei tájképem.

Amilyen szomorúan juttatja eszembe koromat, éppoly megnyugtató és jóleső érzést is nyújt, hogy a Képzőművészeti Főiskolánknak nem is egy professzora van, akik tanítványaim voltak és így átadhatják művészifjúságunknak azt, amit annak idején tőlem tanultak. Jogos büszkeség tölt el, ha erre gondolok!

Remélem válaszómban megtalálja azt, ami velem kapcsolatban érdekli, a hibámon kívüli késéért mégegyszer elnézését kérem és maradok

Budapest, 1953. I. 7-én.

őszinte üdvözléttel:
Rudnay Gyula

DIE KÜNSTLERKOLONIE VON GYULA RUDNAY IN SZEGED

Gyula Rudnay (1878—1957), der berühmte ungarische Maler war Professor an der Akademie der bildenden Künste in Budapest in der Periode zwischen den zwei Weltkriegen. Als ein ausgezeichnete Künstlerpedagog liess er seine Schüler für die Sommerfrische in verschiedenen tiefländischen Städten unterbringen um dort eine weitere Praxis in der Malerkunst zu erreichen. In Makó, Szeged und Hódmezővásárhely entstanden somit Künstlerkolonien von je 20—24 Personen in den Jahren 1925—27.

Im Frühjahr 1926 begann die Organisation der Künstlerkolonie in Szeged, wobei der Szegediner Graphikkünstler, Armin Tardos Tausszig eine grosse Rolle führte. Die Mitglieder der Kolonie kamen Anfang Juli nach Szeged an. Sie wurden teils bei Privatfamilien, teils in Schulen beherbergt. Ihre Arbeit hat Gyula Rudnay persönlich geleitet und kontrolliert.

Um die Gastfreundschaft der Stadt zu erwidern machten die Rudnay-Schüler diesen Sommer mehrere Zeichnungen rings um die Wotivkirche von alten Häusern und Gassen, welche der Stadtsrat wegen der Bauten der Universität in der nächsten Zukunft, um 1926 zum Abbau beschlossen hatte. — Im Szegediner Museum werden beinahe 60 Kohl- bzw. Bleistiftskizzen als eine Dokumentsammlung sowohl zur Stadtgeschichte wie zur Tätigkeit der Künstlerkolonie der Rudnay-Schüler in 1926 aufbewahrt.

Die Künstlerkolonie hat schliesslich ihre zweimonatliche Tätigkeit durch eine Ausstellung für die Öffentlichkeit bekannt gemacht. Tags zuvor wurde ein künstlerisch-literarisches Abendfest gehalten, dessen Einnahme den unbemittelten Mitgliedern der Künstlerkolonie zuteil geworden ist.

Die Eröffnung der Ausstellung fand im Museum zu Szeged am 29. August 1926 statt. Die Lokalzeitung „Dél-Magyarország“ hat das Ereignis in einem langen Artikel gewürdigt. Die jungen Künstler, die an die Ausstellung erfolgreich teilgenommen hatten, wurden namentlich aufgezählt: Attila Balázs, József Choma, István Csóka, László Darvas, Gizella Dobóczki, Lajos Feld, László Ferenczy, Mátyás Fuhrmann, Kálmán Istókovits — der übrigens der älteste unter ihnen war und so sich als beauftragter Leiter der Kolonie betätigte — Katalin Junger, Albert Kaffka, József Katona, Éva Kemény, Imre Kupferstein, Ernő Misztrik, Zoltán Nagybányai Nagy, Margit Opitz, József Rimóczi, Béla Varga, Valéria Várkonyi und Ilona Zárai.

Auch ein Katalog mit mehreren Reproduktionen wurde von der Ausstellung herausgegeben, der sich heute mit seinen statistischen Angaben als ein interessantes kunsthistorisches Do-

kument nützlich erweist. (115 Gemälde wurden von 22 jungen Künstlern ausgestellt.) In der Nachrede hat der Szegediner Kritiker, György Vér an alle Dank gesagt, mit deren Hilfe die Künstlerkolonie sich realisieren könnte. Es gab insgesamt 109 Privatpersonen, gesellschaftliche und ämtliche Organisationen, die mit Bargeld bzw. Naturalleistungen die Künstlerkolonie geholfen hatten.

Nun könnte man die Frage stellen, warum sich die erfolgreiche Arbeit der Schüler von Rudnay im nächsten Jahr nicht fortsetzte? Wir sollen zunächst annehmen, dass die Unterstützung der ämtlichen und gesellschaftlichen Organisationen aufhörte. Dabei wandte sich auch die künstlerische Laufbahn von Rudnay in eine andere Richtung. Eine von Rudnay organisierte Künstlerkolonie in Makó war noch im Jahre 1927 tätig, eine ähnliche hätte also auch in Szeged existieren können. Ferner sollen wir noch damit rechnen, dass Rudnay um diese Zeit zwei grosse Aufträge von der Stadt Debrecen bekommen hatte, derenthalb er sich mit anderen Angelegenheiten nicht beschäftigen konnte. Wie auch immer das Aufhören der ersten Künstlerkolonie in Szeged zu erklären sei, bedeutet es allerdings doch einen wesentlichen Verlust in der weiteren künstlerischen Entwicklung der Stadt Szeged.

Zoltán Szelesi

RUDNAY GYULA FESTŐISKOLÁJA MAKÓN

A makói képzőművészeti kultúra alig több, mint 50–60 éves múltra tekint vissza. 1909 előtt nem voltak értékesebb festmények vagy metszetek még az előkelőbb makói családok birtokában sem. Legfeljebb a vármegye és a városháza nagytermét ékesítette egy-egy akadémikus modorban megfestett arckép. Köztereinket – Kossuth alakját kivéve – nem díszítették szobrok. A népművészet pedig már kiveszőben volt városunkban. Egy Nagy István, vagy egy Károlyi Lajos kizárólag rokoni kapcsolat révén tévedt Makóra. Mégsem volt minden tekintetben ilyen sivár ez a kép, ugyanis szerény körülmények között kezdte bontogatni gyenge szárnyait a makói szellemi élet. Már országos hírűvé kezd válni a főgimnázium, a festői külsejű faszínházban rendszeresen folyik az előadás, Madzsar Gusztáv elbeszéléstárat indít, a helyi történelmi érdeklődés létrehozza a Csanádmegyei Régészeti és Történelmi Társulatot, és különösen élénk, zibongó a Justh Gyula által vezetett politikai élet.¹

Ilyen körülmények közepette költözik 1907-ben Makóra Espersit János,² akinek kezdeményezésére a hódmezővásárhelyi festők nemcsak baráti látogatásra, hanem tárlatok rendezése céljából is egyre gyakrabban fordulnak meg városunkban.

1909. február 2-án nyílt meg Espersit János biztatására az első makói tárlat, Tornyai János gyűjteményes kiállítása. A korabeli sajtóban maga a mester így nyilatkozik: „...be akarom itt mutatni mindazt, amit 25 esztendő alatt dolgoztam. Haza hozattam az országban és külföldön szanaszét lévő képeimet, amelyeket nem sikerült, azoknak legalább a jó fényképeit iparkodtam megszerezni. Sorozatosan bemutatathatván így legelső rajzomtól kezdve legutolsó festményemig mindazt, ami csak életemben a festésre izgatott.”³

A két hétig tartó kiállításon 167 képet állított ki, és oly nagy volt a sikere, hogy a fővárosi sajtó is elismerően foglalkozott vele, megállapítván, egyike a vidéken rendezett legszebb kiállításoknak.⁴ A helyi hírlap is elragadtatással jellemzi Tornyai vásznait: „Megelevenedik előttünk az Alföld. Halljuk a madarak éneklését, a Tisza szőke hajjainak a mormogása olyan, mint az Alföldön született nóta, megszólal a hazatérő nyár kolompja, érezzük a szelet, amely

¹ Tóth Ferenc: Gondolatok a képzőművészeti kiállítás rendezése közben. A makói Múzeumi Baráti Kör Értesítője 1965. 2. sz. 3–4 l.

² Espersit életére vonatkozóan l. Péter László: Espersit János (1879–1931) Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez Bp. 1955 Akadémiai Kiadó. Péter László főleg irodalomtörténeti szempontból jellemzi Espersit munkásságát, de kijelöli helyét a makói képzőművészeti életben is. L. még Magyar Irodalmi Lexikon I. 314, Magyar Életrajzi Lexikon I. 446.

³ Tornyai a kiállításról. Makói Hírlap 1909. február 2.

⁴ Espersit János: Művészpártolás Makón. Marosvidék 1928. december 25.

megrázza a fák lombjait, a délibáb tévedésbe ejt bennünket is, és ott látjuk magunk előtt azt az örökké mozgó, soha meg nem nyugvó valamit, amit úgy hívunk, hogy: Élet.”⁵

A kiállítás nemcsak erkölcsi, de jelentős anyagi sikerrel is zárul: a megye és a város előkelőségei 14 db képet vásárolnak.

Valószínűleg a kiállításrendezés alkalmával kaphatta ajándékba Espersit a Sárga szék macskával c. képet, melynek dedikációja: „Jánosnak Tornyai 1909.”⁶

Sok levelezgetés és személyes közbenjárás után Endre Bélát is rá tudja venni Espersit, „hogy műtermének kincseit hozza el városunkba”.⁷ Ezt a másik emlékezetes tárlatot, mely a kiállított 150 képével teljesen megtölti a vármegyeház nagytermét, szintén Návay Tamás, az akkor már nyugalmazott főispán nyitja meg: „Midőn 4 évvel olyan szerencsém lehetett, hogy megnyitottam az első makói műtárlatot, valóban nem reméltem, hogy az a fölhívás, amelyet akkor a közönséghez intéztem, oly visszhangra fog találni s a művészet iránti érdeklődés oly széles rétegekben fog gyökeret verni, hogy ma már egész természetesen találjuk, ha Makón minden évben egy, vagy néha több műtárlatot lehet és kell rendezni. És senkisé is csodálkozik ama erkölcsi és anyagi sikerben, amelyet ezen kiállítások elérnek.”⁸

Endre Bélának szintén osztatlan a sikere. Espersit följegyzése szerint 7000 korona értékben 23 személy vásárol képet.” A vevők soraiban kereskedők és iparosok is szerepelnek. A mestert és a képek hangulatát plasztikusan jellemzi a helyi sajtó: „Melegséget, bensőséget, természetimádatot lehel minden ecsetvonása. Tisza-parti füzeseknek, a csendes hömpölygő ártnak, az esti nyugalomnak, a békés fehér tanyaházaknak, a gondolkodó magyarnak piktora.”¹⁰

A Szegedi Híradó munkatársa rajongó lelkesedéssel ír a megnyitáson szerzett benyomásairól, és ironikus önkritikával példaként állítja a makói tárlatot olvasói elé: „Maga Návay négy vagy öt képet vett meg, s utána a megye és a város előkelőségei szinte versengtek egymással a vásárlásban. A száz, kétszáz, háromszáz koronás és drágább festményekből hamarosan pár ezer korona értékű áru kelt el. Ezért kell ismételnünk harmadszor is: hol vagyunk mi Makótól.”¹¹

Espersit irodalom- és művészetpártolásának legeredményesebb és leggazdagabb korszaka az 1920-as évekre esik. 1921-től kezdve atyai jóindulattal áll az ifjú József Attila mellett, ebben az időben teljesedik ki a Juhász Gyulához fűződő barátsága és erre az időszakra esik a makói művésztelep megteremtésével kapcsolatos munkálkodása.

Amikor a Képzőművészeti Főiskola 1925-ben nehéz anyagi körülmények közé kerül, Rudnay Gyula elgondolását, hogy a festőnövendékeket nyaranta vidékre küldjék, Espersit azonnal elfogadja és felajánlja segítségét. A főiskola és Espersit között Rudnay makói növendéke, Somogyi István¹² közvetít. A makói

⁵ Paál Jób: Tornyai János képei. Makói Hírlap 1909. február 2.; 1. még *w. l.*: Tornyai János képeiről Makói Hírlap 1909. február 5. A Tornyai kiállítás. Makói Hírlap 1909. február 6., 9., 10.

⁶ József Attila Múzeum tulajdonában.

⁷ Espersit János: Művészpártolás Makón. Marosvidék 1928. december 25.

⁸ Képkiallítás Makón. Endre Béla kollektív tárlata. Makó művészeti kultúrájáról. Szegedi Híradó 1913. március 18.

⁹ Espersit János: Művészpártolás Makón. Marosvidék 1928. december 25.

¹⁰ Endre Béla kiállítása. Művészi esemény Makón. Makói Hírlap 1913. március 15.

¹¹ Szegedi Híradó 1913. március 18.

¹² 1937-ben Berlinbe költözik, levelei a városi levéltárban megtalálhatók. Polgármesteri hivatal iratai 52—53/1942.

festőiskola létrejöttének körülményeit később így összegzi: „Az államnak nincs meg az anyagi ereje, hogy a művészetet érdeme szerint támogathassa. A budapesti képzőművészeti főiskola növendékei a legnagyobb nyomorban sínylődve szorgálják a szépség munkáját s csak a fiatalság hite, meg nem rendíthető ambíciója tartja bennük a lelket. Segíteni kellett rajtuk. Így vetődött fel az eszme, hogy nyárára vidékre küldik őket. A jó emberek támogatására bízva sorsukat. Ennek hármas célja volt: a növendékek a téli nélkülözést valahogy kiheverik, megismervén a vidéki élet szépségeit új benyomásokkal telnek meg, új levegőt, más embereket, ismeretlen tájakat látnak és végül közvetlen érintkezésbe kerülve a vidékkel, a művészetet jobban megszerettetik ott.”¹³

1925-ben, a Makói Friss Újság újévi számában jelenti be Espersit, hogy az idén „Rudnay Gyula, világhírű festőművész... a képzőművészeti főiskolának legtöbb növendékkel bíró tanára, a nyár folyamán szeretne Makóra jönni növendékeinek felével, hogy három hónapon keresztül itt dolgozhassanak...”,¹⁴ és a város közönségének támogatását kéri a festőiskola megteremtéséhez. Javaslat megértésre talál az illetékeseknél, főleg Nikelszky Jenő polgármesternél, így 1925 júliusában meg is érkeznek a festőnövendékek: Barcsay Jenő, Istókovics Kálmán, Kollár József, Darvas László, Misztrik Ernő, Varga Béla, Wohl Zoltán, Choma József, Bertis Blanka, Gáspárdiné Bencző Ilona, Wicsics Margit, Csengery Ibolya, Kemény Éva, Nagy Zoltán, Patay Éva, Vimbláti Pál. A művésztelep vezetője Rudnay Gyula megbízásából Weisz Emilió (Vén Emil).¹⁵ A fiúk szálláshelye a görögkatolikus iskola (Toldy u. 4.), a lányoké az Erzsébet árvaház. Kosztolásukat 72 család vállalta. Espersit beadványára a tanács ingyen fürdést engedélyez a Maroson, és részükre három kabint tartanak fenn.¹⁶

Az ifjú festők a vármegyeház árnyékában végzik délelőttönként az iskolás plein air festést, délután pedig a város környékét bolyongják be festőtéma után kutatva.¹⁷

Rövidesen meglátogatja növendékeit Rudnay Gyula is, hogy személyesen irányítsa munkájukat.

Choma József festőművész visszaemlékezése szerint a Maros hangulata Rudnay Gyulát is megihlette, és egyszer korrigálás után így szólt hozzájuk: „eddig Önök festettek, most én is alkotok valamit”, és megfesti a marosi ártér egy jellegzetes bokrárt, háttérben a töltéssel. Remek mű volt.¹⁸

Móra Ferenc születésnapja alkalmával Diósszilágyi Sámuel lakásán Espersit rendezésében festő, költő és író találkozásra kerül sor, melyen Mórán kívül jelen van Rudnay Gyula, Juhász Gyula és Károlyi Lajos.¹⁹

Rudnay Gyula már akkoriban is elismerően nyilatkozik a makói művésztelep megalakításáról: „Nagyon örvendek, hogy Makón olyan kitűntető, magyaros szívéllyességgel fogadták a nyári telepünkre leküldött művész ifjakat... A legjobb óhajunk, hogy egy állandó jellegű telepet létesítsünk Makón, amely

¹³ Espersit János művészpártolás vidéken. Makói Friss Újság naptára 1927. 84–85.

¹⁴ Espersit János nyári festőiskola Makón. Makói Friss Újság (továbbiakban MFrU) 1925. január 1.

¹⁵ Tizenhat festőművésznövendék dolgozik Makón. MFrU 1925. július 16.

¹⁶ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 11551/1925.

¹⁷ MFrU 1925. július 16.

¹⁸ Tóth Ferenc: Choma József Makón. A makói Múzeumi Baráti Kör Értesítője 1965. 4. sz. 27.

¹⁹ Rudnay, Juhász és Móra Makón. Marosvidék 1925. július 22. Festő, költő és író találkozása. MFrU 1925. július 22.

e magasztos célokat szolgálja. Bízom abban, hogy ez sikerül is és Makó megértő társadalma rövidesen büszkesége lehet az országnak.”²⁰

Rudnay Espersit vendégeként tartózkodik Makón, és megemlékezésül három rézkarcának próbanyomatával kedveskedik. Mind három grafikának azonos a dedikációja: „Az én kedves Espersit János barátomnak Rudnay Gyula Makó, 1925. június 15.”²¹

Abb. 1. ábra. Espersit János

A művésznövendékek alkotásaiból 1925. augusztus 29-én 10 napig tartó kiállítás nyílik a vármegyeháza nagytermében. A nyári termés felét, mintegy 100 db olajfestményt és 200 db rajzot, rézkarcot és akvarellt állítanak ki. Nikelszky Jenő polgármester megnyitó szavaiban aláhúzza Espersit érdemeit: „Illesse a hála és a köszönet elsősorban Espersit Jánost, akitől származik a kezdeményezés és aki nemes áldozatkészségével leküzdött minden anyagi nehézséget a szép és nemes terv útjából.”²²

A kiállítás művészi színvóját mi sem igazolja jobban, mint Endre Béla elismerése. Szerinte a művésznövendékek makói bemutatkozása még országos vonatkozásban is elsőrendű művészi teljesítmény. Spontán elhatározásból azon-

²⁰ „A magyar művészet vezetheti az európai kultúrát a szebb világba.” Rudnay festőművész nyilatkozata a magyar művészet feladatáról. A makói művésztelep hivatása. MFrU 1925. július 19.

²¹ Dr. Árva Józsefné Espersit Caca tulajdonában.

²² A művésznövendékek kiállítása vármegyeháza nagytermében. Marosvidék 1925. augusztus 29.

nal levelet ír Lyka Károlynak, kérve, jöjjön le Makóra, és nézze meg a kiállítást.²³

A korabeli kritikák szerint a kiállító 20 művész közül négyen viszik el a pálmát: a Szinyei Merse Társaság többszörös díjazottja, Barcsay Jenő; a még kiforratlan, de monumentalitásra törekvő Istókovits Kálmán; továbbá Weisz Emilió, kire a csupa keresés, lendület, finomság és derű jellemző és végül a borongós, sötét tónusokat kedvelő, komor felfogású Varga Béla. A grafikában egyértelműen Istókovits vezet.²⁴

Abb. 2. ábra. Barcsay Jenő: Női arckép

A kiállítás bezárása után, szeptember 14-én dr. Könyves Kolonics József indítványára a városi képviselőtestület határozatot fogad el, hogy a nagytanácsterem díszítésére a Rudnay-féle festőiskola Makón tartózkodó növendékeiktől, az általuk kiállított festményekből 6 millió korona költség keretén belül képeket szerezzenek be.²⁵ E határozat értelmében megvásárolják Weisz Emilió-

²³ Uo. Országos művészeti esemény a makói művésztelep kiállítása. MFrU 1925. augusztus 30.

²⁴ Uo. Kollár J. Marosvidék 1925. szeptember 3. Istókovits Marosvidék 1925. szeptember 5.

²⁵ Makói Városi Levéltár 696 kgy. 14108 ikt./1925.

tól Cigánybécs, Kollár József Utcasor c. művét és Varga Béla egy alkotását, darabonként 2–2 millió forintért.²⁶

Még javában tart a kiállítás, amikor híre terjed, hogy Barcsay Jenőt meghívják Budapestre, és az Ernst múzeumban egy termet ajánlanak fel számára. E kiállításon a makói művészkolonia másik kiemelkedő tehetsége, Istokovits Kálmán is résztvesz.²⁷

A makói művésztelep első esztendeje szép sikerrel zárul. A polgármesternek elismerő köszönő levelet küld Glatz Oszkár, a Képzőművészeti Főiskola dékánja²⁸, sőt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is: „Öszinte örömmel és elismeréssel értesültem arról, hogy az ottani nyári művészeti tanfolyam mily számbavehető szép eredménnyel záródott, s hogy a város társadalma mily messzemenő erkölcsi és anyagi támogatásban részesítette az ifjú magyar művésznövendékeket. – Indítatva érzem magam arra, hogy Nagyságodnak – ki fáradszhatatlan buzgóságával és áldozatkészségével nagymértékben részes az elért örömteljes eredményben – legőszintébb elismerő köszönetemet nyilvánítam. Budapest 1925. november 26.”²⁹

A tél folyamán egy pesti lapnak Rudnay Gyula festőművész újból nyilatkozik Makóról. Dicséri és példaképnek állítja városunkat.³⁰

A makói művésztelep eredményes működése a szomszédos városokra is ösztönzően hat: 1926-ban már Szegeden és Hódmezővásárhelyen is működik hasonló nyári festőiskola.

Az 1926-os esztendő a pezsgő művészi élet éve Makón. Januárban Bendéné K. Fiderika állítja ki festményeit a Kereskedők Egyesületében.³¹ Másnap Rudnay Gyula Makóról szóló nyilatkozatát hozza a helyi sajtó.³² Májusban Endre Béla gyűjteményes kiállításában, Endre Béláné művészi hímezéseiben és kézimunkáiban valamint a Majolikagyár szép termékeiben gyönyörködhet a közönség.³³ Közben megérkeznek a makói hősök emléke pályaművei: Szentgyörgyi István és Kisfaludi Strobl Zsigmond egy-egy, Pásztor János két pályaművel pályázik.³⁴ Decemberben a megyeháza dísztermében Benczur, Lotz, Markó, Mednyánszky, Székely Bertalan, Éder Edvi Illés, Glatte, Glatz, Vastagh stb. képei tekinthetők meg.³⁵ Karácsonyra Makóra szállítják az eredetileg Aradon a megyeháza előtt felállított, Zala György szobrász által készített, Erzsébet királynét ábrázoló mellszobrot.³⁶ Az egész évet végig kísérik a színvonalas rendezvények, de legmozgalmasabb mégis az a néhány nyári hónap, amíg Rudnay festő növendékei itt tartózkodnak.

²⁶ Makói Városi Levéltár Polgármesteri iratok 14960/1925, 1579/1929, 18001/1925.

²⁷ Barcsay Jenőt meghívták Budapestre MFrU 1925. szeptember 2. Barcsay Jenő és Istokovits Kálmán budapesti kiállítása. Marosvidék 1925. szeptember 15.

²⁸ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 16197/1925, 1578/1929.

²⁹ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 18001/1925, 1578/1929.

³⁰ Rudnay Gyula festőművész nyilatkozata Makóról. MFrU 1926. január 17.

³¹ Képkiallítás Makón. MFrU 1926. január 16.

³² MFrU 1926. január 17.

³³ Kép- és iparművészeti kiállítás a megyeházán. MFrU 1926. május 16. Endre Béla kiállítása. MFrU 1926. május 23. Endre Bélának kiállítása. MFrU 1926. május 26. Endre Béla kiállításának bezárása. MFrU 1926. május 30. Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 10614/1926, 1578/1929.

³⁴ Megérkeztek a makói hősök emléke pályaművei. MFrU 1926. május 21.

³⁵ Nagy képkiallítás a megyeháza dísztermében. MFrU 1926. november 26.

³⁶ Erzsébet királyné aradi szobrát Makóra hozták. MFrU 1926. december 25. A József Attila Múzeum tulajdonában.

Mivel ebben az évben a Rudnay tanítványokat Makón kívül Szegedre sőt Hódmezővásárhelyre is beosztják, városunkba ezúttal kisebb létszámú csoport kerül. A 13 hallgató között van két régi ismerősünk: Barcsay Jenő heted- és Kollár József ötödéves növendék. A főiskola igazgatósága ide irányítja még: Tóth Sándor ötöd, Wrecsics Lajos ötöd, Fuhrmann Mátyás másod-, Révész Pál negyed-, Gallé Tibor harmad-, Penkert József negyed- és Molnár Zoltán, Baris Dezső, Kiss János, Grabovieczky Leó elsőéves növendékeket. A művészcsoport vezetője Goldsand Frigyes tanársegéd.³⁷ A növendékeket ezúttal a polgári leányiskolában helyezik el, az étkeztetés ismét a megértő, műbarát társadalomra hárul.³⁸ Goldsand Frigyes kérelmére a városi tanács újból engedélyezi a marosi strandfürdő ingyenes használatát.³⁹

Espersit János két alkalommal is magukra kénytelen hagyni az ifjú festőművészeket. Július 20-a körül utazik Budapestre, és valószínűleg Rudnayékkal együtt indul hazafelé, de útközben Szegeden néhány napra megszakítja az utazását, és innen a következő szövegezésű üdvözlőlapot küldi:

A festőművésztelepnek

Makó

Polgári leányiskola

Kedves fiúk,

már itt vagyunk Szegeden. Szeretettel gondolunk magukra. Készüljenek a legrosszabbakra. Espersit.

üdv! üdv! üdv! Juhász Gyula

Rudnayné, Rudnay Gyula, Bartos, Vér Györgyné, Csóka, Tauszig Elly, Tardos Tauszig Ármin⁴⁰

Postabélyeg kelte: 1926. július 23.⁴¹

Amikor augusztusban Espersit egy hétnél hosszabb időre kénytelen Dömösre utazni, a nagy távolság ellenére is ő irányítja a főiskolásokat. A mindenre kiterjedő aprólékos gondoskodását mutatja a függelékben közölt, Goldsand Frigyesnek címzett levele. Dömösről egy üdvözlő lapot is küld:

Festőművésztelep

Makó

Csanád vm.

Polgári leányiskola

Itt is sok szeretettel gondol magukra és vágyakozik közükbe vissza Espersit

Dolgozzanak sokat és szépet. Kiváncsi vagyok rá.⁴²

A posta keltezés olvashatatlan.

A szegedi és a hódmezővásárhelyi kiállítással egyidőben 1926. augusztus 29-én nyílik meg a helybeli művésznövendékek képkiallítása a polgári leányiskolában. Megnyitó beszédet dr. Bánffy József vármegyei főügyész mond. Katalógust és meghívót erről a kiállításról sem jelentetnek meg. Az egyik közlemény szerint közel száz⁴³, másik hír szerint több mint százötven festmény

³⁷ Megérkeztek a város festőművésznövendékei. Marosvidék 1926. július 4.

³⁸ Jönnek a művésznövendékek. MFrU 1926. június 22.

³⁹ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 10630/1926, 1183/1931.

⁴⁰ Az aláírt nevek: Bartos Lipót könyvkereskedő, Vér Györgyné a művésznövendékeket támogató újságíró neje, Csóka István a szegedi művészkolónia tagja, Tardos Tauszig Ármin szegedi grafikusművész, Elly a leánya.

⁴¹ A József Attila Múzeum Adattára 80.

⁴² Uo.

⁴³ Vasárnap megnyílik a makói művésztelep kiállítása. MFrU 1926. augusztus 26.

ugyanannyi rézkarc, rajz, akvarell díszíti a falakat.⁴⁴ A kiállítás érdekessége, hogy néhány Szegedre vagy Vásárhelyre beosztott – de előző évben Makón tevékenykedő – növendék is szerepel a polgári iskolai tárlaton: Weisz Emilió, Varga Béla, Istókovits Kálmán. A Marosvidék megállapítása szerint a kiállítás művészi értéke messze felülmúlja a múlt évit.⁴⁵ A rendezés viszont nem mondható szerencsésnek, zsúfolt és széteső volt. (A képeket a lépcsőházban, a két öltözőben és a tornacsarnokban helyezték el.)

Abb. 3. ábra. A makói művésztelep tagjai 1926-ban

A kiállítási teremben, Weisz Emilió képei előtt készült csoportképet a múzeum adattárában őrizzük. Középen Espersit ül, közvetlen mellette Barcsay Jenő, Weisz Emilió és 9 főiskolás növendék. A fénykép hátlapján Espersit Caca írása és aláírások.

Makó 1926. IX. 5.

Néha-néha visszajönnek a tavaszi álmok..

Caca

Epersit János, Dr. Fried, Grabovieczky Leó, Weisz Emilió, Penkert József, Molnár Zoltán, Gallé Tibor, Kollár József, Barcsay Jenő, Goldsand Frigyes⁴⁶

A Marosvidék c. lap cikksorozatban mutatja be a kiállító művészeket. Goldsand Frigyesről megállapítja, nem tanítvány többé, hanem kiforrott, rutinos mester. Az ő ecsetje alatt született meg a tárlat legszebb képe, Lúdvár. Kiemelkedő alkotásai még: Kovács bácsi háza, Utcarészlet, Szomorú idő, Ci-

⁴⁴ Ma nyílik meg a helybeli művésznövendékek kéпкиállítása. Marosvidék 1926. augusztus 29.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ József Attila Múzeum Adattára 80.

gánybécs.⁴⁷ A múltévi nagy siker után Barcsay Jenő képei csalódást okoztak a kritikusban. Műveit hidegnek, élettelennek és merevnek tartja, de Őnarcképével osztatlan sikert arat, és tanújelét adja művészete nagyraihivatottságának.⁴⁸ Kollár József munkáira ismét az egyszerűség, csend és béke jellemző, írtózik a lármás jelenetektől. Őnarcképe mesteri munka, csendéletei a tárlat legszebb alkotásai közé tartoznak.⁴⁹ Weisz Emilió lelkét a nagy mesterek alkotásai, a nagyot akarás és a merész gondolatok hevítik. Arcképei egyéniek és karakte-

Abb. 4. ábra. Goldsand Frigyes: Cigánybécs

resek.⁵⁰ Wrecsics Lajos képei sokat ígérnek, bravúrosak és merészek.⁵¹ Gallé Tibor a legszínesebb az összes kiállítók között. Talán neki van a legnagyobb sikere. Rézkarcai is elsőrendű munkák.⁵² Az első éves Molnár Zoltán is tehetséges és nagyraihivatott művész, de kissé szertelen, csapongó.⁵³

A sikeresen induló kiállítás forgalma a megnyitás után megcsappant. Ennek okát a Marosvidék szerkesztősege a magas kép árakban látja. Az első napokban hét kép kelt el: két Kollár, egy Wrecsics, egy Goldsand és egy Molnár olajfestmény, továbbá Barcsaytól és Gallétól egy-egy rézkarc. Kollár József megbízást kap egy oltárkép festésére, amely a Návayak óföldreáki templomát fogja díszíteni.⁵⁴

⁴⁷ Nincs okunk féltetni a magyar művészetet. Beszámoló a makói művészotthon kiállításáról. Marosvidék 1926. augusztus 31.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ A makói művészkiállításról. Marosvidék 1926. szeptember 1.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A makói művészkiállításról. Marosvidék 1926. szeptember 2.

⁵² Uo.

⁵³ Kevesen látogatják a makói művészkiállítást. Marosvidék 1926. szeptember 3.

⁵⁴ Uo.

Az Espersit gyűjtemény⁵⁵ ekkoriban is értékes alkotásokkal bővül:
Istókovits: Önarckép. Rézkarc. „Espersit Cacának a legnagyobb tisztelettel: Istókovits Kálmán.”

Barcsay: Tanulmányfej. Rézkarc. „Dr. Espersit Úrnak szeretettel.”

Abb 5. ábra. Weisz Emilió: Női arckép (Caca)

Weisz Emilió: Caca arcképe. Olajfestmény. „Cacának szeretettel: Weisz Emilió 1926”

Weisz Emilió: Espersit János arcképe. Olajfestmény. „Szeretettel Emiliótól 1925.”

Weisz Emilió: Virágcsendélet.

Gallé Tibor: Faluvége. Rézkarc. 1928 (?) „Dr. Espersit János Úrnak – igaz és hálás tisztelettem jeléül.”

Gallé Tibor: Városrészlet. Rézkarc. „Espersit dr. Úrnak hálás tisztelettel 1925” (?)⁵⁶

1927-ben tíz növendéke van a makói művésztelepnek. Van közöttük néhány régi ismerős: Choma József, Goldsand Frigyes, Molnár Zoltán, Varga Béla, Wreccics Lajos; újak: Balázs Attila, Kafka Albert, Kertész József, Kiss

⁵⁵ Marosvidék 1928. december 25. számában a szerkesztő kérésére Espersit János felsorolja legértékesebb képeit. Ezek nagyrészt kénytelen volt elzálogosítani és 1944-ben elkallódtak.

⁵⁶ A felsorolt képek dr. Árva Józsefné Espersit Mária (Caca) birtokában vannak.

János és a telepvezetője Kuti Kupferstein Imre. Elhelyezésük újra a polgári leányiskolában történik, de étkeztetésüket nem házaknál oldják meg, hanem az iskolában központilag szervezik meg. Az étkezési költségek fedezésére Nikelszky polgármester társadalmi gyűjtést indít. Megkeresi a makói művészbarátokat, akik adományaikkal róják le adójukat a kultúra oltárán.⁵⁷ A marosi partfürdő ingyenes használatát a tanács ismételtlen biztosítja.⁵⁸

Zajtalanul és csendesen dolgozgatnak a főiskolás hallgatók, nyugalmaikat csak Wrecsics Lajos eltűnése zavarta meg, ugyanis festőtéma keresése közben észrevétlenül átsétált a román határon.⁵⁹

Augusztus 21-én Rudnay Gyula is lejön Makóra, hogy korrigálja növendékeinek munkáit, és segítsen kiválasztani a kiállításra szánt képeket.⁶⁰ A több mint 100 olajfestményről és mintegy 150 vízfestményből illetve grafikából álló kiállítást augusztus 28-án Nikelszky Jenő polgármester nyitja meg a polgári leányiskolában. Az eddigiekkel összevetve ez a harmadik szünidei kiállítás a legnagyobb szorgalomról s a makói táj, a makói vidék lelkének legteljesebb megértéséről ad tanúbizonyságot.⁶¹ A kritika kiemeli Kafka Albert eredetiségét, Choma József pompázó színeit, a tavaly óta sokat izmosodó Molnár Zoltán tájképeit stb.⁶²

A kiállítás iránti érdeklődés sajnos anyagiakban alig realizálódott. Megcsappant a vásárlás mind a magánosok, mind az egyesületek és tanácsok részéről. Így a művésznövendékek gazdag művészi tapasztalattal, de sovány ereszénnyel hagyták el városunkat.⁶³

Ez a kiállítás volt a makói művésztelep utolsó nagyobb tevékenysége és ezzel megszakadt az a szép folyamat, amely 1925-ben még az állandóság igényével kezdődött. Négy évtizedes távlatból úgy látjuk, a közelgő gazdasági válság annyira előrevetette árnyékát, hogy az egyre nehezedő gazdasági helyzetben sem a műértő közönség, sem a város nem képes már a kíváncsalmnak megfelelő anyagi bázis biztosítására. Erre enged következtetni az is, hogy 1927-ben a művésznövendékek élelmezése után fedezetlenül fennmaradt 545 pengő adósság végleges kiegyenlítése is csak hosszú huza-vona után, egy esztendő elteltével, 1928 nyarán történik meg.⁶⁴

Az utolsó két évben a kiállítások alkalmával bizonyos érdektelenséggel is találkozunk: csökken a látogatók száma, kevés a vásárló. Az 1927-es kiállításra – a korabeli sajtó tanúsága szerint – Juhász Gyulát főleg azért hívják meg, hogy ezáltal is fokozzák a kiállítás iránti érdeklődést.⁶⁵ Ha mutatkoztak is negatív jelenségek, mégis elvitathatatlan jelentősége van városunk kulturális élete szempontjából a Rudnay iskola makói tevékenységének.

Korábban „...művésztárgyalásról, sőt művészeti kérdésekről alig lehetett beszélni is, mert az embert holdkórosnak tartották, vagy legjobb esetben

⁵⁷ Tíz növendék jön az idén Makóra. MFrU 1927. június 26.

⁵⁸ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 14445/1927, 1183/1931.

⁵⁹ Oláh területre tévedt egy makói művésznövendék. Marosvidék 1927. július 31.

⁶⁰ Vasárnap nyílik meg a makói képműállítás. Marosvidék 1927. augusztus 27.

⁶¹ Jól dolgoztak az idén a makói művésztelep tagjai. MFrU 1927. augusztus 28.

⁶² Látogatás a készülő képműállításán. Marosvidék 1927. augusztus 28. Megnyílt a makói festőművésznövendékek kiállítása. Marosvidék 1927. augusztus 30.

⁶³ Bezárult a makói képműállítás. Marosvidék 1927. szeptember 10.

⁶⁴ Makói Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal iratai 8518/1928., 4437/1928.

⁶⁵ Juhász Gyula előadása Makón. MFrU 1927. szeptember 2. Juhász Gyula előadása. Makón. MFrU 1927. szeptember 3. Juhász Gyula előadása a makói képtárlaton. Marosvidék. 1927. szeptember 2.

mosolyogva háritották el: – minek az?⁶⁶ Különösen szembetűnő a változás, ha húsz év előtti állapotokhoz mérjük a fejlődést. 1907-ben Makóra költöző Espersit a következőkben jellemzi itteni első benyomásait: „Jól emlékszem, hogy mielőtt az első képműkiállítás – Tornyai Jánosét – a megyeháza nagytermében megrendeztem, alig volt Makón lakás, ahol egy-egy eredeti festmény, vagy szignált rézkarc függött volna. Művészetről, képről, szoborról csak elvétve beszéltek, annál kevésbé vettek s íme alig telt el másfél évtized, nagyon sok helyen a művészi kép már lelki szükségletté vált, a középosztály lakásainak falát már sok helyütt díszíti elfogadható, művészi értékű kép, vagy a vitrinekben ott állanak iparművészi értékű porcelánok, régi üvegek, csipkék és egyéb dísz tárgyak. Sajnos ezt a lelki szükségletet a kisgazdatársadalom módosabb házaiban még ezideig nem sikerült beplántálni, de idővel, ha a kulturális szint emelkedik s ha a szellemi és művészi igényeket sikerül beléjük nevelni, e téren is jelentős javulás remélhető.”⁶⁷

A makói művésztelep mozgatója, szervezője, motorja mindössze néhány ember volt, de a makói közönség megértette ennek kulturális jelentőségét, és egy széles körű társadalmi összefogás eredményeképpen egy erős bázis jön létre, amelyre évről-évre lehet építeni. Az által, hogy a növekedéseket két esztendőn át elkezdett – sőt néhány esetben kvártélyozás – céljából egyes családokhoz beosztják, évente több száz makói lakos kerül közvetlen eleven kapcsolatba a művészeti élettel. Az embereknek véleményük lesz az egyes alkotásokról és művészekről, tetszésüket, vagy nem tetszésüket nyilvánítják, és rájönnek arra, hogy „... a lakás szépségét nemcsak a szolid szép bútor, hanem a kép és a szobor is nemcsak emeli, hanem a megszerzett műtárgy szépsége az emberben esztétikai érzéseket, meglátásokat ébreszt és hogy az élet teljességéhez, szépségéhez ez is szükséges.”⁶⁸

Érdemes foglalkozás és társadalmi hovatartozás szerint megnézni, kik voltak Makón azok, akik áldozatkészségükkel segítették fenntartani a makói művésztelepet. Dr. Adler Arthur ügyvéd, Adorján Ernő szállító, dr. Bánffy József főügyész, dr. Bán Zsigmond főügyész, Balogh István gyógyszerész, Bezdan József püspöki helynök, Bíró János szabó, Bíró Ferenc gazdálkodó, Breuer Zoltán gyógyszerész, Bucskó Gyula fényképész, Barta Lajos vendéglős, Bödő Gyula sertés-kereskedő, Diósszilágyi János gazdálkodó, dr. Diósszilágyi Sámuel főorvos, dr. Dózsa Ferenc ügyvéd, dr. Dózsa Simon ügyvéd, dr. Demkó Pál kir. közjegyző, Dr. Dózsa Imre tkpénztári igazgató, dr. Daróczi Mátyás ügyvéd, Dán János szabó, Fóris László tanító, Földesi Ferenc tkpénztári igazgató, dr. Fehér Mór ügyvéd, Górcsa Péter v. főjegyző, Gulácsy János gépraktáros, Gál Samu vezérigazgató, Gerzanics János birtokos, dr. Galamb Sándor ügyvéd, dr. Galambos Emil ügyvéd, Gellért gőzmalom, Grossz József fakereskedő, Götter Imre igazgató, Husztik Lajos földbirtokos, dr. Holler György ügyvéd, dr. Istók Barnabás megyei főorvos, Iritz Miksa szesz-nyagykereskedő, Iritz Nándor terménykereskedő, dr. Joó Imre orvos, dr. Kiss Károly ügyvéd, Kucses Imre asztalos, Kucses Károly gépraktáros, Kiss Károly temetk. vállalkozó, Károlyi Mihály festékkereskedő, Király Lajos kereskedő, dr. Könyves-Kolonics József ügyvéd, Korona szálloda, Kovács Antal nyomdatulajdonos, Kesztnér Zoltán villanytelepi igazgató, Körmendy Elemér igazgató, Lugosi Ferenc vendéglős, K. Nagy Károly gazdálkodó, Dr. Nagy Béla, kir. közjegyző, Návay

⁶⁶ MFrU naptára 1927. 84. lap.

⁶⁷ Espersit János művészetpártolás Makón. Marosvidék 1928. december 25.

⁶⁸ Espersit János művészetpártolás a vidéken. MFrU naptára 1927. 84.

Sándor földbirtokos, Nagy György István kereskedő, néh. Nádasy József színgazgató, néh. Pollák József fakereskedő, özv. Pollák Józsefné fakereskedő, dr. Paku Imre v. főorvos, Papp József építővállalkozó, Pongrácz Sándor kereskedő, dr. Rottenstein Antal orvos, Rotter Gyula kereskedő, Szirbik Sándor ref. lelkész, dr. Toma László gör. kath. esperes, Ila Tóth Juliska, dr. Tamásy András ügyvéd, Tóth Ferenc mézáros, Tompa László igazgató, dr. Uray Vilmos igazgató-főorvos, Vertán Endre m. főjegyző.⁶⁹

Sokan azt tartották, városunkban csak a hagymának meg az istrágnak van keletje és hogy Makó messzebb van a művészetektől, mint Jeruzsálemtől.⁷⁰ Hogy ez nem így van, erre éppen a makói művésztelep három éves működése cáfol rá.⁷¹

Tóth Ferenc

Melléklet

Goldsand Frigyes úrnak
képzőműv. főiskolai tanársegéd
Makó
Polgári leányiskola. Nyári művésztelep
Csanád vm.

Kedves Goldsand,

köszönöm az értesítést. Ennek folytán az egész helyzet megváltozik. Pedig én már minden tekintetben intézkedtem. Baris Dezső megmondhatta volna, hogy nem akar visszajönni, akkor Varga Béla maradhatott volna minden baj nélkül. Kár volt kiüldözni. Grabovieczki León is még elseje előtt közölhette volna, hogy szándékozik hazautazni, mert akkor nem osztottam volna be magán helyre, mert így azok a napok, miket nem étkezett ott, elvesztek a telep szempontjából, ami anyagi kár is, mert még tavalyról is van adósságunk.

Barcsay Jenő aug. 21-től 31-ig dr. Bánffy József főügyészéknél étkezik. Sajnálom, ezen nem változtathatok. Ők kérték, mást oda nem tehetek. Sajnálom, hogy minden egyéni kívánságot nem elégíthettek ki, de én is véges ember vagyok, s én is sok mindent szeretnék, amit nem tehetek és nem kaphatok. Miután Baris Dezső nem jött vissza, tehát az *Iritz Nándor* féle hely nem vétetett igénybe, ennél fogva augusztus 16—31-ig *Wrecsics Lajos* fog ott kosztolni. 15-én elmegy ezt bejelenteni, egyébként ma én is megírom oda. S miután én már a Koronába írtam, hogy *Wrecsics* aug. 16-tól kezdve ott étkezik, ezt mondják le. Majd talán *Molnár Zoltán*, aki ott étkezik, ezt elintézi.

Mindenki pontosan jegyezze fel, hogy vendéglőben hány napot eszik, nehogy többet fizessünk. *Grabovieczky* Leónnak, ha visszajön, meg van a beosztása. Kár azokért a napokért, amit nem evett végig. Ha tudtam volna, mást osztottam volna oda be. Így megtakarítottunk volna a vendéglői kosztért egy csomó pénzt, amit a még teendő — kiállítási stb. — kiadásokra fordíthattunk volna. *Tóth Sándor* hagyjon a kiállításra képeket. Maga és *Barcsay Jenő* válasszák ki.

A *Tauszig* féle mulatság ügyében neki írok ezzel a levéllel egyidejűleg. Nem tartom célra vezetőnek. Nincs semmi értelme és nem lesz eredménye. A művészetből nem kell tombolát csinálni. Nekem legalább ez a felfogásom.

Csak dolgozzanak szorgalmasan, a jövőhét végén 20—21-én már hazaindulok.

Mindenkit szeretettel köszönt és üdvözl

Dömös, 926. VIII. 13.

Espersit

⁶⁹ I. im. 86.

⁷⁰ MFrU 1925. július 16.

⁷¹ Bibliográfiai és levéltári adatokra vonatkozóan l. Dr. Péter László: Bibliográfiai adatok a makói művészeti élet 1925—27 közötti történetére, különös tekintettel a Rudnay-iskola szereplésére. A makói Múzeumi Baráti Kör Értesítője 1965. 2. sz. 30—34.; Nagy Sándor: Levéltári adatok Makó képzőművészeti életéről. A makói Múzeumi Baráti Kör Értesítője 1965. 2. sz. 34—36.

DIE KÜNSTLERKOLONIE VON RUDNAY IN MAKÓ

Der Kunstmaler Gyula Rudnay als Professor zugleich an der Akademie für bildende Künste zu Budapest hat eine Gruppe seiner Schüler in Jahren 1925—27 für Sommerlehrgang in Makó untergebracht. Die Künstlerkolonie wurde von dem bürgerlich-radikalsgesinnten Advokaten dr. János Espersit organisiert, der die Literatur und Künste immer begünnert hatte. Die Künstlerkolonie bestand aus 10—16 Mitgliedern; einige von ihnen wurden auch über den heimischen Grenzen als Kunstmaler bekannt wie Jenő Barcsay, Emilio Weisz (Emil Vész), Kálmán Istokovits usw. Die Malerschüler wurden in Schulen beherbergt und ihre Verpflegung nahmen etwa 70—80 Privatfamilien auf sich. Der beauftragte Leiter der Kolonie war ein von Gyula Rudnay designierter Assistent. Der Professor selbst hat seine Schüler in jedem Jahr besucht, ihre Arbeit kontrolliert. Am Ende des Sommerlehrganges wurden die Gemälde der Rudnay-Schüler bei Kaufmöglichkeit ausgestellt.

Ferenc Tóth

ENDRE BÉLA FESTÉSZETE (1870–1928)

„Sose láttam a magyar pusztának egy ilyen álomszerű különös, egyéni színskálájú megrögzítését... Egy új világot kaptam, egy teremtléleknek lehetfinom és mégis a magyar sárbaragadt különös világát...”¹ – Móricz Zsigmond e szavai találóan jellemzik Endre Béla művészetét. Életműve nemcsak a XX. század első negyedének hazai stílustörekvései között magányos, hanem az eszmeileg hasonló törekvésű alföldi festőtársaitól (Tornyai, Koszta, Rudnay) is elválasztja őt szelíd természete, másfajta festői kultúrája. Halk, lírai megfogalmazója a jellegzetesen magyar festészet kialakítására irányuló szándéknak. Emellett ő az, aki talán széleskörű műveltségéből, talán az alkatából eredően, az alföldiek közül legjobban megérti a kor modernebb festői irányzatait. Napjainkban éppen azért időszerű a vele való foglalkozás, mert az „alföldi festészet”-ről szóló viták kapcsán újból s újból felbukkan a korszerűség és maradiság kérdése. Endre Béla szerénysége, nagy nyilvánosságtól való féltelme volt oka annak, hogy kortársai Délmagyarország határain túl nem nagyon ismerték festészetét, s ez természetesen kihatott művészettörténeti értékelésére is. Néhány szép megemlékező cikkén kívül – ezek is már csak jóval halála után jelentek meg – részletesebb munka nem foglalkozik alkotásaival. A hiányt valóban pótolni természetesen csak művei nagyrésznének összegyűjtése után lehet. Az 1950-es és az 1958-as hódmezővásárhelyi, valamint az 1951-es budapesti emlékkiállításon sok addig lappangó festményét megismerhettük, leveleiből, barátaitól tudjuk azonban, hogy gyorsan és sokat festett, így az eddig összegyűjtött mintegy 200 alkotás lehetővé teszi festészetének nagy vonalakban való tanulmányozását, de nyilván nem adhat teljes képet munkásságáról.

Pályája a XIX. század utolsó éveiben indul. Itthon nem jár művészképzőbe, s így az első festői benyomások Olaszországban (1895–97, 1898) érik. Rómában az Accademia di Raffaello Santi-n Bompiani osztályára jár. Hamarosan megismerkedik Kacziány Ödön és Szoldatits Ferenc festőkkel. Mindketten ekkor már befutott emberek, s így nagy hatással voltak jóval fiatalabb társuk első próbálgatásaira. Itt festett képei közül egyet sem ismerünk, tájékoztatóul meg kell elégednünk néhány – leveleiben említett – témával. Nagyon foglalkoztatta őt annak a jelenetnek megfestése mikor Szt. Ilona megpillantja az előtte lebegő keresztet, tervei között említi még: forgószél megfestését alakokkal, tűz és víz harcát, jelen és jövő, harangzúgás, visszhang, valamint nagy sötétség és fény ábrázolását. Az első terven nyilvánvalóan a nazarénusokkal való megismerkedés érezhető, a többen inkább miszticizmus és szimbolizmus.

¹ Móricz Zsigmond: Szív és ecset, Pesti Napló, 1928. aug. 15.

Stílusának kialakulására ezek azonban nem voltak jelentős hatással, így az Olaszországban eltöltött éveket elsősorban az anatómia valamint a festéstechnika elsajátítása esztendeinek tekinthetjük. A régi olasz művészet megismerése pedig egész életére kiható élmény.

Rövid hazai és müncheni tartózkodás után, 1898 szeptemberének végén Párizsba megy (1898–1900 nyara). Az elmúlt korok művészetének bűvöletéből forrongó új törekvések közé kerül. Ebben az időben az impresszionizmus már sikert és elismerést arat. Az atomizáló folyamat véghezvitelének mintegy igazolásaként megjelenik Signac könyve – Delacroixtól a neoimpresszionizmusig. A Nabik 1899-ben nagy gyűjteményes kiállítást rendeznek. Cézanne az ember irányt és értelmet adó szerepét, a tiszta teret és formát akarja érvényre juttatni a festészetben, vele ellentétben Van Gogh az érzelmek expresszív erejével írja át a látványt, Gauguin pedig szőnyegszerű dekorativitást keres a látvány színei között. De mint Madarász óta annyiszor megtörtént már Párizsba került festőinkkel, Endre Béla sem ezekhez az új irányzatokhoz csatlakozik – pedig ismeri őket – hanem a századvég konzervatív művészetével kerül kapcsolatba. A Julian akadémiaíra iratkozik be. Az akadémia festő-tanárai ebben az időben Jules Lefèvre, T. Robert-Fleury, Bougereau, Ferrier, Jean-Paul Laurens. Közülük Lefèvre, Laurens és Robert Fleury a francia akadémikus történeti festészet két legjelentősebb mesterének Cognietnek és Delarochenak tanítványa és követője. Stílusuk a klasszicizmus és a romantika között ingadozik. Bougereaura és Ferrierre a főületes idealizmus jellemző, életképeket, vallásos és mitológikus jeleneteket festenek sima, tetszetős és érzelmes módon. Leveleiből arra következtethetünk, hogy ebben az időben Endre Béla is teljesen a francia akadémikus festészet szellemében dolgozik. S mikor hazajön eleinte nem veszi észre azt a hatalmas szakadékot ami e festészet és a magyar valóság között tátong. Itthon is mitológikus téma foglalkoztatja, s ez a *Léthe partján*.

A képet még 1898-ban, Franciaországba való utazása előtt kezdi festeni, s mikor hazajön folytatja. A megsemmisített képen a mélyen a sziklafalak közt csillogó vízhez tart a feledést kereső halottak menete. Témáját több változatban is megfestette, de egyiket sem érezte megoldottnak. Egyre jobban vergődött vele. Ebben nyilvánvalóan nagy része volt annak – mint már többször megírták – hogy közös műtermükben Tornyai ekkor a Juss-t festette. Bizonyos, hogy Endre Béla minél jobban megszerette Vásárhelyt, képét annál idegenebbnek érezte ebben a világban. Végül is szétdarabolta, úgyhogy már csak az ő és barátai visszaemlékezéseiből képzelhetjük magunk elé. E szétdarabolást egyúttal jelképes cselekedetnek is tekinthetjük, végleges leszámolásnak a szokványos akadémikus témákkal. Festészetében számára valami egészen új kezdődik.

Az 1901-es esztendő fordulópontot jelent életében és festészetében is. Ez a dátum tekinthető Vásárhelyen való végleges letelepedése kezdetének. Az az ellentét, amely az utazásairól hazatért széles körű irodalmi, zenei, képzőművészeti tudású fiatalember és a maradi Vásárhely között fennállt, első pillantásra megoldhatatlannak látszott. Látszólag két lehetőség állt előtte, vagy előbb utóbb elhagyja Vásárhelyt, vagy önmaga is elvész az alföldi porban. Ő azonban egy harmadik, az egyéniségének egyedül megfelelő utat választott: élete végéig Vásárhelyen maradt és minden tudásával, tehetségével szűkebb hazája felemelkedéséért küzdött. – Hamarosan Vásárhely egyik legjobban becsült és szeretett embere lett. „...előkelő, finom megjelenésű volt. A járása egy kissé olyan csetlős-botlós... minden körülmények közt halszavú volt.”² Kedvelte

² Kiss Lajos: Vásárhelyi művészet. Budapest é.n. 103.

Abb. 1. ábra. Leszámolás

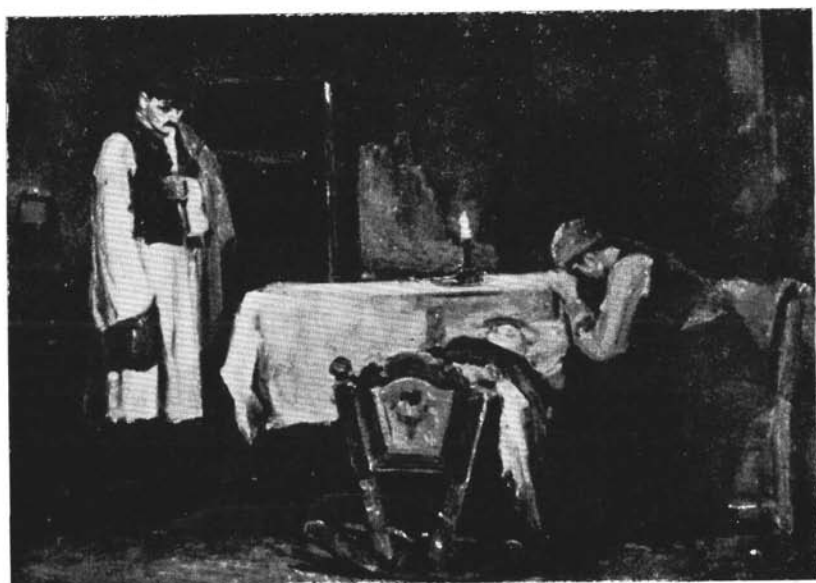

Abb. 2. ábra. Bölcső mellett

a magányt, kerülte az előkelő társaságot, de kereste az egyszerű, művészi hajlamú emberek barátságát.

Kiállításon csak 1904-ben szerepelt először, Szegeden a *Leszámolás* c. képevel, s ugyanevvel és a *Bölcső*-vel 1905-ben a Budapesti Tavaszi Tárlaton. Ez volt különben az első és utolsó pesti szereplése, szerénysége visszariasztotta a nagy kiállításoktól, s inkább csak magának festett. Ezenkívül még egyszer, 1924-ben van szó arról, hogy festményeit az Ernst Múzeumban be fogja mutatni, egy elmarasztaló vásárhelyi kritika hatására azonban ettől is eláll. De nem csak Pesten nem állít ki, hanem 1912-ig Vásárhelyen sem szerepel a nagy nyilvánosság előtt.

A vásárhelyi művészek az igazi nagy értéket a népben látták, ennek a továbbélő ősinek, a legbecsebbnek, a legcsodálatosabbnak a védelme Endre Béla egyik művészi célkitűzése is. Védelem a konkrét fizikai értelemben és védelem úgy, hogy a népi művészet belső szellemét, motívumait művészeink felhasználják. 1892-ben a ref. öregtemplom szép magyar reneszánsz virágokkal és állatokkal díszített szószerkét, úrasztalát és faerkélyét szétverik, helyébe jellegtelen vaserkélyt raknak. Egyre inkább kimennek a divatból és elpusztulnak a régi szép faragott, magyar formájú virágokkal díszített bútorok is. Ezeknek s az ősi szűrőknek, subáknak, ködmönöknek, valamint edényeknek, szerszámoknak a gyűjtését határozzák el közösen Tornyai János és Kiss Lajossal. Heteiken keresztül járják a tanyákat, míg egy-egy darabot meg tudnak szerezni. Ennek a gyűjtőmunkának művészi lecsapódásával találkozunk Endre Béla életrajzi regényében is.³ Különböző népi szokásokat, mondákat, babonákat ír le ízes paraszti nyelven: rontás, esküvő, születés, kenyérsütés, tánc, halál, vásár stb.

E három vásárhelyi jóbarát törekvése szoros kapcsolatban van a magyar stílus-t kialakítani szándékozó századeleji kísérletekkel, hiszen ezeknek alapja a magyar népművészet szeretete. Ugyanezen években indul gyűjtőútjára Vikár Béla, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Győrfy István is. Egyre több néprajzi tanulmány jelenik meg, s megindul a magyar díszítőmotívumok felhasználása textil, himző és szövőiparunkban is.

Népi építészetünk és agyagiparunk fellendítése érdekében több alkalommal is ír Endre Béla. Vásárhelynek ebben az időben szinte nincs számottevő épülete. Az épületek nagy részén szedett-vedett idegen formák, díszek „... ahelyett, hogy karakterisztikusabb régi épületeinknek egy magyar formája, egy kéménye, nagy foltú magyar virágaink, öreg hombáraink, bútoraink, fejfáink adnák az inspirációt.”⁴ A díszítésben nagy segítséget nyújthatna az agyagipar, hiszen „... öreg cserepeinkben még élnek az egyszerű, hatalmas magyar virágok... az újabb mázakkal sima felületen, egy kis színérzékkal, ízléses és kellemes hatásokat lehetne elérni az épület homlokzatán, vesztibülökben, folyosókon...”⁵ Így megteremthető lenne az alföldi stílus, egyszerű, széles vonalaival.

Endre Béla rajongott a cserepesekért, s nagy lelkesedéssel igyekezett elképzeléseit megvalósítani. A művészek a város szélén Cseszkó Máté költő-cipésznel gyűltek többször össze – Rubletzky Géza elbeszélése szerint – itt határozták el Endre Béla javaslatára, hogy a régi gölöncsérség megmentésére létrehozzák a Művészek Majolika és Agyagipari Telepét. Ebben az időben az országban ez volt az egyetlen vállalkozás amely a népi fazekasság fenntartására

³ Endre Béla: *Có* — kézirat. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely.

⁴ Endre Béla: *Impressziók stílusokról. Jövendő 1910.* V. 15.

⁵ Uo.

Abb. 3. ábra. A vén lókött

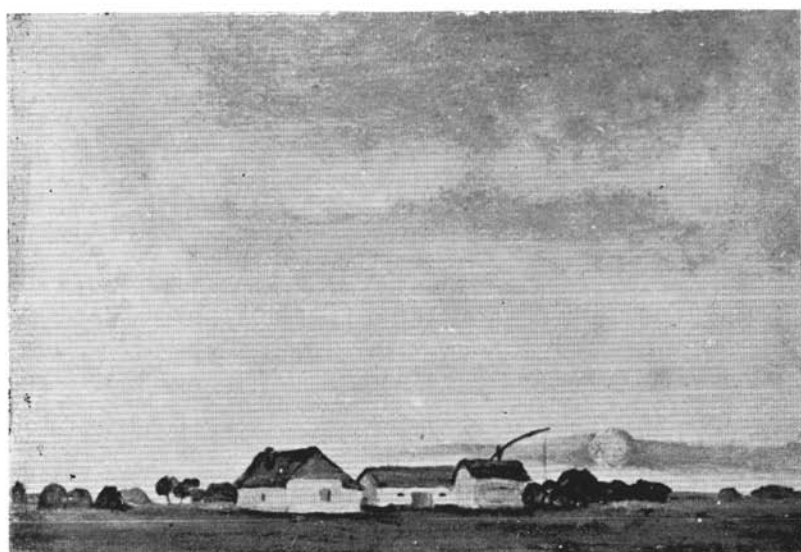

Abb. 4. ábra. Tanya gémeskúttal

irányult. 1000–1000 koronát összeadva elő is került a szükséges pénz és a telep 1911 decemberében Smurák József aradi műépítész vezetésével meg is alakult. Az alapító művészek egyúttal tervezők is lettek. A tárgyakat külön-külön egy-egy művész rajza után alakítják s égetik ki, ezért azok önálló művészi értékkel bírnak. A formatervekbe az írókás asszonyok öntik bele rajzművészetüket, a tökéletes mázakat Krupinszky László készíti. „A mi telepünk szilárdan a vásárhelyi ősiségben áll. Vásárhelyi művészek fogtunk kezét vásárhelyi agyagiparosainkkal”.⁶ De nem csak a telep megalapítása kívánt lelkes munkát, hanem annak fenntartása, működésének megszervezése is rendkívül sok szálú, nehéz feladat volt. „A gyáripár kiszorítja a népművészetet, nekünk ezt kellene támogatnunk” – írja Endre Béla, s hagyatékában több füzetben részletesen foglalkozik a tennivalókkal.

1912 decemberében nyílik meg a telep első bemutatója s vele együtt Endre Béla tárlata. Mindkettő nagy sikert arat. Ezen a kiállításon körülbelül 120 képet mutat be, az eddigi évek termésének legjavát. Ezek már mind alföldi képek, a Léthe partján mitológikus témakörétől igen messze esnek, témái a Tisza-part, a füzesek, a távoli kis alföldi tanyák, csendes falusi utcák. A megleg fogadtatás bátorságot önt bele s ezentúl már gyakrabban láthatjuk képeit a kiállításokon, rendszeresen bemutatja azokat Makón, Aradon, Szegeden, s természetesen Vásárhelyen.

Mi volt az az új eszmény, amely az Alföldre való visszatérése óta lelkesítette a festőt? Tudjuk, hogy utazásai során nem csak a régi korok művészetét ismerte meg, hanem azokat a nagy változásokat is, amelyek az újkor művészetében lejátszódtak. Monet, Cézanne, Van Gogh, Gauguin és a többi nagy franciák festészetét nemcsak becsülte, hanem szerette is. Mégis most nem feléljük fordul, hanem Munkácsy realista festészetéhez. Mi lehetett ennek az oka? Tornyai, Rudnay, Endre Béla de még sokan mások nem követték a nyugati változásokat, bár festészetükben érezhető azok hatása. Úgy hisszük ez hazai viszonyaink következménye. Nálunk ugyanis nem történt meg előzőleg a festészet szétbomlása, a műalkotásokban minden festői tulajdonság együtt maradt, nem vált külön a szín, a vonal, a forma, a kompozíció sem a festőkben, sem a közönségben. Ez nyilvánvalóan kapcsolatban volt a társadalom elmaradottságával, változástól való írtózatával. Ilyen légkörben alakult ki a vásárhelyi nagy mesterek festészete. Művészi hovatartozásuk tehát elsősorban nem egyéni alkutukból eredt, hanem az itthoni műveltség természetének egyenes következménye volt. Az a sokat hangoztatott felfogás tehát, hogy minden elmaradottnak a müncheni és a német iskolázottság az oka, nem bizonyul helyesnek, festőink Münchenben tartózkodása nem oka, hanem következménye volt festészeti, társadalmi viszonyainknak. Végeredményben tehát mindhárom vásárhelyi mester a magyar valóság elmaradottságát tükrözi. Ez azonban elsősorban nem festői síkon, hanem az emberi részvétben, témában jelentkezik náluk: a szegényember sorsát festik, s azt, ami számukra az életet jelenti, a magyar Alföldet. Érdekes, hogy ez a szegényember iránti részvét kissé a múlt színezetét viseli, Petőfi sugallatát érezni rajta. Így az, hogy előzményt keresni Munkácsyhoz fordulnak természetes. Első ilyen jellegű képeiben Endre Béla is szorosan kapcsolódik hozzá témájában és előadásmódjában egyaránt.

A *Leszámolás-t*, első képét, amely témáját a magyar paraszti életből veszi, valószínűleg 1903-ban festette. Tudjuk, hogy a képet még 1904 elején Sze-

⁶ Endre Béla feljegyzései — kézirat.

⁷ Uo.

Abb. 5. ábra. Gorzsai táj

Abb 6. ábra. Vihar

geden és 1905-ben Pesten kiállította és mindkét helyen szinte sikert aratott. A festmény három parasztleány drámájának kirobbanás előtti pillanatát ábrázolja. Kompozíciójában erősen érezhető Munkácsy Siralomházának hatása. A jelenet sötéttonusú zöldesfekete háttér előtt játszódik le, s így minden figyelmünk az előtér világos, sárgásfehér ruhájú alakjaira terelődik. A széles ecsetvonások nem engedik az alakokat a részletekben elveszni, hanem éppen azok lényegét emelik ki. E megfestés ellenére mégis úgy érezzük, hogy a kép halkított drámaiságú. Ennek magyarázata nyilvánvalóan Endre Béla egyéniségében van. Nincs nála harsogás, a megtalált szépségeket tompa, kissé fátyolos színharmóniákban fogalmazza meg, s a kicsillanó fehér drámaisága is tompább egy árnyalattal mint Munkácsynál. Ezt a festményt tartják általában élete főművének, mi azonban úgy érezzük, hogy bár e képe egészen kiváló festői kvalitásokat árul el, egyéniségének igazi kiteljesedését, festőileg is legszébb munkáit tájképei és csendéletei között találjuk.

Paraszti témavilága az évek során egyre bensősebbé válik. Ennek szép példája az 1905-ben festett *Bölcső mellett* (Kis halott siratás). A kép a történet elbeszélése helyett itt a leglényegesebbet, a halott gyermekük mellett virrasztó szülők mélységes megrendülését, szomorúságát, kétségbeesését és tehetetlenségét fejezi ki. A sötét szobában, melynek ablakát fekete lepel takarja el, fehér lepedővel leborított asztal körül látjuk a kis családot. Összetartozásukat festőileg is nagyon szépen érezni. A szoba egyetlen fényforrása az asztalon álló gyertya, melynek sárgás-pirosas fénye végigömlik az asztal lapján és megcsillan a férfi arcán, az asztalra boruló asszony kendőjén és kezén s a bölcsőben fekvő gyermekén. A színek ettől a fénytől melegnek és lágyak lesznek. Éles kontúrokat nem találunk. Ecsetvonásai szélesek s puhák és az aranyosbarna fény hatására foszladozóan olvadnak egymásba.

Paraszti zsánerképei közül még megemlíthetjük a *Kurizálás-t*, mely ehhez a kettőhöz hasonló felfogásban készült, de festői előadásmódjában és mondani valójának mélységében nem ér fel velük.

A novellisztikus témák az 1910-es évek után lassan elmaradnak festményeiből, később újra fel-fel bukkannak, kész mű azonban nem születik belőlük. Ismerjük pl. a *Golgota*-hoz készült ceruza és olajvázlatokat, a *Boszorkányok* sodró lendületű olajvázlatát, valamint a *Pletykázók* néhány ecsetvonással földobott igen jól jellemzett kis tervét.

Az elbeszélő jellegű témák helyett előtérbe kerül festészetében az ember és tájfestés. Az embert – parasztokat – most már legtöbbször mindenféle cselekvésből kiragadva jeleníti meg. Nem munkájuk közben látjuk őket – mint annyiszor Koszta vagy Tornyai képein – s nem is kint a mezőkön, hanem szobáikban ülve, s arcukon, tartásukon látszik munkájuk következménye a fáradtság, fásultság. Életrajzi regényéből tudjuk milyen jól ismerte a különböző paraszti sorsokat, a földműves élet nehézségeit, s a vidék súlyos elmaradottságát. „A termő örök kötelesség, szigorú törvényszerűség parancsolt és ütötte mindig a szemet, hajtotta az izmokat, regulázta az emberek robotját... Estéli harangszóval megszűnt az élet a városban és a sötét tanyák világában aludtak az emberek, jószágok, barmok.”⁸ A parasztember életének az esti harangszó előtti perceit érezzük ezeken a képeken. A festő emberi részvéte sugárzik belőlük. El tudja kerülni azt, ami ebben a műfajban olyan veszélyes – hogy alakjai néprajzi tanulmányként hassanak. Festőileg és emberileg hozza közel

⁸ Endre Béla: C6. 7.

Abb. 7. ábra. Vízparti részlet

Abb. 8. ábra. Csendes utca

hozzánk őket. Alakjai sötét háttér előtt, asztal mellett ülnek, fáradságukat mozdulataik jelzik: subájukat, kabátjukat még le sem vetve rákönyökölnek az asztalra, vagy éppen bort töltenek ki, vagy fejüket hátrahajtva isznak az üveg-ből. A *Vén lóköltő* (1905) öreg parasztembere is az asztal mellett ül, de alakját a festő egészen a kép előterébe hozza, úgy hogy a többiekkel ellentétben arcvonásai is kivehetők. Teste majdnem az egész képet betölti, s így hatalmas nő, a háttér egységét semmi részlet nem zavarja, csupán a fal üres síkját látjuk. Egyik kezét ő is az asztalon nyugtatja, másikat az ölébe engedi, feje enyhén a szemlélő fele fordul, de tekintete nem néz ránk, hanem fáradtan elmereng. Jobb felől halvány szűrt fény világítja meg és végigcsillog arcán, ruhája kihajtóján s térdén. A szép kompozíciós megoldás mellett megtaláljuk a képen a festő összefoglaló, sűrítő festésmódjának erőnyeit – a felesleges részleteket elhanyagoló széles, puha ecsetkezelést és a tompított színek finom harmóniáját. A parasztképek csoportját gazdagítják az egyszerűen, póztalanul megfestett leányalakok. E képek színvilága már a témánál fogva is kissé élénkebb. Érdekes megfigyelni – mint majd később csendéleteiben és interieurjeiben is – hogy egy-egy színárnyalatot tesz képe uralkodó hangulatává, s ehhez hangolja a többi színeket.

Ezeket a festményeken megfigyelhettük, hogy bár Endre Béla is Munkácsy realista hagyományaiból indul ki, egészen sajátos piktúrát teremt. Téma-világa bensőségesebb mint társaié. Színekben a semleges színharmoniak világát keresi. Hiányzik nála a búsmagyar szimbólumok használatának igénye is (Tornyai Bús magyar sors, Rudnay történeti emlékképei). Nem harcos ember, nem agitátor, mint Tornyai, de a szegényember életével mélyen együttérz. A különbségben a másirányú festői tehetségen kívül nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy míg Tornyai a szegénysorból jött, Endre Béla halk úri környezetben nevelkedett.

Egyénisége remekül tükröződik 1911-es *Önarckép*-én, amely egyúttal jellemábrázoló képességének is próbája. Semmi sincsen benne a megszokott művészönarcképek dacos magatartásából, vagy erősen figyelő tekintetéből, inkább kissé elmélázó arc néz reánk. Nem is az arc a kép legfényesebb felülete, hanem a fehér gallér, s ennek világítóerejét fokozza azzal, hogy a kép egészét sötétbe ágyazza, csak a háttér egyes részein az arcon és a festékes dobozon villan elő egy kis okker. A rajz még itt sem éles, hanem a formák az ecsetnyomokból alakulnak ki.

Önarckép-e első festői korszaka lezárásának tekinthető. Érdeklődését ettől az időtől kezdve elsősorban az alföldi táj és szűkebb környezetének tárgyai kötik le. Kéves kivételtől eltekintve, ezeken a képein nem találunk dátumot. Mindössze két kiállításának katalógusa maradt fenn⁹ s a képek mérete itt sincs feltüntetve, címeik viszont az azóta eltelt idő alatt többször megváltozhattak, úgy hogy ezek alapján sem tudjuk festményeit időrendi sorrendbe állítani. Ez úgy hisszük majd csak akkor lesz lehetséges – stíluskritikai alapon – ha életművének nagyrésztét már megismertük. Így tehát a soron következő műveit tematikájuk szerint tárgyaljuk.

Megpróbáltunk már választ keresni, hogy miért nem kapcsolódik szorosan Endre Béla az általa olyan jól ismert francia festészet eredményeihez. Most mikor a következőkben a magyar Alföld ábrázolásairól beszélünk, ehhez még egy megfigyelést fűzhetünk. Írásaiban sokszor hangsúlyozza azt, hogy milyen

⁹ 1913 Makó, 1926 Hódmezővásárhely.

THE SPREAD OF CLADONIA MAGYARICA
AND ITS VARIATIONS
IN HUNGARY AND CZECHOSLOVAKIA

Table I

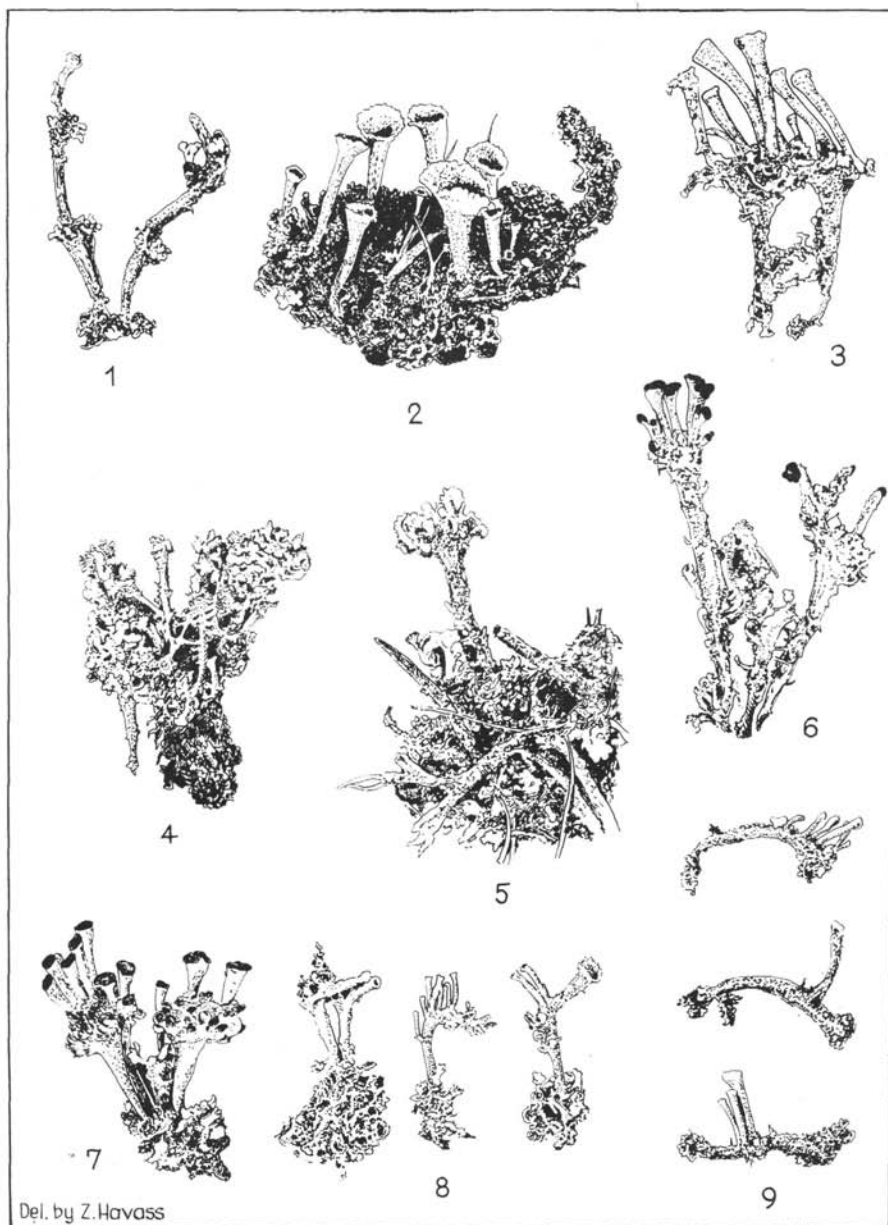
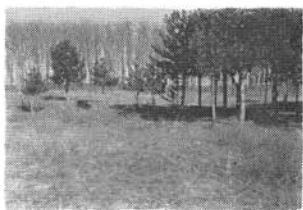

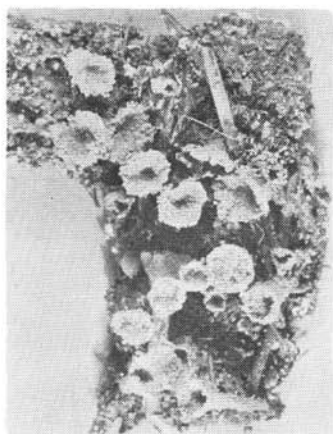
Table II.

1

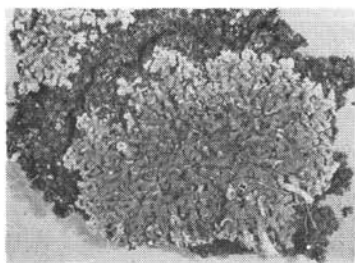
2

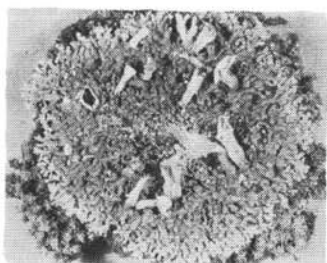
3

4

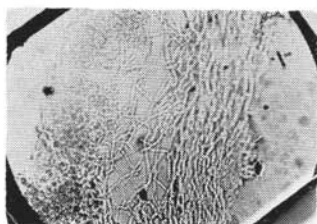

5

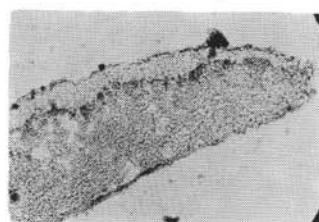

6

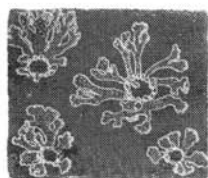
Table III.

1

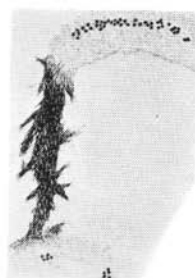
2

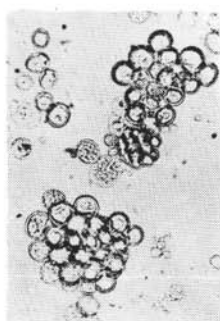
3

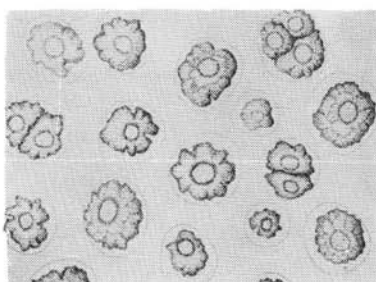
4

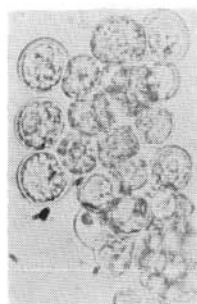
5

6

7

8

Abb. 9. ábra. Csendélet

nagy szerepe van a tájfestészetben az egyes országok színvilága közti különbségnek. „... egyikben más a piros, más a kék, egyikben több a levegő, kevés a másikban, súlyosabb az anyag. Úgy változik a szín, mint a gondolat...”¹⁰ Ennek a más-más színvilágnak természetesen nem csak a légköri jelenségek az okai, s éppen ebben rejlik magyarázata annak, hogy a vásárhelyi művészek – s jelen esetben Endre Béla – olyannyira távol állnak Nagybánya friss színvilágától is. A vásárhelyieknek az a gondtalan természetszemlélet, mely a nagybányaiakra jellemző, nem lehetett sajátjuk. Hiszen jól tudták milyen nyomorúság van a tanyák falai mögött, s hogy a legelőkön milyen élet folyik, így nem tekinthették azokat pusztán szép színnek. Tehát a lefestett tájjal való emberi azonosulás nagyobb volt bennük, mint a bányaiakban. Ezen a közös jellemvonáson belül természetesen az alföldiek között is egyéniségüktől függően más más a festők színvilága. Itt Endre Béla középtájon áll. Láttuk, hogy meg van nála a nemes színek összehangolására való törekvés, de néha (csendéleteiben) a színekben való szinte öncélú gyönyörködés is. Nem véletlen, hogy eddig elsősorban a színekről volt szó, nála ugyanis fokozott jelentőséget kap a szín – „ma a színt érzem a legpoetikusabb elemnek a festészetben”.¹¹ – A vonalat amennyire lehet számúzi. Festésmódja széles ecsetnyomokból kápráztatja fel a jelenséget. „Tájképet, csendéletet széles pemzlivel vagy összefoglalásokkal kezdeni, aztán kisebb ecsetekre szorulni, nem kis pemzlivel megrajzolni”.¹² Tehát az egész képfelületen egyszerre dolgozva, lehetőleg együlésre fest. Ez a tűnő hangulatokra alkalmazott festői eljárás. Társadalmi érdeklődésük szordinójá-

¹⁰ Endre Béla feljegyzései.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

val ugyan, de megszólalnak a vásárhelyieknél és különösen Endre Bélánál a korszerű hangok. Nem olyan egyszerű tehát a kérdés, hogy elmaradtak-e a fejlődéstől, vagy sem. El is maradtak, meg együteműek is voltak vele, meg részben meg is előztek sokakat. Mert míg sokakból kiveszett az ember iránti szenvedélyes érdeklődés, bennük megmaradt. S így megmaradt bennük a régi esz-közök igénye is, az újat inkább mint festésmódot vették át óvatosan.

Úgy gondolom, ilyen meggondolásokkal kell nézni Endre Béla tájképeit. Festészetét a tájjal való mélységes azonosulás jellemzi. „Jó volt ott ülni sokszor a Tisza partján... a csend, a nagy vonalak, színek, sejtelmes elúszások, a félelem és bátorság iskolája volt ez, a régmúltak örök folytonossága, ami mindig fényt és bölcsességet tükrözött.”¹³

Tájképeinek többféle csoportjait különböztethetjük meg. Egyéniségére talán a legjellemzőbbek az alacsonyhorizontú, szélesen elterülő rónaságot ábrázoló festményei (*Napsütéses tanya*, *Alföldi táj*, *Alföld*, stb.). A horizont ezeken általában a magasság egynegyedénél, vagy néha még alacsonyabban húzódik. A föld sávja keskeny, s rajta az emberlakta rész csak egy vékony csík. Így tudja elérni azt, hogy ezek a képei nemcsak egy kiragadott rész szépségét tárják elének, hanem az egész Alföld végtelenségét, monumentalitását, melyben a festő is szinte semmivé törpül. A horizont alacsonyysága folytán az égbolt nagyjelentőségűvé válik itt, s a festő érzéseinek fő kifejezője lesz. Tudjuk, hogy a régi tájképfestők is igen fontosnak tartották az ég kifejező megfestését, különösen Constable, ő a következőket mondja erről: „Nehéz volna a tájképnek olyan kategóriáit megnevezni, amelyekben az ég ne lenne az érzés kulcsa, mértéke és fő alkatrésze... az ég a természetben a fény forrása és mindenben uralkodik... Az ég ábrázolása nagy nehézséget okoz a festőnek mint kompozíció, mint kivitel szempontjából...” – Az ég kifejezőerejét Endre Bélánál fokozzák a nagy változatossággal és mély értelemmel megfestett fellegek. A *Gorzai táj*, *Szeles idő* a legszebb példák erre. A felhőkbe, akárcsak a gyermek is, sok mindent belelátott, de nem csak hangulatokat jelentettek számára, hanem életének szimbólumaiként is tekintette őket. A felhők megfestésén kívül azonban nagyon izgatták még az égbolt napszakokkal járó különböző színváltozatai. Akárcsak Monet a Rouane-i katedrális, ő is az Alföld egyes tájait sokszor csak egy óra különbséggel festette meg. Ezekből a megfigyelésekből aztán következtetéseket vont le egy-egy napszak döntő színhangulatára „a reggel rózsaszín, a dél kék, az este sárga, piros”.¹⁴ Ennek a sorozatnak két legnagyszerűbb darabja a *Hajnal* és az *Alföldi táj tanyával*. A *Hajnal* c. kép lényege a még élő nem bukkant, de már világító nap sugarainak hatása. E hangulat szolgálatában a természet különböző tárgyai és a fák, házak, kazlak teljesen elmosódnak, s a festő csak néhány ecsetvonással villantja fel őket. Az előtér zöld gyepe, a föld és a kazlak világos okker, valamint a házak fehér foltjai még halványak, az égboltot és az egész tájat álomszerű kékesrózsaszín fény önti el. A virradás hangulatát kevés festő tudta így visszaadni. Festésmódjának érdekessége, hogy a festékréteg nagyon vékony, szinte csak leheletszerű, sőt az okkert a tábla anyaga adja. Az Alföldi táj tanyával a természet naplemente utáni hangulatát sugallja. Sehol sem olyan szép talán a naplemente, mint a pusztákon. „Leszáll a nap... a színek kezdenek élni a csendesség után, nem haragosak, szelíden változnak rózsaszínbe, lilába, szürkébe, homályba, sötétségbe...”¹⁵ A képen

¹³ Endre Béla: Có. 98.

¹⁴ Endre Béla feljegyzései.

¹⁵ Endre Béla: Có. 55.

ennek a békés hangulatnak vésztiósló hatást adnak a haragos felhők. Sötét árnyékuk rávetül az előtér szántóföldjére, s a távoli házak és a gémeskút szí-
luettje is beleolvad ebbe a borongós hangulatba.

A hajnali és alkonyi tájképek sejtelmes világát oldja fel a festmények egy másik csoportja. Ezeken a festő már közelebb hozza a házakat, boglyákat, vagy ha távol is vannak az előtérbe állított fákkal, vagy hátrafelé kanyarodó úttal vezeti hozzájuk a szemet. Sokszor ábrázolja őket ragyogó napsütésben. Falusi utcarészleteinek hangulata előtérbe hozott házaival meghitté, bensősé-
gessé válik. A képek megkomponálásánál mindig arra törekszik, hogy a cent-
rális részekre főleg meleg színek kerüljenek, a hidegek a háttérbe és a kép szé-
leire. Az előtér megmunkálását tudatosan markánsabbra veszi, míg a háttér
fele fokozatosan elbágyad. Igyekszik minél jobban felhasználni a kadmium, a
nápolyi sárga, a cinóber világító erejét (*Tanya, Alföldi tanya, Falusi utca,*
Csendes utca). Sokat foglalkoztatja a festőt az élesen megvilágított házfalak
megfestésének problémája. Tudjuk, hogy Koszta József azért, hogy a nap vilá-
gítóerejét teljes élességében kiemelje, égboltjait sötét, mély kékre festette. Endre
Bélánál viszont éppen az a sajátos, hogy a napfény az egész levegőt át-
itatja, s a kép minden tárgyán érezzük sugárzását. A *Tanya kora tavasszal*
házaire még a hideg bágyadt, de nagyon éles nap süt. A csupasz fák és a gémes-
kút éles kontúrokkal rajzolódnak a szürkés-kék égbe. S a kristályos napsütés
hatására a táj pasztelszíneiből árad a hideg. De hasonlóan finom tónusokkal
tudja érzékeltetni a nyári perzselő nap hatását is. Az *Alföldi tanya* udvarán
végigömlik a napfény s rózsaszínné festi a földet és a háztetőket, a különben
sötét színek felett ez a színfolt uralkodik, s foglalja egységbe a képet. A sima
nyugodt ecsetkezelés csak fokozza a mélységes csönd s a fülledt, álló levegő
érzetét. Ezzel ellentétben a szürkésfehér, havas téli hangulatot is nemes egy-
szerűséggel tükrözik képei, s ezek között is különleges helye foglal el, a *Vásár*,
melynek hangulatát az emberek nyüzgése teszi meleggé.

Endre Béla az év egy részét mindig a Tisza partján, Mártélyon töltötte.
Az ártéri erdőkben, füzesekben kereste és találta meg a pihenést és a harmóniát
a zajosabb városi élet után. Ismerte ennek a tájnak minden arculatát, a homo-
kos és ragyogó zöld partot, a hatalmas fűzfákat, s alattuk a mohás, süppedő
talajt, a vízzel elöntött árteret, de az őszi tájat és a hóval borított partokat
is. A Mártélyon meglelt harmóniának egyik legszebb megfogalmazása *Tiszai*
táj c. képe. Lassan meginduló olvadás idején készült. Valószínűleg ez a kép
ihlette Juhász Gyulát 1914-ben írott *Olvadáskor* c. versére. A Tisza-part töké-
letes csöndjét, megnyugtató harmóniáit megfogalmazó festmény a költő lelké-
ben a nemzeti sors látomásává nő:

*Jön a tavasz már a magyar tavasz
A hallgató hó olvadásba fog
A vén magyar nap áldott hőt nyilaz
A Tisza indul most vigyázzatok
A Tisza indul. Téli bánatok
Terhétől részeg, s árad dél fele.
Vigyázzatok, medrében háborog
Szláv és magyar keservek serege*

(*Olvadáskor — Endre Béla képe alá*)

Ezek a képeken a csöndes festésmódot gyakran váltja fel szaggatottabb, mélyebb színű, olajosabb festés. A fűzfaerdők mélyét ábrázoló festményein pedig gyakran szólnak meg a színek életképeire emlékeztető mélyebb regiszterei (*Fűzfák*), s ebbe a sötétségbe néha élénk színekkel jelzett emberalakok hoznak világosságot.

A tájfestés tehát Endre Bélánál is bizonyosfajta menekülés a társadalmi élet zajosságától, lármájától a természet csendjébe, egyszerűségébe. Képei – úgy érezzük – önkéntelen átmenetet alkotnak a barbizoniak „état d’âme”-ja és az impresszionisták „état des yeux”-je között. Soha sem festett pusztán a szemet kápráztató szép színek öröméért, mindig közösséget érzett a tájjal amit festett, s ezért képein a hangulati elem sohasem pusztán a színek harmóniájából származik, hanem emberi indítéka, emberi tartalma van. A „lélek állapota” ezért minden mozzanatában átjárja a szemnek örömet okozó palettaszíneket.

Különösen jól tanulmányozhatjuk ennek igazságát csendéletein, amelyeken ember alkotta és használta tárgyak, természeti szépségek szinte véletlenül sodródtak egymás mellé. A csendélet, mint műfaj különböző festői magatartások kifejezője lehet. Részben a tiszta formáé, ekkor a festőt csak az eléje táruló látvány téri, formai elemei érdeklik, s azok egymáshoz való kapcsolódása, részben a tiszta színé, amikor a látványból csak a színakkordot keresi ki a festő, szinte közömbösen azíránt, hogy milyen anyag, vagy forma hordozza a színt. Endre Béla egészséges festői ösztöne nem elégedett meg sem egyik, sem másik végtelennel, hanem őt – akárcsak fiatalkori barátját Kiss Lajost, érdekelte a „tárgyak élete”.

Korai csendélete, a *Labdarózsák* még a régi sötét háttérű parasztképeire emlékeztet, de finom színösszetételeire már itt is felfigyelhetünk. Az egységes tördelésnélküli háttér majdnem fekete, ebből tisztán emelkednek ki az oldalról megvilágított tárgyak: az asztallap világos terítővel leborított síkja, egyik sarkán vörös kendővel, a fehér alapszínű – zöldpiros mintás – csupor és a sötétbarna népi díszű váza a zöldes labdarózsákkal. A sötét-világos ilyen aránylag éles ellentétét többi képein már csak ritkán találjuk. Itt is, mint tájképein, a színek tompított középértéke lesz jellemző rá, az élesen kivillanókat és a túl mélyeket a harmónia megteremtése érdekében kerüli. Témájában szokványos a *Csendélet üsttel* című festménye, mégis a megszokotton túl a képnek olyan erényei vannak, amelyek külön helyet biztosítanak számára csendélet festészetünkben. A kép bal felső sarkától a jobb alsó sarokig tartó átló mentén egyre kisebb és egyre közelebb fekvő tárgyakat sorakoztat fel a festő. Tudva-tudatlan van ebben valami „ellenperspektíva”. A tárgyak perspektíva szerinti kisebbítését reális nagyságuk kiküszöböli, a kompozíciót pedig lépcsőssé teszi. Ezt a tiszta képletet az előtérbe iktatott almás tál, citrom és paprika feloldja kissé, de nem semmisíti meg. Sőt az almás tállal egy másik fajta kompozíciós lehetőség merül fel a képen, az asztallappal párhuzamosan három kört látunk egyre magasabban (tányér, bögre, kancsó szája), ezek a magassággal egyre csökkenő átmérőjűek és síkjukat szinte brutálisan metszi a vörösrézüst ferde, nagy köre. Érdekes a négy kör egymáshoz való viszonya, a tányér ellipszise valóban párhuzamos az asztallappal – de a tányér alja már nem az – a bögre ellipszise az asztallaphoz képest kissé felénk fordul, ez a torzulás még erőteljesebb lesz a kancsó száján, s végül teljesen a sík felé billen az üst körvonalában. Ezek a torzulások olyan mértékűek, hogy egy akadémikusan fegyelmezett rajzoló-festő azonnal észreveszi, tehát Endre Bélának is látnia kellett, s ő mégis hagyta őket, sőt nyilván még jobban aláhúzta a torzulásokat. Mi lehetett ennek az

oka? Nála a csendélet éppen a látvány nyugodt tanulmányozását biztosítja, s most a látvánnyal ellentétes, téri problémák kerültek a képbe. Ki adhatott båtorságot Endre Bélának? Aligha tévedünk mikor határozottan Cézannera gondolunk. Cézannet hasonló megoldások izgatták és Endre Béla Bécsben megcsodálta Cézanne csendéleteit. A kép erősen kékesre hangolt színvilága is bizonyosság arra, hogy e csendéletben Cézanne ihletése talált utat a magyar Alföld pikúrájába. Az akadémia barnáit Cézanne is száműzte palettájáról és helyette az árnyalatok és színek finom kékes játékot kaptak nála. Cézanne-nál is gyakori, hogy az asztal lapjához képest a tárgyak látszata torzul, felénk és a sík felé hajlik, szinte két nézetből mutatkozik. De éppen Cézanne képeivel egybevetve láthatjuk, hogy Endre Béla milyen félénken alkalmazza az új térérzékeltetési lehetőséget s mennyire keveri a régivel. A csillanó fény anyagszerűségét Cézanne majdnem teljesen kikapcsolja, mert az a természetes téri viszonyokat képviseli, Endre Béla megtartja s ez által képében két festői akarat keveredik egymással, a beidegzett akadémikus látás, a széles ecsetjárás és a tér érzékeltesének félénken alkalmazott, inkább csak keresgélő formálása.

Ez a csendélet szinte egymagában is jól mutatja Endre Béla festői magatartását. Ragaszkodik ahhoz, amit elődei csináltak, mert az szép, de festésmódban, látásban gazdagítja a modern művészettől tanultakkal, mert az is szép. Csendes egyezkedés folyik képein a megszokott és az új között, egyikhez sem tud százszázalékosan odaállni, mert sajnálja elhagyni a másikat, amelynek szépségeit jól látja. Csendéleteit a hétköznapiak költészetének nevezhetjük. Kiindulópontja mindig a valóság és célja is az, soha el nem szakad a látható világtól, s nem akar abba beleerőltetni, nem valós, nem tapintható, papírízű jelképeket.

Interieurjeit is jellemzik a tájképeken és a csendéleteken megtalált szín-harmóniák, ezek a képei ismét nagyobb méretűek. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a tárgyak jó térbe komponálásának. Színei a szobák különböző megvilágításának hatására általában tompított zöld vagy vörös összetónusúak. Főleg saját lakásának részleteit ábrázolja, biedermeier bútorokat, színes függönyöket, az asztalon álló szekrényes empire órát, zöld huzattal bevont díványait, karosszékeit. Néha egy-egy emberalak ül a bútorok között, ezeknek azonban egyéni jelentőségük nincs, beleolvadnak a szoba hangulatába.

Endre Béla festészetét képei elemzése után, valamint írásai és barátai valómásaiból hajlamosak lehetnének szelíd temperamentuma korától független kifejezésének tartani, ez természetesen nem így van. Ő is korának gyermeke, s érdekes megfigyelní, hogy ugyanabból az alföldi valóságból, amely egyformán tárult Tornyai és Endre Béla elé, mit ragadott meg az egyik, s mit a másik. Tornyai világa a dráma, elkeseredés és a dac. Endre Béla a népit is művészi vetületében szereti, ezért olyan gyakoriak csendéletein a vásárhelyi kerámia formái és színei. Tornyai azt ragadta ki az életből, amit gyermekkori emlékei alapján mélyen átértzett, a szegénysort. Endre Béla is azt ragadta ki az eléje táruló alföldi életből, amire finoman iskolázott ízlése rácsodálkozott. Ez egy kissé rányomta bélyegét Endre Béláról kiformalódott ítéletekre is, az erőteljes, robbanékony, drámai mindig hatásosabb is egyúttal. A csendbe és magányba vonulóval nehezebb az ismerkedés. De ha művészetünk drámai szólamai mellett lírai szólamait is vizsgáljuk, Endre Béla is elnyeri méltó művészi és emberi jelentőségét. Általában azt mondhatjuk, hogy művészetének az a része hat ránk igazi meggyőző erővel ma is, ahol gyermekkori és saját maga által átélt emlékeiből merít – táj, csendélet, interieur – a többen csak mély emberi beleérzése

és részvéte tükröződik. Valami belső drámát érzünk bennük – népeletképek – ami elszomorít, de nem készlet cselekvésre, kifejezőerejük nem éri el Tornyai vagy Koszta hasonló tárgyú átélt műveit.

Ha már most az európai művészethez való igazodását nézzük – Endre Béla éppen azok közül való, akik a maguk látásmódját európai módon igyekeztek kiművelni, anélkül, hogy egyik vagy másik stílusirányzatnak, egyik vagy másik mesternek utánzójává lettek volna. Önéletrajzi írásából éppen úgy kiérződik, mint képeiből, hogy ismerte jól a nyugatiak izgalmas festői törekvéseit, de azt is látta, hogy idehaza, különösen a nehézkes vidéki környezetben, mindez gyöckértelen lenne, az itteni emberek számára az is nagy dolog, hogy egy-egy színakkord finomságát, halk csengését megérzik s nem keresik mindenáron a látvány leltárszerű részletezését. Endre Béla világosan látta, hogy meg kell érnie az időnek ahhoz, hogy Vásárhely együtemű legyen Párizssal. Ő Vásárhelyen élt, nem Párizsban. Jól tudta, hogy mi izgatja az ottani moderneket, s mindebből ő hazahozta azt, aminek megértését itthon remélhette. Nyilván érezte ő is a megalkuvást, ám ez nem a hitvallás megalkuvása volt, hanem a valósághoz való reális érzékű igazodás. Világosan látta, hogy az itthoni valóság más volt, mint amiben a nyugati művészeti forradalmak létrejöttek. Hogy ez mennyire így volt, lemérhető más Párizst megjárt festőink művein. Rippl-Rónai a rúzsosított dekadens színek ínycence lett itthon, akárcsak a késői Vaszary, Csók István pedig a tulipános láda magyarságának színeit finomította az impreszionisták leheletes szépségeihez. Ha az ő művészetükben végbement változást nézzük, s visszagondolunk az Endre Béláról mondottakra, azt hiszem értékelésében eleve el kell vetnünk a provinciális jelzőt s azt kell mondanunk, vele is az történt, mint más festőinkkel, a kint tanultakat az itthoni valósághoz alkalmazták, az egyik a szalonok parfömmözött légköréhez, a másik az alföldi szegénység nyomorához.

✱

Befejezésül úgy érzem Lyka Károly szép megemlékező sorai határozzák meg legtömörebben Endre Béla festészetének lényegét – „Bár Endre Béla Párizsban, Olaszországban tanult, művészete egészen az Alföldé. Benne, s nem külföldi tanulmányaiban gyökerezik stílusa. Ez halk hangú, finom változatokban gazdag, kerüli a föltűnő ellentéteket, ereje a nyugalom. Ilyen a táj amelynek festő költőjévé lett, de ilyen az ember is aki ezeket az elemeket képpé alakította. Ritka eset, hogy egy művész ilyen tökéletesen azonossá válik azzal a világgal amelynek tehetségét szentelte.”

László Emőke

DIE MALEREI VON BÉLA ENDRE (1870—1928)

Béla Endre stellt die grosse ungarische Tiefebene als eine besondere, traumhaft feine, doch kotige, traurige Welt dar.

Das Lebenswerk von Béla Endre steht einsam nicht nur unter den heimischen Stilbestrebungen des ersten Viertels im XX. Jh., sondern es wurde durch sanften Charakter und verfeinerte Farbenkultur auch von den Malern der grossen ungarischen Tiefebene — die übrigens ähnliche Kunstwollen hatten — abgesondert. Endre strebte eine charakteristisch ungarische Malerei lyrisch und fein zu schaffen. Daneben war er vielleicht der einzige unter den tiefländischen Malern, der die moderneren malerischen Richtungen des Zeitalters infolge seiner hohen Kultur und empfindlichkeit am tiefsten mitgeföhlt hatte. Eben heutzutage ist das zu be-

tonen, weil das Problem des Konservatismus und der Progressivität in der Streiten über die ungarische tiefländische Malerei immer wieder emportaucht.

Béla Endre war bescheiden, er fürchtete die grosse Öffentlichkeit; darum waren seine werke über die Grenzen Südungarns auch vor den Zeitgenossen beinahe unbekannt, und es hat sich natürlich auch bei seiner kunsthistorischen Erwertung ungünstig ausgewirkt. Nur einige schöne Erinnerungen sind nach dem Tode erschienen, aber es gibt noch keine eingehende Monographie die sich mit der Kunst von Béla Endre beschäftigt. Um diesen Mangel zu ergänzen sollte man seiner Oeuvre-Katalog zusammenstellen. An den Gedenkaustellungen (Hódmezővásárhely 1950, 1958; Budapest 1951) konnte man viele bisher unbekannte, ungefähr 200 Gemälde von ihm kennen lernen. Auf Grund dieser ist die Malerei von Béla Endre bloss in grossen Zügen zu studieren, ohne ein vollständiges Bild darüber gegeben zu haben. Aus seinen Briefen, von seinen Freunden ist es nämlich offenkundig, dass er schnell und viel gemalt habe.

Dieser Beitrag handelt von der malerischen Kultur vom europäischen Niveau von Béla Endre und er schildert, wie das alltägliche mühselige Leben seiner engeren Heimat an Endre's Gemälden erscheint. Die Verfasserin analysiert die werke der Kunst und dem inhalt gemäss von den Genrebildern über die Landschaftsdarstellungen bis zu den Stilleben und Interieuren. Diese Reihe zeigt zugleich den Übergang von dem dramatischen Ton von Munkácsy zu der hellen Farbenstimmung der Impressionisten.

Emőke László

THE XEROTHERMIC LICHEN SPECIES CLADONIA MAGYARICA VAIN

A history of investigation

The typical form of *Cladonia magyarica* was first collected by J. BER-NÁTSKY in the Danube island Csepel, in a sand soil, in 1901. The specimen collected by him is placed in the herbarium of the Hungarian National Museum, denominated *Cladonia pyxidata* var. *neglecta*, determined correctly by Ö. SZATALA during the revision of the herbarium in 1929. A datum still older is I. RICHTER's collection from 1885, containing a specimen of *Cladonia magyarica* f. *pocilliformis* from Pokorágy, in county Gömör. That lichen has got into the herbarium of the Institute of Plant Taxonomy of the Lóránt Eötvös University under the name of *Cladonia pyxidata*, revised similarly by Ö. SZATALA. These are, therefore, the oldest herbarial data concerning the forms of *Cladonia magyarica*. In the period between 1885, resp. 1901 and 1924, the typical form was found by a lot of botanists, among them also by Hungarian lichenologists of repute (GYELNIK, SÁNTHA, SZATALA, TIMKÓ), in the quicksand regions of the Great Hungarian Plain, and one of the variations was found even in Transdanubia, i. e. in the part of the country that lies between the Danube, the Drava and the western frontier, without being recognized by the collectors as a new species. On the labels of the most specimens in the herbaria the name *Cladonia pyxidata* var. *neglecta* is given.

At last in 1924, GY. TIMKÓ found some conspicuous specimens in the wood „Bugacz” near Kecskemét, and being unable to determine them he sent them to the excellent Finnish *Cladoniaspecialist*, E. VAINIO. VAINIO immediately recognized them being new plants, determining their taxonomic place between *Cladonia pyxidata* and *Cladonia chlorophaea*. In 1929, he described them as nova species, giving them the name of *Cladonia magyarica*. A variation similar to the variant named *Cladonia pyxidata* var. *pocillum*, the *Cladonia magyarica* var. *pocilliformis*, has been separated from TIMKÓ's material similarly by VAINIO, as well. The variant is regarded by I. PIŠÚT (1961 : 370) to be but of formal value and mentioned as a new combination by the name f. *pocilliformis* (VAIN.) PIŠÚT.

The original specimens of both forms are preserved in the botanical collection of the National Museum of Natural Sciences (Budapest) with E. VAINIO's autographic signature „*Exemplum originale*” and his autograph.

In 1930, V. GYELNIK (1930 : 22–23) published a detailed description of the lichen and the localities of occurrence of the type plants.

Both the exsiccatum and VAINIO's original diagnosis appeared in the publication of the Botanical Collection of the National Museum (Cent. VIII. Lichenes 75. No. 715) in 1930. In the same year J. ANDERS (1930 : 499–501), and in the next one H. SANDSTEDT (1931 : 410–411) dealt with *Cladonia*

magyarica. All the three authors gave also a good description of the plant mentioning, however, for want of a larger mass of matter for investigation, only the typical form and, sometimes, the f. pocilliformis.

The literature concerning *Cladonia magyarica* and the f. pocilliformis, published until 1931, has been summarized by H. SANDSTEDE (1931 : 411). There are mentioned there not only the occurrence in Hungary but also several other ones abroad. The latter ones, however, may be accepted but with some reservation.

Finally in 1961, I. PIŠÚT (Preslia, 33 : 369–374) treated of the relationship, occurrence, and distribution relations of *Cladonia magyarica*, in his monograph „Bemerkungen über *Cladonia magyarica* Vain., mit Berücksichtigung ihrer Verbreitung im Karpatenbereich“, on the basis of a material resulting from several collections, first of all from the herbarium of the Botanical Collections of the National Museum of Natural Sciences in Budapest. In his monograph, the localities in Hungary are, anyway, indicated with several errata.

Morphology of the Cladonia magyarica VAIN

(a) External morphology

(1) Primary thallus

The *Cladonia magyarica* has two kinds of thalluses, consisting partly of squamae lying on the substratum and localized horizontally (thallus primarius), partly of podetia tanding vertically (thallus secundarius).

The lacings (laciniae) of the primary thallus are middlesized, flattened, narrowly lobed. The length of lacings is (3)–5–6–(10) mm, their breadth is (1)–2–3,1 mm. Their upper surface is greenish-grey, K + mildly yellowish, their lower side is white, showing no reaction with KOH. A young primary thallus is generally circular, the rims of the squamae located radiately being in touch; later on, anyhow, the thallus loses its circular shape and the squamae become scattered.

The thallus squamae are stiff if dry, their white lower side turns outside forming an excellent reflective surface. In wet state, the lacing are flatly spread, lying loosely on the substratum and bulging, sometimes, a little.

The colour of the upper surface of squamae is brightly green, if young and wet, it is, however greyish-green, oil-green or oil brown, K + yellowish, if older and dry, and it is light brownish-red after the reagent being dried up. From the lower surface of squamae brown hypha bundles, rhizinae protrude assuring the adhesion to the loose substratum. They are as long as 2–3 mm.

(2) Podetia

The small podetia that are at first thin, and above a little broadened, are appearing in the young primary thallus. The full-developed podetia are similar to the funnels of the *Cladonia pyxidata* var. *neglecta*. Either they are simple, of a single chalice, or the chalices are rising storey-like from each other forming even triple floors like in case of the lichen species *Cladonia verticillata*. There may rise one sprout or around even more of them from the rims of chalices. The podetia grown in stories generally surpass the lenght of the lowest podetium. A fast growth, as a sign of regeneration, occurs first of all if the primary thallus and the lowest podetium are buried with sand mobilized by wind.

The encrustement of podetia is branny, a little furrowed in spots. Their colour is whitish-grey, humidly green.

From the sides of podetia and particularly from the rim of funnels several leaf-like squamae are rising, getting rolled round and thus showing their white lower surfaces outwards, having here and there rims with blackish rhizinae. The squamae are yellow with KOH, their taste is bitter showing that they contain fumarprotocetraric acid, like the podetia of the *Cladonia pyxidata* group with bitter taste generally do.

The sizes of podetia, computed as an average value of 150 measurements, are: their mean length is (10)–16–17–(22) mm (typical form), resp. (6)–9–(11) mm. (f. *pocilliformis*); their thickness is 2–4 mm; funnel diameter (3)–4–5–(8) mm (typical form), resp. (2)–3 mm (f. *pocilliformis*). On one occasion, at the f. *verticillata*, a 46 mm high funnel has been found.

The lacings of podetia are (1,5)–2–2–(5) mm long and (0,5)–1–1,5–(2) mm broad.

The abundantly foliose forms with long shoots and narrow funnels can be confounded with the forms of *Cladonia degenerans* f. *phyllophora* EHRH. If the single funnels have several squamae they resemble the form *Cladonia chlorophaea* f. *perygota*.

(3) The *apothecia* are light brown if young and in wet state, and they are brown in an older state, rising from the rim of funnels and often filling in the whole interior of the funnel.

The spores are unicellular, colourless, elliptic, of a size of $12-14 \times 3,5$ microns, at one end a little sharpened, at their side mildly bulging.

(4) The *picnidia* occur at the funnels closely side by side, they are sitting if young, with short pedicles if well-developed and then they are similar to small, undeveloped apothecia, being nearly spherical, in ripe state with a round opening above. In fully developed state they are of a size of 0,2–0,5 mm. Sometimes they appear on secondary thallus squamae or in the middle of the funnels, as well. The picnoconidia are of the size of $7-9 \times 1$ microns almost spindle-like, mostly a little bent.

(b) Internal morphology

On the basis of anatomical investigations, in the cross-section of the primary thallus an external crustaceous layer is taking place, with a subjacent zone of gonidia, and a hypha tissue underneath in the thickest layer. The gonidia, are arranged in nearly spherical groups, touching one another with their rims, thus the layer of gonidia is not thoroughly contiguous, resp. of equal thickness. The hyphae running between the gonidia are of thinner walls, sucking up and conveying the assimilata. The hyphae of medulla are thicker, on their surface lichen-acid crystals may be observed consisting of fumarprotocetraric acid. In the hypha tissue, here, there are smaller and bigger cavities, gaps that make spongy the tissue of medulla. Thus the thallus is capable of sucking up quickly the minimal quantity of dew or precipitation and, consequently, of increasing quickly in volume. The absorption of moisture on the lower surface of the lacings of thallus, pressed closely to the substratum, can be carried out the more easily because the lacings haven't any lower crust, and the spongy white medulla layer is sticking immediately to the surface of sand (cf. Table III. Fig. 1., 2.).

The greyish coloration of the primary thallus is a consequence of a dense and mildly coloured hypha plexus in the upper crus above the layer of gonidia functioning as a lampscreen against an exaggerated insolation. In the moistened and swollen thallus lacings also the spongy substance of that layer is being filled with water and thus the transparent green colour of gonidia can be brightly effective through the wet layer that became loose and swollen.

The horn-shaped podetia are massive till the end, if young, and below in later time, too; then they get hollow about in the middle and from then they have two layers. The podetia, and therefore also the secondary thalluses, are covered by a crustaceous layer outside. Beneath that layer there comes a so-called external-medulla, then the layer of gonidia can be seen and there follows an internal medulla layer consisting of thicker hyphae. This layer is dense, as well, and forms a substance with small holes. Inside the funnel there isn't any internal crustaceous layer. The crustaceous substance and the gonidial substance are of a much looser pattern than the internal crustaceous substance. The layer of gonidia often dissolves in soredia and then it becomes completely loose. The soredia render service for the vegetative multiplication.

On the upper part of small funnels, flared out hornlike, the external and internal crusts are getting farther from each other. Gonidia are occurring only on the surface of the external layer, i. e. outside, the internal layer consisting of a hypha tissue. Between the medulla layer of the external layer and the hypha tissue of the internal layer, there may be observed some septa running along connected, in different heights, even transversally by thin cross-lamellae, consisting similarly of hypha tissues. Therefore, the upper horn-like part of podetia, consisting of two layers, has a definite internal structure that – according to the lichen species – determines the shape of podetia, making their substance hard and, in dry state, brittle and fragile. The orifice of the small funnels is not open but closed with a thin layer that is remitting *Cladonia magyarica* into the sub-section *Thallostelides* of the section *Eucladonia* subgenus *Clausae* (Cf. Table I. Fig. 5., and Table III. Fig. 4.).

The internal ventricles of podetia are particularly suitable, apart from carrying out the mechanical task, for storing the moisture absorbed by the spongy medulla substance and also introduced in form of vapour.

Physiological conditions¹

For studying gonidia, we have made pure cultures, according to R. CHODAT's method. As culture fluid, DETMER/KNOPP's solution has been used. The standard solution was of the following composition:

H ₂ O	1000	g	KH ₂ PO ₄	0,25	g
Ca(NO ₃) ₂	1	„	KCl	0,25	„
Mg SO ₄	0,25	„	FeCl ₃	1 drop	
			from a solution of 1 percent.		

In the first culture series we have used solutions of 1/1, 1/2 and 1/3 concentration from the standard solution aforesaid. A part of them has been applied as a fluid, another part as a solid culture medium with 2 percent agar-

¹ By László BAKONYI.

agar. A half part of the culture media and culture fluids was given with 2 percent glucose.

The culture media have been made as follows:

DETMER's standard solution was diluted with distilled water in the above-mentioned ratio, then we have given 2 percent agar-agar to it and the whole was boiled in an autoclave, in Erlenmeyer's test-tubes closed with wad-stoppers. The boiling culture medium, in a fluid state, was filtered through a cotton-wool filter and distribuer into eprouvettes, resp. smaller Erlenmeyer's test-tubes. The glucose in the quantity necessary to the culture medium has been given to the culture fluid after being boiled but before being filtered. The eprouvettes and Erlenmeyer's test-tubes were sterilized, closed with wad-stoppers, in an autoclave, held 20 minutes long under a pressure of one atmosphere, about in 110–120 °C. We let the eprouvettes get cold in an inclined state, getting so slanting culture medium surfaces.

For making pure cultures, we have used soil concoctions, as well. The sand was boiled with distilled water – calculating two parts of water to one part of sand – 10–15 minutes long, in a temperature between 90–100° C. After discharging the solution from the cooled and settled concoction, we have filtered it through a filtering paper and used that instead of DETMER's solution. The soil concoction was used also with agar-agar. 2 percent of agar-agar was applied in the soil-concoction, with glucose or without sugar.

The culture fluids and culture media used at the second series of experiments have been:

DETMER's solution of 2/1 concentration, without agar-agar, with 4 p. c. glucose,

DETMER's solution of 1/3 concentration, with 2 p. c. agar-agar, with 4 p. c. glucose,

A soil-concoction made of dry sand from the F. Kiss wood, with 2 p. c. agar-agar, 4 p. v. glucose,

DETMER's solution with JAAG's modification, without agar-agar, with 4 p. c. glucose.

The composition of DETMER's modified solution is:

H ₂ O	1000	g	KH ₂ PO ₄	0,25	g
NH ₄ Cl	0,650	„	KCl	0,25	„
CaCl ₂	0,675	„	Mg SO ₄	0,24	„
FeCl ₃ (1 p. c.)			1 drop.		

In the first series of experiments R. CHODAT's method of pure breeding was applied (CHODAT, 1913. p. 193).

A piece of the thallus squamae of *Cladonia magyrica* was rinsed clean with distilled water before being inoculated. Then it was squashed in a drop of distilled water, macerated with a lancet. Thus we have obtained a mass consisting of gonidia and hyphae. The inoculation took place with a heated platinum needle. The needle was dipped into a waterdrop containing the hyphagonium mass and the material stuck to the needle was inoculated into the culture medium, resp. the culture fluid.

The substance inoculated in this way is not clean, as yet; besides gonidia and algae, also a lot of bacteria, penicillia, hyphae have got into the culture medium. From the infecting organisms – particularly in a culture medium

sugared – the bacteria and penicillia are developing very fast and in a few days they oppress the gonidia propagated much more slowly. In some cultures, anyway, also the gonidia have produced discernible cultures. The necessary inoculations were performed from these cultures. Finally, after repeated inoculations, we have obtained pure cultures, without any bacteria and penicillia.

In the last series of culture, the inoculation took place with a micro-manipulator. We have striven for getting a pure culture from a single gonidium. For that purpose JANSE-PÉTERFI's micro-manipulator has proved the best. For its use we have applied the method recommended by JAAG (1929, pp. 19–22).

Some nice, well-developed thallus squamae of *Cladonia magyarica* were purified from the contaminations stuck to them and visible even macroscopically. Then they were held under running water for half an hour, and the foreign materials, supposedly stuck to the thallus squamae, incessantly, were washed away with a strong water-spout. After that, the thallus pieces were kept in distilled water sterilized – about ten minutes long – and washed in distilled water with a strong spout. The thallus squamae, rinsed clean in that way, were blotted, placed between elderspith pieces cut in a sterile way, and dried a little. Then, on a slide sterilized in flame, the upper surface of the thallus pieces was scraped somewhat with an annealed lancet. In that way we have obtained the result that the epiphytal algae that stuck to the surface and could not be removed by rinsing, have got into the scrape, as well. And even the upper crust was removed with this method from the layer of gonidia under it. At last, we have separated – similarly with a lancet – the green layer of gonidia from the lower colourless hypha layer. This operation with the moist thallus pieces can be carried out easily. The layer pieces that contained the separated gonidia were cut up into very tiny pieces on another slide being similarly sterile. After dropping sterile water on them, we have covered the thallus pieces with a cover-plate and with a mild pressure on the plate we have separated the gonidia and hyphae. After removing the cover-plate, we have obtained water drops containing hypha pieces and free gonidia. We have introduced a small drop of that upon the lower side of the plate covering the wet chamber of the micro-manipulator. In this way we obtained the water drop containing gonidia like a hanging drop. On the right and left sides of the cover plate, beside the water drop with gonidia, we have placed sterile water drops. The drying up of the wet chamber was prevented by the help of a moist wadding. The wet chamber prepared like this was placed on the microscopic slide, and the manipulation was carried out with microscopic magnifications. The pipettes were made according to PÉTERFI's method.

We have sucked up a gonidium with a pipette sterilized in absolute alcohol and flame. For removing bacteria or foreign algacells that possibly stuck to it, we have rinsed the gonidium chosen, as well. Therefore, we blew out the content of pipette upon the clean, empty surface of the cover plate, sucking away the water from the gonidium again and again, taking care that the algal-cell itself doesn't get into the pipette. Repeating this operation three-four times, we have achieved the result that the selected gonidium cell was available for us clean, in a state suitable for inoculation.

With that procedure, which is much more laborious than the former one was, we could inoculate a single gonidium and investigate really the gonidia of *Cladonia magyarica* in the cultures obtained by the help of it. An indisputable

advantage of the method is that, already at the first inoculation, we have obtained a pure culture undisturbed by the presence of penicillia or bacteria either in sugared or in sugarless culture media.

The cultures, obtained after the first series being inoculated, could be bred pure, inoculated three-four times again and again. The alga of the pure culture was a gonidium isolated from the lichen thallus originated from the „Csengele” wood. The alga cells nearly spherical, of a size changing between 8–18 μ . The cells had a big yellowish-green chromatophore (Code des Couleurs: jaune vert No. 276), filling up the cell completely. The surface of the chromatophore is smooth, appearing sometimes finely granular. With a gentian-blue staining, a nucleus of the size 1,5–2 μ of central site may be demonstrated.

The cell wall gives a violet cellulose reaction with chlorzinciodine. The cells contain a large quantity of oil, well-visible even without staining. As a result of a staining with Sudan III, the spread small oil drope run together into a bright orange drop. The oil content is large compare with the size of cell, filling up about one-third part of them.

In the cultures the cells form groups, as a consequence of the way of their division, resp. multiplication.

The gonidium algae have mostly multiplied in the cultures by forming autospores. The chromatophore of uniformly green colour became turbid in the cells fully developed, some granulation has appeared in it. Later on, this granulation became stronger, forming small, at first irregular clodes later transformed into regular spherules. These spherical autospores have more and more increased, filling up, at last, completely the interior of the sporangium cell. After being delivered, six-seven autospores have increased remaining together and forming thus mulberry-like bunches. These bunches are giving the cell groups appearing in the pure cultures. Whether the autospores had got into the open air by bursting the wall of the sporangium cell or by breaking up the whole cell, it could be observed that some autospores remained inside the cell-wall cover emptied. The two-three autospores left over again began forming new cell groups.

The autospores are of small regular spheric shape, with rather dark yellowish-green chromatophore, filling in the cell cavity completely. In older age, a nucleus can be demonstrated in them with gentian-blue staining.

When the autospores are reaching the size of normal gonidia and the state of their physiological maturity, they become even themselves autosporangia.

In pure gonidium cultures also a multiplication by isogametes can often be observed. We have studied the substance coming from the culture in distilled water. In five minutes after taking out the material, the uniformly green chromatophore became granular, decomposing first dimly but later well discernibly into several oval particles that, increassing and eventually crowded, have completely filled the interior of the mother cell. It the meantime, on the cell wall of the mother cell, in the form of a cap-like protrusion, the site of the future discharge has become visible. The gametes, incressed and crowded, had carried aut a great pressure on the cell wall that quickly opened with a small round hole at the site of leaving mentioned above. Through the opening produced in this way the mass of gametes being still immobile in the cell was slowly pressed out, surrounded by a greenish jelly-like viscous substance. In the mass pressed out and placed spherically before the orifice of the mother cell

in some seconds the gametes got activated, began swarming, then separated from one another explosionlike and swam away. Sometimes two-three gametes got on with sticking together, coming apart only later, in some distance from the mother cell. On the membrane of the mother cell emptied the site of the opening is obvious.

In certain cases when the developing gametes can already be separated well without being pressed completely to one another for the time being, they begin to move already inside the mother cell. This movement lasts some seconds, sometimes however for some minutes, then the mother cell quickly opens and the exploding gametes are scattered with a fast swimming. Inside the empty cell wall some gametes are sometimes left behind. These are circulating in the empty mother cell for a long time – as long as a quarter or half an hour – at last, losing their flagella, they become round.

The gametes delivered are uniform, somewhat elongated. one of their ends being more pointed, the other one rounded off. Their size is $5-10 \times 2-4 \mu$, they have on their pointed ends two flagella equally 6μ long, with the help of which they are swimming with a lively, drilling motion being capable of a quick changing of direction. They often twirl round their own axis remaining in the same place and then, breaking off that motion, they are quickly swimming in a straight direction again. Sometimes they perform only the rotary motion described. The gametes swimming in straight direction may quickly come to a stop and begin turning round and round. That motion of theirs can last as long as 1–1 to 15–20 minutes. Their motion gets slower and slower, at last they cease to move, get rid of their flagella become round and, as independent cells, they begin to feed, grow, i. e. they begin to function as new cells.

At the round end of gametes, a chromatophore can be found having either the shape of a trough tight on the wall or being stretched along the wall. The chromatophore sometimes fills in the whole body of gametes. In the gametes there cannot be demonstrated any nucleus or stigma, even by being stained.

The isogametes may copulate in different ways. With their pointed and sometimes rounded ends or with their sides they adhere closely to each other, meanwhile turning round in the same place or advancing with a drilling motion. In some time their motion becomes slower, they flick more rarely with their flagellae, and finally they cease entirely to move.

The physiological behaviour of the gonidium alga bred in the first series of culture was as follows.

We have got the thalluses developed big from pure cultures in their most perfect form in DETMER's culture media of different concentrations. The colour of thalluses was a little lighter and their surface a little wetter, too, in the soil concoctions containing sugar. We have observed a development at an approximately uniform pace in the soil concoctions containing glucose and in DETMER's culture media. The cultures were generally yellowish-green, granular, of a little surface with characteristic protrusions and dimples making wavy the surface of thalluses.

In several cultures there developed not the original gonidium of *Cladonia magyarica* but an epiphyte alga in symbiosis with the lichen thallus on its rugous surface. This fact, as an experimentary mistake, was already mentioned by R. CHODAT (1913, p. 193), as well. In the greatest part of cultures, however, there was really the gonidium alga that was bred.

In the second series of culture, made by the help of micro-manipulators,

we have used the gonidia of the *Cladonia magyarica* thalluses originating from the F. KISS wood and BILISICH wood beside Szeged-Ásotthalom. The inoculation was carried out with the method used in the Geneva school and followed by JAAG, too. As culture medium we have used a culture medium with glucose prepared with one-third of DETMER's agar-agar, sand soil with glucose from the F. KISS wood, 2/1 of DETMER's solution with glucose, and DETMER's modified solution with glucose.

The inoculated cultures were put into a culture case placed before a window giving a diffuse light and looking on the direction NNE. In the case a temperature of 16–18° C was assured.

The inoculation of cultures took place on February 21st. For a complete month there has not occurred – according to our macroscopic observation – any visible change. Between March 20th and 22nd some vaccines took place. At the bottom of a culture with DETMER's modified culture fluid and on the surface of more nutrient substrata some dots of 0,5 mm diameter have appeared. The thalluses continued developing gradually but very slowly. On June 19th the size of cultures was of a diameter of 5–7 mm.

From the cultures grown large enough, on April 19th and May 6th we made transmissions by inoculation to different culture media. Erlenmeyer's retorts containing the vaccines were kept partly in a diffuse, partly in a direct sunlight. With these series we have wished to investigate the influence of the different culture media and of the luminous intensity. The cultures grown in DETMER's sugared culture medium from the F. KISS wood have shown round cultures with a size of 5 mm. That consisted of fine small clods showing in some places knobs, elsewhere dimples. The knobs were placed as if their centre had developed alga groups along concentric circles starting from the same centre. The middle of culture was thicker, it protruded more than the peripheric part that seemed to be thinner. Its colour is yellowish-green (Code des Couleurs: Vert No. 302), of a somewhat wet surface without being bright. The gonidia dissolved in a sugared soil concoction from the BILISICH wood have given small thalluses of a less regular shape but of a much finer granulation, and therefore of a smoother surface. Their colour was more yellowish-green (Code des Couleurs: Vert No. 307), the surface wetter and brighter. Also the external picture of the thalluses grown in culture media non-sugared was similar to those described above, the small thalluses have however formed a smaller and thinner cover.

The granulation of the thalluses developed in solid culture media and visible to the naked eye supposedly is a cell group fragmentated from a mother cell each.

The gonidia haven't reveal any difference in direct and diffuse lights as there wasn't given any difference by DETMER's sugared solution and a sugared soil concoction. The want of sugar has, however, retarded the development strongly.

The results of the macroscopic investigations of cultures are:

(1) The presence of glucose is accelerating the development; without glucose, however the intensity of development is decreasing.

(2) The use of a direct or diffuse sunlight is giving no difference at gonidia coming from the same plant and locality and inoculated into the same culture medium.

(3) The intensity of development of the gonidia grown in the same soil concoction and DETMER's culture medium is identical.

(4) The gonidium algae originating from two different localities have shown a granulation of different colour and different fineness in culture media of different composition.

(5) The gonidia are developing in a culture fluid with greater intensity than in a solid culture medium. That is connected – in all probability – with the physical condition of the medium. In a solid culture medium the shape of cultures is regular.

(6) The introductions made of bred are developing faster than the primary cultures originating from a lichen thallus. It is demonstrated by this fact that the gonidium alga – after some generation – is accommodating itself well to the artificial conditions.

The results of the microscopic investigations have been:

(1) The alga cells developed in the cultures are spheric or somewhat oval, their size being $6-8 \times 10-14 \mu$, their wall thickness $0,8 \mu$.

(2) The chromatophore of the algae is of central site, of lobate edge, of yellowish-green (Code des Couleurs: Vert No. 306) colour.

(3) The alga cells are containing a great lot of oil stained well by Sudan III.

(4) The pyrenoid that shows also a weak starch reaction may hardly be seen in the cells grown in a medium sugared; it is, however, to be demonstrated easily in the cells developed in a culture medium without sugar.

(5) The alga cells are mononuclear.

(6) The gonidia are multiplying with autospores or gametes.

The gonidium alga of lichens belonging to the genus *Cladonia* is classified by R. CHODAT into the genus *Cystococcus* and described by the name of *Cystococcus Cladoniae* CHOD. Similar observations have been made by O. JAAG and F. ELVING, as well.

The gonidium alga of *Cladonia magyarica* is differing from that of CHODAT's plant both „in situ” and in the cultures, too. Therefore, for making a distinction, we have specified the gonidium alga of *Cladonia magyarica* by the name of *Cystococcus cladoniae magyaricae*.

Its description is as follows:

The cells are approximatively spheric or somewhat oval, their size being $6-8 \times 10-14$ and the thickness of their walls, $0,8-0,9 \mu$; they take place in irregular cell clusters. In the algal cells there is generally one colour body, rarely there are two or three of them, being of laced edge and taking place in the middle of the cell. In each of the coloured bodies there can be found a pyrenoid. The multiplication is happening by autospores and isogametes.

Cellulae algarum approximative globosae seu modice ovatae, cum magnitudine $6-8 \times 10-14 \mu$. Crassitudo membranae cellularum $0,8-0,9 \mu$. Cellulae in acervis deformati se ponuntur. In cellulis algarum unum, rarior duo seu tria chromatophora inveniuntur. Chromatophora – cum pyrenoidis singularis – in medio cellularum ponuntur. Multiplicatio cum autosporis isogametisque accidit.

Material production of *Cladonia magyarica*

Our investigations the material production of *Cladonia magyarica*. For that purpose we have investigated ten lichen plants covering a soil surface of 1 sq. dm each.

The collected matter was first pured macroscopically from the pedicles of the mosses, from the podetia of other lichens, from the mouldy foliage-leaves and other vegetable particles, animal excrements, carrions of perished insects, etc. Then we have removed the grains of sand sticked to the rhizinae on the surface of a metal sieve with the water spout from the water-mains of high pressure applied two times for ten minutes. The matter pured in this way was dried in an exsiccator in 120° C for 24 hours. After drying, we have messured it again and, computing an average of the result of measurements we have got the mean value of the material production for one sq. dm. Finally, having heated the lichen patterns, we have burned their organic matter. Extracting the residual weight of ashes from the weight of the dried matter, we have got the value of the organic matter production for a surface of one sq. dm.

For establishing the total organic product appearing on the sand surface together with the lichen thalluses, we have weighed the foreign matter collected with the single samples, as well. The sum of the weights of the dried lichen matter and of the foreign organic matter is giving the value of the total material production for one sq. dm on the locality of *Cladonia magyarica*. From these values – multiplied by ten – the quantity of the material production for one sq. m. can be established easily.

The results are summarized in the following table:

MATERIAL PRODUCTION OF CLADONIA MAGYARICA

Number of samples	Weight of the total production	Weight of the purified lichen material		Quantity of the removed water	Weight of the ash remained after being heated	The organic-matter content of the lichen mass investigated
		before drying	after drying			
	f o r o n e s q, d m i n g r a m m e s					
1.	22,300	10,100	9,350	0,650	1,820	7,530
2.	14,150	7,850	6,920	0,930	1,555	5,365
3.	14,730	9,320	8,150	1,170	1,605	6,550
4.	17,900	8,480	7,150	1,330	1,835	5,315
5.	17,150	7,130	6,100	1,030	1,035	5,065
6.	23,950	11,350	10,540	1,810	1,210	9,330
7.	16,940	7,590	6,510	1,080	1,550	4,960
8.	16,610	10,910	9,600	1,310	1,610	7,990
9.	11,770	8,920	7,710	1,210	1,680	6,030
10.	16,100	8,200	7,350	0,950	1,420	5,930
In average	17,160	8,980	7,930	1,147	1,932	6,406

*Investigation of the antibiotic activity of Cladonia magyarica*²

The air-dried lichen body was finely ground and extracted (1 g/1. ml n-butanol, ethylether and chloroform at 20° C for 12 hours. The extracts solvent in each case) with distilled water at 4° C and 20° C, acetone, ethanol, were filtered and the antibiotic activity was controlled by agar-diffusion cup-test. The culture medium was a bouillon of 3% agar content, supplemented with 1% saccharose, set partly for pH 6,5, partly pH 7,5. The media were inoculated with the suspension of test microorganismus, then cups were punched out and 0,1 ml solutions were introduced into each cup of 8 mm in diameter and 3 mm in height.

As test-microorganisms the following bacteria and fungi were used: *Bacillus cereus* var. *mycoides*, *Staphylococcus aureus* WALKER, *Escherichia coli* O 111, *Serratia marcescens*, *Candida albicans*, *Hansenula anomala*, *Aspergillus niger*, *Syncephalastrum racemosum*.

According to the results, *Cladonia magyarica* contains antimicrobial agents inhibiting selectively the multiplication of the two Gram-positive bacteria. The results are summarized in the Table. The figures in the Table show the radius of the zones of inhibition, the sign „+” marks partial inhibition and the sign „-” means inactivity.

ACTIVITY OF THE EXTRACTS OF CLADONIA MAGYARICA VAIN. AGAINST GRAM-POSITIVE BACTERIA:

Bacteria	pH	Distilled water of				Ethyl-ether		Acetone		Ethanol		N-butanol		Chloro-form	
		4° C		20° C		6,5	7,5	6,5	7,5	6,5	7,5	6,5	7,5	6,5	7,5
<i>Bacillus cereus</i> var. <i>mycoides</i>		—	—	+	+	6	4	6	4	7	6	6	3	4	2
<i>Staphylococcus aureus</i> WALKER		—	—	—	—	4	2	3	+	4	2	3	+	3	+

The active substances are well extractable in organic solvents applied.

The antibacterial compounds were separated by thin-layer chromatography. The dried lichen material was extracted with ten-fold quantity of ethanol (w/v) under reflux for half an hour. Silica gel 6 (nach STAHL, MERCK) was used in an amount of 10 mg/cm² as adsorbent, and a benzen-ethanol (10:1) mixture as solvent system. From the extract, 0,1 ml was applied to the origin. The running distance was 12 cm. The chromatograms were developed biologically by covering the dried plates with bouillon agar of pH 7, then inoculated with *Bacillus cereus* var. *mycoides*, incubated in wet chamber at 30° C for 20 hours and checked for zones of inhibition.

With this method two active compounds could be detected: very possibly atranorin (C₁₈H₁₈O₈) (R_f = 0,8) and protocetraric acid (C₆₂H₅₀O₃₅) (R_f = 0,53).

² By Lajos FERENCZY

In connection with the investigation of the chemical and morphological character the lichen, T. AHTI (1966:388) is writing as follows: „This species contains atranorin besides fumarprotocetraric acid, but morphologically it closely resembles *C. pyxidata* and *Cl. pocillum*. Its status has been in doubt but after a thorough analysis PIŠÚT (1961) came to the conclusion that it is an independent species rather than, for instance, a chemical strain of *Cl. pyxidata*. The writer accepts this opinion, admitting that some specimens are difficult to distinguish from *Cl. pyxidata* on a morphological basis alone.”

Ecological conditions

Cladonia magyarica prefers the depressions of sand surfaces where the soil is relatively the wettest even in the period of a great aridity. As a result of a prolonged drought and heat in Spring and Summer and of warm winds, the lichen thalluses are withering, becoming fragile. They break to pieces under the steps of animals and people, are pulverized. The temperature maxima fall on the months July–August. These maxima are in the habitats of *Cladonia magyarica* – according to the generally corresponding data of several researchers – as follows:

Year	Area	Temperature	Exposition	Name of researcher
1934	Szeged—Szatymaz	55—60° C	S	L. BAKONYI
1937	Nagykőrös, sandhill „Strázsadomb”	55° C	on the surface of soil	Z. HARGITAI
1961	Csengele wood	62—66° C	„	L. GALLÉ
1961	Csengele wood	62—62°	below a sand layer of 1 mm	L. GALLÉ
1965	Ásotthalom, „Emlék-erdő” wood	56° C	S. E.	L. GALLÉ

Cladonia magyarica tolerates well, besides a high temperature, also the strong fall in temperature in winter characterizing the lowland conditions of the Hungarian steppe. The long and cold winters were often weathered out by our plants in that way, as the drop in temperature reached not rarely –25, –27° C, approaching even –30° C. The lichen thalluses have preserved below the snow, or even without being covered by any snow, their fresh green colour. Their thallus and podetia/squamae have not rolled up as they did during the summer heat. To be sure, they have stiffened from the frost; this stiffness, however, has not increased their fragility. On the thallus squamae and podetia we have not observed any damages or fissures caused by frost.

The tolerance of this high temperature interval, corresponding to 80–90° C, is due first of all to the fact that in the lichen thallus there are not formed real tissues, as yet, and the hypha network, on the other hand, is assuring an exaltation. In the apothecia the asci and in those the spores are defended by

paraphyses being close to one another, and the coloured, somewhat knobby hypha-ends of paraphyses are forming a real light-shade ensuring a defence against the scorching sunlight, as well.

The gonidia-algae themselves are not too sensitive organisms, either. That is shown by the fact that the algae survive in the arctic region on the surface of snow similarly as in the thermal waters.

Our lichen finds the optimal conditions necessary for its development in the wetter and periods of Spring and Autumn, resp. in a less warm early Summer. In the spring months (April–May), in four weeks, the young podetia developing from the thallus are achieving a size of 2–3 mm. During the great aridity there don't appear any new young podetia. Then the lichen does not grow, either. The optimum of growth falls, therefore, on the spring months. In the summer months, because of the insolation, the high temperature, the withering caused by the great loss of water and, last but not least, as a consequence of the aeolian, moreover the zoogene and anthropogene effects, the lichen is suffering much and in the woods visited strongly in the Great Hungarian Plain there are scarcely to be found any healthy substances and healthy thalluses.

Concerning the water preservation, *Cladonia magyarica* is, anyhow, making use also of the capacity of water preservation of moss plants occurring together with it (*Syntrichia ruralis* var. *arenicola*, *Pleurochaete squarrosa*, *Ceratodon purpureus*, etc.). Together with the mosses, the leaves falling on the soil surface, the stem formulae, the thallus is forming a left-like texture that, like a sponge, is resorbing in itself vapour, dew and other precipitation of liquid state. Owing to that, in wet, foggy weather, in dewy mornings, the lichen thalluses become soft; after sunset, however, they grow dry, become fragile.

As mentioned above, the lichen thalluses are often tread underfoot, diddled out of their accustomed site, knocked down by pasturing animals and people working in the forest. In that case the podetia that are normally in a vertical site are getting on the surface of sand into a horizontal position and often even upside down. In the thallus has still enough water reserve or if it becomes wet so the podetia begin to proliferate. There appear on them not only new secondary squamae but also small secondary and tertiary funnels growing upwards (Cf. Table I. Fig. 8., 9., and Cf. PIŠUT 1961:371, Fig. d.)

It was interesting to observe how *Cladonia magyarica* is defending itself against wind and against being covered by the quicksand. The wind often fills in the depressions occupied by *Cladoniae* with sand, decaying leaves, vegetable debris. First the primary thallus is getting under sand then often even the podetia themselves. At any rate, as soon as a buried thallus like that can get some moisture, there grow upwards new thallus squamae at the end of podetia, there are sprouting new, young podetia. In that way the plant is striving to get over the sand. If, however, it cannot get any precipitation in due time then the lichen thalluses perish. If, on the other hand, it can get some precipitation and a regeneration occurs then only the thallus pieces and podetia are decaying that have remained under the surface of sand. They increase in both cases the humus content of the sand soil.

The regenerating podetia like these can, however, be befallen by a further disaster, as well. In that case the regenerating process is anew beginning, and fantastic shapes may be produced.

P. MAGYAR is exposing in his monograph „The sand vegetation like a guide for the sand afforestation” (1933:281–313, Hungarian) that an old endeavour of our acting foresters is to look for soil-marking plants from whose presence a conclusion may be drawn, even without investigating the soil, concerning the quality of ground and so indirectly also concerning the kind of trees with which the area may be planted.

Well, *Cladonia magyarica* belongs to the good soil-marking plants locked for. According to the soil investigation of GY. BODROGKÖZY in the wood at Felső-Ásotthalom, in one of the localities of *Cladonia magyarica*, the sand soil is containing, besides 7,90–7,95 pH value, 3,76 p. c. of CaCO_3 , 1,05 p. c. of humus. The humus content is gradually decreasing in a greater depth. A similar pH value was obtained, on the basis of colorimetric local pH measurements, by L. BAKONYI, as well, establishing (6,5)–7,0–7,5 pH values in the BILISICH wood, as well on the sand soil of the F. KISS wood and „Honvéd” wood. The lichen is, therefore, of a mildly basophilous. The water-realizing of soil in the water column originating from the same level (of 0–20 cm) was 221 mm in five hours.

The sand soils occupied by *Cladonia magyarica* are, as a rule, light brown or yellowish brown, their grain size being 0,02–0,2 mm.

Cenological conditions

Cladonia magyarica is one of the character species of the synusium *Cladonia foliacea* – *Cladonia magyarica* that is creating the moss-level of the different sand plant-associations in the Pannonian flora area.

The associations characteristic of the quicksand and containing *Cladonia magyarica*, as well, are:

(1) *Festucetum vaginatae* (RAP.) SOÓ.

- a) *arrabonicum*: County Zala, Nagykanizsa–Sormás (T. PÓCS).
- b) *danubiale*: County Pest, Szentendre (J. ZSOLT). – Rákoskeresztúr (T. PÓCS). – Nagykőrös (Z. HARGITAI). – Pócsmegyer (I. KÁRPÁTI). – Vácrátót (I. KÁRPÁTI and Mrs. I. KÁRPÁTI). – County Csongrád, Ásotthalom, wood „Emlékerdő” (GY. BODROGKÖZY). – In the same area (L. GALLÉ). – Csengele wood (L. GALLÉ). – „Honvéd” wood, FERENC KISS wood (L. BAKONYI).

(2) *Festucetum vaginatae* – *Corynephoretum danubiale* SOÓ. County Pest, Nagykőrös (Z. HARGITAI). County Tolna, Mezőföld (Á. BOROS).

(3) *Astragalo-Festucetum sulcatae danubiale* SOÓ. County Pest, Nagy-
kőrös, in woods „Nagyerdő” and „Pálfája” (Z. HARGITAI). – Rákoskeresztúr (T. PÓCS.)

- a) *Poa angustifolia* Typ. County Csongrád, Ásotthalom wood, Dugonics wood, Átokháza wood, Pálinkás wood (GY. BODROGKÖZY).

The synthetic list of *Cladonia foliacea*–*Cladonia magyarica* synusium is as follows:

Form of	Name	D (Dominyancy)	K (Cons-tancy)
Cl	<i>Cladonia foliacea</i>	1-5	V
Cl	<i>Cl. magyarica</i>	1-4	V
Cl	<i>Cl. rangiformis</i>	1-2	III
Cl	<i>Cl. furcata</i>	1-2	III
Cl	<i>Cl. subrangiformis</i>	+ - 1	II
Pa	<i>Parmelia pokornyi</i>	+ - 2	IV
Pa	<i>P. vagans</i>	+ - 1	II
Co	<i>Collema pulposum</i>	+ - 1	II
Pl	<i>Lecidea (Psora) decipiens</i>	+	I
Cl	<i>Cladonia cornutoradiata</i>	+	I
Cl	<i>Cl. chlorophaea</i>	+	I
Cl	<i>Cl. coniocraea</i>	+	I
Ce	<i>Cornicularia aculeata</i>	+	I
Br	<i>Syntrichia ruralis</i> v. <i>arenicola</i>	+ - 1	I
Br	<i>Pleurochaete squarrosa</i>	+ - 1	I
Br	<i>Ceratodon purpureus</i>	+ - 3	I
Br	<i>Barbula convoluta</i>	1-3	II
Br	<i>Bryum argenteum</i>	1	II
Br	<i>Encalypta vulgaris</i>	+ - 1	I

The associations enumerated and the synusium occurring in them are the modest plant associations of the Hungarian sand steppes first of all of the sand-hills in the region between the rivers Danube and Tisza that are forming the plant associations of the dry barren sand soil in large areas. The closing of the pedunculate plants is changing in high degree: in places lying deeper it may be as much as 80-90 p. c., on the hill-sides exposed to wind and sun, however, they are hardly covering 10-20 p. c. of the soil. In the latter cases, a synusium consisting of lichens and mosses is coming into domination. It is therefore that this synusium is considered by several foreign authors (TH. MÜLLER 1951; O. KLEMENT, 1955) as an independent association under the name *Cladonietum endiviaefoliae*.

As interpreted by R. SOÓ's Hungarian plant-sociological school, however, this association is to be regarded as synusium.

Taxonomical Part

Together with the typical form of *Cladonia magyarica*, often even in identical localities, there occur some very characteristic forms that may be recognized easily and are differing conspicuously from the another. In the course of an investigation of several hundreds of herbary specimens and of several thousands of living exemplars, I have observed a lot of forms from those having but hardly laced podetia till those laced bunch-likely and super-abundantly, till the funnels proliferating simply and manifoldly, on the basas

of which some collectors had classified the *Cladonia magyarica* forms into other *Cladonia* species (e. g. *Cladonia pyxidata* f. *neglecta*).

During our investigations we have carried out the separation of these forms, distinguishing six well-separable forms and apart from them one teratologic case.

The identity of the fungus and alga components has been considered as a common mark characteristic of the whole species, being able to be decided by reason of the construction, shape and size of the spores and gonidia. There were regarded as a common mark also the internal construction of the primary thallus and of the podetia, as well the reactions of the thallus and podetia to KOH, CaOCl_2 and paraphenylendiamine.

We have regarded as a mark of form also the external shape of the thallus, the form of its position on the substratum, the colour of thallus, the external construction of podetia, being simple or composed, the degree of their being laced, the location of lacings, the differences concerning the crustation of podetia. Moreover, we have distinguished the sterile and fructificativous forms that are always differing from each other. Already I. PIŠŮT (1961:370) had distinguished an irregular form in connection with the regeneration. That is showing so great differences that, if not found in the thallus of *Cladonia magyarica*, we should not believe it to belong to this species.

Taking into consideration the differences mentioned above, we have prepared the clue of variations and forms of the species *Cladonia magyarica*, in English (a) and in Latin (b) languages:

(a)

Clue of variations and forms of the species Cladonia magyarica VAIN

1 a	The podetia are assurgent.....	2
b	The podetia are procumbent, from their sides new small funnels are germinating	8. ter. setigerus
2 a	The podetia are simple	3
b	The podetia are proliferating repeatedly, in storeys	5. f. verticillata n. f.
3 a	The plants are sterile, without apothecia.....	4
b	The plant are producing abundantly. The podetia have a lot of apothecia, in young age light brown later on dark brown ones	6. f. carpophora n. f.
4 a	The funnel is bunch-like foliose. Typical form.	1. var. magyarica
b	The funnel is foliose not bunch-like	5
5 a	On the edge of the funnel there are sitting tiny shoots	3. f. prolifera n. f.
b	The edge of the funnel is not germinating	6
6 a	The primary thallus is well developed, spherical, pressed strongly to the substratum, in the middle it is brownish, towards the edges it is lighter, growing generally on moss grass. The podetium is short, trumpet-like, with a narrow orifice	6. f. pocilliformis (VAIN.) PIŠŮT
b	The primary thallus is weakly developed, the podetium is oblong-cylindrical, widening out moderately, sparsely.	7. f. truncata n. f.
	It is rather verrucous, rimous	

- c The primary thallus and podetium are as before but the podetium is abundantly, bushily squamulose ..... 2. f. *squamulosissima* n. f.

(b)

Clavis variationum et formarum speciei Cladoniae magyaricae VAIN.

- 1 a Podetia assurgentia 2
- b Podetia procumbentia. Ex latere podetiorum nova, parva podetia secundaria progerminant ..... 8. ter. *setigerus*
- 2 a Podetia simplicia 3
- b Podetia compluria, super se prolifera ..... 5. f. *verticillata* n. f. m.
- 3 a Plantae steriles sunt, sine apotheciis 4
- b Podetia abunde frugifera, multis, initio clare-fuscescentis, mox obscure-fuscescentis apotheciis ..... 4. f. *carpophora* n. f. m.
- 4 a Scyphus podetiorum superne dense squamuloso-frondosus 1. var. *magyarica*
- b Scyphus podetiorum haud squamuloso-frondosus 5
- 5 a Ex margine scyphorum complures, maiores-minoresve proles excrescuntur ..... 3. f. *prolifera* n. f. m.
- b Margines scyphorum haud germinantes 6
- 6 a Thallus primarius bene evolutus, ad substratum valde adnatus, medio fuscescens, ad margine clarior, vulgo in superficie muscorum frondosorum crescens. Podetia brevia, pocilliformia, cum foraminibus angustis ..... 3. f. *pocilliformis* (VAIN.) PISÚT
- b Thallus primarius tenuiter evolutus, partim adsurgens, ad substratum haud adpressus. Podetia oblongo-cylindrica, leniter lata, haud foliosa, magis rimosa vel verrucosa ..... 7. f. *truncata* n. f. m.
- c Thallus primarius et podetium ut prius. Tota superficies podetiorum dense et hirsute lacinata ..... 2. f. *squamulosissima* n. f. m.

(c) *Description of variations and forms*

1. var. *magyarica*

The typical form. The podetia are above funnel-like, simple, often more or less squamous, crustaceous, whitish grey, soredeous. With KOH they are showing a brightly or weakly yellow staining, with P (paraphenyldiamine) red, they are (10)–16–17–(22) mm long and 2–4 mm thick. The funnel has a diameter of (3)–4–5–(8) mm, it is above densely, bunch-like foliaceous. The squamae are (1,5)–2–3–(5) mm long and (0,5)–1–1,5–(2) mm broad, with branching lacings.

Typus. Podetia scyphifera, simplicia, saepe demum plus minusve squamosa, albido-glauescentia, sorediis destituta. Cum KOH + sat bene aut leviter lu-testentia, cum P + rubra, (10)–16–17–(22) mm longa et 2–4 mm crassa. Scyphus podetiorum (3)–4–5–(8) mm in diametrum, superne dense squamuloso frondosus. Squamae (1,5)–2–3–(5) mm longae et (0,5)–1–1,5–(2) mm latae, lacinatae.

Occurrence: It is frequent in the sand soils of the Plain, in the clearings of sand-strengthening woods.

2. f. squamulosissima Gallé

The podetia are abundantly, bushily foliaceous. The edge of squamae is only less or hardly lash-like.

Tota superficies podetiorum dense et hirsuta frondosa. Margines squamarum haud vel leviter rhizinatae.

Occurrence: Together with the type, very sporadically.

3. f. prolifera Gallé

From the edge of podetia smaller of bigger shoots are springing.

Ex marginibus scyphorum complures minores-maioresve proles excrescuntur. Proles vulgo sine apotheciis.

Occurrence: Mixed with the type, it is rather frequent.

4. f. carpophora Gallé

Frugiferous form. The apothecia are light brown in young age, later on they are dark brown; they are solitary and sit on the edge of funnels or confluent occluding the orifices of the vigorous proliferating funnels.

Forma frugifera. Apothecia initio clare-fuscescentia, mox obscure-fuscescentia, solitaria, ad margines podetiorum adnata, vel confluentia et foramen scyphorum robustiorum proliferorumque claudunt.

Occurrence: It is growing in the same localities like the type.

5. f. verticillata Gallé

The podetia are proliferating threefold or multifold, in streys. The secondary funnels are originating from the edge of middle of podetia. The plant is similar to *Cladonia verticillata*.

Podetia ter, seu compluria super se prolifera. Scyphi secundarii vel ex margine, vel ex medio podetiorum excrescentes, ad podetia *Cladoniae verticillatae* similes.

Occurrence: Together with the type, sporadically.

6. f. pocilliformis (VAIN.) PIŠŮT

E. VAINIO apud V. GYELNIK: MBL XXIX. 1930 : 22-23, - I. PIŠŮT: Preslia 3, 1961 : 370.

Occurrence: On the surface of moss grasses, in rather shady places, in localities of the Plain mentioned at the type, and the lower regions of the Hungarian Middle Mountains. Hygrophytic variation.

7. f. truncata Gallé

The primary thallus is evanescent or weakly developed, partly rising erect, non-depressed. The podetia are oblong-cylindrical, mildly broadened, hardly foliaceous, rather verrucosus-rimous, somewhat shorter than the podetia of the typical plant: they are 10-16-(17) mm long, 0.5-2 mm broad. Diameter of funnels 3-6 mm.

Thallus primarius tenuiter evolutus, partim adsurgens, non adpressus. Podetia oblongo-cylindrica, leniter lata, haud foliosa, modice squamulosa,

magis verrucosa vel rimosa, aliquantum minores quam podetia plantae typicae, longitudine 10–16–(17) mm, crassitudine 0,5–2 mm. Latitudo scyphorum 3–6 mm in diam.

Occurrence: Together with the typical plant it is rather frequent.

8. ter. setigerus

From the sides of the lying podetia there germinate newer, tiny funnels of irregular shape.

Ex latere podetiorum procumbentium podetia secundaria progerminant. Podetia secundaria parva et irregularia sunt.

Occurrence: Mixed with the typical form, very scarcely.

Distribution of Cladonia magyarica VAIN.

In Hungary seven flora regions of four territories meet one another that belong to the Middle-European flora area. The phytogeographic classification of the area – on the basis of R. SOÓ (1964 : 97) – is as follows:

A) Pannonicum	* 1. Arrabonicum
I. Matricum	* 2. Colocense
1. Tokajense	* 3. Praematricum
* 2. Tornense	* 4. Crisicum
* 3. Borsodense	5. Nyírségense
4. Agriense	6. Samicum
5. Neogradense	7. Titelicum
II. Bakonyicum	B) Illyricum
1. Visegradense	V. Praeillyricum
* 2. Pilisense	1. Saladiense
* 3. Veszprimense	* 2. Somogyicum
4. Balatonicum	* 3. Kaposense
III. Praenoricum	* 4. Sopanicum
1. Laitaicum	C) Noricum
2. Castriferreicum	VI. Noricum
3. Petovicum	1. Ceticum
IV. Eupannonicum	2. Stiriicum
D) Carpathicum	
VII. Carpathicum	
1. Cassovicum	

The lichens that belong to the form circle of *Cladonia magyarica* occur in the flora area discussed in the flora regions marked by an asterisk (*). The occurrences are indicated also in the annexed map and inserted into the detailed enumeration. This composition is carried out on the basis of literary data, specimens in herbaria and our own collections. In the enumeration we have given separately the Hungarian data and – for the sake of completeness – those from outside Europe, separately at the typical form and the units under the species. In the extra-European group we have put a mark of interrogation (?) in front of the occurrences and definitions considered to be uncertain. We are regarding as questionable first of all the data that mention the High Tatra,

the territory of Oberrheinkreis, the wood at Berchtesgaden, the Spitzbergen, Abbazia, Macedonia, the West-Indian Isles, the United States of America, Africa (Algeria), as well, among the localities of *Cladonia magyarica*, and mainly of the *Cl. magyarica* f. *pocilliformis*. In this respect I am agreeing with the opinion of I. PIŠŮT who wrote (1961 : 372): „Bisher ist *Cl. magyarica* mit Sicherheit nur aus dem Gebiete der pannonischen Flora in Ungarn und der Südslowakei bekannt, die anderen Literaturangaben kann man mit Recht bezweifeln.”

The capital letters in front of the Hungarian occurrences are marking the flora territories, the Roman numerals – according to the plant-geographical classification of R. SOÓ – the flora areas, the Arabic numerals, however, the flora regions.

For a better perspicuity. we are publishing, shortened, the names of the investigated herbaria and collectors. The meanings of the abbreviations are:

Hb. Bak.	= The herbarium of László BAKONYI
Hb. Boros	= Dr. Á. BOROS: Plantae Hungariae Exsiccatae
Hb. Bodr.	= Herbarium Dr. BODROGKÖZY
Hb. Degen	= Dr. Á. DEGEN: Plantae Hungariae Exsiccatae
Hb. Főriiss	= F. FŐRISS: Lichenotheca Hungarica
Hb. Fő.	= Herbarium of the Plain Committee of the Hungarian Geographic Society
Hb. Gallé	= Dr. L. GALLÉ: Lichenes Hungariae
Hb. Gyeln.	= Ex herbario Lichenum Hungarici V. GYELNIK
Hb. Kárp.	= Herbarium Dris I. KÁRPÁTI: Flora Hungarica
Hb. Mus. Nat. Bp.	= Herbarium Musei Nationalis Hungarici Budapest
Hb. Mus. Szeged	= Herbarium Musei de Móra Ferenc nominati Szege- diensis
Hb. Sántha	= Dr. L. SÁNTHA: Lichenes Hungarici Exsiccati
Hb. Szat.	= Ö. SZATALA: Lichenes rengi Hungarici exsiccati
Hb. Timár	= Herbarium Dris L. TIMÁR. – Flora Hungarica
Hb. Univ. Bp.	= Herbarium Reg. Scient. Universitatis Hungariae, Budapest
Hb. Univ. Debr.	= Herbarium Instituti Botanici Universitatis Debre- ceniensis
Hb. Univ. Szeged	= Herbarium Instituti Botanici Universitatis Szege- diensis.

The material collected in the same time, by the same collector from the same locality but being to be found more herbaria will be mentioned only on one occasion, in the herbarium in which the first specimens can be found.

Cladonia magyarica Vain var. *magyarica*

Syn.: *Cl. magyarica* Vain.

Litt.: Schedae ad „Floram Hung. Exsicc.” Cent. VIII. 1927 : 8. – Ö. SZATALA, M. B. L. 1929 : 74. – V. GYELNIK, M. B. L. 1930 : 22–23. – J. ANDERS, Archiv f. Protistenkunde, 71, 1930 : 499–501. – H. SANDSTEDTE, Rabenhorst's Krypt. Fl. IV/2. 1931 : 410–411. – G. LETTAU, Flechten aus Mitteleuropa, X(57): 28. – V. J. GRUMMANN, Fedd, Rep. Sp. Nov. 61, 1958: 180.

– I. PIŠŮT, Preslia, 1961: 369–374. – I. PIŠŮT – L. OPOLD, Biológia, 1963: 530–532. – K. BERTSCH: Flechtenf. v. Südwestdeutschl., 1964: 35. – VERSEGHY KL.: Typenverzeichnis. 1964: 46. – T. AHTE, Ann. Bot. Fenn. 3, 1966: 388.

Exsicc.: Sectio Bot. Musei Nat. Hung. Bpest.: Flora Hung. Exsicc. Cent. VIII. Lichenes 75. No. 715. (1927.) – Vězda: Lich. Sel. Exs. Fasc. IV. No. 86. (1961.)

Typus: Holotypus (13 365) et Paratypus (13 354, 13 356, 13 357) in Hb. Mus. Nat. Bp.

Fig.: ANDERS, Archiv f. Protistenkunde, 1. c., Taf. 21. Fig. 2a, b, c. – SANDSTEDE, Rabh. Krypt. Fl., 1. c. Taf. XXX. Abb. 9. – PIŠŮT, Preslia, (1. c. Fig. c). – PIŠŮT – OPOLD, Biológia, 1. c. Obr. 1./c.

*Habitationes extra territorium Hungariae et Bohemiae
Europa:*

(?) Herb. Boissier, Genf, leg. SUGES, 1862. – (?) Rötler Schloss (Oberrheinkreis), Herb. A. BRAUN, Bot. Mus. Berlin. – (?) Berchtesgaden, Wald bei Kühreint, leg. SCHOENAU.

Bohemia:

In planitie „Podunajská nížina, Štúrovo, Čenkovský les, Loco deserto „Langpuszta“, 110 m. s. m. solo arenoso. – Praedium „Čenkovský major“, 110 m. s. m., ad arenam mobilem. (PIŠŮT, 1958). – Čenkovský les, prope viam publicam inter praedium „Čenkovský les“ et „Jurský Chlm“, in Populeto ad arenam mobilem. (PIŠŮT, 1960). – Pr. opp. Nitra, Zobor: Pleška, 440 m., Žibrica 540 et 575 m., Pohranice: Cerovec, 260 m., Horné Krškany: Tobola, 210 m., Nitra: Kalvária, 210 m. (PIŠŮT et OPOLD, 1962).

Habitationes in territorio Hungariae:

A-IV/1. – Comit. Győr.: Böny, Gönyű, Mórchida pr. p. Ferencháza, Nagyszéntjános. Solo arenario. (POLGÁR S.) – Schiegestätte, ad tumulum arenae. 1926. ZÖLYOMI B. (Hb. Mus. Nat. Bp.)

Comit. Veszprém: Fenyőfő. Solo arenario. POLGÁR S.

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: Bócsa, tumuli arenae. 120 m. 1951. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. opp. Kiskunfélegyháza, Jakabszállás, in silva „Kisasszony erdeje“. Ad arenam juniperosam. 120 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. opp. Kecskemét, in tumulo arenae „Bugac puszta“, solo arenoso. 1902. FILARSZKY et KÜMMERLE. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Bugaci nagyerdő“, in tumulo arenae. 120 m. s. m. 1924. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Nagy Nyír“, 120 m. Solo arenario. 1916. SZATALA Ö. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Ibidem, 120 m. 1916. DEGEN Á. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Monostori erdő“, in tumulo arenae, 120 m. 1914. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Pr. p. Izsák, in silva „Ágasegyházi erdő“, solo arenario. 120 m. 1922. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp., Hb. Univ. Bp., HB. Fő. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Bugaci Nagyerdő“, in tumulo arenae, 100 m. 1934. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. opp. Kec-

kemét, ibidem 120 m. 1960. FÓRISS F. (Hb. Fóris). – Ibidem, 1934. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Bibicháti erdő”, solo arenario. 1965. 120 m. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Comit. Csongrád. – Pr. p. Szeged–Csengele. In Robinetis. Solo arenaceo. 98 m. s. m. 1913. LÁNYI B. (Hb. Mus. Szeged). – Pr. opp. Szeged, circum praediis „Szeged–Alsó tanyák”, in silva „Alsó–Ásotthalmi erdő”, ad arenam mobilem. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Ibidem, ad arenam mobilem. 114 m. 1939. GYÖRFFY I. (Hb. Mus. Nat. Bp.). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei erdő”, ad arenam mobilem. 98 m. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Ibidem, solo arenario in ass. Coryneporeto Fest. vaginatae. 98 m. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. opp. Szeged, in silva „Honvéderdő”, ad arenam mobilem. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Pr. p. Szeged–Ásotthalom, in silvis „Pillich-erdő” et „Kiss Ferenc erdeje”. Ad arenam mobilem. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei erdő”, solo arenoso, sub Robiniis. 98 m. 1930. ANTOS K. (Hb. Univ. Szeged). – Pr. p. Szeged–Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi erdő”. Solo arenario. 114 m. 1942. FÓRISS F. (Hb. Fóris). – In silva „Szeged–Honvéderdő”. In solo Robineti. 70 m. 1941. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Pusztamérges. Pálffy erdő. In solo arenario Robineti. 1950. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Sövényháza, in silvis. Solum arenosum. 80 m. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi erdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1958. et 1968. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Pusztamérges, in silva „Honvéderdő”, ad terram arenosam. 70 m. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Felgyő, ad ripam canalis „Vidre-ér”. Solo arenoso. 1956. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. pagum ÁSOTTHALOM, in silva reservata „Emlékerdő”, in ass. Salicetum rosmarinifoliae. 114 m. 1955. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.). – Ibidem. Solo arenario. 114 m. 1965 et 1966. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Kiss Ferenc erdeje”. 114 m. Solo arenario. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Comit. Pest.: Pr. p. Monor, in silva „Monori erdő”, 150 m. In arenosis. 1913. DEGEN Á. (Hb. Mus. Nat. Bpest). – Ibidem. 150 m. 1913 et 1914. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.). – Alsóhernád in Monor. 1907. 150 m. MÁGÓCSY–DIETZ S. (Hb. Mus. Nat. Bp.). – Ibidem, in arenosis. 130 m. 1915. SZATALA Ö. (Hb. Mus. Nat. Bp.). – Ibidem, in silva „Örkényi erdő”, 120 m. 1915. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.). – In silva „Pótharaszti erdő”, Solo arenario. 120 m. 1925. GYELNIK V. (Hb. Mus. Bp.). – Ibidem, Pusztapótharaszt, in silva „Nyárfás erdő” nominata 130 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. opp. Nagykőrös, in silvis „Nagyerdő” et „Csókáserdő”, in ass. Fest. vaginatae danubiale. 1942. HARGITAI Z. – Ibidem, „Nagyerdő”, „Csókáserdő”, „Pálfája” in Fest. sulcatae danubiale. 1942. HARGITAI Z. Ibidem, „Nagyerdő”, „Csókáserdő”, „Strázsa-domb”, in Fest. coryneporetum. 1942. HARGITAI Z. In Hb. Harg. – Pr. pagum Rákoskeresztúr, in silva „Akadémia erdő”, in Fest. vaginatae. 1954. PÓCS T. (Hb. Pócs).

B–V/2. – *Comit. Tolna*, pr. p. Kistápe, in silva „Nagyerdő”. In coll. arenosis. 140 m. 1952. BOROS Á. (Hb. Boros).

f. pocilliformis (Vain.) Piš.

Syn.: Cl. magyarica var. pocilliformis Vain.

Litt.: V. GYELNIK, M. B. L. 1930: 22–23. – SANDSTEDE, H. Rabenhorst's Krypt. Fl. IV/2. 1931: 411. – PIŠŮT, I. Preslia, 1961: 370. – VERSEGHY Kl. Typen-Verzeichnis. 1964: 46.

Exsicc.: Sectio Bot. Mus. Nat. Hung. Bpest. Flora Hung. Exsicc. No. 514.
Typus: Holotypus (13 368) et Paratypus (13 374) in Hb. Mus. Nat. Bp.

*Habitationes extra territorium Hungariae et Bohemiae
Africa:*

(?) Auf Löss hinter Mustapha, Albier. Mernex.

Asia:

(?) Hispaniola, Civ. Haiti, Massiv de La Selle, 1400 m., Plantae Indiae Occid., Nr. 7 648., leg. E. EKMANN.

Europa:

Herb. BOISSIER, Genf, 1881, Coteau d'Escery. – (?) Rosseggthal, leg. LINDAU, Bot. Mus. Berlin. – (?) Mazedonien, Schar-Dagh, leg. FLEISCHER. – (?) Abbazia, an Steinen oberhalb der Osteria, Frau Dr. WEISSBUHN. – (?) Gudhem, Westergotland, leg. E. P. VRANG. – (?) Austria Inferior. In monte Scheiblingstein sp. Seehof. 1905. leg. J. B. KÜMMERLE.

Bohemia:

Montium „Magas-Tátra, in valle „Furcota-völgy”, in superficie saxa granitica, ad terram. 1600 m., 1912. leg.: TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Comit. Gömör. Pr. p. Pokorágy. 1885. leg. RICHTER. Hb. Univ. Bp. – Comit. Barcs. Pr. p. Vihnye in silva. 1913. leg. FÜCKÓ. Hb. Univ. Debr. – Malé Karpaty: Dobrá voda-Malé skaly, ca 400 m. Kalkboden an sonnigen Abhängen, 1959. leg. PIŠŮT. – Juhoslovenský kras: Zádielska dolina, ca 400 m., Sonnige Kalkfelsen, 1957. leg. PIŠŮT. – Koliňany: Ad cacuminem „Koliňanský vrch”, 310 m., 1962. (PIŠŮT et OPOLD).

Habitationes in territorio Hungariae:

A-I/2. – Comit. Abaúj-Torna: Jósvald, sub rad. montis „Farkaslyuk” Substr. saxa calcarea. 250 m. 1954. FÓRISS F. (Hb. Fóris).

A-I/3. – Comit. Borsod: Bükk, pr. p. Ómassa, in Nagymező-reservatum. – Substr.: saxa geiziritica. 196 m. 1954. FÓRISS F. (Hb. Fóris).

A-II/2. – Comit. Pest: In muscos ad truncum Quercus roboris supra vallem „Farkasvölgy”, ca 400 m. 1910. leg. GY. TIMKÓ. Hb. Mus. Bp. – Ad saxa calcarea inter muscos. Monte „Nagykopaszhegy”, ca 350 m. Pr. p. Piliscsaba. 1913. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Pilisborosjenő, in cac. montis Nagykevély. Substr.: Terra musc. calcarea. Ca 330 m. 1911. FÓRISS F. (Hb. Fóris. No. 1168). – Pr. p. Nagykovácsi, in monte Kopasztető. Substr.: Terra muscosa. 400 m. 1912. FÓRISS F. (Hb. Fóris. No. 1367). Ibidem, in silva „Kopaszerdő”. Substr.: terra muscosa calcarea. 350 m. 1912. FÓRISS F. (Hb. Fóris. No. 1353 et 1367).

Comit. Fejér: In collibus arenosis „Homok-tisztás” pr. Mór. 280 m. 1935 BOROS Á. (Hb. Boros).

Comit. Zala: Tihany, in cac. montis Akasztóhegy. Substr.: saxa calcarea 760 m. 1954. FÓRISS F. (Hb. Fóriiss).

A-IV/1. Comit. Győr: In territorio campi bombardici. In deserta arenosa. 1926. ZÓLYOMI B. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Bács, Bőny, Győrszentiván, Likós, in silva „Hecsei-erdő” nominata. Valdefrequens, gregarie. Solo arenario. 1941. POLGÁR S. (Hb. Mus. Nat. Bp.)

Comit. Veszprém: Pr. p. Fenyőfő. 1941. POLGÁR S. (Hb. Mus. Nat. Bp.)

A-IV/2. – Comit. Pest: Pr. opp. Budapest, in „Feketefej”, ad saxa calcarea inter muscos. – 380 m. 1912. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.)

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: Pr. p. Izsák, inter tumulos arenae silvis „Ágasegyházi-erdő”, ad terram arenosam muscosam. 120 m. 1922. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – In regione urbis Kecskemét, in silva „Bugaci Nagy-erdő”. In muscos, loco tumuloso arenae. 120 m. 1914. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Alpár, in tumulo arenae in silva „Szikra-erdő”. 105 m. 1915. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Nat. Bp.) – Ibidem, 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – In arenosis „Kisasszony-erdeje”, praedii Kiskunfélegyházai Jakabszállás, versus Bugac. 180 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Ibidem, 120 m. Substr.: solo arenoso. 1960. FÓRISS F. (Hb. Fóriiss).

Comit. Csongrád: Pr. p. Dorozsma, Nagyszék, supra muscos in Festuceto. 90 m. 1929. GALLÉ L. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi-erdő.” Substr.: terra arg. in Pinetis. 118 m. 1936. FÓRISS F. (Hb. Fóriiss). – Ibidem, in silva „Dugonics-erdő”, in Festuceto vaginatae. 114 m. 1955. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.). – Ibidem, in silva reservata „Emlékerdő”. 114 m. 1956. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Ibidem, in silva „Ásotthalmi-erdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé et Hb. Mus. Szeged). – Pr. p. Pusztamérges, in silva „Honvéderdő”, ad arenam mobilem. 70 m. 1959. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei-erdő” ad terram arenosam in Pineto nigrae, supra muscos. 110 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva reservata „Emlék-erdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Comit. Pest: Csepel. Ad arenam. 1901. BERNÁTSKY J. (Hb. Mus. Bp.) – Ad insulam „Csepelsziget”. In arenosis ad pagum Szilágyitelep. 1909. KÜMMERLE J. B. et SUZÁK J. (Hb. Mus. Bp.) – Ibidem, ad tumulos „Felsőbuckák”. Ad arenam mobilem. 110 m. 1911. MOESZ G. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Sükösd. Ad terram. 1912. GREINICH F. (Hb. Mus. Bp.) – In arenosis insulae Csepel, pr. p. Szilágyitelep, 1915. DÉGEN Á. (Hb. Dégen). – Pr. p. Csepel, in territorio tumulis arenae „Felsőbuckák”, supra tumulos muscosas. 120 m. 1924. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – In collibus arenosis „Nyárfás-erdő”, praedii Pusztapótharaszti. 130 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. p. Csevharaszti, in silva „Pótharaszti-erdő”, in silva Junipereto-Populeto. 1958. KÁRPÁTI I. (Hb. Kárp.) – In collibus arenosis „Öregbucka” pr. p. Szabadszállás. 120 m. 1951. BOROS Á. (Hb. Boros).

A-IV/4. – Comit. Hajdú: Hortobágy, in deserto „Árkuspuszta”. In Artemisio-Festucetum pseudovinae typ. muscosa. 86 m. 1960. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.)

B-V/3. – Comit. Somogy: Pr. p. Balaton-Alsólelle. Ad terram muscosam pr. stationem. 110 m. 1913. SÁNTHA L. (Hb. Univ. Bp.)

B-V/4. Comit. Baranya: Pr. opp. Pécs. Montium Mecsek. Pr. viam „Irma-út”, apud quiete „Lenkei-pihenő”. Substr.: terra. 300 m. 1955. FÖRISS F. (Hb. Főriiss. No 26 378.)

f. truncata GALLÉ n. f.

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Fig.: I. PIŠŮT–L. OPOLD, Biológia (Bratislava), l. c. p. 531. Obr. 1/b. Habitationes: Europa, Bohemia: Comit. Gömör. Pr. p. Szalóc: in campo edito „Pelsőci-fennsík”. Subst.: saxa calcarea, 680 m. 1940. FÖRISS F. (Hb. Főriiss.)

Hungaria:

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: In silvis Nagy-Nyír, pr. opp. Kecskemét. 120 m. 1916. SZATALA Ö. (Hb. Mus. Bp.) – In tumulo arenae in regione opp. Kecskemét, in silva „Bugaci Nagy-erdő”. 120 m. 1914. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – In coll. arenosis „Bugaci-Nagyerdő” praedii Bugac, pr. opp. Kecskemét. 100 m. 1934 – BOROS Á. (Hb. Boros). – In Junipereto arenoso „Kisasszony erdeje”, praedii „Kiskunfélegyházi Jakabszállás”, versus Bugac. 120 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Ibidem, 1960. FÖRISS F. (Hb. Főriiss). – In collibus arenosis „Debeák” pr. opp. Kiskunhalas. 140 m. 1959. BOROS Á. (Hb. Boros). – In coll. arenosis „Bodoglári-erdő”, pr. opp. Kiskunhalas. 130 m. 1959. BOROS Á. (Hb. Boros). – In coll. arenosis Lakitelek. 130 m. 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé et Hb. Mus. Szeged). – Pr. opp. Kecskemét, in silva „Bibicháti-erdő”, ad arenam mobilem. 120 m. 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Comit. Csongrád: Pr. p. Szeged–Királyhalom. In silva „Alsó Ásotthalmi-erdő”. Solo arenoso. 114 m. 1912. LÁNYI B. (Hb. Mus. Szeged). – Pr. p. Szeged–Várostantya. In silva „Ásotthalmi-erdő”. Substr.: terra arg. in Pinetis. 118 m. 1936. FÖRISS F. (Hb. Főriiss. No 16 728 et 16 719). – Pr. p. Szeged–Pusztamérges. In solo arenoso in silva „Pálffy-erdeje”. 110 m. 1950. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Sövényháza. Solum arenosum in ass. Robinietum pseudacaciae. 80 m. 1951. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva reservata „Emlékerdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Ibidem. 1960. GALLÉ L. (Hb. Gallé et Hb. Mus. Szeged). – Pr. p. Pusztamérges, in silva „Honvéderdő”, ad terram arenosam. 79 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei-erdő”, ad terram arenosam in ass. Festucatum vaginatae. 110 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi-erdő”, in ass. Festucetum vaginatae. 114 m. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Ibidem, in silva reservata „Emlékerdő”, ad terram arenosam in ass. Festucetum vaginatae, 114 m. 1955. GALLÉ L. (Hb. Gallé et Hb. Mus. Szeged).

Comit. Pest: In collibus arenosis insulae „Csepel”, pr. p. Soroksár. 110 m. 1904. DÉGEN Á. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Monor, in arenosis umbrosis sylvae „Monori-erdő”. 150 m. 1913. DÉGEN Á. (Hb. Mus. Bp.) – In arenosis „Pótharaszti”, pr. p. Monor. 150 m. 1907. DÉGEN Á. (Hb. Mus. Bp.) – In arenosis insulae „Csepel-sziget”, pr. p. „Szilágyi-telep”. 110 m. 1925. DÉGEN Á. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. p. Vasad, in silva „Pótharaszti-erdő”. Solo arenario. 120 m. 1925. GYELNIK V. (Hb. Mus. Bp.) – In collibus arenosis „Nyárfás-erdő”, praedii Pusztapótharaszti. 130 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pócsmegyer,

in pascuis. Ass.: Festucetum vaginatae, 1955. KÁRPÁTI I. (Hb. Kárpáti). – Pr. p. Csévharaszt, in silvis „Pótharaszti-erdő”, in Festucetum vaginatae populeto-sum. 120 m. 1958. KÁRPÁTI I. (Hb. Kárp.) – Ibidem. In Junipereto-Populeto 120 m. 1958. KÁRPÁTI I. (Hb. Kárp.) – In collibus arenosis „Kisbócsa”, pr. Bócsa. 120 m. 1951. BOROS Á. (Hb. Boros).

B-V/2. – Comit. Tolna: In collibus arenosis ad silvam „Nagyerdő”, pr. p. Kistápé. 140 m. 1952. BOROS Á. (Hb. Boros).

f. prolifera GALLÉ *n. f.*

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Fig.: I. PIŠÚT – L. OPOLD, Biológia (Bratislava), l. c. p. 531. Obr.: 1/a.

Habitationes: Europa, Hungaria:

A-I/3. Comit. Borsod: Montium Bükk, Répáshuta, in monte Balla völgy. Substr.: saxa calcarea muscosa. 370 m. 1930. FÓRISS F. (Hb. Fóris.)

A-IV/3. Comit. Bács-Kiskun: In Junipereto arenoso „Kisasszony-erdeje”. praedii Kiskunfélegyháza Jakabszállás, versus Bugac. 120 m. 1936. BOROS Á. (Hb. Boros). – Ibidem, FÓRISS F. 1960. (Hb. Fóris). – In collibus „Bodoglári-erdő” pr. opp. Kiskunhalas. 130 m. 1959. BOROS Á. (Hb. Boros). – In collibus arenosis „Debeák”, pr. p. Kiskunhalas. 140 m. 1959. BOROS Á. (Hb. Boros). – Pr. p. Alsóbugac, in silva „Bugaci Nagyerdő”. Substr.: solo arenoso. Alt. 120 m. 1960. FÓRISS F. (Hb. Fóris).

Comit. Csongrád: Szeged-Ásotthalom. Ad terram arenosam in silvis „Ásotthalmi-erdő”. Substr.: terra arg. in Pinetis. 118 m. 1936. FÓRISS F. (Hb. Fóris). – Ásotthalom, in silvis „Ásotthalmi-erdő” et „Dugonics-erdő”, in Salicetum rosmarinifoliae resp. in Festucetum vaginatae. 114 m. 1955. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi-erdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Pusztamérges, in silva „Honvéderdő”, ad terram arenosam. 78 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei-erdő”, ad terram arenosam in ass. Festucetum vaginatae. 110 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Comit. Pest: in collibus arenosis „Nyárfás-erdő” praedii Pusztapótharaszt. 130 m. BOROS Á. (Hb. Boros).

f. verticillata GALLÉ *n. f.*

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Habitationes extra territorium Hungariae
Europa, Austria:

Flora des Gesenkes. M. Schönberg. 1931. F. SCHENK. (Hb. Univ. Debr.)

Habitationes in territorio Hungariae:

A-I/3. – Comit. Borsod: Montium Bükk, Répáshuta, in valle Balla-völgy (Tokaj). Substr.: saxa calc. muscosa. 370 m. 1930. FÓRISS F. (Hb. Fóris).

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: In coll. arenosis in silva „Bugaci Nagyerdő”, in regione oppidi Kecskemét. 120 m. 1914. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, ad terram arenosam in silvis „Nagy Nyír”. 120 m. 1916. SZA-

TALA Ö. (Hb. Szat. No 2 074). – Sub frutice *Juniperus* in silva „Bugaci Nagy erdő”, in tumulis arenae. 120 m. 1924. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp. et Hb. Univ. Szeged). – Pr. p. Jakabszállás, in silva „Kisasszony-erdeje”. Substr.: solo arenoso. 130 m. 1960. FÓRISS F. (Hb. Fóris).

Comit. Csongrád: Pr. p. Szeged–Csengele, in Robineto. 1913. 98 m. LÁNYI B. (Hb. Mus. Szeged). – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Dugonics-erdő”, in ass. Festucetum vaginatae. 114 m. 1935. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi-erdő”, ad terram arenosam. 114. m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Pusztamértes. In silva „Honvéderdő”, ad terram arenosam, 78 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei-erdő”, ad terram arenosam in Festuceto vaginatae. 110 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva reservata „Emlékerdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1965. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

f. squamulosissima GALLÉ n. f.

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Habitationes in territorio Hungariae:

A-I/3. – Comit. Borsod: Montium Bükk, Répáshuta, in valle „Balla-völgy” (Tokaj) Substr.: saxa calcarea muscosa. 370 m. 1930. FÓRISS F. (Hb. Fóris No. 7 849.)

A-IV/3. – Comit. Csongrád: Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi erdő”, ad terram arenosam. 114 m. 1955. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Szakiskola erdeje”, prope *Junipereto virginianae*. 114 m. 1955. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Pr. p. Pusztamértes, in silva „Honvéderdő”, ad terram arenosam. 78 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

f. carpophora GALLÉ n. f.

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Habitationes in territorio Hungariae:

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: In collibus arenosis sylvae „Szikra-erdő”, supr. p. Alpár. 105 m. 1915. TIMKÓ GY. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. opp. Kecskemét, in deserto arenario „Bugac-pusztá”. 1902. 120 m. FILARSZKY et KÜMMERLE. (Hb. Mus. Bp.) – Pr. opp. Kiskunhalas, in collibus arenosis „Debeák”. 140 m. 1959. BOROS Á. (Hb. Boros). – In silvis „Nagy Nyir”, pr. opp. Kecskemét, ad terram arenosam. 120 m. 1916. SZATALA Ö. (Hb. Szat.)

Comit. Csongrád: Pr. pagum Csengele. In Robineto. 98 m. 1913. LÁNYI B. (Hb. Mus. Szeged). – Pr. p. Ásotthalom, in praediis „Szegedi Alsótanyák”, in silvis ad arenam mobilem. 114 m. 1935. GYÖRFFY I. (Hb. Mus. Bp.) – Ibidem, in silva „Ásotthalmi erdő”, in Fest. vaginatae. 114 m. 1955. BODROGKÖZY GY. (Hb. Bodr.) – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei erdő”, ad terram arenosam. 98 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Ásotthalom, in silva reservata „Emlékerdő”, solo arenario. 114 m. 1966. GALLÉ L. (Hb. Gallé et Hb. Mus. Szeged).

Comit. Pest: In arenosis umbrosis sylvae „Monori erdő”, pr. Monor. 150 m. 1913. DÉGEN Á. (Hb. Mus. Bp.)

Typus: In herb. Mus. Szeged.

Fig.: I. PIŠŮT, Preslia, l. c. p. 371.

Habitationes in territorio Hungariae:

A-IV/3. – Comit. Bács-Kiskun: Pr. p. Jakabszállás, in silva „Kisasszony-erdeje” nominata. Substr.: solo arenoso. 120 m. 1960. FÓRISS F. (Hb. Fóriiss).

Comit. Csongrád: Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi erdő”, 114 m. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bakonyi). – Pr. p. Pusztamérgeš, in silva „Honvéderdő”, solo arenoso. 78 m. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bak.) – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei erdő”, ad terram arenosam. 98 m. 1934. BAKONYI L. (Hb. Bak.) – Pr. p. Ásotthalom, in silva „Ásotthalmi erdő”. Terra arg. in Pinetis. 114 m. 1936. FÓRISS F. (Hb. Fóriiss). – Pr. p. Pusztamérgeš, in silva „Honvéderdő”, solo arenoso. 78 m. 1958. GALLÉ L. (Hb. Gallé). – Ibidem, in solo Robineti. 78 m. 1941. TIMÁR L. (Hb. Gallé). – Pr. p. Csengele, in silva „Csengelei erdő”, ad terram arenosam. 110 m. 1961. GALLÉ L. (Hb. Gallé).

Summary

- (1) The *Cladonia magyarica* VAIN. is a characteristic, soilmarking lichen species of the sand areas of the Pannonian flora region, a xerothermic and photophilous plant, tolerating high (62–66° C) temperature and a withering of the highest degree, too. One of its variations, the f. *pocilliformis* (VAIN.) PIŠŮT is growing on the surface of moss grasses. This form is a hygrophilous variation occurring also in mountainous woods, on a substratum on lime content.
- (2) It is highly xerophytic owing to the spongy internal construction of the primary thallus and of the podetia. In the medulla and in the interior of podetia the retention and maximal utilization of humidity is assured by small vapour-chambers formed from hypha texture.
- (3) The double-walled, funnel-like shape of podetia is assured by the holding septa running between the two layers.
- (4) We have succeeded in breeding purely and determining the gonidia of the lichen. The alga species living in symbiosis with the fungus of *Cladonia magyarica* proved to be *Cystococcus cladoniae magyaricae*.
- (5) The lichen is containing two characteristic agents: atranorin and fumarprotocetraric acid. As to their antibiotic activity, both of them have a bactericide effect on Gram-positive bacteria.
- (6) The *Cladonia magyarica* is one of the character species of the synusium *Cladonia foliacea* – *Cladonia magyarica* forming the moss level of *Festucetum vaginatae* (RAP.) SOÓ, *Festucetum vaginatae-Corynephoretum danubiale* SOÓ, *Astragalo-Festucetum sulcatae danubiale* SOÓ. It occurs in the associations *Junipereto-populetum*, *Artemisio-Festucetum pseudovinae*, *Festucetum vaginatae danubiale* a) *salicetosum rosmarinifoliae* (MAGYAR) SOÓ and b) *stipetosum capillatae* (MAGYAR) SOÓ as well.
- (7) Inside the species *Cladonia magyarica* as typical form there may be distinguished six well-separable forms and one teratological form. Thesen forms – except the f. *pocilliformis* – are present in the same localities, too.

- (8) The area of the distribution of the lichen is the Pannonian flora region. Outside Hungary and the southernmost territories of Czechoslovakia, the data mentioned in the literature concerning its localities are uncertain.

László Gallé

REFERENCES

- AHTI, Teuvo (1966): Correlation of the chemical and morphological characters in *Cladonia chlorophaea* and allied lichens. — *Ann. Bot. Fenn.* Vol. 3:380—389.
- ANDERS, J. (1928): Die Strauch- und Laubflechten Mitteleuropas. — Jena. I—VI. 1—217.
- ANDERS, J. (1930): Über eine neue Flechtenart: *Cladonia magyarica* Vain. n. spec. — *Archiv. f. Protistenkunde* 71:499—501.
- ANTOS K. (1930): Adatok Szeged vidéke zuzmóflórájához (Data to the lichen flora of the environs of Szeged) — *Fol. Crypt.* 1:947—952.
- ASZÓD, L. (1936): Adatok a nyírségi homok ökológiájához és szociológiájához (Data to the ecology and sociology of the sand in the Nyir, in North-Eastern Hungary) — *Acta Geobot. Hung.* 1:75—106.
- BERTSCH, K. (1964): Flechtenflora von Südwestdeutschland. — Stuttgart. 1—251.
- BODROGKOZY GY. (1956): Untersuchungen über die synökologischen Verhältnisse der Sandbodenwälder in der Umgebung von Szeged, — *Acta Biol. Szegediensis.* 2:3—12.
- BODROGKOZY GY. (1957): Vegetation der Weisspappel—Haine in dem Reservat „Emlékerdő” bei der Szeged—Ásotthalom. — *Acta Biol. Szegediensis.* 3:127—140.
- BORHIDI A. (1956): Die Steppen und Wiesen in Sandgebiet der Kleinen Ungarischen Tiefebene. — *Acta Bot. Hung.* 2:241—274.
- BORHIDI A.—JÁRAI-KOMLÓDI M. (1959): Über die Vegetation des Naturschutzgebietes des Baláta—Sees. — *Acta Bot. Hung.* 5:259—320.
- BOROS Á. (1959): A Mezőföld növényföldrajza (Phytogeography of Mezőföld). — *Mezőföld Term. Földr., Budapest*:365—383.
- BOROS Á. (1963): Die Steppenflechten. — „Die Pyramide”, Innsbruck, 2, 59—61.
- CHODAT, R. (1913): Monographie d'Algues en culture pure. — *Flor. Crypt. Suisse* 4/2.
- ELFVING, F. (1931): Weitere Untersuchungen über Flechtengonidien. — *Acta Soc. Sci. Fenn.* 1:1—30.
- EVANS, A. W. (1935): Notes on the *Cladoniae* of Connecticut, II. — *RHODORA*, 37: 33—57.
- EVANS, A. W. (1944): Supplementary Report on the *Cladoniae* of Connecticut. — *Trans. Connecticut Acad. Arts Sc.,* 35:519—626.
- FÖRISS F. (1942): Újabb adatok Szeged és környékének zuzmóflórájához (Recent data to the lichen flora of Szeged and environs) — *Acta Bot. Szegediensis.* 1:94—101.
- GALLÉ L. (1962): Zuzmók a Tisza árterületének Szolnok megyei szakaszáról (Lichens from the inundation area of the river Tisza in the county Szolnok) — „Jászkunság” 8:179—181.
- GRUMMANN, V. J. (1941): Monographische, anatomische und entwicklungsgeschichtliche Studien über Bildungsabweichungen bei Flechten. — *FEDDE's Repert. Spec. Nov. Beih.* 122:I—VIII. 1—134.
- GRUMMANN, V. J. (1954): Propositions pour l'établissement d'une nomenclature uniforme des anomalies chez les Lichens. VIII. Congr. Internat. Bot. Rapp. 14—16.
- GRUMMANN, V. J. (1963): *Catalogus Lichenum Germaniae.* — Stuttgart, 1—208.
- GYELNIK V. (1930): *Cladoniae Hungariae a G. Timkó lectae. Determinavit E. VAINIO.* — *M. B. L.* 1/12:22—23.
- HARGITAI Z. (1940): Nagykovács növényvilága (Vegetable kingdom of Nagykovács). — I. The flora. — II. The sand plant-associations. — *Bot. Közl.* 37:205—240.
- HARGITAI Z. (1942): Nagykovács növényvilága (Vegetable kingdom of Nagykovács) III. Microclimatic investigations in the Nagyerdő at Nagykovács. — *Acta Geobot. Hung.* 4:197—240.
- JAAG, O. (1929): Recherches experimentales sur les gonidies des lichens appartenant aux genres *Parmelia* et *Cladonia*. — Thèse No. 804. Univ. de Genève.
- KÁRPÁTI I. and Mrs. I. KÁRPÁTI (1955): The aspects of the calciphilous turf (*Festucetum vaginatae danubiale*) in the environs of Vácrátót in 1952. — *Acta Bot. Hung.* 1:129—157.
- KLEMENT, O. (1955): *Prodromus der mitteleuropäischen Flechtengesellschaften.* — *FEDDE's Rep. Spec. Nov. Beih.* 135:5—194.

MAGYAR P. (1933): A homoki növényzet, mint a homokfásítás útmutatója (Sand vegetation as a guide for sand afforestation) — Erd. Lapok 72:281—313.

PÓCS T. (1954): A rákoskeresztúri „Akadémiai erdő” vegetációja (Vegetation of the „Academy wood” at Rákoskeresztúr) Bot. Közl. 44:283—294.

PÍŠŮT, I. (1961): Lichenologische Bemerkungen 2. — 3. Bemerkungen über *Cladonia magyarica* Vain, mit Berücksichtigung ihrer Verbreitung im Karpatenbereich. — Preslia 33: 369—374.

PÍŠŮT, I.—OPOLD, L. (1963): Rozšírenie niektorých lišajníkov rodu *Cladonia* v okolí Nitry — „Biológia” Čas. Slov. Akad. Vied, Bratislava, 18:530—532.

POLGÁR S. (1912): A győrmegyei homokpuszták növényzete (Vegetation of the sand steppes in the county Győr) — Yearb. the nat. second. modern school in Győr, 1911/12:1—41.

POLGÁR S. (1941): Győrmegye flórája (Flora of the county Győr) — Flora comitatus Jauriensis. — Bot. Közl. 38:201—352.

SANDSTEDE, H. (1931): Die Gattung *Cladonia*. — RABENHORST's Krypt. — Fl. 9, 4/2:1—531.

SANDSTEDE, H. (1938): Ergänzungen zur Wainio's „Monographia Cladoniarum universalis” unter besonderer Berücksichtigung des Verhaltens der Cladonien zu Asahina's Diaminprobe. — FEDDE's Rep. Spec. Nov. Beih. 103:1—103.

SOÓ, R. (1957): Conspectus des groupements végétaux dans les bassins carpatiques II. Les associations psammophiles et leur génétique. — Acta Bot. 3:43—64.

SOÓ R. (1960): Magyarország új florisztikai-növényföldrajzi felosztása (A new floristic-phytogeographic division of Hungary) — Tud. Akad. Biol. Csup. Közl. — 4/1—2:43—70.

SOÓ R. (1964—1966): A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve (Synopsis Systematico-Geobotanica florum vegetationisque Hungariae) — I. Budapest : 1—589. — II. Budapest : 1—655.

SOÓ R. (1955—1963): Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzengesellschaften. — Acta Bot. 1—9.

SZATALA Ö. (1929): Adatok Magyarország zuzmóflórájának ismeretéhez (Data to the knowledge of the lichen flora of Hungary) — IV. M. B. L. 28:68—99.

VARTIA, K. O. (1950): On antibiotic effects of Lichens and Lichen substances. — Ann. Med. Exp. et Biol. Fenn. Suppl. 7:1—82.

ZÓLYOMI B. (1927): A győri homokpuszták növényzete (Vegetation of the sand steppes at Győr) — Ifj. Élet 2/1926—27:305—308.

ZÓLYOMI B. (1955): Phytocénologie et la sylviculture en Hongrie — Acta Bot. 1: 215—222.

VERSEGHY KL. (1964): Typenverzeichnis der Flechtensammlung in der Botanischen Abteilung des ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums. — Budapest : 1—146.

ZSOLT J. (1943): A Szentendrei-sziget növénytakarója (Vegetation of the island Szentendre) Die Vegetation der Donau-Insel Szentendre. — Index Horti Botan. Univ. Budapest. 6:1—20.

Explication of Tables

Table I

1. *Cladonia magyarica* f. *verticillata*
2. *Cladonia pyxidata* var. *pocillum*
3. *Cladonia magyarica* f. *prolifera*
4. *Cladonia magyarica* f. *squamulosissima*
5. *Cladonia magyarica* var. *magyarica*
- 6.—7. *Cladonia magyarica* f. *carpophora*
- 8.—9. *Cladonia magyarica* ter. *setigerus*

Table II

- 1.—2. Young *Pinus nigra* stand in the Csengele wood and in the Honvéd wood.
3. *Cladonia pyxidata* var. *pocillum*
4. *Cladonia magyarica* f. *truncata*
- 5.—6. *Cladonia magyarica* f. *pocilliformis*

Table III

1. Cross section of the *Cladonia magyarica* thallus
2. Cross section of the margin of the *Cladonia magyarica* thallus
3. The regeneration of *Cladonia magyarica* thallus from the rim of podetia covered by sand
4. Longitudinal section of the podetium of *Cladonia magyarica*
5. Rhizina of *Cladonia magyarica*, connecting two adjacent thallus squamae
- 6., 8. Gonidia of *Cladonia magyarica* in different magnification
7. Drawing of *Cystococcus cladoniae magyaricae* in stronger magnification

A CLADONIA MAGYARICA VAIN. XEROTHERM ZUZMÓFAJRÓL

A *Cladonia magyarica* tőalakját 1901-ben BERNÁTSKY J., a zuzmó alakköréhez tartozó f. pocilliformis (VAIN.) PISÚT formát pedig még előbb, 1885-ben RICHTER I. gyűjtötte. Az új fajt azonban egyikük sem ismerte fel. Később, 1924-ben, TIMKÓ GY. a Kecskemét melletti „Bugaczi-erdő”-ben talált több feltűnő példányt, amelyeket E. VAINIO *Cladonia magyarica* néven új fajként írt le. Az új zuzmófaj diagnózisát 1930-ban GYELNIK V. (1930: 22—23) közölte. A rendkívül érdekes zuzmófajjal J. ANDERS (1930:499—501), H. SANDSTEDT (1931:410—411), I. PISÚT (1961:369—374) és I. PISÚT—L. OPOLD (1963:530—532), végül pedig T. AHTI (1966:380—389) foglalkoztak behatóbban. Az említett szerzők elsősorban a zuzmó morfológiai, rendszertani, florisztikai és növényföldrajzi viszonyait tanulmányozták.

A szegedi Tudományegyetem Növényteni Intézeteiben, illetőleg a szegedi Móra Ferenc Múzeumban BAKONYI L. (1934: élettani viszonyok, szaporodásbiológia, szimbionták kitegyéztése), FERENCZY L. (1963: antibiotikus aktivitás) és GALLÉ L. (1959—1968: ökológia, cönológiai viszonyok, szervesanyagprodukción, taxonómia, elterjedés) foglalkoztak a mézstarmű kötött homoktalajnak ezzel a talajjelző növényével.

A vizsgálatok eredményei a következők:

A *Cladonia magyarica* széles ökológiai spektrumú bokros-zuzmó, amely -30°C és 66°C közötti hőmérséklet ingadozást is elvisel.

A gombakomponens fejlődése glukózzal dúsított DETMER-féle táptalajon a leggyorsabb.

A JANSE—PÉTERFI-féle mikromanipulátorral izolált gonidiumokat sikerült tápoldatban tisztára tenyészteni. A zuzmótelepben a gombakomponenssel együttélő alga: *Cystococcus cladoniae magyaricae* fajnak bizonyult. Sejtjei gömbölydedek, $6-8 \times 10-14 \mu$ nagyságúak, egy (ritkán két vagy három) csipkés szélű zöld színtestet tartalmaznak. Szaporodásuk autospórákkal és izogamétákkal történik.

A telep és a podéciumok antibakteriális, szelektív hatóanyagokat tartalmaznak, amelyek Gram-pozitív baktériumok szaporodását gátolják. Ezek az atranorin ($\text{C}_{18}\text{H}_{18}\text{O}_8$) és a fumarprotocetránsav ($\text{C}_{62}\text{H}_{50}\text{O}_{35}$). Mindkét anyag erősen apoláros, vízben rosszul oldódó vegyület.

A *Cladonia magyarica* a futóhomokra jellemző asszociációkban előforduló *Cladonia foliacea*-*Cladonia magyarica* színúrium tagja s ebben a társulásban D:4, K:5 értékekkel fordul elő.

A zuzmó szervesanyag termelése a területegységre eső összes szerves anyagproduktum $37,0-37,5^0/0\text{-a}$.

A *Cladonia magyarica* alakköréhez a var. *magyarica* -n, mint tőalakon kívül 6 jól elkülöníthető forma (f. pocilliformis, n. f. truncata, n. f. prolifera, n. f. verticillata, n. f. squamulossima, n. f. carpophora) és 1 teratológiai alak (ter. setigerus) tartozik. Leírásukat az angol és a latin szöveg, habitusképeiket az I—III. tábla tartalmazza.

A zuzmófaj és alakjai a Kárpátmedence magyarországi és szlovákiai homoktalajain fordulnak elő. (Vö. az angol szövegnél közölt térképvázlattal.) Az irodalomban más európai és Európán kívüli lelőhelyekről közölt adatok bizonytalanok.

Gallé László

NÉHÁNY SZÁRAZFÖLDI CSIGATÁRSULÁS A TISZA-VÖLGYÉBEN

Az egykor kanyargós, szeszélyes vízjárású Tiszát az 1880-as években szabályozták. Az élő víztől a szabályozás következtében keletkező holtágak részben, vagy teljesen elszakadtak.

A Tiszavidék csigafaunája az akadémiai tiszakutatói program révén, első sorban Horváth Andor, másrészt saját vizsgálataim alapján nagyrészt ismert. Arra van szükség, hogy az itt élő csigák társulási viszonyait is megismerjük. Elsősorban a társulások kialakulási feltételeinek s a növényzettel való kapcsolatuknak a kutatása fontos.

Jelen dolgozatomban a Tiszával részlegesen kapcsolatban levő holtág vízszegélyének és egy élő Tisza menti vízszegélynek a szárazföldi csigatársulását hasonlítom össze, hogy az élő Tisza-partjának s származékának szárazföldi csigaközösségei közt kapcsolatot keressek.

Vizsgálataimat 1959–60 években a Tiszaug község melletti szikrai holtágban és 1965 évben Tápé környékén végeztem. A vizsgált Tisza-vízszegély és holtág-vízszegély megegyezik abban, hogy mindkettőt *Salicetum triandrae* fűzliget árnyékolja. Mindkettőnek *Rubusos* aljnövényzete van. A csigák elterjedését s részvételi arányukat az életközösségekben hőmérséklet, nedvesség, és táplálék igényük szabja meg. Ezért környezetüket ezekből a szempontokból jellemzem.

A szikrai Holt-Tiszán cönológiai vizsgálataimmal egyidőben 24 órás ciklusban, mikroklima méréseket végeztem. A táplálékul szolgáló növényzet társulási viszonyait is felmértem.

A vizsgált két terület mikroklimatikus összehasonlítására is mód nyílt, mert Andó Mihály mikroklimatológus Tápé körzetében 1957–59 között klimatikus felméréseket végzett.

A vizsgálat módszerei, növénytársulások

A csigatársulásokat mindkét vizsgálati helyen azonos módon 10–10 db 25x25 cm²-es quadrát segítségével vizsgáltam. A quadrátok közti távolság egyenesen 7–10 m között mozgott. Tápénál a víztől kb. 3 m távolságban, a vízparttal párhuzamosan haladtam. (Az élő-Tisza vízszegélye ugyanis a gyakori vízszint változás és hordalék lerakódása miatt nem népesül be.)

A szikrai holtágban a 10–10 quadrát elhelyezése a következőképpen történt: 4 quadrátot a vízszegélyen, 3–3 quadrátot pedig 1–1 méterrel a vízközép felé haladva a vízszegéllyel párhuzamosan helyeztem el.

Hét különböző növénytársulást vizsgáltam. Egy-egy növénytársulásban 10 quadrát alkot egy gyűjtőhelyet. A szikrai holtág hét gyűjtőhelyének növénytársulásai a következők:

1. gyűjtőhelyen a vízszegélyen tarackos tippan-Agrostion albae, a vízben Syum latifolium, Potamion társulás komplexe.

Mikroklimatikus mérési hely terepvázlata Töserdő, hid.

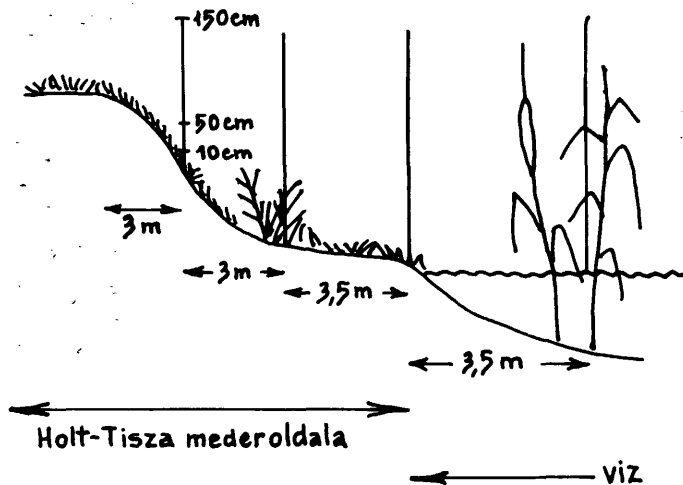

Abb. 1. ábra.

2. gyűjtőhelyen a vízszegélyen Agrostion, a vízben tündérrózsás-Nupharo-Castalietum társulás.

3. gyűjtőhelyen; a vízparton zombéksásos-Caricetum elatae és Agrostion komplexe, a vízben Nupharo-Castalietum és Lemno-Utricularietum komplexei. A vízszegélyen a zombéksásos csak 30%-os borításban jelentkezik.

4. gyűjtőhelyen a szárazföldi és vízi társulások megegyezők a 3. gyűjtőhelyével, de a vízparti zombéksásos 90%-os borítású.

Az 5. gyűjtőhely nádas-Scirpo-Phragmitetum növény asszociációjú,

a 6. gyűjtőhely gyékényes-nádas, Scirpo-Phragmitetum tiphoetosum angustifoliae borítású. Ezzel szemben

a 7. gyűjtőhely harmatkásás-nádas, Glycero-sparganietum Scirpo-Phragmitetum növényzetű.

Klimatikus értékelés

A szikrai mikroklimatikus vizsgálataimat Aschmann-féle respirációs pszichométerrel végeztem, 1960 júniusában. A mérőállomás 4 mérési helyre tagozódott, kb. 12 m-es szakasozn, a holtág lankás északi kitétségű meder oldalának felső szintjétől a vízben levő száraz jellegű nádas társulásig. Terepvázlat. (Abb. 1. ábra).

1.

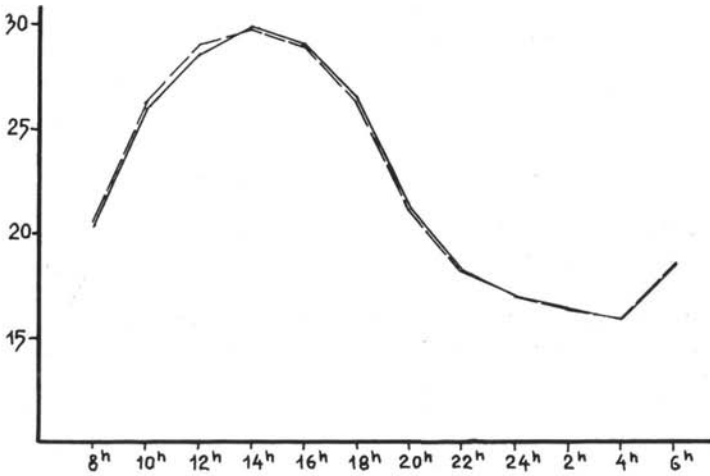
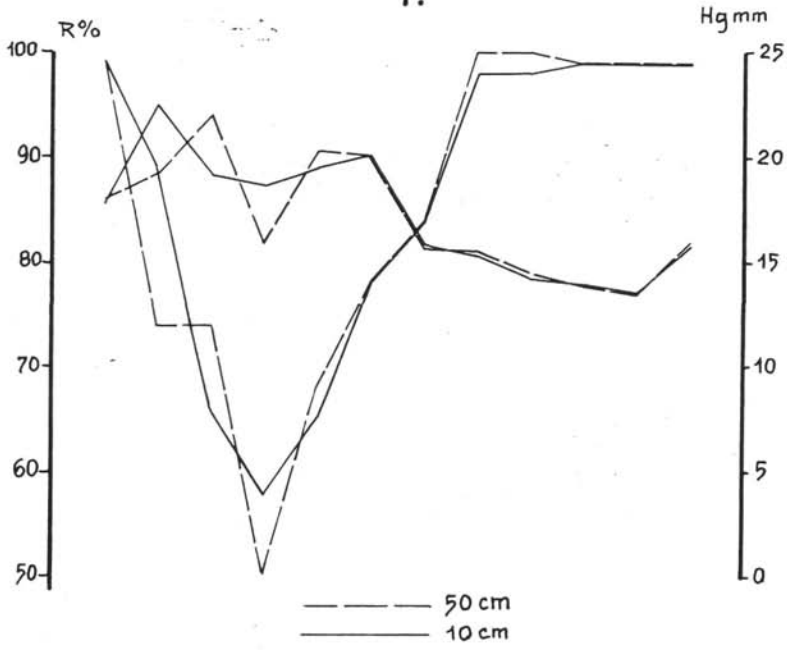

Abb. 2. ábra.

A 4. mérési helyen 10, 50 és 150 cm-es magasságokban mértem psychrométerrel.

Mindkét vizsgált terület Bacsó Nándor felosztása alapján¹ (11) a Nagyalföld éghajlati körzetébe, s a körzeten belül az 1/b. alkörzetbe tartozik. E területet kontinentalitás jellemzi.

Magyarország éghajlati atlasza erre a területre nézve -18° és $+35,5^{\circ}$ között jelöli meg a hőmérsékleti különbségeket. A csapadék kevés; 500–550 mm. A csapadék eloszlása azonban érdekes, mert áprilistól–novemberig többé-kevésbé egyenletesen oszlik el 50–50 mm. Két hónapban, május–júniusban tehát a csigák szaporodási idejében 55–60 mm-re nő a csapadékmennyiség. Kedvezőek a csigák szempontjából a havi középhőmérsékleti értékek. Március–áprilisban, mikor – Frömming (7) adatai szerint – a csigák élettevékenysége, a növekedési folyamatok, az ivarérés a téli időszak után megindul $10,5^{\circ}$, s júniusban a legmelegebb nyári hónapban $21,5^{\circ}$ a középhőmérséklet. A területre megadott $35,5^{\circ}$ -os hőmérsékleti maximum természetesen a dús növényzet között módosulást mutat.

A területen talált fajok majd mindegyike holarktikus elterjedésű, s Európa legészakibb pontjáiig a $66-70^{\circ}$ -ig felhatolnak. Gyakran a Sarkkörig is megtalálhatók. Ezek a fajok pl. Szibériában sokkal nagyobb klimatikus szélsőségek között élnek, mint nálunk. Makroklimatikusan a területen a hőmérséklet és csapadék viszonyokra bizonyos kiegyenlítettség jellemző. A makroklima egyöntetűsége mikroméreteken, a különböző felszíneken, így az ártéri erdőkben erősen módosul. Ezt mutatják mikroklimatikus méréseim is. (1., 2., 3., 4. mérési hely az Abb. 2., 3., 4., 5. ábrán.) A környező erdők miatt fellépő kiegyenlítő hatások révén az egyes mérési helyek között nem nagy különbségek alakulnak ki.

Hőeloszlás szempontjából a mederlejtő nappali hőmérsékletei érdemelnek említést, amennyiben itt található viszonylag a legnagyobb hőmérsékleti különbség. 34° -os maximummal és 16° körüli minimummal. (1., 2., 3. mérési helyek, Abb. 2., 3., 4. ábra.) Főként a növényzettel borított 2., 3. mérési helyeken, az éjszakai lehűlésnél is tapasztalható, hogy a levegő erősebben hűl le, mint a víz felett.

Legnagyobbak a különbségek a légnedvesség alakulásában. A víz felé haladva egyenletesebbé válik és magasabb értékeket mutat a légnedvesség. A 4. mérési helyen nappal 10 cm-es magasságban a magasabb hőmérséklet ellenére is magas a légnedvesség értéke (Abb. 5. ábra). A 10 cm-es szint légnedvesség viszonyai 10–20%-kal kedvezőbbek a többi mérési helyekkel és a 4. mérési hely 50 cm-es szintjével szemben.

Az 1., 2., 3. mérési helyeken (Abb. 2., 3., 4. ábra), a nedvességtartalom időbeni változása sem vezet nagy különbségekhez. A 4. mérési helyen a környezeti hatások felerősödnek, mert a környező galéria-erdő révén árnyékhatások lépnek fel, és ezért nem alakul ki nagy hőmérsékleti gradiens.

4. mérési helyen (Abb. 5. ábra) a déli órákban a 10–15 cm közötti szintben a víz bepárlódása révén magas az abszolút páratartalom. Ugyanakkor a 10 cm körüli légrétegben a déli órákban a nádnövényzet levélzetén elnyelődik, vagy visszaverődik a hősugarak nagy része. Ilyenkor ezen a területen a nyílt vízi környezethez viszonyítva nagymértékű csökkenés tapasztalható az abszolút páratartalomban.

A víz felszíne a környezettel együtt rövid időre melegszik fel, mert a dél-

¹ A zárójelben levő számok az irodalomban felsorolt művek sorszámaát jelölik.

2.

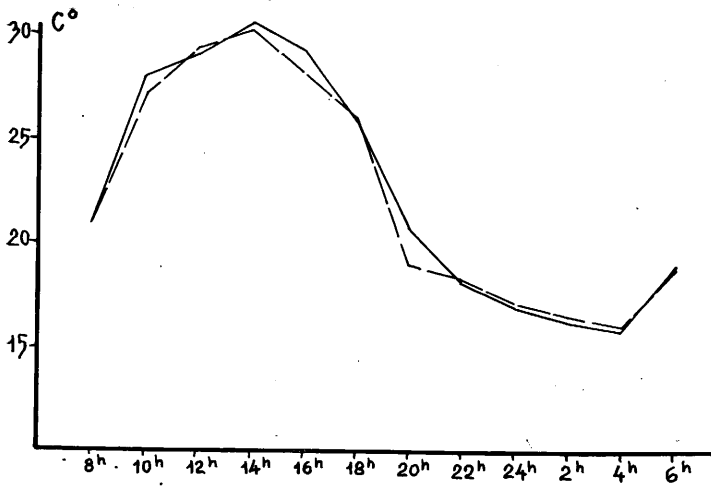
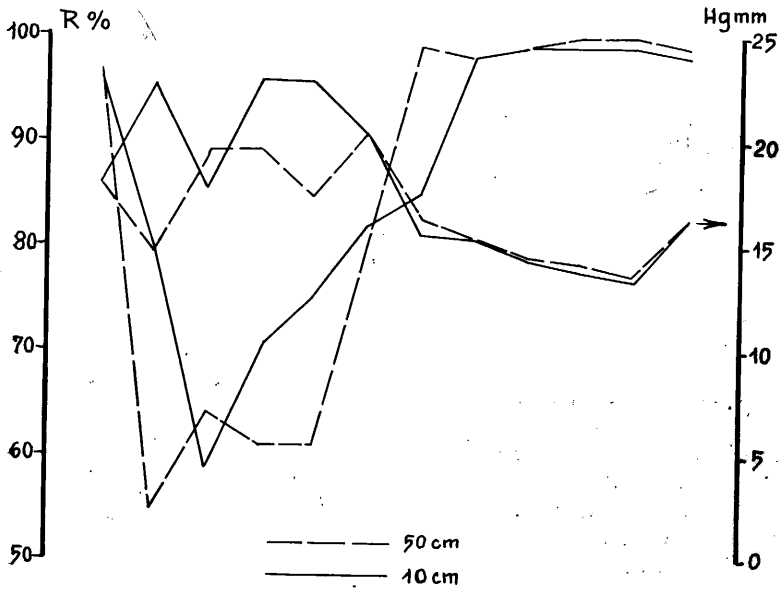

Abb. 3. ábra.

előtti és délutáni órákban a növényzet árnyékhatai hőmérséklet csökkentő szerepet töltenek be a víz felszíni légrétegében.

Általánosságban a kevés vizsgálat során is az derül ki, hogy a holtág közvetlen környezete kiegyenlíti a makroklimatikus szélsőségeket. A júniusi meleg nyári napokon mindössze 14 °C-os különbségek alakulnak ki. A térszín egészének hőmérsékletviszonya nagyjából megegyezik a Tisza-ártér legnedvesebb helyeinek, az ártéri erdőknek hőeloszlásával. A levegő páratartalmát azonban a dús növényzettel bíró holtág közvetlen közelsége kedvezőbben befolyásolja.

Az előforduló fajok és ökológiai megfigyelések

A megvizsgált két területen összesen 12 fajhoz tartozó 343 egyedet találtam. E fajok nedvességekkedvelő ubiquisták.

A talált fajok a következők: Tápénál 6 faj; *Succinea oblonga* Drap. 28, *Succinea Pfeifferi* Rossmässler 1, *Vallonia pulchella* O. F. Müller 13, *Zonitoides nitidus* O. F. Müller 2, *Agriolimax agrestis* L. 1, *Monachoides rubiginosa* A. Schmidt 19, összesen 64 példányban került elő.

A szikrai holtagnál 12 faj él: *Carychium minimum* O. F. Müller 33, *Succinea oblonga* Drap. 109, *Succinea putris* L. 1, *Succinea Pfeifferi* Rossmässler 35, *Cochlicopa lubrica* O. F. Müller 1, *Vertigo antivertigo* Draparnaud 1, *Vallonia pulchella* O. F. Müller 5, *Zonitoides nitidus* O. F. Müller 52, *Perpolita radiatula* Alder 2, *Agriolimax agrestis* L. 7, *Agriolimax laevis* O. F. Müller 2, *Fruticicola fruticum* O. F. Müller 1, *Monachoides rubiginosa* A. Schmidt 22, összesen 279 példányban került elő.

Ezen nedvességekkedvelő fajok közül az *Agriolimax laevis*t, mint amphibikus fajt emlegetjük. Gyűjtéseim során az *Agriolimax agrestis*t a 4. gyűjtőhelyen, a vízparttól 4 méterre, tündérrózsza levél fonákon találtam meg. A *Succinea oblonga* több példánya szintén a víz alá merülő tündérrózsza levelek fonákán fordult elő. További vizsgálatokat érdemelne annak kiderítése, mennyi ideig tud víz alatt tartózkodni. Érdekes jelenség, hogy a holtág sűrű, a parttól a vízközepig eleven hídként összekapcsolódó növényzetén sok szárazföldi faj található meg. Így a *Succinea oblonga*, *Succinea Pfeifferi*, *Zonitoides nitidus*, *Agriolimax agrestis*, *Monachoides rubiginosa*. A növényzeten való kedvező megtelepedésüket elősegíti a víztükör feletti egyenletesen magas relatív páratartalom. A 2., 3., 4., 5. ábra tanúsága szerint, relatív páratartalom a derült nyári nap 12 órájában 90% felett, 100% körül mozgott, s csak 6 óra hosszára csökkent 70% alá. Így érthető, hogy egyes fajoknál a parttól 0,5–2 m távolságban levő tündérrózsza levelein petéket és szaporulatot is megfigyelhettem. A *Succinea Pfeifferi* petecsomóit, s a *Succinea oblonga*, *Zonitoides nitidus*, *Monachoides rubiginosa* szaporulatát találtam meg. Egy vízközei vakondtúrásban a *Cochlicopa lubrica* és *Monachoides rubiginosa* 1,5:1, illetve 0,5:1,2 mm példányait találtam meg, ami e fajoknál évi két szaporodási ciklusra utal.

A szárazföldi csigák közül a *Succinea oblonga*, *Succinea Pfeifferi*, *Zonitoides nitidus* és *Monachoides rubiginosa* majd minden vízi növényen előfordult. A *Succinea oblonga* és S. Pfeifferi fajokat megtaláltam *Carexon*, *Sium latifoliumon*, nádon; a nádszál alsó részén levélhüvely között, s nagy mennyiségben tündérrózsza leveleken. A *Zonitoides nitidus* és *Monachoides rubiginosa*, *Agrostis* albán és *Carexon* tartózkodtak leggyakrabban.

Négy új elterjedési adatot sikerül közölnöm. Az egyik a *Succinea putris*

3.

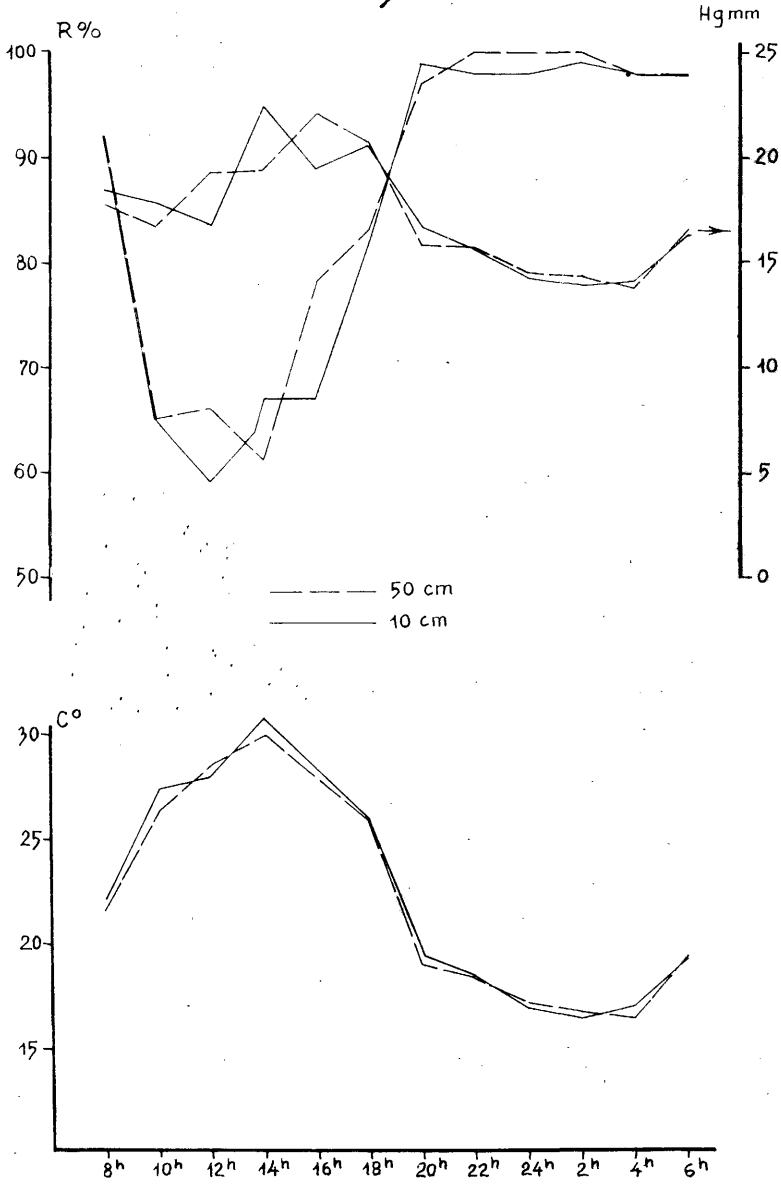

Abb. 4. ábra.

amphibikus faj, mely eddig Vásárosnamény vidékéről került elő nagy számban. Horváth a szegedi ártéren talált példányokat, a Tiszában leúsztatott, s az ártéren ideiglenesen megtelepedett egyedeknek tartotta (9), tekintettel arra, hogy előfordulási helyein magasabb és egyenletesebb a relatív páratartalom, mint az Alföld déli részein. Ugyanez mondható el a *Fruticicola fruticum* előfordulásáról is. Az eddigi gyűjtéseim és az irodalom Vásárosnaménynél, Keleten a Körösök mentén, Dobozon, délen Makó környékén jelzik. Jelenlegi előfordulása *Dipsacus* növényen, új lelőhely. Megfigyeléseim szerint a közeli Tős-erdőben gyakori. A *Vertigo antivertigo*, *Perpolita radiatula* eddig az Alföld északi részéről került elő. E négy faj előfordulásából következtethetünk a Tisza szabályozás előtti faunájára. Nevezetesen arra, hogy ezek a fajok elterjedtebbek voltak a mai állapotoknál. Megmaradásuk a holtág klimatikus és növényzeti zártságával magyarázható.

Csigatársulások

A társulások gyakorisági, dominancia és állandósági, konstancia viszonyainak számításánál és értékelésénél az előző munkáim alapján járok el (4., 5., 6.).

Az egyes cönózisok adatainak közlésénél feltüntettem az egy-egy quadrátból előkerült fajszaámot, ebből a fiatal egyedek számát, a 10 quadrát eredményeinek közlése után pedig a dominancia és konstancia %-os értékeit és a fajösszegyszámát, valamint ebből a fiatal egyedek számát.

A munkámban használt „közösség” kifejezés, mivel csak puhatestűeket vizsgálok, partiális közösségként értendő.

Azokat az egyedeket veszem fiataloknak, melyek az irodalomban (12) a legkisebb átlagos mérethatár alatt vannak.

A tápéi lapos, jobboldali mederoldalon talált 64 egyed a következő megoszlásban került elő:

<i>Succinea oblonga</i>	— — — — —	6	—	5	—	5	—	2	—	5	—	4	—	4,36	70	28	—
<i>Succinea Pfeifferi</i>	— — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	0,15	10	1	—
<i>Vallonia pulchella</i>	— —	4	—	1	—	1	—	2	—	1	—	1	—	1	—	2,03	90 13 —
<i>Zonitoides nitidus</i>	— — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	0,31	20 2 —
<i>Agriolimax agrestis</i>	— — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	0,15	10 1 —
<i>Monachoides rubiginosa</i>	5	—	—	—	3	—	1	—	1	—	2	—	3	—	1	—	2,96 90 19 —
Összesen:	5	—	4	—	4	—	8	—	8	—	8	—	8	—	7	—	8 — — 64 —

Feltűnő, hogy csak kifejlett egyedek fordulnak elő, a fiatal egyedek hiányoznak. Három faj emelkedik ki a *synusiumban* (közösségben). A *Monachoides rubiginosa* és *Vallonia pulchella* tölti ki legegyszerűsebben a területet, majd minden quadrátban található belőlük. A *Succinea oblonga* magas dominanciájú és konstanciájú faj. A *synusium* típus alkotói ezért: *Monachoides rubiginosa*-*Vallonia pulchella*-*Succinea oblonga*.

Az egy közösségben élő fajok az előfordulási területeket is jellemezhetik. Azok a fajok vannak alárendelt szerepben, melyek leginkább nedvesség igényesek, így a *Succinea Pfeifferi*, *Agriolimax agrestis*, *Zonitoides nitidus*. A közösséget vezető fajok a nedvességtartalom változásait is jól bírják. Ez megfelel a gyűjtés közben tapasztalt viszonyoknak, mert különösen az első három quadrát fedetlen, s egész délelőtti besugárzást kap. A 9–10 quadrát sem teljesen ár-

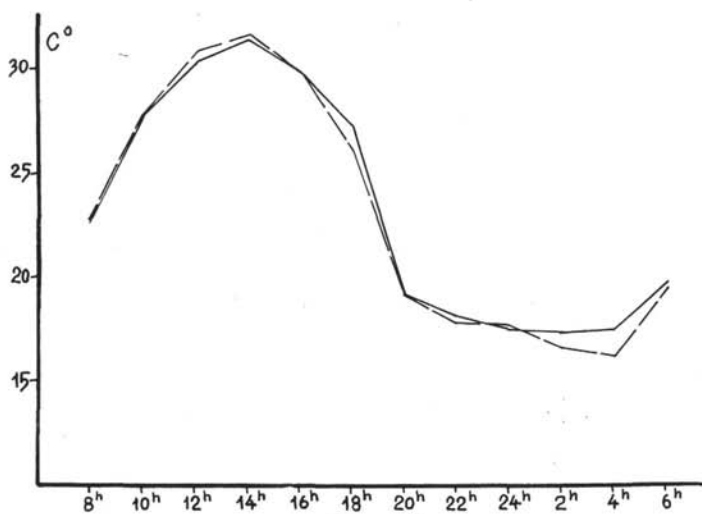
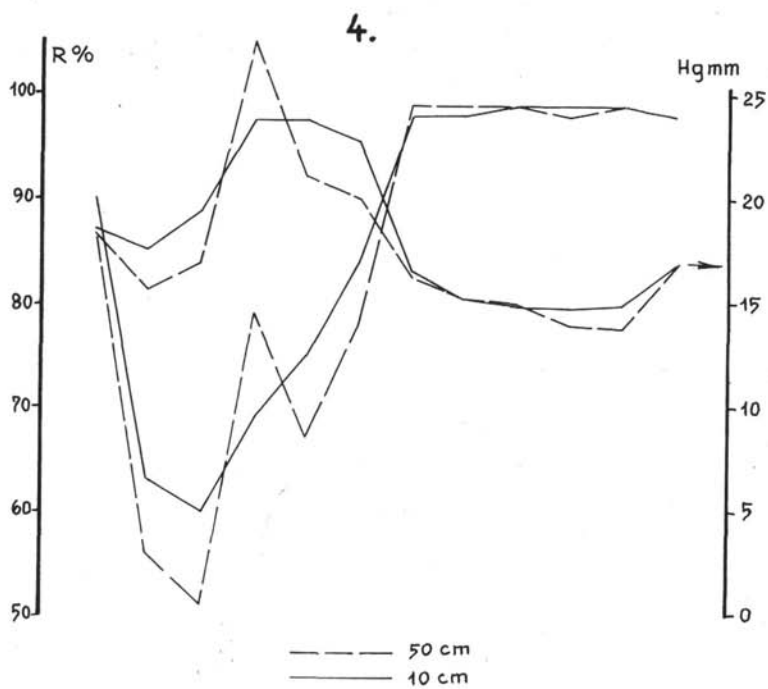

Abb. 5. ábra.

nyékolt. A csigák megvilágítással kapcsolatos érzékenységet mutatja, hogy a 4–8, tehát teljesen árnyékban levő quadrátban, a 6 fajösszegyszáma állandó, (8).

A szikrai Holt-Tisza társulásviszonyait a gyűjtőhelyek sorrendjében tárgyalom.

Az 1. gyűjtőhelyen a következő fajokat találtam:

<i>Succinea oblonga</i>	4 2 1 – 3 3 3 – 3 – 4 1 3 1 – – 3 – – –	5,21	80	24	7
<i>Succinea Pfeifferi</i>	2 2 2 – 1 – 13 – – – – – – – – – – – – – –	3,93	40	18	2
<i>Zonitoides nitidus</i>	– – – – 3 – – – 1 – – – – – – – – – – – – – –	0,86	20	4	–
Összesen:	6 4 3 – 7 3 16 – 4 – 4 1 3 1 – – 3 – – –	–	–	46	9

A közösségben a *Succinea oblonga*-nak van a legnagyobb dominanciája és konstanciája. A *synusium* így *Succinea oblonga* típusú. A lapos partszakasz árnyéktalan, de jól nedvesített, ily módon a közvetlen sugárzást nem kedvelő fajok elkerülik a területet. A *Succinea oblonga* kis termetű faj, s tornyos házával jól illeszkedik a keskeny szálas *Agrostis alba* növény között. A fiatal egyedek száma alacsony.

A 2. gyűjtőhelyen a fajok a következőképpen oszlanak meg:

<i>Succinea oblonga</i>	11 7 11 6 2 – – – 2 – – – – – – – – – – – – – –	7,02	40	26	13
<i>Zonitoides nitidus</i>	3 1 1 1 –	1,08	20	4	2
<i>Agriolimax laevis</i>	2 –	0,54	10	2	–
<i>Agriolimax agrestis</i>	3 – – – – – – – – 1 1 – – – – – – – – – – – – – –	1,08	20	4	1
<i>Monachoides rubiginosa</i>	1 –	0,27	10	1	–
Összesen:	20 8 12 7 2 – – – 3 1 – – – – – – – – – – – – – –	–	–	37	16

A 2. gyűjtőhely *Agrostis*os partját cserjék árnyékolják. Az árnyékoltság fajgazdasággal jelentkezik a közösségben. A *synusium*-ot itt is magas dominanciával és egyúttal magas konstanciával jelentkező *Succinea oblonga* határozza meg.

Érdekes, hogy a magasabb fajsám ellenére az egyedszám megközelítőleg eléri az előző *Agrostis* albás partszegély közösségének egyedszámát. A fiatal egyedek száma eléri az összegyedszám 43%-át.

A 3. gyűjtőhely a következő fajegyüttest mutatja:

<i>Succinea oblonga</i>	2 1 7 6 – – – – 1 1 4 3 1 – 1 – 1 – 1 –	5,80	80	18	11
<i>Succinea Pfeifferi</i>	2 2 4 3 – – – – – – – – – – 1 1 – – – –	2,25	30	7	6
<i>Cochlicopa lubrica</i>	– – 1 –	0,32	10	1	–
<i>Vallonia pulchella</i>	1 –	0,32	10	1	–
<i>Monachoides rubiginosa</i>	1 1 – – 1 – – – – – – – – – – 1 – 1 – – –	1,29	30	4	1
Összesen:	6 4 12 9 1 – – – 1 1 4 3 1 – 3 1 2 – 1 –	–	–	31	18

A sás és a közte levő korhadó békalencse a *Cochlicopa* és *Vallonia* fajnak nyújt megtelepedési lehetőséget. A terület félárnyékos. A *synusium* típust a *Succinea oblonga* jellemzi. Bár a vízi növényzet zavarja a közösségek kialakulását, két kondomináns jelentkezik, a *Succinea Pfeifferi* és *Monachoides rubiginosa*, melyek jellegzetesen karakterizálják ezt a közösséget. Az összegyedszám csaknem megegyezik az előző gyűjtőhelyen találtakéval; a fiatal egyedek száma magas, (85%). Feltűnően sok csiga került elő a parttól távoli tündérrózsa leveléről, a 8–10 quadrátokból.

A 4. gyűjtőhelyen a sás előretörése figyelhető meg. Az alábbiakban alakul a csigaközösség:

<i>Succinea oblonga</i>	3 1 1 - - - - - 2 - 1 - - - - - 1 - - - - -	1,48	50	8	1
<i>Succinea Pfeifferi</i>	2 - - - 1 - - - - 1 - 1 1 - - 3 3 - - 2 -	1,85	60	10	4
<i>Zonitoides nitidus</i>	12 8 2 - - - - - - - - - - 5 3 - - - - -	3,51	30	19	11
<i>Agriolimax agrestis</i>	- - - - - - - - - 1 1 - - - - - 2 - - - -	0,55	20	3	1
<i>Monachoides rubiginosa</i>	3 2 4 4 1 1 - - - - - - - - 2 1 - - 3 3	2,40	50	13	11
Összesen:	20 11 7 4 2 1 - - 4 1 2 1 5 3 5 4 3 - 5 3 - -	-	-	54	28

A terület árnyékos, a sás közt levő vízinövény törmelék és a partra kihajló tündérrózsza levelek biztosítják az egyes quadrátokban az előző közösségekhez képest a többé-kevésbé egyenletes eloszlást. Nő az egyedszám is, a közösség több mint 51%-a fiatal egyed.

Több fajnak nő az előzőekhez képest a konstanciája és dominanciája. A szaporulat nagyságát is figyelembe véve a *synusium*; *Succinea Pfeifferi*-*Monachoides rubiginosa*-*Zonitoides nitidus* típusú.

Úgy látszik, hogy a *Succinea oblonga* fajrokona magasabb értékű szerkezeti jellemzőkkel és szaporulattal háttérbe szorította. Ebben közrejátszik, hogy a *S. oblonga* talajlakó, míg az *S. Pfeifferi* a sásleveleken és a talajon egyaránt előszeretettel tartózkodik. Az *S. Pfeifferi* számára kedvezőbbek a feltételek.

Az 5. gyűjtőhelyről az alábbi táblázat nyújt felvilágosítást.

<i>Succinea oblonga</i>	3 2 2 - 2 - 3 1 - - 1 - 2 1 1 - 1 - 2 1	8,94	90	17	5
<i>Vallonia pulchella</i>	- - 1 - - - - - - - - - 1 - - - - -	1,05	20	2	-
Összesen:	3 2 3 - 2 - 3 1 - - 1 - 2 1 2 - 1 - 2 1 - -	-	-	19	5

A nádas levegője száraz az inverz hőmérsékleti rétegződés miatt, e szárazságot mutatja a *Vallonia pulchella* megtelepedése. Ugyanakkor a talajfelszín megfelelő nedvességet kap a *Succinea oblonga* megtelepedéséhez. Hiányoznak más talajlakó nedvesség kedvelők, okát a nádgyökérzet gyökérsavaiban keresem. A fiatal egyedek csak 26%-át alkotják a közösségnek.

A *synusium*: *Succinea oblonga* típusú.

Az alább következő 6. gyűjtőhelyen a nádat visszaszorította a gyékény. A víz ezen a partszakaszon mélyül. A vízi növényzet is visszaszorult. A csigaközösség itt a következőképpen alakult:

<i>Vallonia pulchella</i>	- - - - 1 - - - - - - - - - - - - - - -	0,66	10	1	-
<i>Zonitoides nitidus</i>	- - - - 11 7 - - - - - - - 1 1 - - - - -	8,00	20	12	8
<i>Monachoides rubiginosa</i>	- - - - 2 2 - - - - - - - - - - - - - - -	1,32	10	2	2
Összesen:	- - - - 14 9 - - - - - - - 1 1 - - - - -	-	-	15	10

A csonka életközösség. A gyékény növényen egyetlen csigát sem találtam. A gyékény a savanyú növények közé tartozik. Haraszty (8) vizsgálata szerint kis mennyiségű ciánhidrogént és csorhamnetin alkaloidát tartalmaz. Valószínű ez az oka, hogy e növényről hiányoznak a csigák. Más tiszai vizsgálataim szerint a *Zonitoides nitidus* a degradálódó növénycönózisokban utolsóként képviseli a csigaközösségeket. (6) Jelen esetben a *synusium*: *Zonitoides nitidus* típusú.

A. 7. gyűjtőhelyen talált fajokról a következő táblázat tájékoztat:

Carychium minimum	-----33 9 --	42,30	10	33	9
Succinea oblonga	4 2 2 2 1 - 1 1 1 1 -----	6 5 --	16,66	60	13 11
Succinea putris	1 -----	-----	1,28	10	1 -
Cochlicopa lubrica	-----	8 4 --	10,25	10	8 4
Vertigo antivertigo	-----	1 ----	1,28	10	1 -
Vallonia pulchella	-- 1 -----	-----	1,28	10	1 -
Zonitoides nitidus	----- 1 -----	-----	1,28	10	1 -
Perpolita radiatula	-----	2 1 --	2,57	10	2 1
Fruticicola fruticum	----- 1 -----	-----	1,28	10	1 -
Monachoides rubiginosa	2 1 -----	13 12--	19,23	20	15 13
Összesen:	7 3 3 2 3 - 1 1 1 1 -----	63 31--	-	-	78 38

A synusium: Succinea oblonga típusú. Jellegzetessége az itt élő közösségnek, hogy további 5 faj közel azonos és egyforma alacsony karakterisztikával vesz részt a közösség alkotásában. A sok kondomináns megjelenése a harmatkása előretörését, a szárazföld térhódítását jelzi. Legérdekesebb színező elem, a *Succinea putris*, *Vertigo antivertigo*, *Perpolita radiatula*, *Fruticicola fruticum*. A harmatkása térhódítása révén több szárazföldi ubiquesta kerül a közösségbe. A kilencedik vizsgálati helyen a vízparton levő vakondtúrásból került elő a közösséget alkotó egyedek legnagyobb része. A fiatal egyedek részvételi aránya a közösségben 49%.

A társulások értékelése

Bár a csapadék- és nedvességviszonyok a csigák számára Tápénál, és Szikrán is kedvezőbbek a Nagyalföld más területeinél, mind a 8 megvizsgált synusium telítetlen. A meglevő fizikális és táplálkozási feltételek magasabb egyedszámot is képesek lennének eltartani. A közösségek telítetlenségének több oka van. A felvételek mindkét terület esetében a vízpart sávjában történtek. A vízszint évszakos és esőzések után gyakran napszakos változásai ugyanis a szárazföldi fajokra gyérítően hatnak. Ezzel összefüggésben, a szikrai holtág esetében a vízi növényzet, mely a vízszint változással szintén változik, a csigaközösség számára nem stabil élőhely. A szárazföldi csigák számára a vízpartok különös élőhelyet jelentenek. Az adott feltételek révén sávközösség képződik.

Kivéve a 7. gyűjtőhelyet, a két különböző típusú vízpart közös fajokat rejt. Fajazonosságuk [Jaccard-féle szám (3)] 66%-os. E magas szám arra mutat, hogy a tiszai sávcönózisok egymásból származtathatók.

A szikrai holtág fajokban valamivel gazdagabb, mert az évszakos vízszint-ingadozás, (áradás) kevésbé károsítja közösségeit, hőmérséklet- és nedvességviszonyai általában kedvezőbbek.

Megállapítható, hogy a szikrai Holt-Tiszánál fajokban ott a leggazdagabbak a közösségek, ahol a táplálék- és a nedvességviszonyok mellett az árnyékolási viszonyok is kedvezőek.

A synusiumok vizsgálatakor az is megfigyelhető, hogy a fajok dominancia és konstancia viszonyai gyűjtőhelyenként változnak. Ennek alapján a különböző növényzeteken más és más synusium típusok jönnek létre. A csigaközösségek szerkezeti, strukturális és numerikus változása jellemzője a növényzet változásainak. A változások összefüggésben vannak a növényzet successiójával és degradációjával.

A gyékényesből nádas, majd a nádasban a harmatkása megjelenése és túlsúlyba kerülése, növényzeti succeciós változás a víz visszaszorulásával kapcsolatos. A gyűjtőhelyek közül ennek a succeciós sornak sorrendben a 6., 5., 7. gyűjtőhely felel meg. Az 5., 6. gyűjtőhelyen közel azonos az össz fajszám. A feltöltődést mutató harmatkásásban alakul ki a fajokban leggazdagabb szárazföldi csigaközösség.

Más irányban succeciót képvisel az 1–4. gyűjtőhely is, ahol tippanos alakul át sásossá. Ezeken a gyűjtőhelyeken az összegyedszám magasabb, mint az előzőeknél, s itt is egy-egy gyűjtőhelyen közel azonos az összegyedszám. A közösségben a csigák jelzik a növényzetben való gazdagodást és az árnyékoltság fázisait. A folyamatban levő növényzeti átalakulásokat érdekes módon a *Zonitoides nitidus* konstanssá, dominanssá válása mutatja a 4., 6. gyűjtőhelyeken.

A két előző munkámban is kimutattam, hogy a *Zonitoides nitidus* a vízpartokon lejátszódó változások során a szárazföldi csigák közül a legellenállóbbnak mutatkozik (5., 6.). A legelsőők között jelenik meg, illetve a legutolsóknak maradvá képviseli a szárazföldi csigaközösségeket.

Jelen esetben az is megfigyelhető, összevetve az egyes cönózisokat, hogy a *Zonitoides nitidus* magasabb fajszámú közösségekben közepes dominanciájú fajként jelentkezik.

A konstancia azonossági számok [Kulczynski-féle szám (3)] a tápéi és a szikrai *synusiumok* egymással való összehasonlításában is igen alacsony értékekhez vezetnek. E számok pedig hivatva lennének a közösségek közelállásáról tájékoztatást nyújtani. Így pl. a tápéi gyűjtőhely és a szikrai 3-as gyűjtőhely között a Kulczynski-féle szám ($=Ku$) csak 0,50. A tápéi gyűjtőhely és a 4-es gyűjtőhely között; $Ku=0,63$. A 4., és a 7. gyűjtőhelyek között; $Ku=0,41$. A 3., 4. gyűjtőhelyek között $Ku=0,60$. A dominancia azonossági számok még alacsonyabb értékeket mutatnak. Az alacsony számértékek azt jelzik, hogy a növényzet lényeges mikroklimatikus különbségek létrehozásával erősen tagolja a csigaközösségeket. A csigaközösségek a növényzet csekély kiterjedése révén kis kiterjedésűek. Az egyes *synusiumok* mozaikszerűen helyezkednek el egymás mellett.

Magasabb cönológiai kategória a legmagasabb közös konstanciájú fajok kiemelése segítségével állapítható meg. (A magas fajazonossági szám a közösségek összetartozására utal; 66%.) Ezen az alapon csak egyetlen fajt emelhetek ki, a *Succinea oblongát*, mely a holtág sávközösségében, a magasabb cönológiai kategóriát, a *szociót* jellemzi. E szoción: mozaikszerű sávkomplex. A szociót jellemző *S. oblonga* a vízpart savanyú növényein jól megél.

Figyelemre méltó, hogy a konstans dominans fajok, az általuk létrehozott utódgeneráció alapján is konstans, dominans elemei maradnak a közösségeknek. Míg az alacsony konstanciájú és dominanciájú fajoknak alacsony, vagy nincsen szaporulatuk.

Eszerint a konstancia viszonyok kialakulását a konstans fajok fiatal egyedeinek számaránya befolyásolja. A közösségekben a fiatal egyedek lényeges szerepet töltenek be.

*

A meglevő kevés adat alapján a közösség népességszabályozásába is be lehet látni. Úgy tűnik, hogy a népességszabályozó tényező a konstans fajok meglevő egyedszáma. A közösséget alkotó egyedek, a szűkülő, vagy bővülő táplálékadottságok révén, a környezeti tényezők változásakor (pl. a növény-

cönózis konszociációvá alakulása) alacsonyabb peteszámok lerakásával reagálnak. Így válik érthetővé Frömming (7) dilemmája, nem tudván összeegyeztetni a különböző szerzők véleményét, akik egyazon faj esetében is különböző peteszámot írtak le különböző területekről. E téma természetesen további vizsgálatot igényel.

Bába Károly

IRODALOM — SCHRIFTUM

- [1] Andó M.: Mikroklimatikus sajátosságok a Tisza-ártér szakaszán. Földrajzi Értesítő, VIII. 3. Szeged, 1959, S. 309—336.
- [2] Aspirations Psychrometer Tafeln. Akademie Verlag, Berlin, 1955.
- [3] J.Balogh: Lebensgemeinschaften der Landtiere. Berlin—Budapest, 1958.
- [4] Bába K.—Kolosváry G.—Sterbetz I.—Vásárhelyi I.—Zilahi-Sebess G.: Das Leben der Tisza XVII. Zoologische Ergebnisse der Vierten Tisza-Expedition, Fortsetzung. Acta Univ. Szegediensis, Tom. VIII, Fasc. 1—4, Szeged, 1962, S. 207—211.
- [5] Bába K.—Andó M.: Mikroklimatikus vizsgálatokkal egybekötött malakocönológiai vizsgálatok a tiszai kubikokban. Szegedi Tanárképző Főiskola Évkönyve, Szeged, 1964.
- [6] Bába K.: Malakocönológiai vizsgálatok a Tisza-ártéren. Szegedi Tanárképző Főiskola Évkönyve, Szeged, 1965.
- [7] Frömming: Biologie der Mitteleuropäischen Landgastropoden. Berlin, 1954.
- [8] Haraszty G.: Savanyú füveink. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1965.
- [9] Horváth A.: Die Molluskenfauna der Theiss. Acta Univ. Szegediensis, Tom 1, Fasc. 1—4, Szeged, 1955, S. 174—180. Acta Biol. Szeged.
- [10] Horváth A.: Kurzbericht über die Molluskenfauna der zwei Tisza-Expeditionen im Jahre 1958. Opusc. Zool. IV. 2—4, 1962.
- [11] Magyarország éghajlati atlasza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- [12] Soós L.: Csigák I—II, Gastropoda I—II. Magyarország állatvilága XIX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.

ZUSAMMENFASSUNG

Es scheinen die Zonengemeinschaften von Schnecken, die sich an der Seite des Bettes der „lebenden“ Theiss (Tisza) und am Wasserrand des toten Armes von Szikra befinden, infolge des hohen Wertes ihrer Speziesidentität (66%) auseinander abzustammen.

Die unter Wasserpflanzen angesiedelten, den Wasserrand bewohnenden Schneckengemeinschaften formen sich der von der Vegetation ausgebildeten Mikroklima und selbst der Vegetation gemäss anderswie. Auf dem Wassergewächse von sauerem Charakter bildet die *Succinea oblonga* eine Sozion. Die strukturellen Veränderungen bei den Synusien, die sich nach dem Typ als niedrigere Gemeinschaften als die Sozionen erweisen, sind von der Succession bzw. der Regression der Vegetation abhängig. Die Synusien von den Sammelorten 1—4 bzw. 6—5—7 zeigen die Wandlungen von je einer Successionsreihe der Vegetation.

Die bisherige ungarländische Verbreitungsgrenze der Schnecken *Succinea putris*, *Vertigo antivertigo*, *Perpolita radiatula* und *Fruticicola fruticum* wird durch ihr Vorkommen in totem Arm der Theiss (Tisza) von Szikra modifiziert.

Károly Bába

BESTANDSVERÄNDERUNGEN BEIM WEISSSTORCH IN UNGARN 1958–1963

Unsere Arbeit ist eine Fortsetzung der die Ergebnisse der Landesbestandsaufnahme d. J. 1958 bearbeitenden früheren Abhandlung (Marián, 1962). Deshalb beschäftigen wir uns jetzt mit der Geschichte der heimischen Storchzählungen nicht, wir weisen bloss auf den entsprechenden Abschnitt dieser Abhandlung hin.

Die ungarische Storchbestandsaufnahme i. J. 1958 ist von der die Veränderungen der europäischen Storchpopulation überwachenden Vogelwarte in Radolfzell mit Befriedigung begrüßt worden: „Es ist sehr erfreulich, dass Ungarn mit seiner grossen ornithologischen Tradition aus seiner früheren Zurückhaltung in den Storchbestandsaufnahmen herausgetreten ist“ (Schüz, 1963). Als diese Zeilen erschienen, haben wir schon – nach Durchführung unseres in 1958 ausgearbeiteten Planes, wonach wir in unserem Land in jedem fünften Jahr eine Bestandsaufnahme ausführen – wieder eine Landesstorchzählung durchgeführt. Wir wollen in dieser Abhandlung über die Ergebnisse dieser Zählung, sowie über die im Bestand der Störche (*Ciconia ciconia* L.) unseres Landes in dem halben Jahrzehnt 1958–1963 stattgefundene Veränderung Bericht erstatten.

Die Methode der Bestandsaufnahme

In bezug auf die Organisierung der Storchzählung haben wir zwei Hauptzielsetzungen gehabt: Die Aufnahme sollte sich über das ganze Landesgebiet erstrecken und mit den i. J. 1958 angewendeten identischen Methoden durchgeführt werden, damit die erhaltenen Ergebnisse miteinander leicht verglichen werden können.

Die Bestandsaufnahme der Störche wurde in Juni–Juli 1963 ausgeführt, organisiert von dem Ungarischen Ornithologischen Institut, mit der bedeutenden Unterstützung von Dr. A. Keve.

Auch bei dieser Gelegenheit haben zwei Beobachternetze funktioniert:

1. Die Generaldirektion der Ungarischen Post hat, auf die Nachsuchung des Ornithologischen Instituts, ihre Postämter aufgerufen, den ausgegebenen Fragebogen uns bis zum 15. September ausgefüllt zurückzusenden. Der Fragebogen ist – dank der Unterstützung des Schriftleiters Dr. E. Kindzierszky – auf der Rückseite der Postmitteilungen (Postaügyi Közlöny, 1963) erschienen und so erreichten selbst die kleinsten Postämter auf dem Dienstweg. Die Fragen sind von den Briefträgern beantwortet worden, die die Verhältnisse ihrer Bezirke wirklich am meisten kennen.

Die Briefträger haben ihre Aufgabe mit recht lobenswertem Erfolg verrichtet und 2392 Meldungen (73,8%) eingesandt.

2. Die Datenlieferung der Post erstreckt sich auf das Gebiet des ganzen Landes, hat aber zwei schwache Punkte: Sie gibt über die in unbewohnten Gebieten horstenden Weisstörche keine Information und berichtet nur über die Horste, bzw. die Anzahl der Storchpaare. Wir trachteten die erste Fehlerquelle so zu beseitigen, dass wir – zum ersten Mal bei dieser Gelegenheit – die Landesforstbetriebe zur Mitwirkung auf gefordert haben. Unsere Arbeit ist von den Förstern der Waldreviere dienstbereit unterstützt worden und wir haben über zahlreiche Storchhorstungen, die sich fern von bewohnten Stellen befinden, Bericht erhalten.

Tabelle Nr. I.
I. sz. táblázat

DER STORCHBESTAND IN KOMITAT SZOLNOK 1959–1963¹
SZOLNOK MEGYE GÓLYAÁLLOMÁNYÁNAK ALAKULÁSA 1959–1963-IG¹

Jahr- zahl Év	Zahl der Gemeinden Községek száma	Verlassene Horste Lakatlan fészek	Bewohnte Horste Lakott fészek	Horstpaare allgemein töltőpárok száma	Gesamt- jugend- zahl Fiókák száma	Durch- schnittliche Zahl der Jungen eines Brut- pares Egy költő- párra hány fióka esik?	Storch- dichte Gólya- sűrűség
				Hpa	JZG	JZa	Std
1959	77	54	485	485	1395	2,6	11,4
1960	77	55	499	499	1308	2,6	
1963	59	39	392	386	271	1,4	6,9

Wir bemühten uns die zweite Schwierigkeit unter Hinzuziehung der Beobachtgarde des Ornithologischen Instituts zu überwinden. Ungefähr 100 Vogelkenner oder Vogelliebhaber sind zur Beobachtung aufgerodert worden.

Die Förster und die ersuchten Beobachter haben schon eingehende Fragen (über einzelne Störche, Anzahl der Jungen, usw.) beantwortet. Ihre begeisterte Arbeit wird mit den eingesandten 847 Meldungen (26,2%) dokumentiert.

Eine doppelte Registrierung der einzelnen Horste ist dadurch ausgeschlossen worden, dass wir die Stellen der Horste nicht nur durch Mitteilung der Gemeinde, sondern auch mit der Strasse und der Hausnummer bezeichnen liessen. Mit Hilfe dieser Methode haben die zwei Beobachtungssysteme einander gut ergänzt.

Wir haben zusammen 3239 ausgefüllte Fragebögen zurückbekommen. Ungefähr ein hundert mehr als in 1958 (dann wurden 3124 zu uns zurückgesendet). Davon haben 603 (18,6%) negative Meldungen enthalten. In 1958 waren die negativen Antworten etwa ein hundert mehr (726). Ein grosses Prozent der negativen Meldungen kam von den Postämtern der Hauptstadt und der grossen Provinzstädte, wo es natürlich keine Storchhorste gibt.

Wir schliessen aus der Zunahme der eingesendeten Meldungen und aus der Abnahme der Anzahl der negativen Meldungen darauf, dass unsere Aufnahmemethode besser ist, als in 1958. Es kann festgestellt werden, dass sie – selbst neben den Fehlern, die bei auf so grossen Gebieten durchgeführten Aufnahmen

unvermeidbar sind – zu einer quantitativen Schätzung unseres Weissstorchbestandes einen guten Grund gibt.

1958–1963

Zwischen den Landesbestandsaufnahmen in 1958 und 1963 gab es eine Storchzählung nur im Komitat Szolnok und zwar in den Jahren 1959 und 1960. Die systematischen Beobachtungen von I. Sz. Szász in diesem Komitat sind sehr wertvoll, denn sie informieren uns über die Veränderungen einer in dem charakteristischsten und vielleicht trockensten Gebiet des ungarischen Tieflandes lebenden Population.

Über die Gestaltung des Bestandes im Komitat Szolnok gibt Tafel I. eine Information. Es soll leider ein bedeutender Rückfall der Weissstorchpopulation festgestellt werden.

Ankunft – Zug

Wir wünschten die Fragen Frühlingsankunft und des Herbstzuges unserer Störche nicht eingehend zu untersuchen. Unsere Fragebögen haben daraufbezügliche Punkte nicht einmal enthalten. Wir fassen gleichwohl die eingegan-

Tabelle Nr. II.

II. sz. táblázat

ZAHL DER HORSTE. 1963

A FÉSZKEK SZÁMA. 1963

Komitat Megye	Zahl der Gemeinden Községek száma	Bewohnte Horste Lakott fészkek	Verlassene Horste Elhagyott fészkek	Neue Horste Új fészkek
<i>Duna—Tisza köze:</i>				
Bács-Kiskun	86	388	36	1
Pest	73	152	12	
<i>Tiszántúl:</i>				
Csongrád	44	110	23	
Békés	46	195	23	1
Szolnok	59	392	39	1
Hajdu-Bihar	66	720	74	
Szabolcs-Szatmár	164	698	63	5
<i>Északi-Hegyvidék:</i>				
Borsod-Abaúj-Zemplén	217	717	65	11
Heves	67	222	26	
Nógrád	87	141	16	6
<i>Dunántúl:</i>				
Komárom	28	43	3	
Fejér	67	126	11	
Tolna	70	212	17	3
Baranya	121	338	36	1
Somogy	172	492	54	6
Zala	131	336	11	4
Veszprém	134	283	19	4
Győr-Sopron	131	231	19	3
Vas	121	221	8	1
Insgesamt: Összesen:	1884	6017	555	47

genen Angaben kurz zusammen, weil wir einschlägige Meldungen von vielen Stellen erhielten.

Ankunftstage wurden in 1963 aus Komitat mitgeteilt. Die meisten Störche sind zwischen 7–10 April angekommen, d. h. ungefähr zwei Wochen früher als in 1958.

Die Zeitpunkte des Abzugs wurden in 11 Komitaten aufgezeichnet. Die Hauptmasse unserer Vögel zog zwischen 20–26 August ab, was dem Durchschnitt in Ungarn entspricht. Bis zum 6. September haben auch die Säumer unser Land verlassen.

Die Horste

Die Horste der Störche wurden in 1884 Ortschaften, in ungefähr 60% der 3260 Gemeinden von Ungarn beobachtet. Ihre Verteilung Gegenden und Komitaten gemäss wird in Tafel II. gezeigt.

Die in der Tafel genutzten Ausdrücke teilen wir in den Folgenden mit: Unter „verlassene Horste“ verstehen wir die im Jahr der Zählung leer gefundenen, in den vorigen Jahren gebaute Horste. Unter „neue Horste“ hingegen diejenige, die in 1963 gebaut worden sind. Die Gegenden sind: Duna-Tisza köze = Donau-Theiss-Zwischenstromland; Tiszántúl = Gegend jenseits der Theiss; Északi-Hegyvidék = Nördliche Bergland; Dunántúl = Pannonien.

Die meisten Storchhorste sind in der östlichen Hälfte der Gegend jenseits der Theiss zu finden. (Vom Kom. Hajdu-Bihar sind 720, vom Kom. Szabolcs-Szatmár 698 Nester gemeldet worden.) Es gibt auch viele Horste am Fusse des Nördlichen Berglandes. (Im Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén haben wir 717 Nester gezählt.) Beide Gegenden sind verhältnismässig voll von kleineren Flüssen, Altwassern, Teichen.

Die wenigsten Storchhorste wurden in dem mittleren Teil des Tieflandes, im Komitat Csongrád beobachtet. Es ist eine merkwürdige Erscheinung, denn nicht diese Gegend ist das trockenste Gebiet unseres Landes, es gibt hier ja viele alkalische Lachen, Sümpfe. Es spielen die Kulturwirkungen und, vielleicht nicht in letzter Reihe, auch das Verhalten der Bevölkerung eine Rolle in der Herbeiführung der so dünnen Weissstorchpopulation. Das Letztere scheint auch von der Tatsache unterstützt zu werden, dass die Anzahl der bewohnten Horste in den vergangenen fünf Jahren im Komitat 50% abgenommen hat. (Von 218 auf 110!).

Die „Storchstädte“, d. h. die Ortschaften, wo es sehr viele bewohnte Storchnester gibt, sind die Folgenden: im Kom. Hajdu-Bihar Konyár (56), Egyek (38), Nádudvar (33); im Komitat Szabolcs-Szatmár Tarpá (49), Kispalád (28); im Komitat Szolnok Besenyszög (27).

Auf dem Gebiete des Landes haben wir zusammen 6017 bewohnte Horste gefunden. Diese Zahl zeigt der Zählung i. J. 1958 gegenüber (als die Anzahl der bewohnten Nester 7476 war) einen bestimmten Rückfall.

Nach entsprechenden proportionierenden Rechnungen – die nötig waren, weil wir bei der gegenwärtigen Bestandsaufnahme von 181 weniger Ortschaften Angaben haben als in 1958 – kamen wir zum Ergebnis, dass es jetzt etwa 900 (ung. 12%) weniger bewohnte Nester in unserem Land gibt, als vor einem halben Jahrzehnt.

Die Verteilung der Horste den tragenden Basen gemäss kann auf Tafel III beobachtet werden. Die meisten Nester sind von den Vögeln auf Gebäude

Tabelle Nr. III.

III. sz. táblázat

VERTEILUNG DER HORSTE NACH IHREN BASEN. 1963
A FÉSZKEK MEGOSZLÁSA TARTÓALJZAT SZERINT. 1963

Basis	Baum		Gebäude		Schorn- Stein einer Fabrik		Turm		Ruine		Scheunen dach, Triste		Andere Plätze		Künstliche Basis		Brunnen- schwengel		Insgesamt	
Aljzat	Fán		Épületek		Gyár- kémények		Tornyok		Romon		Pajtatetőn boglán		Egyéb helyek		Mestersé- ges aljza- ton		Kútgéme		Összesen	
	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%	St.	%
Zahl der Horste A fészkek száma	1634	27,16	3699	61,48	11	0,18	19	0,32	4	0,07	427	7,10	187	3,10	26	0,43	10	0,16	6017	100

gebaut (61%). Die Lage ist unverändert, dass sie zunächst die Schornsteine mit Seitenöffnungen suchen (Abb. 1). Nachdem diese in beschleunigtem Tempo für Schornsteine mit Endöffnung vertauscht worden sind, die für Horstung – besonders wenn sie den zeitgemässen Vorschriften entsprechend auf ihrem Aussenrand einen blitzableitenden Drahtrahmen haben – nicht geeignet sind, werden die Störche von den Dächern der Wohnhäuser mehr und mehr verdrängt. Sie haben auch die Gebäude mit Rohr- und Strohdächern sehr gern. Diese werden aber der Urbanisierung zufolge immer seltener. So werden die Störche von den Dächern der Gebäude immer mehr verdrängt. Der Veränderung der landwirtschaftlichen Methoden zufolge werden auch die für eine längere Zeit erhaltenen Strohfeimen – die gleichfalls bevorzugte Storchhorstbasen sind – immer seltener und so vermindert sich ihre Bedeutung für die Horstung. Ihre Rolle in unserer Bestandsaufnahme ist nicht grösser als 7%.

27% der Horste ist auf im Gebiet menschlicher Ansiedlungen befindlichen Bäumen, in einigen Fällen auf den Bäumen der nahe den Dörfern liegenden Auenwälder oder Weidenwälder gebaut worden. In Dámoc (Kom. Borsod-Abaúj) hat ein Storch das Nest in der uralten Weise, in einem Eichenwald gebaut. Er hat darin seine drei Jungen erzogen.

Im Falle von 252 Horsten konnte selbst festgestellt werden, auf was für Bäumen die Störche sich horsteten. Die Verteilung war wie folgt: auf Koniferen (Fichten, Kiefern, Schwarzkiefern) ist 15% der Horste gebaut worden. Es ist zweifellos, dass der Weissstorch in diesen Land die Nadelbäume gegenüber anderen Baumarten immer bevorzugt; diese können aber bei uns in der Nahe menschlicher Ansiedlungen verhältnismässig nur kleiner Anzahl gefunden werden. Sie horsteten sich von den Laubbäumen am meisten auf den drei häufigsten Bäumen der Tiefebene, dem Akazienbaum (29%), der Pappel (22%) und dem Weidenbaum (5%). Viele Störche horsteten sich auf Eichenbäumen (7%), Ulmenbäumen (5%) und Maulbeerbäumen. Einige Storchhorste wurden auf Ölweiden, Essigbäumen, Götzenbäumen, Birkenbäumen, Nussbäumen, Rosskastanienbäumen, Sophoren, Gleditschien, Platanen, Weisspappeln, Abornbäumen, Eschenbäumen, Lindenbäumen, Zerreichen und Birnbäumen gefunden.

Infolge der Abnahme der geeigneten Horstbasen bauen die Störche ihre Horste auf die verschiedensten Dinge. Die in der „Andere Plätze“ genannten Spalte der Tafel III tabellarisierten Nester sind auf den folgenden Plätzen gebaut worden: auf Telefonsäulen, Säulen der Hochspannungsleitung, Aussichtsturm, Verladungsstelle, Glockenstuhl, Backofen, Grabkreuz, aufgeschichtetes Bauholz. Ein interessantes Beispiel der Anpassung an den modernen Bau ist der auf das Denkmal in Baja gebaute Storchhorst (Abb. 2).

Auf einer für die Beförderung der Horstung aufgestellten *künstlichen Basis* brüteten 26 Storchpaare. Auf Säulen, Bäumen, Dächern, Schornsteine befestigten Wagenrädern wurden 18 Horste, in auf Bäume, Gebäude befestigten Körben 6 Horste, auf einem auf das Hausdach hinausgelegten Weinrebenbündchen 1 Horst und auf ein auf den Schornstein gebautes horsthaltendes Gestell 1 Horst gebaut.

Wegen des besonderen Platzes des Horstes ist es wert, den in Dinnyés (Kom. Fejér) gebautes Storchhorst zu erwähnen, der unmittelbar an der Plattensee-Landstrasse, in dem brausenden Kraftwagenverkehr einer unserer belebtesten Landstrassen besteht.

Gleichfalls mit der Besonderheit des Horstungsplatzes zeichnet sich die

Abb. 1. Ein auf einem Schornstein mitt Seitenöffnung gebanter Horst. — Oldalnyílású kéményre épült fészek. (Foto: Havranek László)

Abb. 2. Es ist am schwierigsten, einem Horst auf ein Kirchenkreuz zu lanen
— Legnehezebb fészket építeni a templom kereszten. (Foto: Ládý György)

Gemeinde Kisar (Kom. Borsod-Abaúj) aus, wo der Meldung nach 24 Storchhorste auf eine Reisplantage gebaut worden sind.

Das *Alter der Horste* konnte in 680 Fällen festgestellt werden (Tafel IV). Am häufigsten sind die 5–30 Jahre alten Horste. 6 Horste sind älter als ein Menschenalter. In Fényeslittke (Kom. Szabolcs) fand man einen Horst von 60, in Nemesgulács (Kom. Veszprém) einen von 69, in Szatmárcseke (Kom. Szabolcs) zwei Horste von 70, in Kömörő (Kom. Szabolcs) einen Horst von 83, in Orgovány (Kom. Bács) einen Horst von 90–100 Jahren. In Gesztely (Kom. Borsod-Abaúj) ist ein mehr als hundert Jahre alter Horst noch bewohnt.

Das *Verderben der Horste* ist auf mehreren Stellen von der Witterung herbeigeführt worden. (Alsóregmec und Viss im Komitat Borsod, Tiszaörs im Komitat Szolnok, Kéttornyúlak im Komitat Veszprém.) In Helyőbába (Kom. Borsod-Abaúj) ist ein Horst abgebrannt worden. Die meisten sind aber von Menschen zerstört, worauf wir später noch eingehen werden.

Die Meldungen erwähnen zahlreiche Fälle der *Treue zum Horst und Hortungsplatz*. Einige der Beispiele: In den Gemeinden Ágafalva, Fertőrákos (Kom. Győr) und Vajdacska (Kom. Borsod) waren ihre Horste heruntergeschlagen worden, aber die Störche haben sie wiederaufgebaut. In Viss (Kom. Borsod) wurde der auf eine elektrische Leitungssäule gebaute Horst niedergeworfen, aber unsere Vögel haben ihn wiederaufgebaut. In dem selben Dorf haben die Störche in einem auf das Dach gebauten Horst selbst während der Verbesserung des Hausdaches gebrütet. In Egyházaskér (Kom. Vas) hatte der Hauswirt der Horst von dem Dach des Hauses viele Jahre lang jeden Herbst niedergeworfen, aber die Störche bauten ihn jeden Frühling wieder auf.

Wir wissen auch von *ohne Horste lebenden Störchen*. In den Gemeinden Dunatetén (Kom. Bács), Várasztó (Kom. Heves) und Ortaháza (Kom. Zala) leben die Storchpaare auf Bäumen, in Vajszló (Kom. Baranya) auf einer Brunensäule. Vereinsamte Störche leben auf einem Baum in Galgamács (Kom. Pest) und auf dem Dach einer Kirche in Fadd (Kom. Tolna).

Der Storchbestand

Über die Verteilung der Storchpopulation in Ungarn bietet die Aufzählung der Horstungsorte (Tafel VII) eine ausführliche Information. Es werden hier die Horstungsorte gegeben, wo in 1963 ein Storchpaar gehorstet hat, ohne Rücksicht darauf, ob sie Jungen hatten oder nicht.

Wir messen der Aufzählung der Horstungsorte der 5908 Paare eine grosse Bedeutung bei. Teils kann es – da auch die Anzahl der in 1958 horstenden Paare gegeben ist – betreffs der Gestaltung der Anzahl der Storchpaare in einem jeden Horstungsorte ein genauer Vergleich angestellt werden. Teils gibt die Aufzählung eine so ausführliche Information über die storchbewohnten Gegenden unseres Landes, die eine beinahe unentbehrliche Grundlage für die Verstärkung des Storchschutzes und der biologischen Bekämpfung der landwirtschaftlichen Schädlinge ist.

Die Gestaltung der *Anzahl der Storchpaare* kann auf Tafel V untersucht werden. In 1963 nisteten in unserem Land zusammen 5908 Storchpaare. Die meisten Brutpaare leben in dem östlichen Teil des Landes, auf der Tiefebene: aus dem Komitat Hajdu-Bihar wurden 715, aus dem Komitat Szabolcs-Szatmár 680 Storchpaare gemeldet. Auch die Storchdichte (Std) ist in diesen Komitaten

Tabelle Nr. IV.
IV. sz. táblázat

VERTEILUNG DER HORSTE NACH ALTER. 1963
A FÉSZKEK KOR SZERINTI MEGOSZLÁSA. 1963

Alter der Horste in Jahren A fészkek kora éveken	1	2	3	4—5	6—10	11—20	21—30	31—40	41—50	51—60	60—100	Alter als 100 Jahre 100 évesnél idősebb
Zahl der Horste A fészkek száma	45	39	65	80	164	159	65	33	14	9	6	1

Tabelle Nr. V.
V. sz. táblázat

ZAHL DER HORSTPAARE. 1963
A GÓLYAPÁROK SZÁMA. 1963

Komitat Megye	Horstpaare mit Jungen Gólyapár fiókával HPm	Horstpaare ohne Jungen Gólyapár fióka nélkül HPo	Horstpaare insgesamt Gólyapárok összesen HPa	Horst mit Einzelstörchen Magányos gólya HE	Storchdichte Horstpaare 100 km ² Sűrűség gólyapár 100 km ² StD
<i>Duna—Tisza köze:</i>					
Bács-Kiskun	366	15	381	7	4,8
Pest	131	11	142	9	2,2
<i>Tiszaántúl:</i>					
Csongrád	100	8	108	3	2,6
Békés	180	7	187	7	3,3
Szolnok	382	4	386	6	6,9
Hajdu-Bihar	715	—	715	7	11,5
Szabolcs-Szatmár	640	40	680	18	11,5
<i>Északi-Hegyvidék:</i>					
Borsod-Abaúj-Zemplén	655	52	707	10	10,0
Heves	212	4	216	13	5,9
Nógrád	124	11	135	7	5,4
<i>Dunántúl:</i>					
Komárom	38	2	40	3	1,8
Fejér	110	14	124	4	2,8
Tolna	193	15	208	4	5,8
Baranya	322	18	340	11	7,8
Somogy	463	19	482	10	7,9
Zala	321	9	330	5	10,1
Veszprém	257	25	282	7	5,4
Győr-Sopron	195	29	224	7	5,6
Vas	205	16	221	8	6,6
Insgesamt: Összesen:	5609	299	5908	146	6,2

die grösste: 11,5. Am Fusse des Nördlichen Berglandes haben sich gleichfalls viele Störche gesiedelt: im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén wurden 707 nistende Paare zusammengeschrieben. Die Storchdichte ist hier 10,0. In dem westlichen Landteil hat das Hügelland der südlich von dem Balaton (Plattensee) liegenden Komitate Somogy und Baranya die meisten Brutpaare. Die Storchdichte ist aber hier nurmehr 7,9 bzw. 7,8.

Es ist mit den Angaben der Bestandsaufnahme in 1963 wiederholt nachgewiesen, dass die Anwesenheit grosser gewässer für die Gestaltung dichter Storchsiedlungen nicht unbedingt notwendig ist, bzw. nicht die grossen Flüsse, Seen selbst die Haupternährungsgebiete sind. In den längs der Donau liegenden Gemeinden leben wenige Störche. Auch die Vögel der grossen Storchsiedlungen längs der Theiss fliegen nicht auf die Theiss für Ernährung. Wir sind mit der Beobachtung von O. Radványi Einverstanden, wonach eine der grössten Storchkolonien des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén in Bodrogkeresztúr nicht der Nähe des Flusses Bodrog zufolge herausgebildet worden ist, sondern weil das zwischen Bodrog und Theiss liegende Überschwemmungsgebiet den sich jährlich wiederholenden Überschwemmungen zufolge den Störchen eine ausgezeichnete Ernährungsmöglichkeit bietet (Radványi, 1962). Die Ernährungsmöglichkeiten unserer Vögel sind auch durch die sich immer mehr vergrössernden Reisfelder verbessert worden.

Der *Ausflug der Jungen* erfolgte im Jahr der Bestandsaufnahme in der letzten Woche von Juli. Újhartyán (Kom. Pest) hat in seiner Meldung den 21. Juli, Egyházashollós (Kom. Vas) den 28. Juli, Cserhátsurány (Kom. Nógrád) den 1. August als den Tag des Ausflugs bezeichnet. Hier soll auch der interessante Fall erwähnt werden, dass in Szigliget (Kom. Veszprém) ein aus einem der Horste ausgekrochenes aber wegen der Verendung der alten Störche allein gebliebenes Junge von den Störchen des Nachbarhorstes aufgefüttert wurde.

Die Gestaltung der Zahl der Jungen kann auf Tafel VI studiert werden. Die Angaben dieser wurden auf grund von 2883 Storchpaaren tabellarisiert. Von diesen haben wir nämlich auch die Anzahl der Jungen mitteilende Meldungen erhalten. In dieser Zahl sind auch die 170 Paare enthalten, die keine Jungen hatten. (Wir halten nicht für unmöglich, dass das so hochgradige Vorkommen der Sterilität durch die Verzehrung von Pestiziden – zunächst von DDT-Präparaten – infizierter Insekten herbeigeführt worden ist).

Es fallen 2,3 Jungen auf ein Brutpaar. In 1958 fielen 2,5 Jungen auf ein Brutpaar. In 1908, J. Schenk Untersuchungen nach, fielen 2,6 Jungen auf ein Storchpaar (Schenk, 1928). Es kann also festgestellt werden, dass die durchschnittliche Zahl der Jungen in dem letzten halben Jahrhundert fortlaufend abgenommen hat. Und in dem letzten halben Jahrzehnt ist das Tempo des Rückfalls beschleunigt worden, denn es zeigte sich während der letzten fünf Jahre eine grössere Abnahme, als während der ganzen Dauer bis in Frage stehenden 50 Jahre.

Die annehmbare Gesamtzahl der in 1963 ausgeflogenen Jungen (JZG) ist, mit einem Jungendurchschnitt von 2,3 kalkuliert, 13 866. In 1958 war diese Zahl 18 295, so müssen wir im Laufe von fünf Jahren eine 24,3 prozentige Abnahme feststellen.

In 1963 kamen gleichfalls viele Jungen um. Sieben Meldungen haben darüber berichtet, dass während eines Kampfes unter den Störchen die Eier zusammengebrochen sind. In 17 Meldungen sind wir informiert worden, dass die

Tabelle VI.
VI. sz. táblázat

ZAHL DER JUNGEN. 1968
A FIÓKÁK SZÁMA. 1968

Komitat	Zahl der Horste mit Daten über die Jungenzahl A fiókák számáról hány fészekből van adat?	Zahl der ausgeflogenen Jungen A kirepült fiókák száma	Durchschnittliche Zahl der Jungen eines Brutpaares Hány fióka esik egy gólya-párra?	Ansetzbare Gesamtzahl der Jungen A fiatalok feltételezhető összes száma
Megye			JZa	JZG
<i>Duna—Tisza köze:</i>				
Bács-Kiskun	179	384	2,1	800
Pest	80	192	2,4	341
<i>Tiszántúl:</i>				
Csongrád	42	110	2,6	281
Békés	114	281	2,5	468
Szolnok	108	271	2,5	965
Hajdu-Bihar	151	418	2,8	2002
Szabolcs-Szatmár	287	630	2,2	1496
<i>Északi-Hegyvidék</i>				
Borsod-Abaúj-Zemplén	392	878	2,2	1555
Heves	101	217	2,1	454
Nógrád	110	204	1,9	257
<i>Dunántúl:</i>				
Komárom	20	47	2,3	92
Fejér	63	163	2,6	322
Tolna	139	370	2,7	562
Baranya	169	340	2,0	680
Somogy	248	610	2,5	1205
Zala	169	387	2,3	759
Veszprém	168	392	2,3	649
Győr-Sopron	188	393	2,1	470
Vas	155	364	2,3	508
Insgesamt: Összesen:	2883	6651	2,3	13 866

Störche Eier aus den Horsten hinausgeworfen haben. Und von Lajosmizse (Kom. Bács) wurde gemeldet, dass ein Storchpaar alle die Eier hinausgeworfen hatte.

Auch umgekommene oder kranke, zurückgebliebene, unterentwickelte Jungen sind aus dem Horst ziemlich oft hinausgeworfen worden. Die Meldungen breiten sich in 19 Fällen über das Auswerfen der Jungen aus. Im allgemeinen haben die alten Vögel 1–2 Jungen beseitigt. In zwei-zwei Fällen erwähnt man jedoch das Auswerfen von 3, bzw. 4 Jungen.

Unter der Ursachen des Unterganges der älteren Jungen kommen die Witterungsverhältnisse, der Blitzschlag und in einigen Fällen leider auch das von Menschen durchgeführte absichtliche Umbringen vor.

Während der in 1963 ausgeführten Bestandsaufnahme haben wir eine besondere Aufmerksamkeit darauf gerichtet, dass das Mass des Unterganges der

Jungen für das ganze Land festgestellt werden kann. Wir haben über 352 Horste – von verschiedenen Gegenden des Landes – Meldungen erhalten, die die Zahlen der ausgebrüteten, der umgekommenen und der ausgeflogenen Jungen gegeben haben. Das Ergebnis unserer Rechnungen zeigt, dass nur 85,5% der Jungen aufgebracht wird, während 15,5% umkommt.

Wir haben Kenntnis auch über das Unkommen vieler alten Störche. 6 Störche wurden durch das Gewitter, bzw. durch Blitzschlag getötet. Ein Storch ist in einem abgebrannten Horst verdorben. Auffällig viele Störche (14) kamen so um, dass sie sich an eine elektrische Leitung stiessen. Auch der Mensch hat in ihrem Umbringen teilgenommen, worüber wir später noch sprechen. Die Meldungen erwähnen drei aus unbekanntem Grund umgekommene Störche. Wir denken hier an die Folge der Verzehrung vergifteter Insekten, Negatiere.

Versuchen wir jetzt den ganzen Storchbestand zu bestimmen. Nach Summierung der vermutlichen Zahl der Storchpaare, der einsamen Störche und der Jungen kommen wir zu dem Ergebnis, dass in Ungarn im Juli 1963 25 828 Störche gelebt haben. Gegenüber der vor einem halben Jahrzehnt ausgeführten Bestandsaufnahme – als diese Nummer 33 292 war – müssen wir eine abnahme von 22,4% feststellen, was einen bedeutenden Rückfall zeigt.

In Untersuchung der Ursachen der Bestandsabnahme, sollen wir zunächst die Entsümpfung der Wildwässer erwähnen, die in diesem Land bisher beinahe völlig durchgeführt worden ist. Und das zur Wildwasserableitung dienende Kanalsystem kann für die Störche das in den Pfützen, Sümpfen verlorene Nährgebiet nicht ersetzen. Besonders nicht, wenn – wie es in trockenen Jahren so oft vorkommt – selbst die Kanäle austrocknen.

Die Entsümpfung der Wildwässer vernichtet die natürlichen Nährgebiete der Störche. Der so entstandene Mangel wird durch die Reisfelder, die die bevorzugten Erährungsplätze unseres Vogels sind, nur in geringem Masse beseitigt. Oben haben wir schon über die rapide Abnahme der Zahl der für die Horstung geeigneten Basen, was eine Folge der Modernisierung der Gebäude ist, geschrieben. Wir fügen noch soviel dazu, dass in unserem Land jährlich mehrere tausende Häuser abgerissen und dafür neue gebaut werden, die aber für die Ansiedlung der Vögel nicht mehr geeignet sind. Die dritte Hauptursache ist die Zerstörungstätigkeit des Menschen, die in den jüngsten fünf Jahren dem Storchbestand einem fühlbaren Schaden anrichtete.

Schutz des Storchbestandes

Im Kreis des ungarischen Volkes ist der Storch seit uralten Zeiten ein geschätzter, ja sogar ein geliebter Vogel gewesen. Die einfachen Dorf – und Gehöftleute betrachteten die auf ihren Häusern nistenden Vögel als solche, die zu ihren Familien gehören. Doch jetzt, wenn wir die viele tausende Meldungen der zwei Landesbestandsaufnahmen betrachten, ist es sicher geworden, dass sie die Störche absichtlich und mit immer mehr zunehmender Stärke vernichten. Hat sich das Gefühl des ungarischen Volkes dem Storch gegenüber verändert? Oder hat sich der Storch verändert und ist nicht mehr würdig um von Menschen vereidigt zu werden?

Eine Stellungnahme in der Frage des Vogelschutzes soll jenseits der Gefühlshinsichten in erster Reihe aus praktischen, wirtschaftlichen Erwägungen ausgehen. Sehen wir also die Zahlen, die Beobachtungen der Meldungen.

Viele Meldungen schreiben über die Verteidigung der Störche. Es sind hier einige hervorragende Fälle als Beispiele. In Mezőgyán (Kom. Békés) schneite es als das Storchpaar ankam und die Ernährungsgebiete waren eingefroren. Die Vögel wurden von den Hausleuten mit Schrot gefüttert. In Járdánháza (Kom. Borsod) ist zusammen mit der Scheuer auch der Horst abgebrannt. Eine Säule ist aufgestellt worden, um die neue Horstung zu erleichtern. In Sárobgárd (Kom. Fejér) der Storchhorst auf der Telegraphenstange hatte dort den Betrieb gehindert. Die Post liess eine neue Stange aufstellen und die Leitung daran weiterführen. Die Störche brüteten unbestört weiter. Auch in Baranya hat die Einsicht der Amtspersonen die Brut der Störche gesichert. Die Einleitung der Elektrizität in ein Haus, die mit der Zerrüttung des Daches, bzw. des Horstes verbunden gewesen wäre, wurde vom Rat für den Herbst verschoben, bis die Störche ihre Jungen aufgebracht haben. In Nikla (Kom. Somogy) und in Kéttornyúlak (Kom. Veszprém) wurde ein Horst von einem Sturm niedergeschlagen. Er wurde von Menschen wieder aufgebaut und auch die Jungen hinaufgebracht, was auch die Störche angenommen haben. Von Hidasnémeti (Kom. Borsod) schreibt man, dass der Storch, wie oft auch anderswo, nach dem Ackerschlepper geht und die auf die Oberfläche geratenen schädlichen Larven, Insekten sammelt. Die aus Rábaszentmihály (Kom. Győr), Geszt (Kom. Békés) und Nógrádkövesd (Kom. Nógrád) geschickten Meldungen haben besonders betont, dass der Storch keinen Schaden anrichtet und das Hofgeflügel nicht stört. Von Sajószentpéter (Kom. Borsod) ist gemeldet worden, dass die Störche auf den Ackerfeldern den schädlichen Hamster vernichten.

Der Storch wird hie und da mit Schädigungen beschuldigt. 35 Meldungen machen bekannt, dass er mit Vernichtung von Geflügeln zunächst von Hühnern, Gänschen, Entenkücken Schaden anrichte. Es ist von fünf Stellen geschrieben worden, dass der Storch Junghasen gegessen habe. All dies ist möglich. Es ist unleugbar, dass er hie und da auch Schaden anrichtet. Es soll aber nicht vergessen werden, dass die Tätigkeit im Hofland eines so auffallenden und in der Nähe des Menschen lebenden Vogels unter ständiger Beobachtung ist. Es kann aber schon kaum beobachtet werden, und ist nur durch die Untersuchung des Mageninhalts bestätigt, wieviel Mäuse, Ratzen, Insekten (Mäikäferengerlinge, Grillen, Grashüpfer, Heuschrecken, Getreidespitzlinge, usw.) er auf den Ackerfeldern und Wiesen verzehrt oder zur Fütterung seiner Jungen in der Horst bringt. Es wird von Nyirtura (Kom. Szabolcs) gemeldet: der Horst ist abgefallen, die Jungen kamen um. Man fand in ihren Mägen 150–200 Grashüpfer). Es ist unleugbar, dass der Storch der Landwirtschaft viel-viel mehr nützt als schadet.

Es ist eine unvernünftige und für den biologischen Schutz der Landwirtschaft schädliche Handlung des Menschen, wenn er den Storch vernichtet. Es wurde aus 24 Gemeinden gemeldet, dass man die Störche ausrottete, einen alten Vogel oder beide (manchmal mit den Jungen zusammen) erlegte. Hier erwähnen wir, dass die bedeutende Zunahme der Anzahl der einsamen Störche der Vernichtung der Störche zugeschrieben werden kann. Die Zahl der einsamen Störche (HE) war bei der gegenwärtigen Bestandsaufnahme 146, ungefähr dreimal so viel wie die vor einem halben Jahrzehnt bestätigte Zahl (dann waren 51 einsame Störche gezählt). Einige absteckende Fälle der Vernichtung sind: In Orgovány (Kom. Bács) ist der Horst angezündet worden. Von mehreren Orten wurde gemeldet, dass die Störche von Jägern oder Amtspersonen abgeschossen worden

sind. Es ist sehr traurig, dass in fünf Gemeiden in den Komitaten Fejér, Győr, Baranya und Nógrád die Störche von Kindern abgeschossen wurden.

Es wurde durch die Angaben der Storchzählung gut wahrnehmbar gemacht, wie bedeutende Rolle der Mensch in der Abnahmen unseres Storchbestandes spielt. Eben deshalb soll die Vogelschutzverordnung, die den Storch für einen geschützten Vogel erklärt, durchgesetzt werden. Dieser Schutz soll organisiert werden, solange der Bestand noch so zahlreich ist, dass er im Kampf gegen die landwirtschaftlichen Schädlinge noch eine bedeutende Hilfe für den Menschen sichert. Der Schutz kann – unseres Erachtens – zunächst einmal mit Erziehung, hauptsächlich mit der Erziehung der Jugend und der Aufklärung in ung. 700 Järgesellschaften gruppierten heimischen Jäger verwirklicht werden.

* * *

Für Zusammenfassung stellen wir die Folgenden fest:

In Sommer 1963 haben wir auf dem ganzen Gebiet des Landes eine Storchbestandsaufnahme durchgeführt auf grund deren wir ein ziemlich reales Bild der heimischen Horstungsumstände der Störche erhielten.

Nach Vergleichung des erhaltenen Ergebnisses mit den Angaben der in 1958 mit gleicher Methode durchgeführten Landesstorchzählung stellte es sich heraus, dass sich Bestand ein bedeutender Rückfall zeigt. Die Anzahl der Storchpaare hat 20,1%, die der Jungen 24,3% abgenommen.

Wir sehen die Hauptgründe des Rückfalls des Bestandes in der Veränderung des Baustyls, in der Entsümpfung der feuchten Gebiete und in der mehr bemerklich werdenden Vernichtung der Störche.

Wir halten für notwendig, für den Schutz des Storches, dieses in Hinsicht der biologischen Verteidigung gegen die landwirtschaftlichen Schädlinge so wichtigen und nützlichen Vogels, baldmöglichst wirksame Vorkehrungen zu treffen.

Die Veränderung unseres Storchbestandes soll auch in der Zukunft aufmerksam beobachtet werden. Deshalb scheint es notwendig zu sein, in den nächsten fünf Jahren – in 1968. eine neue Landesbestandsaufnahme durchzuführen, und in der intermediären Periode die kleineren Populationsveränderungen fortlaufend zu beobachten.

* * *

Die Bestandsaufnahme konnte nur mit der Zusammenfassung der Gesellschaft erfolgreich ausgeführt werden. Wir sprechen unseren Dank den folgenden Institutionen und Mitarbeitern aus, deren Unterstützung die erfolgreiche Lösung unserer Aufgabe ermöglichte:

Die Generaldirektion der Ungarischen Post, Dr. Emil Kindzierszky, alle Briefträger: die Landesforstbetriebe und ihre Förster; das Ungarische Ornitologische Institut, Dr. András Keve und Dr. Albert Vertse; die Kultur- und Bildungsabteilung des Rates des Kom. Csongrád, László Csenke, János Pap. Dank gebührt den freiwilligen Beobachtern, die mit ihren eingehenden Datensammlungen eine grosse Hilfe leisteten: Ede Agárdi, János Annók Szabó, György Bársony, László Bakonyi, Dr. György Bernáth, Attila Bankovics, József Csaba, János Darázsi, Noémi Futás, János Füredi, Imre Gergye, Gábor Gárdonyi, Dr. Geláz Gál, Zoltán Horváth, Dr. László Havranek, Ervin Köves, Dr. Gábor

Kolosváry, György Mészáros, Dr. László Ocsovszky, László Povázsay, Dr. Jenő Papp, Jenő Radetzky, Dr. Mihály Ruzsik, István Sipos, István Szakácsky, Antal Smuk, Egon Schmidt, Dr. István Sterbetz, Dr. Mihály Sóvágó, Dr. László Studinka, Gábor Steffel, Vilmos L. Szabó, Iván Szász, Dr. Dezső Tapfer, Dr. Sándor Tóth und allen den, die hier – aus Mangel an Platz – nicht aufgezählt werden können.

M. Marián–M. Marián jr.

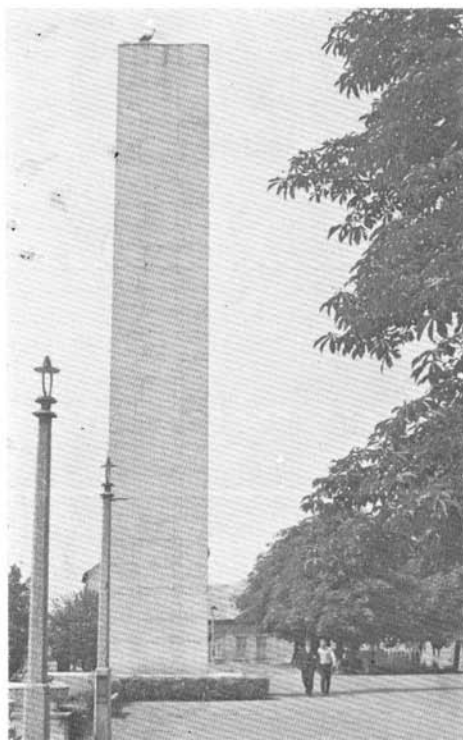

Abb. 3. Horchhorst auf dem Denkmal zu Baja. — Gólyafészek a bajai emlékművön.
(Foto: J. Gräber)

A GÓLYAÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON 1958–1963

Az 1958-ban kidolgozott terv szerint Magyarországon ötvenként, az egész ország területére kiterjedő gólyaállomány-felvételt hajtunk végre. Az első ilyen rendszerű gólyaszámlálást 1958-ban végeztük.

A második országos gólyaállomány-felvétel – a Magyar Madártani Intézet szervezésében – 1963-ban zajlott le. Ennek eredményéről, valamint hazánk gólya (*Ciconia ciconia* L.) népességében az 1958-tól 1963-ig eltelt fél évtizedben végbe ment változásokról számolunk be jelen tanulmányunkban.

Ez alkalommal is két megfigyelő hálózat dolgozott:

1. A Magyar Posta Vezérigazgatósága felhívta postahivatalait, hogy a kiadott kérdőívet, kitöltve, küldjék vissza hozzánk. A postások feladatukat valóban dicséretre méltó eredménnyel végezték és 2392 jelentést (73,8%) küldtek be.

2. Segítséget kértünk az állami erdőgazdaságoktól, a mintegy 100 madárkedvelő megfigyelőtől. Támogatásuk révén 847 (26,2%) jelentést kaptunk.

Az 1958. és 1963. évi országos állományfelvételek között csak Szolnok megyében volt gólyaszámlálás. Sz. Száz Ivánnak e megyében végzett rendszeres megfigyelései igen értékesek, mert az Alföld egyik legjellegzetesebb területén élő populáció változásairól tájékoztatnak. A Szolnok megyei állomány alakulását az I. sz. táblázat mutatja.

A fészek. A 3260 magyarországi község mintegy 60%-ában, 1884 helységben, figyeltünk meg gólyafészket. Megoszlásukat a II. táblázat mutatja.

A legtöbb gólyafészek a Tiszántúl keleti felén található. Sok a fészek az Északi-Hegyvidék lábánál. Mindkét táj bővelkedik kisebb folyókban, holtágakban, tavakban. A legkevesebb gólyafészket az Alföld középső részén, Csongrád megyében észleltük, bár nem ez a táj hazánk legszárazabb vidéke. Kultúrhatások és talán a lakosság magatartása is szerepet játszik a gyér gólyanépesség előidézésében. A szóban forgó öt év alatt e megyében 50%-kal csökkent a lakott fészek száma (218-ról 110-re apadt)!

Az ország területén összesen 6017 lakott fészket találtunk, ami az 1958. évi számlálással szemben (akkor 7476 volt a lakott fészek száma) határozott visszaesést mutat. Az arányító számítások elvégzése után látható, hogy mintegy

¹ Zur Bezeichnung der einzelnen Charakteristika werden von uns folgende Buchstaben-signale verwendet (Schütz, 1952):

Az egyes karakterisztikák jelölésére a következő betűjelzéseket használjuk (Schütz, 1952): Hpa: Horstpaare allgemein — Költőpár. HPm: Horstpaare mit Jugend — Költőpár fiatalokkal. HPo: Horstpaare ohne Junge — Költőpár fiatalok nélkül. HE: Horst mit Einzelstörchen — Fészek magános gólyával. JZG: Gesamtjugendzahl — A fiatalok összes száma. JZa: Jugendzahl auf ein Horstpaare — Egy költőpárra eső fiatalok száma. StD: Storchdichte — Gólyasűrűség.

900 fészekkel, kb. 12%-kal kevesebb lakott fészek van hazánkban, mint fél évtizeddel ezelőtt.

A fészkek tartóaljazat szerinti megoszlását a III. sz. táblázaton szemlélhetjük. A legtöbb fészket épületen rakták madaraink (61%). Innen azonban az oldalnyílású kémények és szalmatetők megszűnésével egyre inkább kiszorulnak a gólyák. A fészkek 27%-a az emberi települések területén álló fákon épült.

Az alkalmas fészkaljazatok fogyatkozása következtében a gólyák a legkülönbözőbb tárgyakra rakják fészkuket. A III. táblázat „Egyéb helyen” rovatában feltüntetett fészkek a következő helyeken épültek: távbeszélő oszlop, elektromos vezeték oszlopa, kilátótorony, harangláb, kemence, sírkereszt, összerakott épületfa. A fészkelés elősegítésére felállított mesterséges aljazaton 26 gólyapár költött. (Oszlopna, fára, épületre erősített kocsikerék, kosár, venyigenyaláb, fészektartó állvány).

A fészkek korát 680 esetben sikerült megállapítani. (L. IV. sz. táblázat.)

A fészkek pusztulását számos helyen vihar okozta, legtöbbet azonban az ember pusztított el.

A gólyanépeség. A gólyapopuláció területi eloszlásáról a fészkelő helyek jegyzéke (VII. táblázat) részletesen tájékoztat. A fészkelő helyek felsorolásának nagy jelentőséget tulajdonítunk. Egyrészt minden fészkelő helyen pontos összehasonlítás végezhető (az 1958. évvel szemben) a gólyapárok számának alakulásáról. Másrészt megadja azt a részletekbe menő tájékoztatást, amely szinte nélkülözhetetlen alap a gólyák védelme és a mezőgazdasági kártevők elleni biológiai védekezés fokozására.

A gólyapárok számának alakulásáról az V. sz. táblázat tájékoztat. 1968-ban hazánkban összesen 5908 gólyapár fészkel. A legtöbb költőpár az ország keleti részén, az Alföldön él. Az Északi-Hegyvidék lábánál ugyancsak sok gólya telepedett le. A nyugati országrészben a Balatontól délre fekvő dombvidék dicsekedhet a legtöbb gólyapárral. Az 1963. évi állományfelvétel adatai ismét bizonyítják, hogy nem a nagy folyók, tavak a fő táplálkozási területek.

A fiókák számának alakulását a VI. táblázat szemlélteti. Ennek adatait 2883 gólyapár alapján állítottuk össze. Ebben a számban foglaltatik az a 170 pár is, amelynek nem volt fiókája. Egy költőpárra 2,3 fióká esik. 1908-ban (Schenk, 1928) 2,6 fióká, 1958-ban 2,5 fióká jutott egy gólyapárra. A fiókák átlagszáma tehát a legutóbbi fél évszázadban folyamatosan hanyatlott. Az utolsó fél évtizedben azonban meggyorsult a visszaesés üteme, hiszen az utolsó öt év alatt nagyobb csökkenés mutatkozott, mint a szóban forgó egész 50 év tartama alatt. A 2,3-as fióká átlaggal számolva 1963-ban a kirepült fiatalok feltételezhető összes száma (JZG) 13 866. 1958-ban ez a szám 18 295 volt, vagyis öt év alatt 24,3%-os csökkenést kell megállapítanunk.

Ha megkísérljük a teljes gólyapopuláció meghatározását, arra az eredményre jutunk, hogy Magyarországon 1963 júliusában 25 828 gólya élt. A fél évtizeddel előbb végrehajtott állományfelvétellel szemben – amikor is 33 292 volt ez a szám – 22,4%-os csökkenést tapasztalunk, ami jelentős visszaesésre mutat.

Az állománycsökkenés legfőbb okai: a vadvizek lecsapolása, a fészkelésre alkalmas aljazatok számának rohamos csökkenése és az ember pusztító tevékenysége.

Két országos állományfelvétel sok ezer jelentését vizsgálva bizonyossá vált, hogy szándékosan és fokozódó mértékben pusztítják hazánkban a gólyát. Tagadhatatlan, hogy sokkal nagyobb hasznot hajt a gólya a mezőgazdaságnak,

mint amennyi kárt tesz. Érvényt kell szerezni a madárvédelmi rendeletnek, amely védett madárnak nyilvánította a gólyát. A védelmet elsősorban a közel 700 vadásztársaságba tömörült hazai vadász felvilágosításával és az ifjúság nevelésével lehet megvalósítani.

* * *

Az állományfelvételt csak széles körű társadalmi összefogással tudtuk eredményesen végrehajtani. Fogadják köszönetünket alábbi intézmények és munkatársak, akiknek támogatása lehetővé tette feladatunk sikeres megoldását:

A Magyar Posta Vezérigazgatósága, dr. Kindzierszky Emil, az összes levélkézbesítők; az állami erdőgazdaságok és erdészeik; a Magyar Madártani Intézet, dr. Keve András és dr. Vertse Albert; a Csongrád megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, Csenke László, Pap János; a Móra Ferenc Múzeum, dr. Bálint Alajos. Köszönet az önkéntes megfigyelőknek, akik részletes adatgyűjtésükkel nagy segítséget nyújtottak: Agárdi Ede, Annók Szabó János, Bársony György, Bakonyi László, dr. Bernáth György, Bankovics Attila, Csaba József, Darázs János, Futás Noémi, Füredi János, Gergye Imre, Gárdonyi Gábor, dr. Gál Geláz, Horváth Zoltán, dr. Havranek László, Köves Ervin, dr. Kolosváry Gábor, Mészáros György, dr. Ocsóvszky László, Povázsay László, dr. Papp Jenő, dr. Ruzsik Mihály, Sipos István, Szakáczki István, Smuk Antal, Schmidt Egon, dr. Sterbetz István, dr. Sóvágó Mihály, dr. Studinka László, Steffel Gábor, Szabó L. Vilmos, Sz. Szász Iván, dr. Tapfer Dezső, dr. Tóth Sándor és mindazok, akiket itt – hely hiánya miatt – felsorolni nem tudtunk.

Marián Miklós-íjj. Marián Miklós

LITERATUR

- Bancsó, L.—Keve, A. (1957): White—Stork—Census in Hungary in the years 1950 and 1951. (Aquila, 63—64, p. 227—232).
- Broekhuysen, G. (1963): Nesting of the Withe Stork (*C. ciconia*) in South Africa. (Die Vogelwarte, 23, 1, p. 5—12).
- Dorning, H. (1942): A gólyáról és a szárazságról. (Természettudományi Közlöny, 9, p. 1—2).
- Homonnay, N. (1964): Magyarország és környező területe gólyaállományának mennyiségi felvétele az 1941. évben. (Aquila, 69—70, p. 83—97).
- Hornberger, F. W. (1957): Der Weisse Storch in seinem Nahrungsrevier. (Mitt. d. Vereines f. Naturwissenschaft u. Math. in Ulm, 25, p. 373—410).
- Huzián, L. (1966): Adatok a gólya táplálkozásához. (Aquila, 71—72, p. 231).
- Keve, A. (1957): Withe—Stork—Census in Hungary in the years 1948- and 1949. (Aquila 63—64, p. 211—225).
- Marián, M. (1956): Angaben für die Nistgewohnheiten des Weiss-Storches im Komitate Somogy im Jahre 1956 (Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, 1956, p. 1—5).
- Marián, M. (1962): Der Weiss-Storch in Ungarn in der Jahren 1956—1958. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962, p. 231—269).
- Postaügyi Értesítő (1963): Gólyafészkek összeírása. (Budapest, 22, p. 82).
- Radványi, O. (1962): A *Ciconia ciconia* L. fészkelésének tanulságai az 1962. évben a kalocsai járás területén. (Manusc.).
- Schenk, J. (1928): A fehér gólya. (In Brehm: Az állatok világa 10. p. 306.)
- Schüz, E. (1952): Zur Methode der Storchforschung (Beiträge zur Vogelkunde 2, p. 287—298).
- Schüz, E.—Sziij, J. (1960): Vorläufiger Bericht über die Internationale Bestandsaufnahme des Weissstorches 1958. (Vogelwarte 20, p. 253—257).
- Schüz, E.—Sziij, J. (1960): Bestandveränderungen beim Weissstorch: Vierte Übersicht, 1954 bis 1958. (Vogelwarte, 20, p. 258—273).
- Schüz, E. (1963): Schriftenschau (Vogelwarte, 22, 2, p. 119—120).
- Schnetter, W.—Zink, G. (1960): Zur Frage des Brutreifealters südwestdeutscher Weiss-Störche (*C. ciconia*). (Proc. XII. Int. Cong. Helsinki, 1958, p. 662—666).

HORSTUNGSORTE DES WEISSTORCHES IN UNGARN. 1963
A FEHÉR GÓLYA FÉSZKELŐ HELYEI MAGYARORSZÁGON. 1963

Die nach dem Ortsnahmen stehende erste Ziffer zeigt die Anzahl der i. J. 1958, die zweite diejenige der i. J. 1963 horstenden Weiss-storchpaare.

A helységnevé után álló első szám az 1958. évben, a második szám az 1963. évben fészkelő gólyapárok számát jelzi.

BARANYA MEGYE
(Komitat)

Mohácsi járás
(Bezirk)

Babarc 3, 4,
Bár 1, 1,
Bezedek 2, 2,
Boly 3, 1,
Borjád 5, 2,
Dunaszekcső 7, 5,
Himesháza 2, 2,
Homorod 3, 2,
Kölked 11, 11,
Lánycsók 2, 3,
Lippó 1, 1,
Majs 7, —,
Márok 1, 2,
Mohács 11, 2,
Nagynyárad 4, 6,
Palotabozsok 2, 1,
Somberek 3, 3,
Szajk —, 1,
Sátorhely —, 4,
Székelyszabar —, 1,
Töttös 3, 5,
Udvar 1, 1,
Ujmohács —, 4,
Versend —, 1,

Pécsi járás
(Bezirk)

Baksa 7, 1,
Belvárdgyula 6, —,
Bicsérd —, 6,
Bükkösd 2, 1,
Egerág —, 1,
Garé 1, 3,
Gerde —, 2,
Görcsöny 1, 2,
Helesfa 1, —,
Hird 2, —,
Keszü —, 2,
Kiskassa 1, 1,
Kozármisleny 1, 1,
Komló 5. —, —,
Ocsárd —, 6,
Pellérd —, 2,
Pogány 1, —,
Szabadszentkirály —, 1,

Szentlőrinc —, 1,
Szigeti tanya 1, —,
Ujpetre 2, 1,
Vasas 1. 1, 1,
Vokány —, 3,

Pécsváradi járás
(Bezirk)

Berkesd 1, 2,
Ellend 4, 1,
Erzsébet 2, 3,
Feked 1, —,
Hidas 3, —,
Máriakémend 2, 1,
Nagypall 1, 1,
Pereked 1, 1,
Püspöklak 1, —,
Szébeny 1, —,
Szellő 1, 1,

Sásdi járás
(Bezirk)

Abaliget 1, 3,
Alsómocsolád 1, 2,
Baranyajenő 1, 1,
Bikal 1, —,
Csikóstöttös 1, 2,
Egyházakozár 1, 2,
Felsőmindszent 12, 1,
Gödrekeresztur —, 1,
Gödreszentmárton 2, 1,
Hegyhátmaróc —, 2,
Hetvenhely —, 1,
Kaposszekcső 13, 1,
Mágocs 1, —,
Magyarhertelend —, 2,
Magyarszék 1, —,
Nagyhajmás 1, 1,
Sásd 4, 5,
Szalatnak —, 5,
Szászvár 1, 1,
Tormás 3, 1,

Sellyei járás
(Bezirk)

Bogármindszent 1, 4,
Bogdása —, 6,
Csányoszró 5, 7,
Drávafok 6, 3,

Felsőszentmárton 5, 9,
Gyöngyösmellék 3, 4,
Hegyszentmárton 4, 14,
Kétujfalu 2, 2,
Királyegyháza 9, 7,
Magyarmecske 5, 7,
Okorág 2, 2,
Sámod —, 1,
Sellye —, 5,
Sumony —, 6,
Teklafalu 5, 4,
Vajszló 11, 11,
Zaláta 13, 5,
Zádor 3, 3,

Siklósi járás
(Bezirk)

Beremend 5, 5,
Diósvizsló 2, 2,
Drávacsepely 1, —,
Drávaszabolcs 1, 1,
Gordisa —, 4,
Harkány 2, 1,
Kémes 5, 2,
Siklósnagyfalu 3,
Kovácskida 9, 9,
Magyarboly 4, 1,
Matty 9, 4,
Máriagyűd 8, —,
Nagyharsány 5, 4,
Palkonya 1, 1,
Siklós 2, 4,
Terehegy 3, 2,
Villány 3, 5,
Villánykövesd 1, —,

Szigetvári járás
(Bezirk)

Almamellék —, 5,
Boldogasszonyfa 1, 2,
Dencsháza 5, 3,
Ibafa 2, 2,
Kisdobsza 1, 1,
Mozsgó 11, 4,
Nagydobsza 1, 1,
Nagypeterd —, 2,
Rózsafa 1, 1,
Somogyhárságy 2, 4,
Szentdénés 2, 1,
Szentlászló 2, 2,

Szigetvár 2, 6,
Terecsenypuszta 2, 2,
Vásárosvec 3, 2,

BÁCS-KISKUN MEGYE
(Komitat)

Bajai járás
(Bezirk)

Bácsbokod 3, —,
Bácsborsod 3, —,
Baja 2, 4,
Bajaszentistván 6, —,
Csátalja 5, 1,
Csávolgy 4, —,
Dávod 11, 4,
Érsekcsanád 17, 9,
Felsőszentiván 1, 1,
Gara 1, 3,
Hóduna 1, 2,
Nagybaracska 2, 1,
Sükösd 5, 5,
Szeremle 17, 13,
Vaskút 13, 2,

Bácsalmási járás
(Bezirk)

Bácsalmás 2, 1,
Csikéria 1, 1,
Katymár 3, 3,
Mélykút 1, 1,
Tataháza 1, 1,

Dunavecsei járás
(Bezirk)

Apostag 2, 1,
Balázspusztá —, 2,
Dunaegyháza 7, 8,
Dunatetőten —, 1,
Dunavecse 1, 1,
Harta —, 12,
Kunpeszer —, 1,
Kunszentmiklós 5, 7,
Solt 3, 2,
Szabadszállás 14, 8,
Szalkszentmárton —, 3,
Tass —, 2,

Kalocsai járás
(Bezirk)

Bátya 2, 1,
Drágszél 2, —,
Dunapataj 5, 10,
Dunaszentbenedek 1, 1,
Dusnok 2, 2,
Foktő 2, 2,
Hajós 17, 9,
Homokmégy 5, 4,
Miske 2, 2,

Ordas 1, 1,
Öregcsertő 2, 5,
Szakmár 8, 3,
Uszod 5, 2,

Kecskeméti járás
(Bezirk)

Ágasegyháza 9, 5,
Bugac 5, 11,
Fülöpháza 13, 11,
Helvécia 3, 4,
Hetényegyháza —, 14,
Jakabszállás 6, 4,
Kecskemét 6, 4,
Kerekegyháza 7, 6,
Kunpuszta —, 2,
Ladánybene —, 5,
Lajosmizse 5, 8,
Lászlófalva —, 21,
Méntelek 2, 1,
Orgovány 4, 4,
Tiszakécske 7, 4,

Kiskőrösi járás
(Bezirk)

Akasztó 25, 22,
Bócsa 6, 7,
Csengőd 3, 2,
Fülöpszállás 9, 9,
Kaskantyú 2, 1,
Kecel 5, 3,
Kiskőrös 4, 11,
Páhi —, 3,
Pirtó —, 4,
Soltsszentimre 1, 1,
Tabdi 6, —,
Tázlár 4, 4,

Kiskunfélegyházi járás
(Bezirk)

Alpár 3, 3,
Csolyospálos 8, —,
Gátér —, 1,
Jászszentlászló 11, —,
Kiskunfélegyháza 10, 9,
Kiskunmajsa 22, 14,
Kömpöc 5, 4,
Móricgát 5, 2,
Pálmonostora 6, 1,
Petőfiszállás 6, 7,
Tiszaufalu

Kiskunhalasi járás
(Bezirk)

Balotaszállás 11, 2,
Borota 1, 2,
Bodoglár —, 1,
Harkakötöny 3, 3,

Jánoshalma 1, 2,
Kelebia 3, 5,
Kiskunhalas 13, 10,
Kisszállás 3, 2,
Kunbaja —, 2,
Rém 1, 1,
Zsana 7, 4,

BÉKÉS MEGYE
(Komitat)

Békési járás
(Bezirk)

Békés 5, 4,
Békéscsaba 8, 9,
Bélmegyer 10, 3,
Kőröstarcsa 3, 4,
Mezőberény 31, 7,
Murony —, 2,
Tarhos 1, 1,

Gyomai járás
(Bezirk)

Ecsegfalva —, 5,
Endrőd 3, 3,
Gyoma 3, 3,

Gyulai járás
(Bezirk)

Doboz 1, 1,
Elek 11, 6,
Gyula 4, 8,
Gyulavári 1, 2,
József Attila szanat. —, 1,
Kétegyháza 4, 4,
Lőkösháza 2, 2,
Szabadkigyós 5, —,
Ujkigyós 4, —,

Mezőkovácsházi járás
(Bezirk)

Almáskamarás 1, 1,
Battonya 4, 10,
Dombegyháza —, 1,
Kevermes 1, —,
Kunágota 2, —,
Megyesegyháza 1, 3,
Mezőhegyes 1, —,
Mezőkovácsháza 1, 1,
Nagybánhegyes 1, 1,
Ref. Kovácsháza 1, —,

Orosházi járás
(Bezirk)

Békéssámson 1, 1,
Gádoros 1, 1,
Kardoskút 3, 2,

Nagyszénás 1, —,
Szentetornya 2, —,
Tótkomlós 1, 1,

Sarkadi járás
(Bezirk)

Biharugra 3, 7,
Geszt 5, 6,
Kötegyán 1, 2,
Mezőgyán 20, 22,
Mélykerék —, 1,
Okány 2, 1,
Sarkad 4, 3,
Zsadány 17, 10,

Szarvasi járás
(Bezirk)

Békésszentandrás —, 1,
Szarvas —, 5,

Szeghalmi járás
(Bezirk)

Bucsa 5, 4,
Füzesgyarmat 8, 8,
Szeghalom 30, 22,
Vésztő 21, 7,

BORSOD-ABAUJ-
ZEMPLÉN MEGYE
(Komitat)

Abaújszántói járás
(Bezirk)

Abaújkér 1, 2,
Abaújszántó 1, 2,
Abaújár 1, 1,
Boldogkőváralja 1, 1,
Gönc 2, 1,
Hejce —, 1,
Hernádcéce 3, 3,
Hernádszurdok 1, 1,
Hidasnémeti 2, 6,
Kékéd —, 2,
Tornyosnémeti 12, 13,
Vilmány 1, 1,
Vízoly 2, 1,

Edelényi járás
(Bezirk)

Bodvarákó —, 3,
Bodvaszilás 2, 3,
Edelény 7, 8,
Hídvégardó 5, 4,
Komjáti —, 10,
Kurityán —, 1,
Lak 5, 4,
Martonyi 1, 1,
Mucsony 32, 16,

Perkupa 3, 3,
Rakaca 2, 4,
Rakacaszend 1, 1,
Rudabánya 1, 1,
Szalonna 23, 16,
Szendrő 12, 3,
Szin 2, 1,
Szinpetri 1, 1,
Szögliget 1, 1,
Szuhaikálló 1, 1,
Tomor —, 1,
Tornanádaska 1, 1,
Tornaszentjakab 2, 2,

Encsi járás
(Bezirk)

Baktakék —, 1,
Csenyété 1, 1,
Detek 1, 2,
Encs 1, 2,
Fáj —, 2,
Fancsal 1, 1,
Felsőgagy —, 1,
Forró 3, 4,
Gagybátor —, 1,
Garadna 1, 1,
Hernádvéce 1, 1,
Krasznokvajda 3, 11,
Méra 4, 4,
Novajidrány 1, 2,
Szemere —, 2,

Mezőcsáti járás
(Bezirk)

Ároktő 17, 25,
Emőd 1, 5,
Gelej —, 3,
Hejőbába 6, 6,
Hejőkeresztur 1, 1,
Hejőszalonta 1, 1,
Mezőcsát 18, 15,
Nagycséc —, 1,
Nemesbikk 3, 4,
Oszlár —, 2,
Sajószöged —, 4,
Tiszabábolna 10, 14,
Tiszakeszi 19, 10,
Tiszapalkonya 4, —,
Tiszaszederkény 9, —,
Tiszatarján 23, 27,

Mezőkövesdi járás
(Bezirk)

Bogács —, 1,
Borsodgeszt 1, 1,
Borsodivánka 4, 3,
Bükkábrány 5, 3,
Egerlövő 14, 9,
Mezőnyárad 4, 1,
Sály 3, 1,

Szent István 15, 35,
Tard 1, 1,
Vatta —, 2,

Miskolci járás
(Bezirk)

Alsószolca 1, 1,
Arnót 8, 3,
Berzék 1, —,
Böcs 5, 8,
Bükkaranyos 3, 1,
Felsőszolca 3, 4,
Gesztely 1, 2,
Harsány 1, 18,
Hernádlak 2, 1,
Hernádnémeti —, 3,
Kisgyőr 1, 1,
Mály 1, 1,
Miskolc-Görömböly 8, 5,
Miskolc-Szirma —, 3,
Nyékládháza 4, 2,
Onod 1, —,
Parasznya 1, —,
Sajóecseg —, 1,
Sajóhídvég 1, 1,
Sajókápolna 1, 1,
Sajókeresztur 1, —,
Sajólad és Sajópetri —, 2,
Sajólad —, 1,
Sajószentpéter 3, 7,
Szirmabesenyő 4, 6,

Ózdi járás
(Bezirk)

Arló 1, 2,
Borsodszentgyörgy —, 1,
Center 1, 1,
Csermely 1, 1,
Járdánháza 1, 1,
Ózd —, 1,
Sajónémeti 2, 2,
Szentsimon —, 2,

Putnoki járás
(Bezirk)

Alsószuha —, 1,
Bánhorváti —, 1,
Bánréve 2, 4,
Dövény 1, 1,
Dubicsány 2, 1,
Felsőkelecsény 1, 1,
Felsőnyárad —, 1,
Kelemér 1, 3,
Nagyvarca 1, 2,
Putnok 2, 4,
Ragály 1, 1,
Sajógalgóc —, 1,
Sajókaza —, 1,
Sajópüspöki 6, 5,
Serényifalva 2, 3,

Szuhafő 1, —,
Trizs —, 2,
Vadna 1, 3,
Zádorfalva 1, 1,

Sátoraljaúj helyi járás (Bezirk)

Bodrogaszi 2, 2,
Cigánd 2, 3,
Damoc 4, 2,
Füzérkomlós —, 1,
Háromhuta —, 1,
Herceghút —, 1,
Karcsa 2, 4,
Karos —, 3,
Károlyfalva 1, 2,
Kenézlő 1, 4,
Kovácsvágás 1, 4,
Lázacséke 3, 4,
Makkoshotyka —, 4,
Mikóháza 1, 1,
Nagyrozvagy 5, 1,
Olaszliszka 5, 12,
Pálháza 1, 1,
Révleányvár 1, 1,
Ricse 2, —,
Sátoraljaúj hely —, 3,
Széphalom 2, 1,
Tiszacsermely 1, 2,
Tiszakarád 3, 3,
Tolcsva 1, 1,
Vajdacska 9, 6,
Vámosújfalu —, 4,
Végardó 5, 6,
Vilivány 1, 1,
Viss 18, 22,
Valkod —, 2,
Zemplénagárd 4, —,

Szerencsi járás (Bezirk)

Bekecs —, 1,
Bodrogkeresztur 19, 15,
Csobaj 1, 1,
Erdőbénye 1, 1,
Legyesbénye 1, 2,
Mád 1, —,
Megyaszó 1, 1,
Mezőzombor —, 13,
Monok 1, 2,
Ond —, 1,
Prügy 11, 10,
Szerencs 13, 2,
Taktabáj 1, 1,
Taktaharkány 6, 8,
Taktakenéz 2, 3,
Taktaszada 6, 6,
Tálya —, 1,
Tiszaladány 6, 6,
Tiszaluc 11, 17,

Tiszatardos 2, 8,
Tokaj 6, 11,
Ujcsalános 1, 1,

Szikszói járás (Bezirk)

Alsóvadász 5, 3,
Aszaló —, 2,
Berente —, 1,
Csobád 2, 3,
Felsődobsza 1, 1,
Felsővadász 1, 2,
Halmaj 4, 1,
Hernádkércs 1, 1,
Hernádszentandrás 2, 2,
Homrogd 3, 3,
Kazincbarcika —, 3,
Kiskinizs —, 1,
Kupa 1, 1,
Nagykinizs 3, 1,
Onga —, 3,
Selyeb —, 2,
Szikszó 9, 9,

CSONGRÁD MEGYE (Komitat)

Hódmezővásárhely város (Bezirk)

Hódmezővásárhely 15, 10,

Makói járás (Bezirk)

Ambrózfalva 3, 1,
Csanádpalota 1, 1,
Ferencszállás 1, 1,
Földeák 1, 1,
Kiszombor 4, —,
Klárafalva 1, —,
Magyarcsanád 1, —,
Makó 14, —,
Maroslele 1, —,
Nagyér 2, 1,
Nagylak 2, 2,
Pitvaros 2, 3,

Szegedi járás (Bezirk)

Algyő 2, 2,
Ásotthalom 9, 5,
Baks 2, —,
Balástya 4, —,
Bordány 1, 1,
Csengele —, 4,
Dóc —, 1,
Forráskút 3, —,
Kiskundorozsma 1, 2,
Kistelek 4, 2,

Kübekháza 4, 1,
Mórahalom 5, 11,
Otömös —, 1,
Röszke 6, —,
Rúza 1, 3,
Sándorfalva 1, 1,
Szeged 1, 1,
Széreg 5, 2,
Tápé 1, 1,
Tiszasziget 3, —,
Újszentiván 14, 12,
Üllés 10, 1,
Zsombó 1, —,

Szentesi járás (Bezirk)

Árpádhalom —, 1,
Bokros 2, 2,
Csanytelek —, 3,
Cserebőkény 1, 3,
Csongrád 7, 4,
Eperjes 4, —,
Fábiánsebestyén —, 4,
Felgyő 2, 2,
Mártély 1, 1,
Mindszent 3, 2,
Nagymágocs 2, —,
Szegvár 1, 1,
Szentes 6, 6,
Székkutas 1, 1,
Tömörkény 4, 5,

FEJÉR MEGYE (Komitat)

Bicskei járás (Bezirk)

Alcsutdoboz 2, 3,
Bicske 7, 1,
Csabdi 1, —,
Csákvár 4, 2,
Etyek 1, 1,
Felesut 1, 1,
Mány 1, —,
Szár 1, —,
Vál 4, —,
Vereb —, 1,
Vértesszőlő 1, 1,

Dunaújvárosi járás (Bezirk)

Adony 3, 3,
Apátszállás 1, 1,
Baracs 1, —,
Dunaújváros 1, 1,
Előszállás 1, 3,
Ercsi 4, 2,
Ivácsa 1, 1,
Kisszentmiklóstelep —, 1,
Mezőfalva 1, 2,

Nagykarácsony 2, 1,
Nagyvenyim 2, 2,
Perkáta 2, 1,
Pusztaszabolcs 3, 1,
Rácalmás 1, 4,
Ráckeresztur 1, —,

Enyingi járás
(Bezirk)

Dég —, 1,
Enying 2, 3,
Lepsény 4, 1,
Mezőkomárom 2, 1,
Mezőszentgyörgy 2, 1,

Móri járás
(Bezirk)

Bodajk 1, 1,
Fehérvárcsurgó 5, 4,
Magyaralmás 1,
Mór 2, —,
Pusztavám 1, 3,

Sárbogárdi járás
(Bezirk)

Cece 10, 5,
Hantos 1, —,
Igar 2, 1,
Káloz 4, 3,
Lajoskomárom 1, —,
Mezőszilas 1, 1,
Pusztægres —, 3,
Sárbogárd 5, 6,
Sárhatvan 1, —,
Sárkeresztur 8, 6,
Sárosd 1, —,
Sárszentágota 3, 2,
Sárszentmiklós 7, 3,
Szabadhidvég 1, —,
Vajta 1, 1,

Székesfehérvári járás
(Bezirk)

Aba 5, —,
Agárd —, 1,
Gárdony 2, 2,
Baracska 1, 1,
Csala 2, —,
Csősz 2, 3,
Gárdony —, 1,
Gyuró 1, 1,
Jenő 1, 1,
Kajászó 1, 2,
Kápolnásnyék 1, 1,
Martonvásár —, 6,
Mezőszentgyörgy 2, 1,
Moha —, 1,
Nádasdladány 5, 2,

Pákozd 4, 3,
Pátka 3, 3,
Polgárdi 1, 1,
Sárkeresztur 4, 2,
Sárkeszi 1, 1,
Sárszentmihály —, 1,
Seregélyes 7, 2,
Soponya 11, 2,
Székesfehérvár —, 1,
Táci 3, 4,
Tordas 1, —,
Zámoly 1, 1,
Zichi újfalu —, 1,

GYŐR-SOPRON MEGYE
(Komitat)

Csornai járás
(Bezirk)

Acsalag 2, 6,
Árpás 3, 2,
Barbacs 3, 2,
Barbacs-Nagloc —, 4,
Bárgyogszovát —, 8,
Bezi 1, 1,
Bodonhely 1, 1,
Bogyoszló 1, 3,
Csorna 2, 2,
Dőr 1, 1,
Egyed 1, 1,
Enese 1, —,
Farád 1, 2,
Fehértó 7, 5,
Győrsövényház 3, 3,
Jobbaháza —, 1,
Kóny 13, 7,
Magloca 1, 1,
Magyarkeresztur 1, 2,
Markotabödöge 2, 1,
Mórichida —, 1,
Páli 1, 1,
Pásztori 1, 1,
Rábacsanak 1, 1,
Rábapordány 1, —,
Rábaszentandrás 1, 1,
Rábdakapi 2, 7,
Rábaszentmihály —, 3,
Rábaszentmiklós —, 1,
Rábatamási 1, 2,
Sobor 1, 1,
Sopronnémeti 1, 1,
Szany 4, 1,
Szil 3, 2,
Szilsárkány 2, 2,

Győri járás
(Bezirk)

Abda 1, 3,
Bácsa 1, 1,
Börcs 1, —,
Dunaszeg 1, —,

Felpéc —, 2,
Gönyű 1, —,
Gyirmót 3, 11,
Győr —, 3,
Gyömöre 1, 1,
Győrladamer 2, 1,
Győrszemere 2, 1,
Győrszentiván 1, —,
Győrújfalu —, 6,
Győrzámoly 3, 1,
Kajárpéc 1, 2,
Kisbajcs 6, 7,
Koronc 3, 1,
Kunsziget 2, 2,
Mezőőr 1, —,
Nagyszentjános —, 1,
Nyalka 1, 1,
Pázmánd-falu 1, 1,
Pér —, 1,
Rávacatona —, 1,
Tényő —, 3,
Tét 1, 2,
Töltéstava 1, 1,
Vámosszabadi —, 1,
Vének —, 1,

Kapuvári járás
(Bezirk)

Agyagosszergény 1, 1,
Babót 1, 1,
Beled 1, 2,
Cirák 1, 2,
Csapod 1, 1,
Csáfordjánosfa 1, —,
Csér 1, —,
Dénesfa 1, —,
Fertőd 1, —,
Fertőszéplak 1, 1,
Győr 1, —,
Hővej —, 1,
Kapuvár 2, —,
Mihályi 1, —,
Osli 2, 1,
Öntésmajor —, 9,
Pusztacsalád —, 3,
Répceszemere 2, 4,
Szárföld 1, 1,
Veszkény 1, 1,
Vitnyéd 1, 1,

Moson-Magyaróvári járás
(Bezirk)

Ásványráró 2, 2,
Cikolasziget 3, 2,
Halászi —, 1,
Hédervár 1, 1,
Horvátkimle —, 1,
Kisbodag 1, 1,
Lébény 1, —,
Lipót 1, —,

Mecsér 1, 1,
Mosonszentjános —, 2,
Pusztasomorja 1, 1,
Püski —, 1,
Sérfenyősziget 1, —,

Soproni járás
(Bezirk)

Balf 1, 3,
Egyházasköze 1, 3,
Fertőboz 1, 2,
Fertőrákos 1, 3,
Hetykő 3, 5,
Hidegség 1, —,
Lövé —, 2,
Magyarfalva 1, 1,
Nagyecskő —, 1,
Nagylozs 1, 1,
Nemeskér 1, 1,
Pereszteg 1, 1,
Pinnye 1, 1,
Röjtökmuzsaj 1, 1,
Sopron 1, 2,
Sopronhorpács —, 1,
Sopronkőhida —, 1,
Szakony —, 1,
Újkér 1, 2,
Zsira 1, 1,

HAJDÚ-BIHAR MEGYE
(Komitat)

Berettyóújfalu
járás
(Bezirk)

Bakonszeg 11, 19
Berettyószentmárton —, 17
Berettyóújfalu 10, 5
Bihardancsháza 3, 1
Bihartorda 27, 5,
Csökmő 9, 7
Darvas —, 12
Furta 4, 2
Gáborján 6, 25
Henchida 30, 16
Sáp 7, 10
Szentpéterszeg —, 24
Váncsod 11, 6
Vekerd 3, 2
Zsáka 8, 6

Biharkeresztes
járás
(Bezirk)

Ártánd 3, 2
Berekböszörmény 5, 3
Biharkeresztes 11, 7
Dobai puszta —, 5
Komádi 18, 5
Körösszakáll 1, —

Körösszegapáti 7, 4
Mezőpeterd 3, 6
Mezősas 11, 5
Told 4, 5

Debreceni járás
(Bezirk)

Almosd —, 1
Aradványpuszta 1, 8
Bagamér 1, —
Balmazújváros 10, 10
Debrecen 2, 3
Ebes —, 2
Fülöp 23, 16
Hajdúdorog 7, 16
Hajdúhatháza 1, 1
Hajdúsámson 3, 3
Hajdúvid 4, 3
Hortobágy 3, 4
Nagycsere —, 2
Nagyhegyes —, 2
Nyíracsa 4, 2
Nyíradony —, 12
Nyírábrány 15, 2
Nyírmártonfalva 1, 2
Tamási puszta —, 15
Újléta 5, —

Derecskei járás
(Bezirk)

Derecske 12, 56
Esztár 12, 22
Hajdúbágyos 11, 9
Hajdúszovát 2, 4
Kokad 1, —
Konyár 62, 56
Monostorpály 6, 3
Nagyléta 9, 8
Tépe 16, 7

Polgári járás
(Bezirk)

Egyek 28, 38
Polgár 19, 12
Tiszacsege 12, 25
Újszentmargita —, 2

Püspökladányi
járás
(Bezirk)

Báránd —, 10
Biharnagybajom 1, 23
Földes 13, 20
Kaba 22, 12
Nádudvar 22, 33
Püspökladány 12, 27
Sárrétudvari 2, 1
Szeret 4, 8

Tetétlen 8, 7
Hajdúböszörmény —, 3
Hajdúnánás —, 11
Hajdúszoboszló 9, 6

HEVES MEGYE
(Komitat)

Egri járás
(Bezirk)

Balaton 2, 1
Bekölce —, 1
Egercsehi 1, —
Maklár —, 2
Mikófalva 1, 1
Monosbél 1, —
Verpelét —, 4

Füzesabonyi járás
(Bezirk)

Besenyőtelek 4, 18
Dormánd 3, 4
Egerfarms 5, 7
Füzesabony 3, 12
Kál 2, 3
Kápolna 7, 2
Kompolt 1, 1
Mezőszemere 4, 5
Mezőtárkány 2, 2
Nagyút 2, 1
Poroszló 29, 16
Sarud 22, 11
Szihalom 8, 11
Újlőrincfalva —, 3

Gyöngyösi járás
(Bezirk)

Adács 2, 1
Atkár 1, —
Detk 1, 1
Gyöngyőshalász 1, 1
Karácsond 1, 3
Kisnána 1, 1
Ludas 2, 3
Markáz —, 1
Nagyfüged 6, 3
Vámosgyörk 3, —
Vécs —, 1
Visonta 1, 2

Hatvani járás
(Bezirk)

Apc 2, 1
Boldog —, 4
Csány 2, 2
Hatvan —, 4
Heréd 2, 3
Rózsaszentmárton 1, 2

Hevesi járás
(Bezirk)

Átány 7, 5
Boconád 2, 5
Erk 5, 3
Kisköre 4, 5
Kömlő 5, 6
Pély —, 7
Tarnabod 1, 2
Tarnaméra 6, 4
Tarnaörs —, 5
Tarnaszentmiklós 12, 5
Tarnaszáday 4, 4
Tenk 1, 1
Tiszanána 6, 10
Zaránk 1, 2

Pétervásári járás
(Bezirk)

Bátor 1, 1
Bodony 1, 1
Egerbocs —, 1
Fedémes 1, 1
Kisfüzes 1, 1
Mátraballa 1, 1
Pétervására —, 4
Recsk 3, —
Sirok 1, 1
Szajla —, 1
Tarnalelesz 2, 2
Terpes 1, —

KOMÁROM MEGYE
(Komitat)

Dorogi járás
(Bezirk)

Bajna 2, —
Esztergom 3, —
Sárisáp 1, 1
Tát 2, —
Uny 1, 1
Annayölgy —, 1

Komáromi járás
(Bezirk)

Ács 2, —
Bakonybánk 1, —
Bakonyvárkány —, 1
Bársonyos 1, —
Császár —, 1
Csép 3, 3
Hánta —, 1
Keréktelki 2, 1
Kisbér 1, 2
Komárom 1, 1
Mocsa 4, 2
Nagyigmánd 3, 2
Szend 3, 7

Szőny 3, 1
Vérteskéthely —, 1

Tatai járás
(Bezirk)

Bokod 5, 3
Gyermely 1, 1
Héreg 1, —
Kecskéd 1, 1
Kocs 2, 1
Kömlőd 2, —
Környe 3, —
Naszály —, 3
Szomod 1, 1
Tata —, 2
Vértesszőlős —, 1

NÓGRÁD MEGYE
(Komitat)

Balassagyarmati
járás
(Bezirk)

Balassagyarmat 1, 6
Bercel —, 1
Cserháthaláp —, 1
Cserhátsurány 1, 1
Csesztve 1, 1
Dejtár 3, 3
Drégelypalánk 15, 4
Érsekivádka 2, 3
Galguta 1, 2
Herencsény 1, 1
Hont 2, 2
Ipolyzög 1, 1
Ipolyvece 4, 3
Magyaránádor 1, —
Mohora 2, 2
Nógrádkövesd —, 1
Nógrádmárcal 3, —
Órhalom 5, 7
Patak 2, 2
Patvarc 1, —
Szügy 7, 3
Terény 1, 1

Pásztói járás
(Bezirk)

Buják —, 1
Cserhátszentiván 1, —
Csécs 2, 3
Ecseg 1, 1
Erdőkürt —, 1
Erdőtarcsa 1, 2
Felsőtold —, 1
Héhalom 2, 1
Jobbágyi 3, 2
Kálló —, 1
Kisbágyom —, 1
Palotás 3, 1

Pásztó —, 1
Szarvasgede —, 1
Szirák 1, 1
Szurdokpüspöki 1, —
Tar 1, 1
Vanyarc —, 1

Rétsági járás
(Bezirk)

Bánk 2, 1
Berkenye 1, —
Borsosberény 1, 1
Diósjenő 5, 1
Keszeg 1, —
Kérbodony —, 1
Kisecset —, 1
Nagyoroszi 1, —
Nézsza 1, 1
Nőtincs 1, 1
Rétság 1, 1
Romhány 1, 2
Szátok —, 2
Tereske —, 1
Tolmács 1, 2

Salgótarjáni járás
(Bezirk)

Csered —, 1
Etes 1, 2
Homokterénye —, 1
Karancsberény —, 1
Karancseszki 2, 3
Karancslapújtó —, 2
Kisterénye —, 1
Lucfalva —, 1
Mátraszele 1, 1
Sámsonháza —, 5
Sóshartyán 1, 1
Szilasapogony —, 1
Zabar 1, 1

Szécsényi járás
(Bezirk)

Egyházasgerge 1, 1
Endrefalva 3, 2
Hollókő 1, 1
Ipolytarnóc 2, 3
Karancsság 1, 2
Litke 6, 3
Ludányhalászi 12, 3
Mihálygerge 1, 3
Nagylóc 1, 1
Nógrádmegyer 1, 1
Piliny —, 1
Rimóc 1, 1
Ságújfalu 1, 3
Szalmatercs —, 2
Szécsény 1, 6
Vársány 3, 1

PEST MEGYE
(Komitat)

Aszódi járás
(Bezirk)

Acsa 1, 1
Bag —, 1
Domony 2, —
Galgagyörk 1, 2
Galgahévíz 4, 1
Galgamácsa 1, —
Tura 4, 1
Verseg —, 2

Budai járás
(Bezirk)

Budajenő 1, —
Páty 1, 1
Pilisvörösvár —, 1
Sósút 1, —
Tinnye 1, 1
Tök —, 1
Zsámbék 1, 1
Rákosszaba —, 1
Soroksár

Ceglédi járás
(Bezirk)

Abony 4, 1
Albertirsa 4, 2
Cegléd 11, 4
Csemő —, 4
Mikabuda 1, —
Nagykőrös 11, 1
Törtel 3, 1

Dabasi járás
(Bezirk)

Alsónémedi 6, 1
Bugyi 8, 1
Dabas 5, —
Gyál —, 2
Gyón 2, 1
Inárcs 4, —
Ócsa 20, 15
Örkény 1, 1
Pusztavacs 11, —
Sári 4, 6
Táborfalva 1, 1
Újhartyán 1, 1

Gödöllői járás
(Bezirk)

Gödöllő 1, 1
Isaszeg —, 1
Mogyoród 1, 3

Monori járás
(Bezirk)

Ecser 2, —
Gomba 1, 1
Gyömrő 2, —
Káva 1, 1
Maglód —, 1
Mende 1, —
Monor 5, 7
Nyáregyháza 3, —
Tápióság 1, 1
Tápiósüly 2, —
Uri 1, —
Üllő 1, 2
Vasad —, 3
Vecsés —, 1

Nagykátai járás
(Bezirk)

Farmos 4, 5
Kóka —, 3
Nagykátai 5, 2
Pánd 1, 2
Szentlőrinc-káta 2, 1
Szentmárton-káta 1, 3
Tápióbicske 2, 1
Tápiógyörgye 7, 2
Tápióság 1, 4
Tápiószecső 2, 1
Tápiósztele 9, 1
Tápiószentmárton 3, 2
Tápiószőlős —, 1
Tóalmás 3, 5

Ráckevei járás
(Bezirk)

Apaj 19, 1
Bankháza 2, 2
Dömsöd 15, 2
Dunavarsány 3, 1
Kiskunlacháza 2, 2
Makád 2, 3
Ráckeve 3, 1
Szigetszentmárton 5, —
Szigetújfalu 3, 2

Szentendrei járás
(Bezirk)

Csobánka 1, —

Szobi járás
(Bezirk)

Bernecebarát 1, —
Ipolytölgyes 2, 2
Kismaros —, 2
Letekés 1, 1
Nógrádverőce —, 1
Vámosmikola 1, 2

Váci járás
(Bezirk)

Fót 2, 1
Örszentmiklós 1, —
Penc 1, —
Rád —, 1
Sződ 1, 9
Sződliget 1, —
Vác 4, —

SOMOGY MEGYE
(Komitat)

Barcsi járás
(Bezirk)

Babocsa 16, 5
Barcs 4, 5
Bélavár —, 2
Csokonavisonta 3, 4
Darány 1, 2
Drávataházi 1, —
Homokszentgyörgy 2, 3
Istvádi 2, 2
Kálmánca 6, 2
Lad 3, 4
Lakocsa 4, 6
Rinyaújfalak —, 13
Somogytarnóc 1, —
Vízvár —, 1

Csurgói járás
(Bezirk)

Berzence 6, 4
Csurgó 5, 8
Gyékényes 1, —
Iharos 4, 3
Iharosberény —, 2
Inke 3, 6
Pogányszentpéter 4, 2
Porrog 3, 2
Somogyudvarhely 6, 3
Szentá 4, 2

Fonyódi járás
(Bezirk)

Balatonberény 1, 2
Balatonboglár 5, 1
Balatonkeresztúr 2, 3
Balatonlelle 4, 4
Balatonszentgyörgy 2, 1
Balatonújfalak 35, 8
Buzsák 7, 18
Fonyód 2, 1
Fonyód-Fürdőtelep —, 1
Hács 1, 1
Jankovics-telep —, 1
Látrány 11, 5
Lengyeltóti 5, 3
Ordacsehi 3, 3

Öreglak 2, 6
 Pusztaberény 3, 2
 Somogybabod 2, 2
 Somogytúr 2, 1
 Somogyvámos 1, —
 Somogyvár 1, 1
 Szőlőgyörök 12, 4
 Táská 1, 9
 Vörs 8, 12

Kaposvári járás (Bezirk)

Attala 1, —
 Baté 2, 4
 Bárdudvarnok 1, 3
 Bodrog 2, 2
 Bőszénfa —, 3
 Büssü —, 1
 Csoma 3, 11
 Ecseny —, 1
 Edde —, 1
 Fonó 1, 1
 Gadács —, 1
 Gálosfa —, 2
 Gige 1, 2
 Gölle 15, 7
 Hedrehely 3, 4
 Hencse 2, 1
 Hetes —, 2
 Igal 1, 1
 Jákó 2, 2
 Juta 2, —
 Kadarkút 4, 3
 Kaposfő 2, 2
 Kaposfüred 1, 3
 Kaposgyarmat —, 1
 Kaposmérő —, 4
 Kapospula 1, 2
 Kaposvár —, 2
 Kazsok 2, 2
 Kercseliget 1, 1
 Kiskorpád 3, 1
 Lipótfa —, 4
 Magyaregres 1, 2
 Mernye 1, 1
 Mozsos 1, —
 Nagybjom 4, 7
 Nagyberki 3, 1
 Osztopán 1, 2
 Polány 1, 2
 Ráksi 2, 2
 Sántos —, 1
 Simonfa —, 2
 Somogyaszaló 1, 1
 Somogygeszti 1, 1
 Somogyjád 2, 2
 Somogysárd —, 2
 Somogyszik 2, 1
 Szenna 1, 8
 Szentbalázs 1, 2
 Taszár 1, 3
 Toponár 6, 3

Újvárfalva —, 4
 Várda 1, 1
 Zimány —, 1

Marcali járás (Bezirk)

Bize 2, 2
 Böhönye 3, 5
 Csákány 4, 1
 Kéthely 3, 1
 Marcali 7, 6
 Nagyszakácsi 2, 1
 Mesztegnyő 10, 5
 Nemesdéd 1, 1
 Nemesvid 7, 3
 Nikla 17, 4
 Pusztakovácsi 6, 2
 Sávoly 8, 6
 Somogyfajsz 1, 1
 Somogysámsón 2, 1
 Somogysimonyi 3, 4
 Somogyszentpál 27, 4
 Somogyzsitva —, 4
 Szőkedencs 23, 5
 Tapsony —, 4
 Varázsló 2, 2
 Vése 3, 2

Nagyatádi járás (Bezirk)

Bakháza —, 4
 Beleg —, 3
 Bolhás 4, 5
 Csököly 1, 6
 Fülespuszta —, 3
 Görgeteg 2, 2
 Háromfa 3, 2
 Kisbjom 3, 3
 Kispusztá —, 1
 Kőröspusztá —, 1
 Kutas —, 3
 Lábod 4, 5
 Mike 3, 1
 Nagyatád 1, 2
 Nagykorpad 1, —
 Ötvöskonyi 3, 2
 Rinyaszentkirály 5, 3
 Segesd —, 5
 Somogyszob 2, 3
 Szabács 10, 4
 Tarany —, 7

Siófoki járás (Bezirk)

Ábánd 6, 3
 Balatonendréd 1, 1
 Balatonkiliti 3, 3
 Balatonszabadi 2, 1
 Balatonszárszó 2, 1
 Balatonszemes 3, 3

Bálványos 1, 1
 Kereki 1, 1
 Kőröshegy 2, 2
 Kötcsé 1, 1
 Nagycsepely 1, —
 Ságvár —, 1
 Szántód 2, 2
 Szőlád 2, —
 Zamárdi 5, 3

Tabi járás (Bezirk)

Andocs 2, 2
 Bábonymegyer 2, 1
 Bedegkér 1, 2
 Bonya 1, 1
 Gamás 1, 3
 Kapoly —, 2
 Karád 2, 1
 Kánya 1, 1
 Kisbárapáti 1, 1
 Miklósi 1, 1
 Nagyberény 1, 1
 Som —, 1
 Somogyacsa 2, 2
 Somogydöröcske 1, 1
 Somogy megyes 1, 1
 Tab 2, 2
 Törökkoppány 2, 1
 Zics —, 1

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE (Komitat)

Baktalórántházi járás (Bezirk)

Baktalórántháza 1, 1
 Besenyőd 4, —
 Levelek 4, 2
 Laskod —, 1
 Nyíribrony 1, 10
 Nyírfákó 1, 2
 Ófehértó 3, 1
 Ór —, 1
 Petneháza 1, 5
 Ramocsaháza 1, 4
 Székely 1, 2
 Vaja 1, 1

Csengeri járás (Bezirk)

Császló 2, 11
 Csengőd —, 3
 Csenger 2, 3
 Csengerújfalú 2, 4
 Gacsály 6, —
 Hermánszeg —, 1
 Komlódútótfalu —, 2

Méhtelek —, 1
 Nagygéc —, 1
 Nagyhódos —, 1
 Pátyod —, 3
 Porcsalma —, 1
 Pozsály —, 4
 Szamosbecs —, 2
 Szamostatárfalva —, 1
 Szamossályi —, 1
 Tisztaberek —, 16
 Tyukod —, 4
 Zajta —, 1

Fehérgyarmati járás (Bezirk)

Botpalád 2, 16
 Cégénydányád —, 1
 Csaholc —, 1
 Fehérgyarmat 1, 2
 Fülesd 2, 1
 Gyügye —, 1
 Jánkmajtis 2, 2
 Kérszemjén 2, 2
 Kisar 2, 25
 Kisnamény 2, 2
 Kispalád 29, 28
 Kisszekeres 9, 11
 Kisszeben —, 4
 Kölcse 11, 6
 Körmörő 1, 3
 Mánd 2, 1
 Milota —, 4
 Nagyar 2, 4
 Panyola 1, 1
 Sonkád 2, 2
 Szatmárcseke 3, 3
 Tiszabecs 3, 1
 Tiszacsécse —, 1
 Tiszakóród —, 2
 Tunyogmatolcs 3, 5
 Turistvándi 2, 7
 Turrics 6, 3
 Vámosoroszi 1, 1
 Zsarolyán 2, 1

Kisvárdai járás (Bezirk)

Anarcs 1, —
 Benk 1, 1
 Dombrád 9, 7
 Döge 6, 3
 Eperjeske 2, 1
 Fényeslitke 1, 3
 Gégény 11, 4
 Jéke 1, —
 Kékcse 1, 1
 Kisvárd 5, 4
 Mándok 1, 1
 Mezőladány 8, 3

Nyirtass —, 3
 Pátroha 17, 14
 Szabolcsbáka 4, —
 Szabolcsveresmart 2, 2
 Tiszabездé 4, —
 Tiszamogyorós 3, 2
 Tiszszentmárton 4, 1
 Tornyospálca 2, 1
 Tuzsér 1, 1
 Záhony 1, 1

Mátészalkai járás (Bezirk)

Fábiánháza 3, 4
 Fülöpdaróc 1, —
 Kántorjánosi 2, 2
 Kocsod 4, 3
 Mátészalka 7, 4
 Mérk 4, 1
 Nagydobos 2, 2
 Nagyecsed 10, 7
 Nyírkáta 21, 3
 Nyírmeggyes 2, 3
 Opályi 2, 1
 Ökörítőfülpös 1, 1
 Rápolc —, 1
 Szamosszeg 5, 6
 Tiborszállás 1, 1
 Vállaj 3, 2

Nagykállói járás (Bezirk)

Balkány 7, 7
 Biri 2, 1
 Bököny 9, 3
 Érpatak 2, —
 Geszteréd 8, 4
 Kállósején 2, 1
 Nagykálló 5, 8
 Szakoly 2, —

Nyírbátori járás (Bezirk)

Encsencs —, 3
 Máriapócs 6, 4
 Nyírbátor 1, 1
 Nyírbéltek 3, 5
 Nyírcsászari —, 1
 Nyírgelse 2, —
 Nyírgyulaj 7, 1
 Nyírmihálydi —, 1
 Nyírpilis 1, 1
 Nyírlugos 17, 19
 Nyírvasvári 2, 1
 Piricse 5, 4
 Pócspetri —, 6
 Terem 6, —

Nyíregyházi járás (Bezirk)

Balsa 3, 4
 Beszterce 2, 3
 Buj 1, 5
 Demecser 3, 2
 Gáva 3, 7
 Ibrány 2, 4
 Kálmánháza —, 1
 Kemecse 5, 3
 Kék 2, 1
 Napkor 7, 3
 Nyíregyháza 5, 3
 Nyírpazony 3, 2
 Nyírtelek 1, 1
 Nyírtura 1, 1
 Oros 1, 3
 Paszab 1, 1
 Rakamaz 5, 3
 Sóstóhegy 5, 1
 Sényő 3, 2
 Timár 6, 11
 Tiszabercel 4, 3
 Tiszanagyfalu 3, 6
 Tiszarád 1, 1
 Tiszatelek —, 1
 Vasmegeyer 3, 5
 Vencsellő 4, 8

Tiszalöki járás (Bezirk)

Bashalom —, 1
 Kisfástanya —, 1
 Tiszadada 17, 14
 Tiszadob 7, 1
 Tiszaeszlár 5, 9
 Tiszalök 12, 11
 Tiszavasvári 20, 19

Vásárosnaményi járás (Bezirk)

Aranyosapáti 3, 3
 Barabás 7, 5
 Baregdaród 5, 6
 Geléhes 11, 6
 Gergelyugornya 3, 2
 Gulács 10, 13
 Gyüre 1, 7
 Hete 2, 2
 Jánd 6, 11
 Lónya 17, 6
 Mátyus 3, 3
 Tákos 5, 4
 Tarpa 25, 49
 Tiszaadony 8, 4
 Tiszakerecseny —, 19
 Tiszaszalka 9, 1
 Tiszavid 2, 2
 Vásárosnamény 1, 1

SZOLNOK MEGYE
(Komitat)

Jászapáti járás
(Bezirk)

Jászapáti 5, 4
Jászdózsa 7, 3
Jászivány 4, 2
Jáskísér 10, 4
Jászladány 7, 2

Jászberényi járás
(Bezirk)

Alattyán 1, 7
Jászárokszállás 5, 7
Jászberény —, 5
Jászfényszaru 10, 22
Jászfákóhalma —, 1
Karcag 6, 12
Portelek —, 4

Kunhegyesi járás
(Bezirk)

Abádszalók 5, 7
Bánhalma —, 4
Kenderes 9, 4
Kisújszállás 15, 9
Kunhegyes 17, 12
Kunmadaras 15, 11
Tiszagyenda 3, 3
Tiszaroff 6, 1
Tomajmonostora 7, 3

Kunszentmártoni járás
(Bezirk)

Cibakháza 4, 1
Cserkeszlő 3, 2
Csugar —, 1
Kungyalu 5, 1
Kunszentmárton 6, 4
Mezőtúr 7, 1
Mesterszállás 3, 1
Nagyrev 3, 4
Ócsöd 4, 6
Tizsakürt —, 2
Tizsakürt-Bogaras 5, —
Tizsasas 3, 2
Tizsaug 7, 4

Szolnoki járás
(Bezirk)

Besenyszög 9, 27
Hunyadfalva —, 1
Martfű 3, 2
Mezőhek —, 2
Nagykörű 4, 4
Rákócziújfalu 4, 5

Szajol 18, 9
Szandaszőlős 3, —
Szászberek 4, 1
Szolnok 11, 49
Tiszaföldvár 13, 1
Tiszasüly 7, 1
Tiszavárkony 3, 2
Tószeg 5, 7
Túrkeve 6, 8
Újszász 7, 1
Vezseny 7, 1
Zagyvarékas 7, 13

Tiszafüredi járás
(Bezirk)

Nagyiván 12, 19
Tiszaderzs 4, 5
Tiszaigar 24, 23
Tiszaórs 35, 11
Tiszaszentimre 11, 14
Tiszaszöllős 16, 11

Törökszentmiklósi járás
(Bezirk)

Fegyvernek 3, 4
Kuncsorba 1, 1
Tiszabő 2, 3
Tiszapüspöki 8, 6

TOLNA MEGYE
(Komitat)

Bonyhádi járás
(Bezirk)

Aparhant —, 1
Bonyhád 4, 3
Cikó 3, 1
Gráboc 3, —
Izmény 2, 1
Kakasd 2, 2
Kisdorog 1, 2
Lengyel 1, 1
Mórág 3, —
Mócsény 1, 1
Nagymányok 1, 2
Szálka 1, —
Tevel 1, —
Váralja 1, 1
Zomba 2, 2

Dombóvári járás
(Bezirk)

Csibrák 2, 3
Dalmand 4, 3
Dombóvár 14, 2
Duzs 2, 9
Kocsola —, 5
Kurd 3, 1
Lápafő 1, 2

Gyönki járás
(Bezirk)

Alsótengelic 1, —
Belecska 18, 11
Diósberény 1, 1
Gyönk 1, —
Högyész 1, 2
Keszőhidegkút 3, 1
Kisszékely —, 1
Kistormás 1, —
Kölesd 2, 2
Miszla 1, 1
Pálfa 2, 3
Simontornya 4, 5
Szárasd —, 1
Tolnanémedi 5, 2

Paksi járás
(Bezirk)

Bikács 5, 3
Bölcske 3, 2
Dunaföldvár 2, 3
Dunakömlőd 1, —
Dunaszentgyörgy 4, 6
Gerjen 1, 1
Györköny 1, 1
Kajdacs 2, 1
Madocsa 2, 2
Nagydorog 3, 2
Németkér 1, —
Pusztahencse 2, —
Sárszentlőrinc 4, 6

Szekszárdi járás
(Bezirk)

Alsónána 1, —
Báta 7, 9
Bátaszék 8, 2
Bogyiszló 5, 12
Decs 2, 2
Fadd 1, —
Medina 2, 3
Mözs 7, 9
Ócsény 3, 2
Sárpilis 1, 1
Sióagárd 7, 2
Szekszárd 5, 5
Tengelic 2, 1
Tolna 5, 12

Tamási járás
(Bezirk)

Értény 3, 1
Felsőnyék 1, 1
Iregszemcse 1, 2
Koppányszántó 4, 2
Magyarakeszi 1, 1
Nagykónyi 16, 11
Nagyszokoly 3, 1

Ozora 1, 1
Pári 1, 1
Pincehely 2, 1
Regöly 12, 15
Szakály —, 4
Tamási 4, 8

VAS MEGYE
(Komitat)

Cellödömölki járás
(Bezirk)

Cellödömölk 8, 3
Duka 2, —
Izsákfa 1, 1
Jánosháza 3, 3
Karakó 3, 4
Keléd —, 1
Kemenesmagasi 7, 2
Kemenespálfa 1, 1
Kemenesszentmárton 2, 1
Kenyéri 1, 1
Kissomlyó 1, 1
Mesteri 1, 1
Mersevát 2, 2
Nemeskeresztúr 4, 3
Ostfiasszonyfa 1, 2
Pápoc —, 1
Szergény 4, 5
Vönöck 1, 1

Körmendi járás
(Bezirk)

Csákánydoroszló 3, 2
Döbörhegy 1, —
Egyházashollós 3, 3
Egyházasháza —, 2
Felsőmarác —, 1
Halogy 1, 2
Horvátnádálja 1, 1
Kemestaródfa —, 1
Kisrákos 2, 2
Körmend 2, 8
Molnaszecsőd 2, 4
Nádasd 2, 1
Örimagyarósd 1, 1
Pankasz 1, 2
Pinkamindszent 2, 1
Rádockölked 3, 2
Szarvaskend —, 4
Szöcse —, 3
Vasalja 4, 1

Sárvári járás
(Bezirk)

Bolozsamegyes 1, 1
Bő 4, 3
Bögöt 2, 1
Bögöte 1, 1
Felsőpaty 1, —

Gérce 2, 3
Hegyfalva 1, 1
Hosszúpereszteg —, 4
Ikervár 2, 5
Jákfa 1, 1
Locs 1, 1
Nagygeresd 2, 2
Nemesládony 1, 1
Nick 1, 1
Nyögér 1, 1
Ólbő 1, 1
Pecöl 3, 2
Rábakovácsi 1, 3
Rábapaty 1, 1
Rábasömjén 1, 1
Répceszentgyörgy 1, 1
Sárvár 3, 5
Sitke 2, 2
Tompaládony 3, 4
Uraiújfalu 3, 2
Vashosszúfalva 1, 2
Vámoscsalád 1, 1

Szentgotthárdi járás
(Bezirk)

Bajánsenye 5, 3
Csörötke 1, 2
Gasztony 4, 6
Kondorfa —, 1
Öriszentpéter —, 1
Rábfüzes 2, 2
Rábagyarmat 2, —
Rátót 1, —
Szentgotthárd 3, 5
Vasszentmihály 1, 1

Szombathelyi járás
(Bezirk)

Acsád 1, 1
Balogunyom 1, 1
Bozsok —, 2
Bucsu —, 1
Bük 3, 4
Csempeszkopács 1, 1
Csepreg 2, 2
Felsőcsatár —, 2
Gencsapáti 1, 2
Gyöngyösfalu 1, 1
Ják 2, 2
Horvátszidány —, 1
Kisunyom 1, 1
Kőszegszerdahely 1, 1
Lukácsháza 1, —
Meszlen 1, 1
Nemesbőd 1, 1
Nemescső 2, 2
Nárai 1, 1
Perenye —, 1
Pornoapáti 1, 1
Szentpéterfa 2, 1

Szombathely 1, 2
Torony —, 1
Tormáspusztá 2, —
Tömörd 1, 1
Vasasszonyfa 1, 1
Vaskeresztes 1, 1
Vasszécsény 1, 1
Vép —, 1

Vasvári járás
(Bezirk)

Alsóújlak 1, 1
Andrásfa 2, 2
Bérbaltavár 1, —
Csehimindszent 1, 1
Csipkerek —, 1
Gersekarát 1, 1
Gutatótőst —, 1
Győrújfalu 3, 5
Kám 2, 1
Mikosszéplak —, 1
Nagytilaj —, 1
Nemeskolta —, 1
Oszkó 3, 3
Pácsony 1, 1
Püspökmolnári 2, 1
Rábhídvég 3, 2
Rum 2, 3
Sorkifalud 2, 4
Szemenye 1, 1
Telekes 1, 2
Vasvár 3, 1

VESZPRÉM MEGYE
(Komitat)

Devecseri járás
(Bezirk)

Adorjánháza 6, 3
Ajka —, 2
Bakonygyepes 1, 1
Borszörcsök 5, 8
Csögle 5, 3
Dabrony 2, 1
Devecser 2, 3
Doba 1, 1
Iszkáz 2, 3
Kamond 2, 1
Karaközörcsök 2, 1
Kerta —, 1
Kolontár 1, 1
Magyarpolány 1, 1
Nagyalacsony 4, 2
Nagypirít 2, 11
Noszlop 1, —
Nyirád 1, 2
Oroszi 1, 1
Padragkút 1, 2
Pusztamiske 1, —
Somlósztől 3, 4

Keszthelyi járás
(Bezirk)

Alsópáhok 7, 2
Balatonyörök 1, 1
Fenekpuszta 7, 7
Gyenesdiás 1, 2
Hévíz 2, 2
Karmacs 5, 2
Keszthely —, 2
Nemesbükk —, 1
Rezi 1, 1
Sármellék 6, 3
Szentgyörgyvár —, 3
Várvölgy 2, 4
Vállus —, 1
Vonyarcvashegy 1, 1
Zalasántó 1, 5
Zalavár 5, 11

Pápai járás
(Bezirk)

Bakonyszentiván —, 1
Bakonyszűcs 1, 1
Bakonytamási 1, 2
Béb 1, 1
Békás 1, 1
Csót 1, 2
Dáka 1, 1
Egyházakeszű 2, 2
Gecse —, 1
Gyarmat 1, 1
Homokbögöde 1, 1
Ihász 1, 1
Kemeneshőgyész 12, 8
Kéttornyúlak 1, 1
Kúp 1, 1
Külsővat 5, 4
Lovászpátona 3, 2
Marcalgergelyi 3, 3
Marcaltó 1, 1
Mihályháza —, 1
Nagydém 1, 2
Nagygyimót 1, —
Nagytevel 1, 1
Nyárád 2, 1
Nemesgörzsöny 2, 2
Pápa —, 2
Pápadereske 1, —
Pápakovácsi —, 1
Pápasalamon 4, 1
Pápateszér 5, 1
Szerecsen 1, 1
Takácsi 1, 1
Tapolcafő 1, 1
Vanyola 1, 3
Vaszar 4, 1

Sümegi járás
(Bezirk)

Bazsi 3, 3

Csabrendek 7, 3
Dabronc 4, 2
Döbröce —, 1
Gyepükaján 1, —
Káptalanfa 5, 3
Mihályfa 4, 7
Nagygörbő 1, 1
Óhid 8, 3
Ótvös 1, 1
Rigács —, 1
Sümeg 3, 12
Sümegcsehi 1, 2
Sümegprága 1, 1
Szentimrefalva 4, 3
Vindornyaszőlős 3, 2
Ukk —, 3
Zalagalsa 2, 2
Zalaerdőd 1, 2
Zalagyömörő 8, 4
Zalaszegvár 2, 2

Tapolcai járás
(Bezirk)

Badacsonytomaj 2, 1
Balatoncsicsó 2, 1
Balatonederics 5, 7
Balatonrendes 1, —
Diszel 1, 1
Gyulakeszi 1, 1
Hegymagas 1, 3
Káptalanfő 4, —
Kővágóórs 2, 4
Köveskál 2, 1
Lesenceistvánd 1, 2
Lesencetomaj 2, 3
Mindszentkátá 1, —
Monostorapáti 1, —
Nemesgulács 1, 3
Nemesvita 2, 3
Raposka 1, 1
Salföld —, 2
Sáska —, 1
Szentbékakál 1, 1
Szigliget 7, 2
Tapolca 4, 3
Uzsa —, 1
Vigánt-petend 1, 1
Zalahaláp 1, —
Zánka —, 1

Veszprémi járás
(Bezirk)

Aszfő 1, 1
Balatonakali 1, —
Balatonfőkajár —, 1
Balatonvilágos —, 1
Berhida 7, 4
Dörgicse 1, —
Ősi 4, 1
Óskú 1, 1
Papkeszi —, 1

Pécsely 3, 3
Pula 1, —
Sóly —, 1
Tihany 1, 1
Várpalota —, 2
Veszprém 1, —
Vilonya 1, —

Zirci járás
(Bezirk)

Bakonycsernye 1, 1
Bakonypéterd 1, 1
Lázi 2, —
Sikátor —, 1

ZALA MEGYE
(Komitat)

Lenti járás
(Bezirk)

Csömödér 1, 1
Gáborjánháza 5, 6
Csesztreg 3, 4
Gutorfőde 2, 2
Iklódbördöce 4, 2
Kálócfa —, 1
Lenti 4, 5
Lentikápolna —, 1
Mikekarácsonyfa 4, 2
Nemesnép —, 4
Nova 1, 2
Ortaháza 3, 3
Páka 4, 8
Porsombat —, 2
Resznek 3, 3
Rédics 7, 6
Szentpéterfőde 1, 1
Szécsisziget 2, 2
Szentgyörgyvölgy 1, 1
Tormafőde 1, —
Zalabaksa 3, —

Letenyei járás
(Bezirk)

Bánokszentgyörgy 2, 3
Bázakerettye —, 1
Becsehely 3, 3
Borsfa —, 1
Bucsuta —, 1
Letenye 1, 7
Lispezsentadorján 2, 1
Lovási 1, 1
Molnári 2, 1
Murarátka —, 2
Muraszemenye 5, 6
Oltárc 1, 1
Pusztamagyaród 1, 1
Semjénháza —, 2
Szentliszló 2, 2
Tótszentmárton 1, 4

Tótszerdahely 3, 1
Várfölde —, 1

Nagykanizsai
járás
(Bezirk)

Balatonmagyaród 12, 1
Belezná 2, —
Felsőrajk 6, 10
Galambok 3, 5
Gelse 2, 2
Hosszúvölgy 4, 3
Kerecseny 1, 1
Kiskomárom 3, 4
Komárváros 2, 3
Korpavár —, 1
Liszó —, 2
Magyarszerdahely 6, 6
Mihály —, 2
Miklósfa 4, 8
Murakeresztúr —, 3
Nagybakónak 1, 1
Nagykanizsa 2, 4
Nagytrécse 2, 1
Nagyrada 3, 5
Orosztony 3, 1
Pat —, 3
Pölöskefő —, 9
Sand —, 1
Sormás 2, 4
Surd 1, 1
Szepetnek 2, 2
Zalakaros 1, 4
Zalamerenye —, 1

Zalasabar 14, 5
Zalaszentbalázs 2, 2
Zalaszentjakab 2, 1
Zalaújlak —, 1

Zalaegerszegi
járás
(Bezirk)

Alsónemesapáti 1, 1
Andráshida 3, 1
Bagodvitenyéd 1, 1
Bak 3, 2
Becsvölgye 1, 1
Bocfölde 1, 2
Botfa —, 1
Búcsúszentlászló 1, 13
Csonkahegyhát 1, —
Egervár —, 2
Gellénháza 1, 2
Kemendollár 1, 1
Nagykapornak 2, 2
Nagylengyel 3, 2
Nemesapáti 1, 1
Pacsa 3, 3
Petrikeresztúr 2, 1
Pókaszeptek 1, 3
Pölöske 8, 7
Pusztaderics —, 1
Pusztaszentlászló 3, 2
Rádó —, 2
Ságod 1, 1
Salomvár 1, 2
Söjtör 5, 6
Tófej 3, 3

Teskánd 1, 1
Vaspör 2, 1
Zalabesenyő 2, —
Zalaegerszeg 1, 3
Zalaistván 1, 1
Zalalövő 2, 3
Zalaszentgyörgy —, 1
Zalaszentiván —, 9
Zalaszentmihály 3, 2
Zalatárnok 3, —

Zalaszentgróti
járás
(Bezirk)

Batyk 3, 3
Bezeréd 1, —
Bókaháza 1, 1
Csáford —, 1
Dióskál 1, 2
Esztergály 6, 7
Gyülevész 7, 10
Kehida 6, 2
Kustány —, 1
Pakod 2, 3
Szentpéterúr 7, 5
Tekenyé —, 1
Tüskeszentpéter —, 1
Türje 2, 2
Zalaapáti —, 1
Zalabér 1, —
Zalakoppány 9, 4
Zalaszentgrót 9, 5
Zalaszentlászló 4, 4
Zalaudvarnok 2, 2
Zalavég 1, 1

IN MEMORIAM

BOROS ILONA KIADATLAN RÉGÉSZETI RAJZAIBÓL

1967. szeptember 30-án múlt tíz esztendeje, hogy a Móra Ferenc Múzeum művészlelkű restaurátora, Boros Ilona rajztanárnő – 1941. november 1-től, 1944 őszéig a szegedi egyetem régészeti intézetében volt nagy szorgalmú és tehetséges munkatársam –, befejezte hosszú szenvedéssel terhelt rövid életét (1910–1957).

Mindig megbízható, pontos és lelkiismeretes munkája, éles művészi meg-látása, nagyban hozzájárult annak a mind egyre nagyobb arányú munkának eredményeihez, amelyet az intézet a hódmezővásárhelyi, békéscsabai, makói, orosházi és zombori múzeumokban éveken át végzett, nem kis hasznára az Alföld településtörténeti viszonyai tisztázásának. E múzeumok rég lebontott kiállításai is tanúskodhatnak jó ízlésű, pontos munkájáról.

Nem volt abban az időben az intézet munkatársainak olyan publikációja – bármelyik hazai vagy külföldi szakfolyóiratban jelent is meg, – amelyiknek grafikus ábrázolásai ne az ő keze munkájában kerültek volna a nagy nyilvánosság elé. (L. Dolg. 18/1942/162 és 19/1943/222 stb.) És ezek közt nem volt egyetlen olyan sem, amelyik ellen kifogást emelt volna a tárgyilagos bírálat.

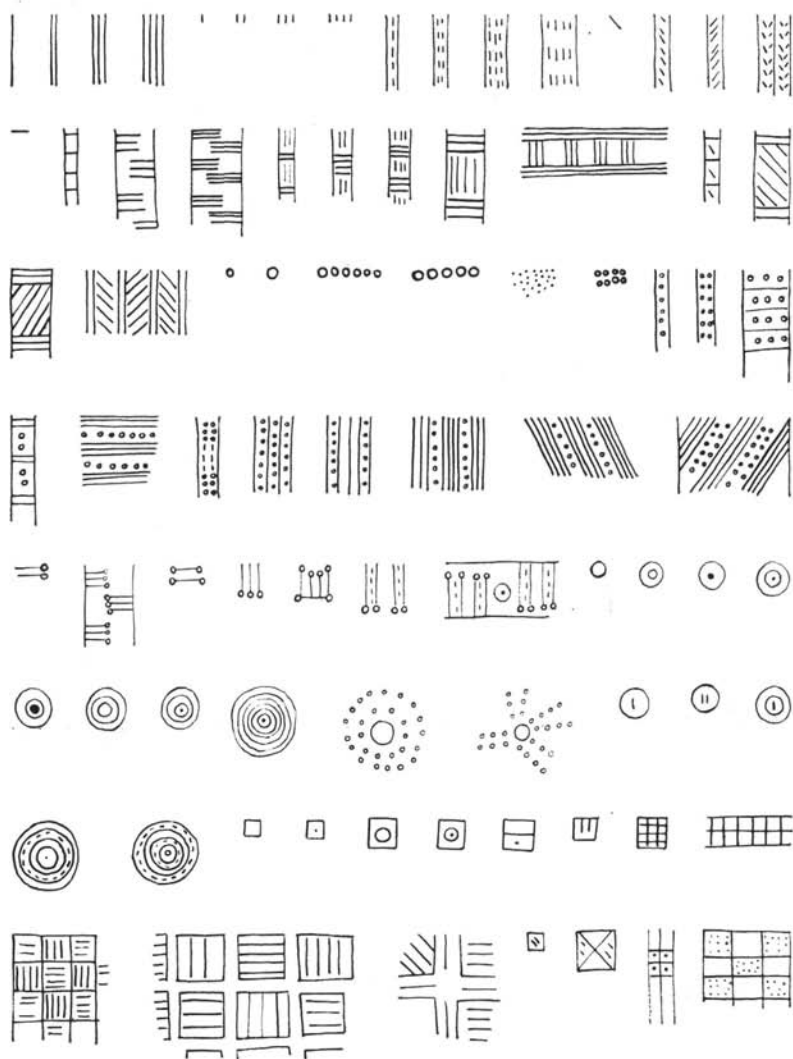
Mindez és későbbi múzeumi munkája (MFME 1957 257–258) bizonyítja, hogy bár nem erre a munkára készült elsősorban, ebben a körben is meglátta a szépet, a szükségeset és megtalálta vele született szépérzékének kielégítését.

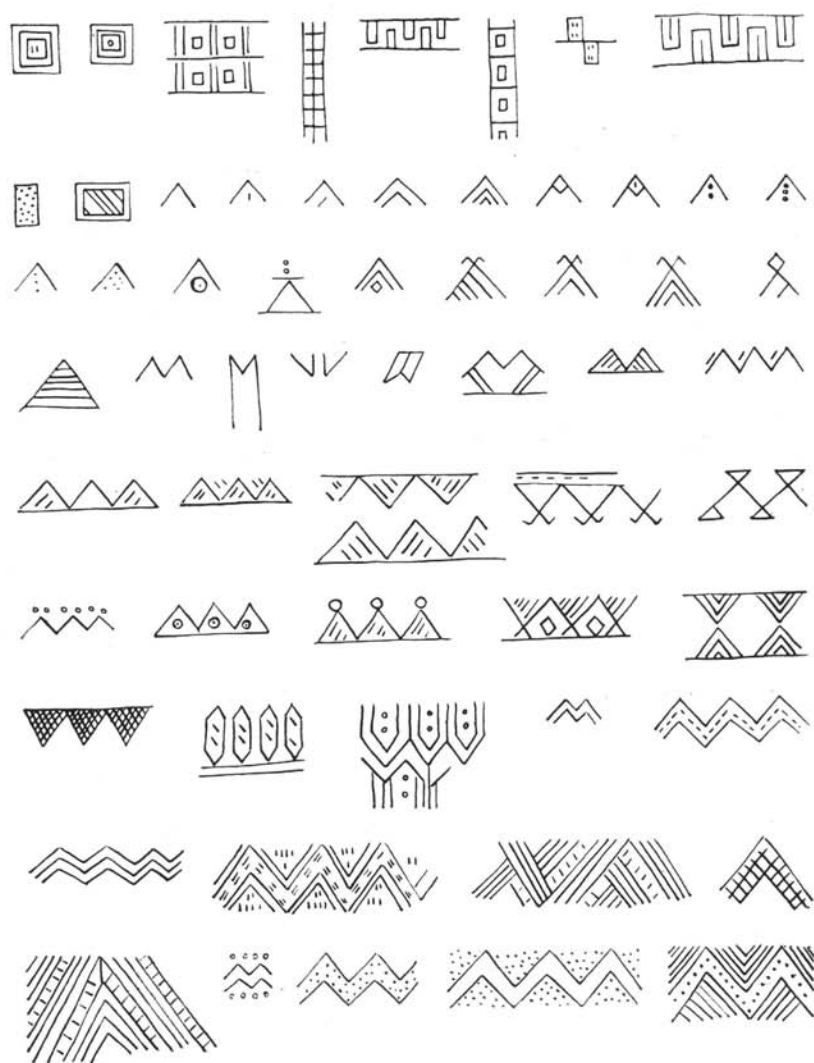
A kezébe vett komplikált mintákban soha se azt látta, amit más bele akart volna magyarázni, akár a figurális, akár az egyszerű vonalas rajzokban, hanem azt, amit maga látott, alaposan megismert, és gondos munkával papirosra vetett, nem mechanikusan, hanem sokszorosan ellenőrizve önmagát.

Más gondolata szerint alakítani, torzítani, vagy éppen meghamisítani az előtte fekvő, „mesterművet” soha se tartotta volna összegeztethetőnek aggalys lelkismeretével, a saját művészi önértékével.

Bár tisztán látott, de soha se magyarázott, mert ezt nem tartotta feladatának. Olyan megbízhatóan, pontosan adta vissza a vonalvezetést, mint a középkori kódexírók az eléjük tett szöveget; azt a vonalvezetést, amit az őskortól, a népvándorlás korán át, a magyar középkorig dolgozó, az övéhez hasonló művészlelkek rajzoltak, a gyakorlati vagy éppen kultikus célokat szolgáló edények oldalára, amelyeket a régmúlt idő fazekasai, korong nélkül, majd korongon megformáltak, az ötvösök, magukkészítette agyagmintákban kiöntöttek, gondosan, finoman megmunkáltak.

Ahogy nem szerette volna, hogy a saját művészetének alkotásait, – képeit, rajzait –, az ő beleérzését mások félre magyarázzák, éppen úgy ügyelt arra, hogy ő se tegye ezt a régen előtte dolgozókkal, azok ránk maradt művészi alkotásával, akiknek ügyességét, csapongó fantáziáját, soha se győzte eléggé dicsérni, magasztalni.

Ezekben a rajzaiban nem volt és nem is lehetett más célja, mint a hű másolat elkészítése azok számára, akik ezek alapján magyarázták azt, amit ismereteik alapján, így vagy úgy magyarázni tudtak.

Ha valamit nem látott egészen világosan, akkor sem útbaigazítást kért, hanem arra igyekezett rávezetni azt, akinek dolgozott, miért látja ő másképp és miért nem tud elgondolásán változtatni. Ha belátta, hogy nem neki van igaza – bár ez ritkán történt –, csak hosszabb tűnődés után változtatta meg eredeti elgondolását, helyesnek ítélte meglátását.

Ebből is látszik, hogy meglátásai neki is voltak, és ez természetesen következett művészeti neveléséből. Befejezetlenül ránk maradt és jelentékeny részében a háborúban el is vesztett technikai munkájában nem jutott el addig a szintézisig, amelyre jómagammal együtt törekedett. Reánk maradt rajzait ma már nem tudjuk egytől egyig az eredeti darabokkal azonosítani, sőt részben már akkor sem lett volna könnyű, mert nem csak teljesen megmaradt kompozíciókat másolt, de töredékeket erős kritikai érzéssel teljes mintára egészített ki a még leltározatlan anyagból is, amelyek veszendőbe mentek.

Ezeket a kiegészítéseket jellemzi, hogy soha sem erőszakoltak, hanem a felismert minták logikus kiegészítései. Mindig az adott formának megfelelő térben. Hogy a Tiszai-kultúra felismert mintakincsét mennyivel gazdagította fáradságot nem ismerő munkája, csak akkor fogjuk megtudni, ha – az egyelőre nehézségekbe ütköző – közlése, legalább annak a 42 mintának – edények kiterített rajzának – lehetséges lesz, amely töredékként maradt meg a közel 100 rajzból. Itt ezekkel nem foglalkozhatunk, – csak kettőt mutatunk be, de meghatározott céllal (VI–VII. tábla) – pedig ezek bizonyítanak, hogy nemcsak a részleteket elemezte, hanem az egész koncepciót jól látta és örököltette meg.

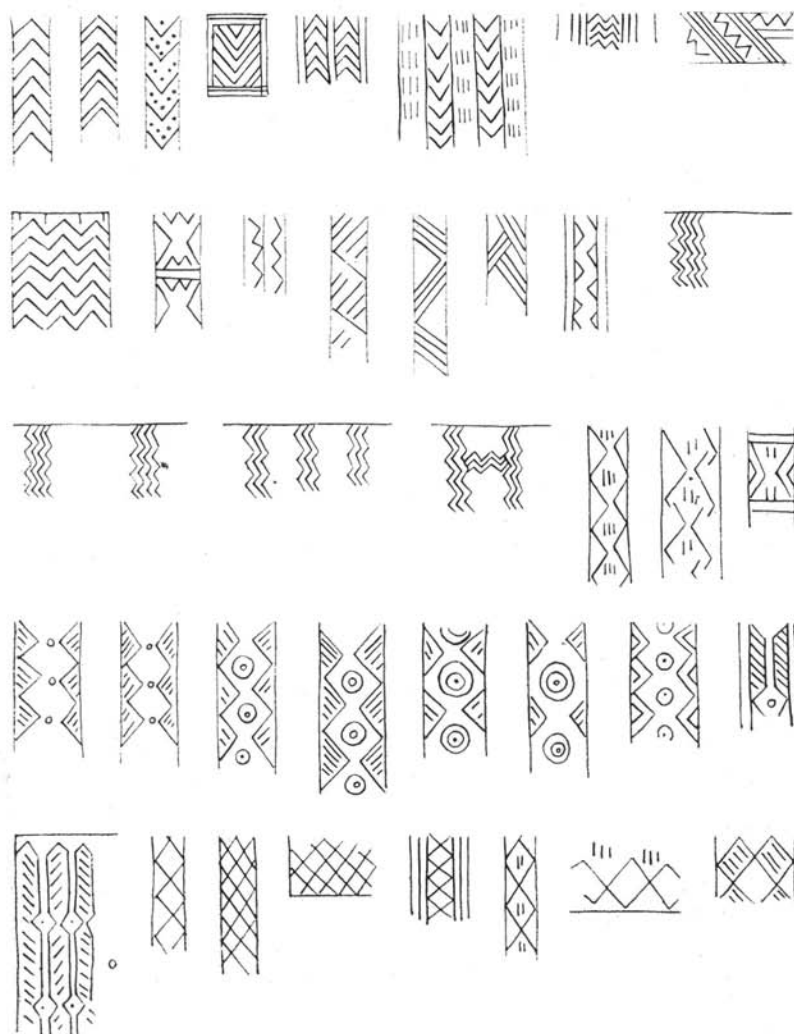
Lehet arról vitatkozni, – de magam nem hiszem –, hogy kiindulása nem volt megfelelő. A fentiekből is következik, hogy bár látja az egész koncepciót, sőt közel százat, de nem csak ezeket látja, hanem aprólékos részletekig megfigyelve, a mindig geometrikus minták hosszú folyamat alatt koncepcióvá alakult alkotó elemeit keresi és találja meg.

Ezért lát csak kevés olyat, amelyeknek a szabad természetben, vagy emberi alkotásokban kereshetné előképét. Még azok a darabok is – pl. a fonás –, amelyekben bajos volna a mesterséges alkotást tagadni, elemző rajzaiban a geometria síkjára vetülnek, akár egyszerű szalagok egymás alatti bújtatásáról, akár meánderekről van szó.

A rajzok – egy-két kivételtől eltekintve – a Régészeti Intézet hódmezővásárhelyi ásatásaiból származó leletekről készültek. Egyrészük a Kökénydombról (l. Dolg. 6 /1930/ 49–106; FA V /1945/ 8–17; AE 76 /1949/ 8–23), másrészük az ahhoz alig fél km-re fekvő Kiss-tanyából (Dolg. 9–10 /1934–35/ 30–40) származik.

Ezeknél nem az edényformák, hanem a díszítő motívumok játsszák a fő szerepet: a formák csak annyiban, hogy vannak olyan díszítések, amelyek rendszerint azonos, vagy legalább is hasonló formákon jelennek meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azonos formákon mindig ugyanazt a kompozíciót alkalmazták volna.

Van olyan darab, amelyiken a mindig harmonikus minták igen sűrűn helyezkednek el egymás mellett a díszített vonalakkal kitöltött, kettős vonallal egymástól jól elválasztható négy mezőben. De vannak olyanok is, amelyeknek peremén és alsó részén körbe futó szalag közt szabadon maradó felületen egy-egy, egymástól távol elhelyezkedő azonos minta foglal helyet.

Még az előbbieik közt is nagy a változatosság, de olyan egy sincs, amelyik az általa csoportosított és itt az I–V. táblán bemutatott 259 elem, illetőleg kombinációk alapján megérthető ne volna.

Hogy a minták vonalvezetése a kisebb és nagyobb formákhoz is alkalmazkodik, ez természetes, hiszen ez elsősorban a helyes arányérzéktől függ, amelynek íratlan szabályaitól, csak a legritkább esetben tér el a Tiszai-kultúra fazekasa, csontfaragója, – valóságos iparművésze.

Boros Ilona geometrián is csiszolódott fürkésző szeme természetesen nemcsak az egyszerű elemeket vette észre, de azok gyakorlati alkalmazását, önmagukkal és más elemekkel való művészi kombinációját is. Jó példákat mutatnak erre a képeken bemutatott, mindig az egyszerűtől az összetett felé haladó elemek kombinációi, bármelyik elemről van is szó.

Ez a 259 elem ill. kombináció – ha valószínűleg nem is meríti ki az összes lehetőségeket – a Tiszai-kultúra művészkedő fazekásának mintakönyvét pótolja.

Ezek az egyes, egyszerű elemekből képzett logikus formák annyira élesen állítják eléink a sokszor csak töredékesen megmaradt elemeket, hogy nehézkes leírásuk semmivel sem tenné érthetőbbé a mindig geometrikus ábrázolásokat.

Legyen elég csak annyit megjegyezni, hogy mindezek a minták: a pont, vonal, három- és sokféle négyszög vagy a kör legkülönbözőbb kombinációjából állanak össze olyan mintákká, amelyek természetes, vagy mesterséges dolgok utánzásának is tekinthetők és több esetben valóban azok is.

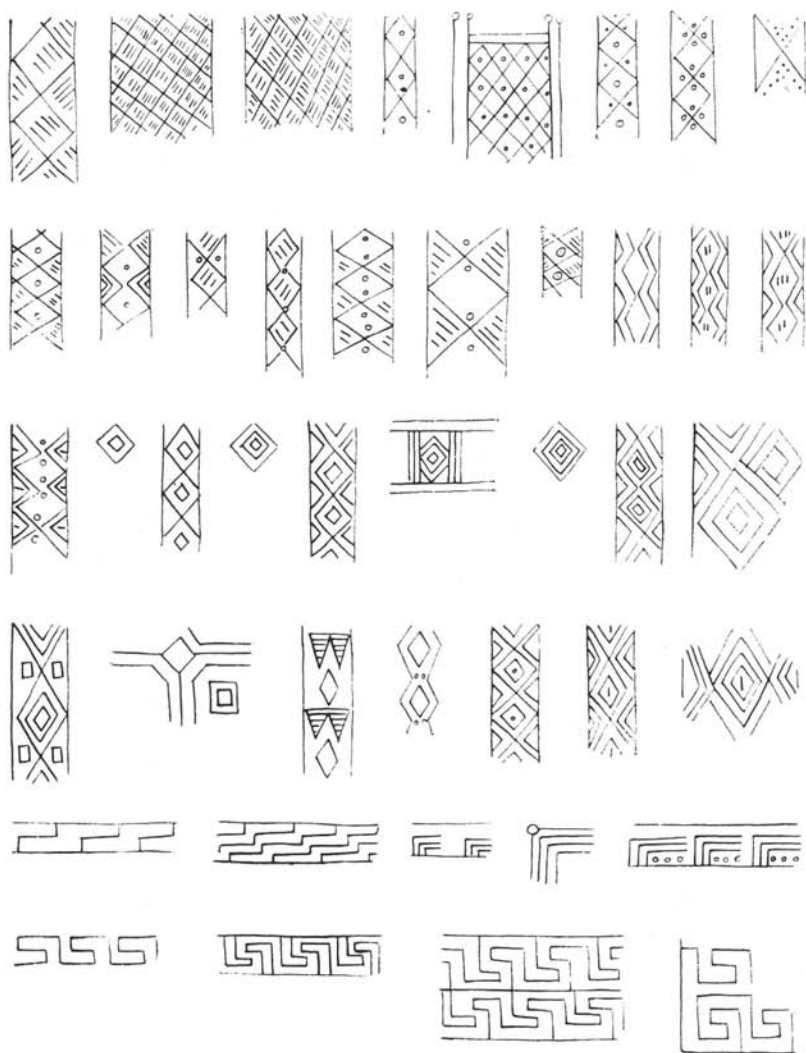
A skála igen széles és meggyőző erejű.

Ha csak a megmaradt és rotaprint nyomásra előkészített 42 edény kiterjesztett rajzát nézzük is meg, az elemeknek az itt közölt képeken bemutatott kombinációjának ismeretében – pedig ez a feldolgozott anyag felét sem jelenti –, meggyőződhetünk a geometriai elemek és csoportjaik felismerésének, alapulvételének helyességéről és csak sajnálhatjuk, hogy a közösen tervezett munka a változott viszonyok miatt abbamaradt. Reméljük, hogy az említett 42 rajz közreadására még sor kerül.

De térjünk vissza a felületek négy mezőre osztására. Boros Ilona velem együtt a mintákból előre megrajzolt és a formákhoz alkalmazkodó előminták utánzására következtetett. Ennek igazolására két szája felé szélesedő, ún. virágcserep formájú – bár különböző méretű – edény kiterített rajza mellett, azok még szabályosan szögletes előmintáját is megrajzolta és arra is gondolt, – ugyancsak velem együtt –, hogy ezek a minták, ahogy megmaradtak csontfaragáson, esetleg ülőbútorokon, más fafelületeken, sőt textiliákon is meg lehettek. Bizonyíték itt csak a minta és a csonton való alkalmazás. Egy-egy ilyen eredetileg elképzelt és valójában az edényen megrajzolt kompozíciót a VI–VII. táblán bemutatunk. (A VI. a Kökénydombról. Dolg. 4 /1930/ XX. t. 13 – a VII. a Kiss-tanyából – Dolg. 9–10. /1933–34/ VIII. t. 2 – származó anyag kiegészített, megfogalmazott és az edény formájához alkalmazott díszítése.)

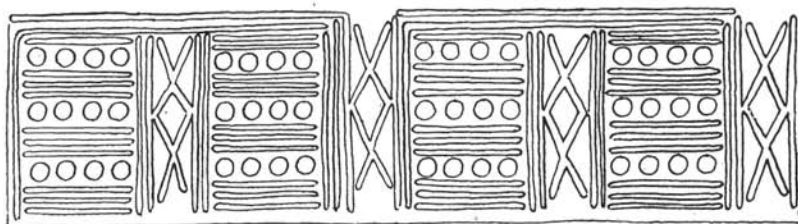
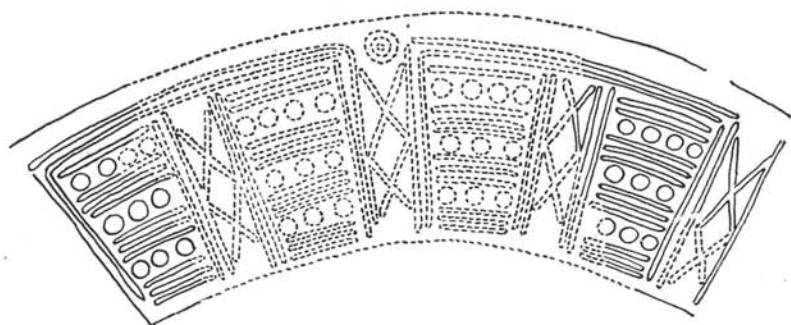
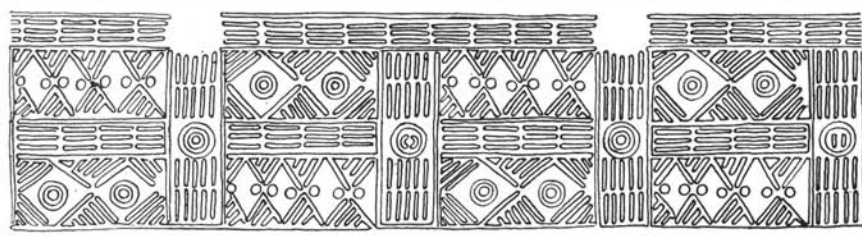
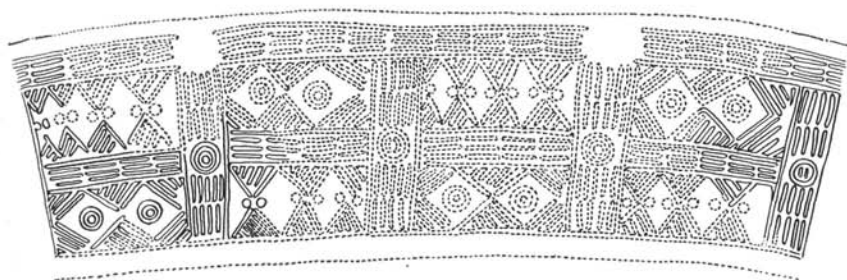
Amit itt látunk, csak kis töredéke Boros Ilona e téren végzett lelkiismeretes munkájának. Úgy véljük, hogy halála 10. évfordulójával kapcsolatban az alap elgondolás öt képének, a két eredeti és alkalmazott minta összevetésének közreadásával hasznos szolgálatot téve, gondolunk rá és az ő mindig szívesen végzett más régészeti munkájára. Kegyelettel őrizzük emlékezetét.

Banner János

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ

INHALT

SOMMAIRE

<i>Madácsy László: Dugonics András</i>	5
<i>András Dugonics</i>	9
<i>Trogmayer, Ottó: Die Hauptfragen des Neolithikums der ungarischen Südtiefebene</i>	11
<i>Csalog József: A betemetett vermekbe való temetkezések kérdése</i>	21
<i>Párducz Mihály: Újabb hunkori leletek Csongrád megyében</i>	27
<i>Neue hunnenzeitliche Funde im Komitat Csongrád</i>	31
<i>Erdélyi István—Pataki László: A nagyszentmiklósi „Attila kincs” leletkörülményei</i>	35
<i>Über die Fundumstände des Schatzes von Nagyszentmiklós</i>	45
<i>Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Óthalmon</i>	47
<i>Mogili iz epohi zavojevanyija sztrani na Óthalom pri gor. Szeged</i>	88
<i>Nagy Katalin: Alakos kályhacsempék Kevermesről</i>	91
<i>Die Ofenkacheln von Kevermes</i>	98
<i>Juhász Antal: A bakity (Adatok a homoki teherhordó eszközökről)</i>	99
<i>Beiträge zu den Gefährten auf dem Sandboden („Bakity”)</i>	108
<i>T. Knotik Márta: Bevarrott ujjú női ingek</i>	109
<i>Die Frauenhemde mit eingenähten Ärmeln</i>	118
<i>Csongor Győző: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe</i>	119
<i>Die Landkarte von Antal Balla aus dem XVIII. Jahrhundert</i>	138
<i>Bálint Sándor: Móraváros</i>	139
<i>Móraváros</i>	141
<i>Szabó Ferenc: Két összeírás a reformkori Szeged kézműiparosairól</i>	143
<i>Zwei Registrierungen von den Handwerkern der Stadt Szeged im Reformzeitalter</i> ..	146
<i>Nagy Dezső: Régi május elsejék Csongrád megyében</i>	147
<i>Dömötör János: A Plohn-gyűjtemény</i>	165
<i>Die Photosammlung von József Plohn</i>	188
<i>Szelesi Zoltán: Rudnay Gyula szegedi művésztelepe</i>	189
<i>Die Künstlerkolonie von Gyula Rudnay in Szeged</i>	203
<i>Tóth Ferenc: Rudnay Gyula festőiskolája Makón</i>	205
<i>Die Künstlerkolonie von Rudnay in Makó</i>	218
<i>P. László Emőke: Endre Béla festészete</i>	219
<i>Die Malerei von Béla Endre</i>	234
<i>Gallé, László: The xerothermic lichen species cladonia magyara VAIN</i>	237
<i>A Cladonia magyara VAIN xerotherm zuzmófajnál</i>	268
<i>Bába Károly: Néhány szárazföldi csigatársulás a Tisza-völgyében</i>	269
<i>Zusammenfassung</i>	282
<i>Miklós Marián—Miklós Marián ju: Bestandssveränderungen beim Weissstorch in Ungarn 1958—1963</i>	283
<i>A gólyaállomány változása Magyarországon 1958—1963.</i>	298
In memoriam	
<i>Banner János: Boros Ilona kiadatlan régészeti rajzaiból</i>	315